

GUATEMALA: SEGONA OPORTUNITAT

TESI DOCTORAL

**PROGRAMA DE DOCTORAT EN CIÈNCIA POLÍTICA
I DE L'ADMINISTRACIÓ**

**AUTOR
ENRIC CASTELLNOU i ALBERCH**

**DIRECTOR
DR. JOSEP M. SANAHUJA i BONFILL**

**UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA
Maig de 2002**

Agraïments

A l'inici d'aquest treball doctoral desitjo fer constar el meu agraïment a les guatemalencs i als guatemalencs que han esmerçat el seu temps a atendre'm, que amb paciència m'han orientat per les giragonses d'una societat i d'una acció política massa desconcertants i ben sovint desorientadores i que m'han ensinistrat a llegir la lletra menuda de proclames, de reclamacions, de declaracions, de crítiques que no sempre són el que semblen ni hi resulten evidents els seus orígens i destinataris. De manera especial desitjo agrair les seves opinions als qui estan, o estaven en aquell moment, exercint càrrecs de responsabilitat política o administrativa, tant si entengueren que el seu deure els obligava a expressar opinions positives per al govern de torn, favorables al desplegament del procés de pau i a mostrar-se optimistes en raó de la lògica solidaritat de govern o per complicitat a unes sigles polítiques o per un patriotisme acrític, com si, empesos també per patriotisme i per voluntat d'autoexigència política o per acritud personal, dotaren les seves manifestacions d'una càrrega crítica generalista o en aspectes puntuals, coneixedors tots del destí acadèmic de les seves informacions i opinions. Vull agrair la confiança que em dispensaren.

El meu més cordial agraïment va destinat, però, als professors del curs de doctorat de Ciència Política i de l'Administració de la Universitat Autònoma de Barcelona, que decidiren en el seu moment acollir-me a les seves aules i que posteriorment m'introduïren en el món i en la realitat centreamericans posteriors als processos de pau. De les seves ensenyances va seguir-ne un millor coneixement d'aquells països i de la seva història immediata, i mèrit seu va ser l'interès que despertaren en tots els doctorands. Certament alguns ens hi apassionàrem més, i d'aquell apassionament han sortit, en el meu cas, els fulls d'aquest treball sobre Guatemala.

Entre aquells professors desitjo mencionar de manera destacada el Dr. Josep M. Sanahuja i Bonfill, que va acollir la demanda de dirigir la tesi, que m'ha orientat amb encert a cada moment, que m'ha aconsellat en la complexitat de l'estudi, que m'ha discutit el contingut, que m'ha guiat fins al final i que ha acceptat amb comprensió una inevitable lentitud d'elaboració a causa de les vicissituds personals i professionals del doctorand. També és de justícia que dediqui una menció especial al Dr. Jesús M. Rodés, no només pel valor de les seves classes sinó també pel seu assessorament i el seu guiatge en el treball de camp, com a autèntic expert, coneixedor immillorable de la Guatemala d'avui que ha ajudat a bastir de manera eficaç i fructífera i en

circumstàncies no sempre fàcils. Va obrir-me portes que sense la seva clau no hauria pogut traspasar.

Per acabar, i encara que potser no hi és massa escaient, no vull deixar de passar l'oportunitat d'agrair als meus familiars més directes, a la Francesca i als nostres fills Ester i David, Núria i Josep i Roger, l'estímul amb què m'han engrescat constantment durant aquests anys, sense acceptar-me cap petit senyal de desànim i que a més han volgut col·laborar en la recerca de bibliografia, en el seguiment pràcticament diari de les notícies via Internet i en la transcripció mecànica del text. Els agraeixo sobretot la negativa acceptar ni remotament que aquest treball no arribés al final. Quan hi arribi, també ells hi hauran contribuït. Entretant, també ells han començat a conèixer i a estimar Guatemala.

Index

1.- Presentació.....	1
2.- 1954-1985: La militarització de l'estat	35
2.1.- La "Revolució Gloriosa" o primer règim democràtic, i cop d'estat	36
2.2.- Militarització i guerrilles	46
2.3.- Enfrontament armat permanent.....	50
2.4.- "Democràcia de façana" i nova onada guerrillera.....	52
2.5.- Els pitjors anys del terrorisme d'estat.....	62
3.- 1985-1996: Transició a la democràcia, i procés de pau.....	76
3.1.- Primeres negociacions fins al "cicle d'Oslo"	80
3.2.- Segona tongada de negociacions, amb Serrano	93
3.3.- Frenada inicial de De León i múltiples Acords al final	102
3.4.- Darrera fase negociadora amb Arzú	115
4.- 1997-1999: Cap a la instauració i a la consolidació democràtica.....	127
4.1.- Escenari després dels APFD.....	130
4.2.- Balanç desigual del govern Arzú de 1998	139
4.3.- 1999: Cara i creu del govern Arzú.....	145
4.4.- Fracàs del referèndum	157
5.- 2000: Gran victòria d'Alfonso Portillo: inquietud i continuïtat	165
5.1.- L'herència rebuda per Portillo.....	168
5.2.- La situació al tombant del nou mil·leni.....	175
5.3.- La presència (nova) dels EUA.....	201
6.- La democràcia sostenible a Guatemala	207
6.1.- Drets humans i identitat pluriètnica	210
6.1.1.- Els linxaments	227
6.2.- Desenvolupament humà.....	235
6.2.1.- La terra	246
6.3.- La modernització de l'estat.....	254
6.3.1.- La justícia i impunitat.....	257
6.3.1.1.- El cas Gerardi, prototípic.....	270
6.3.2.- La seguretat ciutadana	286
6.3.2.1.- La PNC	290
6.3.3.- La política fiscal	296
6.3.3.1.- El pacte fiscal fracassat, que no evità una reforma al 2001	302
6.3.4.- La modificació constitucional.....	311
6.3.4.1.- El fracàs del referèndum constitucional.....	317
6.3.5.- La reforma electoral i dels partits polítics	324
6.3.5.1.- Els partits polítics i el sistema de partits.....	330
6.3.6.- El rol de l'exèrcit	348
6.3.6.1.- L'EMP i els serveis d'intel·ligència.....	364
7.- Conclusions	370
8.- Sigles.....	389
9.- Bibliografia.....	395

...Los pasos de una patrulla que a golpes arrastraba un prisionero político, seguido de mujeres que limpiaban las huellas de sangre con los pañuelos empapados en llantos. El señor presidente. Miguel Angel Asturias.

No hay que olvidar que la democracia es un régimen de conciliación que se construye con base en consensos mínimos. Los desafíos del desarrollo democrático en Centroamérica. Edelberto Torres-Rivas.

1.- Presentació

Guatemala forma part d'aquell nombre d'estats que durant els darrers vint-i-cinc anys del segle XX han viscut - o encara viuen- processos transicionals des de règims autoritaris a règims democràtics. Procés que va començar el 1974 al sud d'Europa (Grècia i Portugal) i que continuà per Amèrica Llatina, Àsia, i després passà als estats excomunistes de l'Europa de l'Est: en total vint-i-nou estats entre 1973 i 1991, que constitueixen els protagonistes de l'anomenada "tercera onada".¹ A l'Amèrica Central podem situar el punt de partida en el procés d'Esquipulas I i II (1986 i 1987) a iniciativa dels presidents centreamericans i que va ser continuació de les accions del *Grupo de Contadora* (1983), reforçat pel *Grupo de Apoyo* (1985).² Esquipulas II no sols situà el marc per a les negociacions dels Acords de Pau a El Salvador i a Guatemala, sinó que també, i més aviat, acabà amb la guerra dels "contres" a Nicaragua.

Iniciativa promoguda al marge de la política internacional dels EUA, els quals, però, tranquil·litzats per l'esfondrament del mur de Berlín -final de la Guerra Freda (1989) i símbol de la caiguda de l'URSS (1991)- i forçats per la postura de diversos estats

¹ - HUNTINGTON, S. P.: La tercera ola. La democratización a finales del siglo XX. Paidós. Barcelona. 1998.

² - Havia existit un precedent més dèbil, el *Foro por la paz y la democracia* (1982), o *Foro de San José*, format per Costa Rica, Hondures, El Salvador, Colòmbia, Jamaica, Belize, i EUA, i del qual Guatemala restà al marge a causa de la presència de Belize. A partir del *Diálogo de San José* (desde 1984) comptà amb el suport de la CE, en especial des de les reunions de 1984 a Costa Rica i de 1985 a Luxemburg. Els *Gupos de Contadora* i *de Apoyo* aprovaren (gener 1986) el *Mensaje de Caraballeda por la paz, la seguridad y la democracia en América Central*, a Veneçuela. El *Grupo de Contadora* era integrat pels governs de Colòmbia, Panamà, Veneçuela i Mèxic; i el d'*Apoyo* per Argentina, Brasil, Paraguai i Uruguai. L'Acta Final de Contadora (1986) recollia els trets necessaris per a una pau positiva (és a dir, no limitada a

europèus,³ s'afegiren també -durant el govern de George Bush, ja que Ronald Reagan s'ho mirà amb escepticisme- al procés de negociació d'acords de pau que acabessin amb els enfrontaments interns dels països centreamericans, promoguessin estats de dret amb el respecte i defensa dels drets humans (política iniciada per l'Administració Carter i no abandonada, malgrat tot, per Reagan: "*al final las administraciones de Carter y Reagan siguieron similares planteamientos "moralistas" para promover los derechos humanos y la democracia en el exterior*")⁴ i al pas transicional de l'autoritarisme a la democràcia.

Sense el vistiplau dels EUA, potència hegemònica a la zona, que ha anat considerant l'Amèrica Llatina com el pati del darrera ja des del temps de Monroe i del *Manifest destiny*, i que participà activament en la lluita antiguerilles a Nicaragua, a El Salvador i a Guatemala, el procés de transició a Amèrica Central i en concret a Guatemala o no hauria estat possible o s'hauria encallat.

Si els EUA han demostrat des de la seva independència un gran interès pel continent americà, també han sabut distingir-hi dues zones, semblants però diferents: Sudamèrica, i Amèrica Central que esdevingué Conca del Carib des dels anys 60-70.⁵ Si la primera presenta les característiques de vulnerabilitat i inestabilitat dels estats, la segona hi afegeix el de la proximitat geogràfica als EUA de cadascuna de les 33 nacions i dependències de Centreamèrica i del mar Carib. La proximitat física ha motivat els EUA a mirar-se la Conca del Carib, i a actuar-hi, de manera més directa i contundent que a Sudamèrica, perquè afectava més perillosament la seva seguretat: "*EEUU ha*

l'absència de guerra) entre govern i guerrilles, motiu pel qual ni l'exèrcit guatemalenc ni els EUA l'acceptaren inicialment.

³ .- En general, els de la Unió Europea (en aquell moment CE). Tanmateix, la política de Carter no necessità l'estímul europeu. Al contrari. Sovint la política exterior pro drets humans dels EUA arribà a la pròpia Europa i a l'URSS, i va ser ben present a l'Acta Final d'Helsinki (1975).

⁴ .- ARÉVALO, B.: Sobre arenas movedizas: Sociedad, estado y ejército en Guatemala, 1997. FLACSO. Guatemala. 1.998a. P. 77-92. La cita textual és de Huntington (1998): 93. Pel que fa a Reagan, i malgrat els seus canvis notoris en relació a Carter, és destacable, entre altres mesures, el seu suport al "Projecte Democràcia" (1981) i la creació del *National Endowment for Democracy* (1984). Segons Huntington (1998): 95, "...bajo Carter, Reagan y Bush, Estados Unidos adoptó una versión democrática de la doctrina Breznev: dentro de su área de influencia, no permitiría que los gobiernos democráticos fueran destituidos". O, com assenyalava Pastor: "...*(la) estrategia de la administración Reagan... fue pareciéndose a la estrategia comunista contra la que iba dirigida. La "doctrina Reagan" da una réplica del apoyo que ofrecían los comunistas a los movimientos de liberación nacional.*" PASTOR, R.A. El remolino. La política exterior de EEUU hacia América Latina y el Caribe. Siglo XXI Editores, S.A. de CV. Mèxic. 1995. P.85.

⁵ .- Als anys 60 els tres estats independents del Carib (que eren illes) passaren a tretze. Actualment, són més de 30, tan diferents com Mèxic i Trinitat Tobago, com Veneçuela i Les Barbados. Precisament, l'expressió Conca del Carib va aparèixer els anys 60 als EUA per poder encabir-hi tants i tan diferents

mandado tropas a la Cuenca del Caribe más de 20 veces, pero ni una sola vez a Sudamérica ".⁶ I això tant amb un president republicà com en una administració demòcrata, amb els matisos corresponents, centrats pels republicans en una acció més unilateral, militar i pràctica, i pels demòcrates en accions de diplomàcia i de bones relacions i amb un enfocament que no oblida les causes socioeconòmiques ni la vulneració dels drets humans.

Però juntament amb aquesta doble postura, matisada, de la Casa Blanca, també s'ha de reconèixer que des dels estats llatinoamericans -i concretament des d'Amèrica Central- els EUA han estat utilitzats per a la defensa dels interessos d'aquelles nacions, dels seus líders, de diversos grups de pressió i de sectors socials, en una mena d'interactivitat zonal, de mútua influència, sense desconèixer la potència dels EUA i la seva necessitat de controlar la zona o d'evitar-hi el descontrol.

Els EUA, que havien participat decididament en el cop d'estat contra Jacobo Arbenz i que varen contribuir amb ajuts econòmics i militars a la lluita contrainsurgent, ja no es desentengueren del procés revolucionari a Guatemala ni de l'enfrontament armat amb la guerrilla, en especial, a partir de la derrota del Viet-nam. Tanmateix, cada president hi introduí la seva imprompta política, la seva marca. Harry Truman i el seu Secretari d'Estat, Dean Acheson, no feren massa cas de l'Informe Kennan, però sí que l'adoptà Eisenhower.⁷ John F. Kennedy elaborà una política americana diferent per fer compatibles progrés econòmic i democràcia, l'Aliança per al Progrés, que, però, amagava altres intencions menys explícites o que no hi renunciava. Kennedy les exemplificà amb bones relacions amb dictadures de dretes anticomunistes, com les de Guatemala i Nicaragua. El seu successor Lyndon B. Johnson enfortí la política repressiva dels dictadors llatinoamericans conservadors, i Richard Nixon l'endurí fins a participar activament i decisivament en el derrocament d'Allende a Xile.

Caigut Nixon a causa del Watergate, i després del parèntesi Gerald Ford, James Carter (1977-1980) inaugurà una etapa de relacions més centrada en els drets humans,

estats d'una mateixa zona, que esdevenia interessant, és a dir preocupant, per als interessos nordamericans. Pastor (1995): Pp. 21-22.

⁶ .- *Ibidem*. P.23.

⁷ .- George T. Kennan, després d'una gira per Amèrica Llatina, assegurà que el comunisme havia esdevingut el principal problema dels EUA a l'hemisferi. En el seu Informe es decantà per mesures repressives a executar per cada govern. Les seves tesis triomfaren amb Eisenhower (Nixon i Foster Dulles eren el Vicepresident i el Secretari d'Estat, respectivament). Quan caigué Arbenz a Guatemala

sense oblidar la necessitat de seguretat ni els interessos econòmics nordamericans. No va satisfer l'oligarquia política, econòmica i militar de Guatemala, decebuda per un "Jimmy Castro" poc contundent militarment, aparentment dèbil davant el comunisme, defensor dels moviments esquerranosos pro drets humans, mal assessorat, i massa preocupat per la injusta realitat socioeconòmica d'Amèrica Central. Guatemala -i altres dictadures llatinoamericanes- es trobaven desorientades i "consternades", en expressió de Ronald Reagan.⁸

Reagan capgirà inicialment la política de Carter i orientà les relacions exteriors, en concret amb Amèrica Llatina, en l'horitzó d'aconseguir una victòria sobre el comunisme en el combat mundial i llarg de la Guerra Freda, amb una "*visión del mundo en que se hallaba ausente la complejidad*", i que pretenia també el rearmament moral dels EUA després dels fracassos finals de Carter.⁹ Aquest havia basat la seva política cap a Amèrica Llatina en dos Informes de la Comissió Linowitz que Reagan contrarestarà inicialment per les recomanacions del Comité de Santa Fe i la política de Jeanne Kirkpatrick, que distingia clarament entre països amics (fossin o no dictadures) i enemics. La política dura de Reagan contra els moviments guerrillers a Amèrica Central va satisfer l'oligarquia guatemalenca. Posteriorment la suavitzà i aprovà el programa *Iniciativa de la Cuenca del Caribe* (1982) que començà a ser aplicat dos anys més tard i creà la *National Endowment for Democracy* (1984) per a proporcionar en els països llatinoamericans fons d'ajuda i assessorament per a partits i institucions partidaris de celebrar eleccions democràtiques,¹⁰ concretament a Xile, Panamà i Paraguai.

La continuïtat dels enfrontaments armats interns i en la perspectiva Est-Oest a

(1954), restaven a l'Amèrica Llatina les democràcies de Xile, Uruguai, Brasil i Costa Rica. Pastor (1995): 199 i ss.

⁸ .- Robert A. Pastor, que presidia la Comissió d'Affers Llatinoamericans del Consell Nacional de Seguretat, també fa notar com els dictadors d'Amèrica Llatina es varen prendre seriosament la política exterior de Carter, i cita el cas de Jean-Claude Duvalier a Haití, que alliberà als presos polítics, però els tornà a empresonar l'any 1980, després de la derrota electoral de Carter. *Ibidem*. Pp 48-49.

⁹ .- Si Carter guanyà les eleccions perquè representava l'antítesi moral de l'Administració Nixon-Ford, el regeneracionisme de l'activitat política, Reagan va ser elegit per redreçar el paper mundial dels EUA massa tocats pels fracassos d'Iran, per la brigada russa a Cuba, per la victòria sandinista, per la revolució a Grenada, i en general perquè ni l'URSS ni Cuba varen saber correspondre positivament a la política carteriana de distensió i de drets humans. Al final, tot i la reacció de la Casa Blanca a Centreamèrica, el Carib estava convertint-se en "*un lago marxistaleninista*", segons el Comitè de Santa Fe. Pastor (1995): 68.

¹⁰ .- Sol M. Linowitz, antic ambaixador a l'OEA, presidia la comissió privada sobre Relacions amb Llatinoamèrica, creada el 1974, integrada per 20 persones dels partits demòcrata i republicà. El Comitè de Santa Fe, format per 5 acadèmics conservadors, coincidí amb els plantejaments del partit republicà

Centreamèrica motivà la reunió del *Grupo de Contadora*, iniciativa aliena a la política de la Casa Blanca. Al mateix any 1983 els EUA ocuparen Grenada, a sol·licitud dels petits països veïns d'aquesta illa, alarmats per la violència revolucionària d'un grup marxista que assassinà el primer ministre grenadenc. Simultàniament Reagan va encarregar a Henry Kissinger la presidència d'una Comissió sobre Centreamèrica, que elaborà un Informe (1984), que "*parece inspirado en la visión democrata de los problemas centroamericanos más que en la unilateral concepción reaganiana*".¹¹ Així que proposà ajudes importants (8.000 milions \$ en 5 anys) per als estats de l'istme d'Amèrica Central, ja que valorà les causes de la crisi a la regió no en relació a la confrontació Est-Oest sinó pel seu origen intern, socioeconòmic, sense perill per a la seguretat dels EUA. Tanmateix, la denúncia de la influència sovièticocubana a l'Amèrica Llatina acabà essent la principal referència acollida per l'administració Reagan. En aquell moment, però, la proximitat electoral obligà Ronald Reagan a centrar-se més en afers interns, de major interès per als seus electors, -econòmics, sobretot- i a desplaçar per al futur la qüestió d'Amèrica Central. Però en el seu segon mandat Centreamèrica entrà en els processos inspirats en Contadora i Esquipulas.

Els vuit anys de Ronald Reagan (1981-1988) marcaren uns nous moments per a Amèrica Llatina i acabaren amb la Guerra Freda, tot i que els protagonistes finals varen ser George Bush i Mihail Gorvatxov. Reagan intentà fer compatibles l'enduriment inicial de la seva política exterior americana amb la Iniciativa de la Conca del Carib que aparellava aspectes de seguretat militar per als EUA amb concessions comercials mitjançant la liberalització per a un miler de productes i amb els avantatges aranzelaris del Sistema Generalitzat de Preferències (SGP) per als països del Carib i d'Amèrica Central (llevat Cuba i les Antilles franceses) més Guaiana i Surinam i amb mesures de promoció d'inversions nordamericanes a Centreamèrica, en especial mitjançant l'AID.¹² L'Informe Kissinger (1983) va influir cada cop més la política reaganiana a l'Amèrica

(1980) i amb les idees de Jeanne Kirkpatrick, que després Reagan designà ambaixadora a l'ONU. Pastor (1995): 44 i 68. *Vide* nota 4.

¹¹ .- ROUQUIÉ, A.: Guerras y paz en América Central. FCE. Mèxic. 1992. P. 257. Malgrat el seu caràcter moderat també contenia severes crítiques contra alguns estats europeus (França) que flirtejaven amb revolucionaris centreamericans amb "*acciones inamistosas para los EEUU y contrarias a la propia seguridad europea*". P. 272.

¹² .- GARNIER, L.: "De la desintegración a la apertura", a Historia General de Centroamérica. Vol. VI. Historia inmediata (1979-1996). Edelberto Torres-Rivas, comp. FLACSO. Costa Rica. 1994. Pp. 129-142. AVANCSO: El significado de la maquila en Guatemala. Cuadernos de investigación, Núm. 10. Guatemala. 1994

Central i desplaçà la doctrina Kirkpatrick. Tanmateix, la creixent oficialitat d'aquest plantejament no impedí que Reagan fes saber -directament o indirectament- als governs dictatorials centreamericans el seu suport per a la lluita de contrainsurgència, i concretament el seu ajut al govern i a l'exèrcit de Guatemala, un aliat segur en el combat contra el comunisme. Entretant, el distanciament de l'exèrcit guatemalenc del seguidisme que la Casa Blanca n'esperava en el conflicte de Nicaragua, la dinàmica del propi procés d'Esquipulas i el suport dels països europeus a una política, a l'istme centreamericà, de potenciació de la pau i de processos de transició a la democràcia, modificaren la reacció inicial d'escepticisme dels EUA, en especial a partir del final de la Guerra Freda, i obriren les portes a la presència de les Nacions Unides en missions de pau.¹³ En endavant els EUA s'hi anaren implicant tot començant per la dualitat de missatges que Ronald Reagan trametia, i que George Bush continuà (1981-1988, i 1989-1992).¹⁴

Amb Bush, i encara més amb Clinton, Washington acabà realitzant un paper ben actiu dins el Grup de Països Amics favorable al procés de pau i de transició democràtica. Això sí, un amic diferent per la seva involucració antiinsurgent des del primer moment (1954) i per tractar-se del "seu" hemisferi, on no vol influències europees. Motius pels quals la seva agenda bilateral amb Guatemala no sempre ha coincidit amb la dels Països Amics, ni amb l'ONU ni amb tot el text dels Acords de Pau Ferma i Duradora (APFD)¹⁵. Però, de fet, a partir de 1989, "l'imperi del mal" ja no fou el què havia estat, i els canvis en el sistema internacional també ajudaren els processos de pau de l'Amèrica Central, igual que la victòria electoral de Violeta Chamorro a Nicaragua (1990) conjurà l'amenaça d'intervenció dels EUA.¹⁶

Tanmateix, l'ensorrament del comunisme, que ajudà a accelerar els processos de pau i d'instauració democràtica, deixà al descobert el profund nacionalisme dels països llatinoamericans de clara influència en el seu antinordamericanisme, i no es resolgueren les situacions de profunda injustícia econòmica i social. Probablement, Chávez a Veneçuela, amb el seu bolivarisme, en seria el darrer exemple més conspicu, però

¹³.- JONAS, S.: De centauros y palomas: El Proceso de Paz Guatemalteco. FLACSO. Guatemala. 2000. P. 235.

¹⁴.- *Ibidem*: 237 i ss.

¹⁵.- *Ibidem*. 231-261.

¹⁶.- "Unos 2000 observadores internacionales, junto con un millar de periodistas, supervisaron las elecciones más controladas que se hayan realizado en América Latina". Rouquié (1992): 304.

també és cert que “*al pueblo le importa menos el hecho de desafiar a Washington que el de tener un mejor nivel de vida*”.¹⁷

L'any 1990 Bush anuncià la *Iniciativa para las Américas* per a crear-hi “*una nueva sociedad para el comercio, la inversión y el crecimiento*”,¹⁸ com explicava ell mateix al Congrés, i que hauria de servir per a afavorir tant el creixement econòmic com l'estabilitat política democràtica de l'Amèrica Llatina i del Carib. Iniciativa que els presidents centreamericans valoraren positivament en la seva Cimera de Puntarenas el mateix 1990.

Bill Clinton avançà un pas més en la política d'integració americana quan, el 1993, just després de l'aprovació del Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord (TLC o NAFTA) proposà -mitjançant Al Gore- una Cimera de tot l'hemisferi, que se celebrà a Miami el 1994 per a elaborar polítiques de reforç a les economies i a les democràcies llatinoamericanes, però que sofriren una brusca parada a causa de la crisi econòmica de Mèxic i per les seves conseqüències sobre Argentina i Brasil.

La Cimera de Miami coincidí amb l'aplicació del Pla Brady (Secretari del Tresor) per al retorn del deute extern i que continuava la consolidació dels interessos nordamericans, i per al reforç d'activitats humanitàries i de promoció de la pau i la democràcia amb processos de privatitzacions de sectors estratègics.¹⁹ Guatemala -i Amèrica Central en general- va sostenir un creixement mínim positiu (3'-), mentre que Mèxic (-4'4), Veneçuela (-1'3) i Argentina (-0'8) creixien negativament.²⁰ Anys en què “*la praxis neoliberal de los gobiernos nacionales se desarrolla sobre la base de tejidos productivos devastados, mercados internos bajo mínimos y en condiciones de extrema dependencia externa...*”.²¹

Hem situat a Esquipulas -en especial Esquipulas II- l'origen dels processos democràtics

¹⁷ .- Pastor (1005): 287.

¹⁸ .- Garnier (1994): 139.

¹⁹ .- P.ex. comunicacions, petroquímiques, hidrocarburs, transport terrestre, aeri i marítim, banca. A Guatemala el PAN “*privatizó la telefonía, la energía eléctrica, el ferrocarril y otros servicios menos rentables como correos y privilegió obras y carreteras a través de concesiones a empresas comerciales (con) escasa transparencia*”. GÁLVEZ, V.: “Guatemala: elecciones 1999. ¿El nuevo rostro del populismo?”, a Diálogo, Núm. 4. Abril de 2000. P. 5.

²⁰ .- PALACIOS, F.J.: “Neoliberalismo, hegemonía y nuevo orden. Estrategia y resultante social en Latinoamérica”, a Revista de Estudios Políticos, Núm. 99. Gener-març de 1998. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales. Madrid.

²¹ .- FONT, J. i GOMÀ, R.: Ajuste neoliberal y construcción democrática en Centroamérica: una relación conflictiva. Ponencia presentada en el XVIII LASA Congress. Sesión: Redes de actores y políticas socioeconómicas en Centroamérica. Washington. 1995a. P. 2.

a Amèrica Central però, de fet, cadaun dels estats anà establint la seva pròpia seqüència de moments històrics que els dugueren de la guerra civil a la pau, de governs despòtics a governs democràtics, de règims militaritzats a la desmilitarització, sobre la base del diàleg, el consens i la concertació per a una pau sostenible i en un procés de negociació propi de cada estat, segons la proposta d'Oscar Arias, president de Costa Rica. Dins aquest procés "*Guatemala es el país que ha sufrido mayores retrasos*" a l'Amèrica Central.²² Es tractaria d'un procés de "fundació democràtica", subsegüent a guerres civils, diferent a les "transicions pròpiament dites" i als fenòmens d'extensió o d'aprofundiment democràtics.²³

Tanmateix, és arriscat precisar quins han estat les causes, els agents, els moments històrics, les seqüències, les alfes i omegues de qualsevol procés transicional concret. Els processos democràtics es produeixen per una diversitat de variables polítiques, econòmiques i socials combinables diferentment segons cada país²⁴ i en una seqüència evolutiva i gradual (transició, instauració, consolidació, persistència i estabilitat, amb perill sempre d'una crisi) en la qual participen estratègies d'actors i de forces polítiques, econòmiques, socials i culturals de diversa índole, internes i externes, favorables al canvi, escèptiques, reticents i reaccionàries que interaccionen en un joc no sempre rectilini ni progressiu sinó amb crisis, interrupcions i reaccions i dins un context internacional que influeix sobre aquest joc. Cada actor amb la lògica dels seus interessos sectorials.

Si ens fixem en la transició espanyola –sovint considerada paradigmàtica– se'ns fa difícil de conèixer i de trobar unanimitat en el punt del seu començament i en el moment de la

²² .- SANAHUJA, J. M.: "Los militares: ¿de la centralidad a la periferia?", a América Central, las democracias inciertas. Ana Sofía Cardenal i Salvador Martí (comp). Tecnos. Madrid. 1998. Pp.180 i ss.

²³ .- Encara que es tracta de fenòmens diferents, cadaun dels tres processos conté elements dels altres. Guatemala quedaria inclosa, doncs, en el primer dels tres processos històrics indicats per Manuel Antonio Garretón, que situa a l'Amèrica Central els processos de fundació democràtica, mentre que col·loca els estats del Con Sud americà (i també hi assimila els de Bolívia i Paraguai) en les transicions, i posa l'exemple de Mèxic (i de Colòmbia) en el tipus d'aprofundiment democràtic. GARRETON, M.A.: Hacia una nueva era política. Estudio sobre las democratizaciones. FCE. Santiago-Mèxic. 1995. També "Las transiciones de América Latina a examen", a Historia de la transición (1975-1986). Javier Tusell i Alvaro Soto (eds.). Alianza. Madrid. 1996.

²⁴ .- Factors com ara: creixement de l'economia, augment del PIB, però també crisi motivada per la puja dels preus del petroli, pèrdua de legitimitat dels règims autoritaris i desig d'homologació democràtica i d'integració en estructures supraestats (per exemple, la CE), derrotes militars (casos, entre altres, de Portugal i d'Argentina), canvis ideològics i estratègics en les grans potències (EUA amb Carter, URSS amb Gorbatxov), incidència del final de la Guerra Freda, influència de modificacions doctrinals de l'església catòlica a partir del Concili Vaticà II (1962-1965) i de la teologia de l'alliberament (combatuda des de posicions oficials) i per l'efecte dòmino d'imitació dels processos en altres estats. Aquestes causes ni

seva finalització. El punt alfa, si atenem de manera exclusiva o principal al criteri electoral, podria ser el de les eleccions de 1977, considerades netes, lliures, competitives i “legítimes”.²⁵ La transició espanyola, que coexistí amb les de Portugal i Grècia (1974), s’avançà a la de la majoria dels països llatinoamericans (però no a la de Brasil, 1973-1974), entre ells els de Centreamèrica, i concretament a la transició de Guatemala.

Pel que fa a la transició guatemalenca els moments alfa i omega es presenten sense massa unanimitat. Si Esquipulas marca el punt d’inflexió general a Amèrica Central, a Guatemala en concret el començament de la transició –en una fase incipient i insegura de liberalització- ha estat situat en ocasions²⁶ en el cop d’estat que originà el govern dictatorial de Mejía Vítores (1983-1986) perquè fou quan l’exèrcit aplicà la liberalització política (ja decidida anteriorment) com un destacat element del pla de contrainsurgència militar²⁷ -i també per a l’homologació internacional del règim (que el rescatés de l’aïllament)-, sota control de les forces armades i amb el vistiplau de l’empresariat més modernitzat, i es procedí a eleccions per a una Assemblea constituent (1984) i després presidencials (1985).

Aquest pla de liberalització de l’exèrcit hauria constituït l’element desencadenant del canvi de règim, malgrat que les forces armades no pretenien tant sinó una democràcia

apareixen totes en cada estat ni tan sols esdevenen plenament coincidents en el temps.

²⁵ .- Tanmateix, algun partit menor (p.ex. ERC) no va poder-hi participar si més no amb les seves pròpies sigles. Per altra banda, i sense atendre exclusivament a la variable electoral, també s’ha comentat la possibilitat de situar l’origen del procés de transició durant el govern Arias, o en el de Suárez, o potser fins i tot –p.ex. segons Laureano López Rodó- en l’assassinat de Carrero Blanco (1973). I el punt omega podria coincidir amb la Constitució de 1978, resultat dels consens parlamentari i de l’electorat (segons J.J.Linz), amb el fracàs del *tejerazo* de 1981 o amb la victòria socialista de 1982 o amb el triomf del PP de l’any 2000. Si dividim el procés en fases de transició i de consolidació de la democràcia, sembla indicada la periodificació fixada per Ramón Cotarelo: Transición política y consolidación democrática: España (1975-1986). COTARELO, R. (comp.). CIS. Madrid. 1992. En aquesta obra s’estableix una etapa de transició entre el 30 de novembre de 1975 (data de proclamació de Juan Carlos I) fins al 29 de desembre de 1978 (data d’entrada en vigor de la Constitució), i de 1979 a 1986 com a fase de consolidació. Per la seva part, Linz no confereix importància a l’alternança en el poder, d’acord amb exemples com Japó i Itàlia. LINZ, J.J.: “La transición española en perspectiva comparada”, a Historia de la transición (1975-1986). Ob. cit. Pp. 30-31.

²⁶ .- PADILLA, L. A.: “Las nuevas relaciones cívicomilitares en el marco del proceso de paz en Guatemala”, a Estudios Internacionales, Revista del Iripaz, Año 6, Núm. 12. 1995a. Pp. 27-41.

²⁷ .- “*La guerra propiamente dicha fue de facto acabada militarmente alrededor de 1985*”. KRUIJT, D.: “Reflexiones sobre Guatemala”, a Sobre arenas movedizas: sociedad, estado y ejército en Guatemala. 1997. Bernardo Arévalo de León (comp.). FLACSO. Guatemala. 1998. Però durant el govern Cerezo encara seguiren els enfrontaments violents, les tortures, les massacres i en general les violacions dels drets humans, fins al punt que el 1989 “*el estadounidense Consejo de Asuntos Hemisféricos señaló nuevamente a Guatemala como el peor violador de derechos humanos de todo el continente*”. ARMON, J. et alii: “Contexto histórico”, a Guatemala 1983-1997 ¿Hacia dónde va la transición? Conciliation Resources. FLACSO. Guatemala. Debate, Núm.38. 1998. P. 30.

de façana que els permetés més eficiència en la lluita contrainsurgent i una més presentable imatge internacional. El nou pla militar respongué a diverses consideracions, entre elles, doncs, a un canvi d'estratègia antiguerrillera, també a una divisió notable a les seves files deguda en bona part al convenciment de la impossibilitat d'una victòria militar total i en part a criteris oposats sobre la nova estratègia liberalitzadora, i a un creixent aïllament internacional.²⁸ La crisi trencà la cohesió política interna dels militars (evident en el cop d'estat de Ríos Montt, 1982, i en el subsegüent en contra seva, 1983) i també la dels altres agents políticoeconòmics que sostenien el règim, però l'oposició presentava tal debilitat que els militars pogueren establir l'autotransformació del règim tot promovent després de la constitució de 1985 governs civils sotmesos (o controlats o vigilats) i, en part, noves institucions no gens menyspreables, com el *Tribunal Supremo Electoral (TSE)*,²⁹ la *Corte de Constitucionalidad (CC)* i la *Procuraduría de Derechos Humanos (PDH)*, al costat d'altres de perverses com les *Patrullas de Autodefensa Civil (PAC)*.

Liberalització no és encara democratització. Liberalització consisteix en “*el proceso de concesión desde arriba de mayores derechos políticos y civiles, más amplios y completos... pero que permiten la organización controlada de la sociedad civil...*”.³⁰ Per tant, pel seu encaix en aquesta definició, per la seva no elegibilitat i pels objectius de la cúpula militar d'una “democràcia armada”, d'una “democràcia de façana”, no és sostenible defensar els militars (ni tan sols els “constitucionalistes”) i tampoc el govern de Mejía com autors del procés de transició democràtica. El seu objectiu seguia essent la lluita contrainsurgent.³¹ El govern del seu successor, Vinicio Cerezo, democristià, que accedí al poder després d'obtenir un gran triomf (67%) en unes eleccions (1985)

²⁸ .- “*También los procesos de globalización y transformación económica mundiales*” varen influir en els processos de transformació democràtica que tingueren lloc en un “*contexto de cambio de época*”. Garretón (1996): 50-51.

²⁹ .- El *Tribunal Supremo Electoral* de Guatemala té un precedent clar en el D.17 de la *Junta Fundadora de la Segunda República* de Costa Rica (1948), segons el qual el TSE “*disfrutará de todas las ventajas de un Poder del Estado*”. També Nicaragua recollí en la Constitució de 1987 (art.7) aquesta vella idea atribuïda a Simón Bolívar de reconèixer l'existència de quatre poders: legislatiu, executiu, judicial i electoral. GARCÍA, J. M.: “Dinero y política, la cuadratura del círculo de la democracia en América Latina”, a *Diálogo*, Núm. 4. Abril de 2000. Guatemala.

³⁰ .- MORLINO, L.: “Las democracias”, a *Manual de Ciencia Política*. Gianfranco Pasquino (comp). Alianza Editorial. Madrid. 1994b. P. 105.

³¹ .- No és possible d'oblidar la duresa repressiva d'aquesta lluita: “*Los mayores hechos de violencia, según los reportes, ocurrieron durante los regimenes de los generales Lucas, Ríos y Mejía Vítores*”. Prensa Libre. 10 de gener de 2000. Asseveració basada i confirmada en l'Informe de la CEH i en l'Informe REMHI.

“no fraudulentas, aunque no competitivas”³² per l'exclusió de les esquerres, i molt participades (amb el 69 % en primera volta i el 65 % en la segona),³³ respon millor al començament de la transició guatemalenca. Més i tot si considerem que va haver de superar diversos obstacles i imposar-se per sobre d'“enclaus autoritaris”, ja que, malgrat el grau elevat de poder de l'exèrcit sobre el seu govern elegit, hagué d'encarar dos cops d'estat protagonitzats per *Los Oficiales de la Montaña* però empesos per l'oligarquia més conservadora, que les forces armades accentuaren la divisió entre els qui pretenien la involució i l'immobilisme i els partidaris d'un exèrcit respectuós amb la constitució, professionalitzat i modern,³⁴ que el *Comité Coordinador de Actividades Agrícolas, Comerciales, Industriales y Financieras (CACIF)* li paralizà el país l'any 1987 a causa dels seus intents de reforma tributària per eixugar el deute social, i que inicià, encara que amb fracàs, els primers contactes amb la guerrilla (Madrid 1987) en compliment dels acords d'Esquipulas.

Així doncs, el procés de transició a Guatemala començà no amb Mejía Vítores sinó en Vinicio Cerezo, no amb un president fruit d'un cop d'estat militar sinó amb un president civil elegit, perquè l'essència de la democràcia rau en l'elecció popular dels qui prenen les decisions a la cúpula del poder, i per tant “*el punto crítico en el proceso de democratización está en el reemplazo de un gobierno que no fue elegido de esta manera por uno que lo haya sido en unas elecciones limpias, libres y abiertas*”, sense oblidar que la definició de democràcia “*en términos de elecciones es una definición de mínimos*”,³⁵ uns mínims que, però, són perfectament i immediatament controlables i constatables, i que necessiten ser completats per altres factors en especial a l'Amèrica Central, com unes condicions socioeconòmiques més equitatives, un major grau de participació de la societat civil, i en el cas concret de Guatemala pel factor ètnic derivat de la presència d'un 60% de població indígena.

El començament de la transició a Guatemala es caracteritzà per la seva tímida i instrumentalització al servei d'una estratègia contrainsurgent de l'exèrcit. La

³².- Sanahuja (1998): 181.

³³.- Els comicis de l'any anterior a l'Assemblea Nacional Constituent registraren encara una participació superior (78 %), però també una fragmentació excessiva del vot entre disset partits i tres comitès cívics. Amb tot la participació més elevada es donà durant la Revolució Gloriosa.

³⁴.- GRAMAJO, H. A.: *De la guerra a... la guerra. La difícil transición política en Guatemala*. Fondo de Cultura Editorial. Guatemala. 1995. Pp. 244 i ss.

³⁵.- Huntington (1998): 22. Morlino (1994b): 85.

“democràcia armada”³⁶ que en resultà inicialment conferí al règim una necessària imatge més presentable a la comunitat internacional tot permetent de dissimular a mitges la continuïtat del poder de les forces armades i de la seva autonomia en la lluita antigüerrillera i en el control de l'estat i del territori, i ensems per amagar que l'exèrcit passava a controlar sectors estratègics de l'economia (electricitat, telecomunicacions,...). S'obriren alguns espais nous de participació ciutadana i social, contrarestats tant pel clímax de temor com per la por a sobrepassar uns límits imprecisos però reals i fixats per les forces armades. Per tant, no es podia parlar encara de democràcia ni de democratització sinó de liberalització política, o –en la terminologia de Robert Dahl- d’“oligarquia competitiva”, en la qual s'admet el disens, l'oposició i la competència, però només entre grups polítics reduïts, i en la qual es concedeixen “*desde arriba mayores derechos políticos y civiles, más amplios y completos*” encara insuficients i sense anar destinats a tothom,³⁷ mentre que el pas a la poliarquia o democràcia requereix una altra participació, la de nous agents, nous estrats socials, noves classes o –segons Bendix- la de les classes inferiors.³⁸ No era possible ni tan sols considerar-ho una simple democratització, atesa tant l'exclusió de totes les esquerres i la marginació real i constitucional dels indígenes,³⁹ com la presència d'importants “enclaus autoritaris” començant per l'actitud vigilant de l'exèrcit amb una part dels militars -i de les elits socioeconòmiques- contrària al procés democràtic, amb recels sobre possibles investigacions de violacions als drets humans, i amb la imposició al govern civil de lleis d'amnistia.⁴⁰

En aquest marc de “liberalització limitada”⁴¹ i, paradoxalment, amb el començament del procés cap a règims democràtics civils, l'exèrcit es reforçà en l'esfera militar i en l'esfera

³⁶ .- Kruijt (1997): 23.

³⁷ .- Morlino (1994b): 105.

³⁸ .- BENDIX, R.: Estado nacional y ciudadanía. Editorial Amorrortu. Buenos Aires. 1974. P. 99.

³⁹ .- Continuava la sempiterna marginació dels indígenes, malgrat que la nova constitució (1985) “*por primera vez y tras acalorados debates*”, reconegué (art.53) “*el derecho de las personas y de las comunidades a su identidad cultural de acuerdo a sus valores, su lengua y sus costumbres*”, i també s'hi referí el capítol sobre drets socials (arts.66 a 70). BASTOS, S. i CAMUS, M.: Quebrando el silencio. Organizaciones del pueblo maya y sus demandas. 1986-1992. FLACSO. Guatemala. 1996. P. 54.

⁴⁰ .- Garretón (1995): Els “enclaus autoritaris” procedents de l'antic règim, i que poden ser institucionals (p.ex. la legislació), simbòlics (oposició a Comissions de la Veritat sobre violacions de drets humans) i culturals (hàbits i actituds d'algunes elits socioeconòmiques contràries a la democràcia), converteixen els processos transicionals en transicions incompletes.

⁴¹ .- FONT, J.: Actores políticos en cambio: los movimientos populares guatemaltecos en un contexto de liberalización limitada. Ponència presentada al XVI LASA Congress. Los Angeles. Setembre de 1992. Mimeo.

econòmica i civil, fins i tot a nivell particular amb l'ocupació i la usurpació de terres. Sens dubte, el pes dels militars debilità el govern democristià de Cerezo i a la vegada la seva feblesa enfortí l'exèrcit, també a causa de la notòria i escandalosa corrupció d'aquell primer govern civil. Ja hem notat que la causa principal i determinant de la liberalització política de la transició o fase d'instauració l'establí l'exèrcit, i s'adeia als seus plans estratègics militars i polítics de lluita contra la guerrilla. Les forces armades guatemalenes estaven tant en contra dels processos de Contadora, de San José i d'Esquipulas com l'Administració Reagan: militars significats no s'amagaven d'afirmar que aquelles accions no s'aplicarien a Guatemala. Al mateix temps, a partir del govern civil de Cerezo, varen ser els congressistes demòcrates els que s'afanyaren a proporcionar recursos a l'exèrcit guatemalenc amb l'excusa de "civilitzar" les forces de seguretat de Guatemala. Ajuts econòmics que també arribaren al govern mitjançant els Fons d'Ajuda Econòmica. Reagan considerava l'exèrcit guatemalenc un "*aliado problemático pero estratégico y confiable*", i Bush va mantenir el mateix concepte millorat amb la introducció d'un règim civil.⁴² La liberalització política no respongué a criteris econòmics ni a consideracions polítiques democràtiques ni –o mínimament- a pressions internes populars o socials, ni a posicionaments religiosos, encara que també hi contribuïren, com igualment l'exèrcit atengué l'actitud de diversos estats europeus i llatinoamericans. Poc. I menys encara va ser resultat de la força d'una guerrilla debilitada incapaç de vèncer.

Si Cerezo disposava d'un programa, l'exèrcit tenia ben lligat el seu pla contrainsurgent. Guatemala es trobava tot just a l'inici del que Jonas n'ha dit la "descentaurització".⁴³ El pes de les forces armades era tan abrumador que havien fet aprovar lleis d'amnistia per evitar represàlies contra oficials militars pels actes comesos durant l'enfrontament,⁴⁴ forçaren la introducció a la Constitució de 1985 de diversos articles favorables, i a la vegada s'asseguraven el control de l'estat i mantenien els seus privilegis, en una actitud molt típica en aquells moments de processos iniciats per forces armades que no

⁴² .- Jonas (2000): 234-236.

⁴³ .- Jonas (2000): 39. En referència a la figura del centaure, que Carlos Figueroa dissenyà: FIGUEROA, C.: "La centauritzación estatal en Guatemala", a Polémica, Núm.19. Gener-abril de 1986. Guatemala. També FIGUEROA, C.: El recurso del miedo. Ensayo sobre el Estado y el terror en Guatemala. EDUCA. San José de Costa Rica. 1991. El centaure és el govern guatemalenc contrainsurgent: mig home i mig bèstia, poder civil i militar alhora.

⁴⁴ .- Per exemple, el Decret-Legislatiu 8-86 d'amnistia general pels delictes polítics o comuns connexos des de 23 de març de 1982 a 13 de gener de 1986.

abandonaven “*el control de los instrumentos de violencia con los que podrían volver a asumir el control gubernamental*”⁴⁵ en qualsevol moment. Com afirma Morlino, “*aunque los militares apoyen el régimen democrático, siguen siendo potencialmente peligrosos: siempre pueden decidir intentar mantener un control parcial sobre el poder político*”.⁴⁶

El gran pes de les forces armades a Guatemala durant la transició contrasta, per exemple, amb la postura més reservada de l'exèrcit espanyol que no va intervenir en el procés excepte en dos moments molt significatius: en relació a la legalització del PCE i al projecte d'amnistia als membres de la UMD. Naturalment, circulaven rumors de cops d'estat, i algun intent, que culminaren amb el *tejerazo*.⁴⁷

El primer govern civil de cap manera podia amenaçar el poder de l'exèrcit. El procés de transició persistí dèbilment amb Vinicio Cerezo, resistí el seu fracàs i l'escàndol per corrupció, i continuà amb un nou president, Jorge Serrano (1990), que guanyà (només amb el 28%) en unes eleccions poc participades i amb un Parlament o Congrés en el qual el seu partit (*Movimiento de Acción Solidaria, MAS*) tan sols disposava de 18 diputats sobre 116. Govern i president nous, més debilitats encara que els anteriors, però actuant en un context internacional més favorable a la transició democràtica i a les negociacions per a la pau després de la caiguda del mur de Berlín (1989) i la desaparició de la URSS (1991), i en el qual les guerrilles varen saber moure's i maniobrar-hi amb més intel·ligència que l'exèrcit i que el propi govern. Segons Jonas, el mèrit principal de les eleccions de 1990 va ser “*la transferencia del poder de un gobierno civil elegido a otro, un importante avance para Guatemala*”.⁴⁸

De l'autocop d'estat de Serrano (1993), recolzat per part de l'exèrcit amb el ministre de Defensa al davant, pel vicepresident del govern i per part del propi Congrés de diputats, en sortí reforçada la transició perquè les forces armades reaccionaren i en general s'oposaren a l'intent colpista, perquè les pressions internacionals –començant per l'ambaixada dels EUA- favorables a la legalitat varen ser molt fortes i perquè, per primera vegada en anys, la societat civil guatemalenca -encara dèbil, però més

⁴⁵ .- Huntington (1998): 113 i ss.

⁴⁶ .- Morlino (1994b): 107.

⁴⁷ .- Els militars se sentiren enganyats per Adolfo Suárez quan el seu govern procedí a la legalització del PCE, però sobretot varen oposar-se al projecte de llei que havia de permetre l'amnistia als *umedos*: el vicepresident del govern, Gutiérrez Mellado, “*en presencia de varios generales... advirtió de que... se produciría una reacción militar de consecuencias imprevisibles, ante lo cual los partidos políticos accedieron a modificar el texto*”. POWELL, Ch.: España en democracia, 1975-2000. Plaza Janés. Barcelona, 2001. P 256.

estructurada- es pronuncià decididament a favor de la normalitat democràtica i de la continuïtat del procés de transició. Hi destacaren tota mena d'entitats i organitzacions cíviques i socials: les esglésies catòlica i luterana, els sindicats, la universitat, cooperatives i diversos organismes indígenes (no tots, perquè alguns, com l'*Asamblea del Pueblo Maya (APM)* desconfiaven dels ladins) que bastiren una gran força política i social, la *Multisectorial del Sector Social (MSS)* que pressionà a favor de la constitucionalitat del règim, i demostraren el seu pes polític. Immediatament aparegué la *Instancia Nacional del Consenso (INC)* que enfortí el procés antiserranazo, i que aplegà el CACIF, CNUT, la *Confederación Guatemalteca de Federaciones Cooperativas (CONFECOOP)*, alguns partits (DCG, UCN, PAN, FRG), membres de la MSS i representants maies.⁴⁹ Hi jugà un paper rellevant l'església catòlica mitjançant sectors de la clerecia parroquial, en especial en zona de guerrilles, i mitjançant una part significativa de la jerarquia.⁵⁰

El "serranazo" no trencà el procés, no impedí el seu avenç, no propicià la involució sinó que reforçà el moviment cap a la democràcia, enfortí la societat civil i confirmà la imatge d'unes forces armades dividides que, per primera vegada atengueren la voluntat ciutadana i palesaren una pèrdua del seu poder polític. El desenllaç del *serranazo*, el seu fracàs, legitimà el nou règim més que la constitució de 1985 i en un moment molt necessari, ja que si Cerezo havia estat elegit en uns comicis molt participats, els que elegiren Serrano registraren una forta abstenció dels ciutadans desmotivats pel govern corrupte i ineficient de la DCG. De fet, el triomf contra el "serranazo" constituí un primer i ampli consens polític i social.

Tampoc no frenaren el procés les amenaces i alguns intents de cops d'estat durant el govern de Ramiro de León Carpio (1993-1995), successor de l'exiliat Serrano, malgrat la notòria subordinació d'aquest anterior PDH a les forces armades. És més, de León, després d'un desconcertant inici de paralització del procés de pau, el recomençà el 1994 i hi aconseguí el suport internacional sobretot del Grup de Països Amics. Durant el

⁴⁸ .- Jonas (2000): 199.

⁴⁹ .- MCCLEARY, R.M.: *Imponiendo la democracia: Las elites guatemaltecas y el fin del conflicto armado*. Artemis Edinter. Guatemala. 1999. Pp. 187 i ss.

⁵⁰ .- En general, l'església catòlica, a partir del Concili Vaticà II, sostingué arreu actituds contràries als règims autoritaris. Al mateix temps, en alguns llocs, entre ells alguns bisbats de Guatemala, hi destacà la doctrina derivada de la teologia de l'alliberament (Sínode de la CELAM, Medellín, 1968), combatuda des de posicions conservadores per l'actual Papa Joan Pau II, el qual, però, mantingué una actitud clara d'oposició a l'autoritarisme polític ja des de la seva primera encíclica (1979).

seu mandat govern/exèrcit i la *Unión Revolucionaria Nacional Guatemalteca (URNG)* aprovaren l'Acord sobre la Comissió de la Veritat (CEH) o Comissió per a l'Escatiment Històric de les violacions dels drets humans i dels fets que causaren sofriment a la població, absolutament necessària perquè “ninguna transición dará feliz comienzo que no haya abordado el difícil problema de llegar a un acuerdo acerca del pasado”. És un necessari consens, complicat perquè “se trata de trazar una línea media entre la justicia penal... y la necesidad de reconciliación de la colectividad”.⁵¹

Alvaro Arzú (1996-2000), dirigent del PAN i antic membre del MLN, del qual se separà junt amb un equip d'empresaris joves i modernitzants, encarnava el nou esperit de l'oligarquia moderna guatemalenca. Victoriós després de les primeres eleccions plenament participatives (amb la participació de la coalició de centre-esquerra *Frente Democrático Nueva Guatemala (FDNG)*, vinculada a la URNG) accelerà les negociacions pels Acords de Pau (en endavant APFD, o Acords de Pau Ferma i Duradora)⁵² i les culminà el 29 de desembre de 1996, en el seu primer any de mandat, amb la solemne signatura de l'Acord final. Arzú, reforçat per tot el procés negociador, pel clima sociopolític establert durant aquest procés, i pel desenllaç, demostrà posseir molta més autonomia en relació a l'exèrcit que els seus predecessors, i l'exèrcit es trobà en unes situacions que no havia sabut preveure inicialment de més democràcia,

⁵¹ .- COTARELO, R.: “La transición democrática española”, a Cotarelo (1992): 13. Aquest “*acuerdo sobre el pasado*” constitueix “*el primer consenso*” en la terminologia de Cotarelo. No tothom està d'acord en aquest “primer consens”. Pablo Oñate, entre altres, el situa més tard en el procés transicional espanyol: l'elaboració de la Constitució marcà el “*primer consenso o acuerdo relativo a que la Constitución debía ser aprobada por todos los grupos políticos... que nadie quedara fuera del acuerdo*”. OÑATE, P.: *Consenso e ideología en la transición política española*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales. Cuadernos y Debate. Núm. 71. Madrid. 1998. P. 239.

⁵² .- Els Acords de Pau integrats per l' *Acuerdo de Paz Firme y Duradera (APFD)* signat a Guatemala ciutat el 29 de desembre de 1996 són -segons Capítol II, numeral 15- els següents: *Acuerdo Global sobre Derechos Humanos (Ciutat de Mèxic, 29 de març de 1994)*, *Acuerdo para el Reasentamiento de las Poblaciones Desarraigadas por el Enfrentamiento Armado (Oslo, 17 de juny de 1994)*, *Acuerdo sobre el Establecimiento de la Comisión para el Esclarecimiento Histórico de las Violaciones a los Derechos Humanos y los Hechos de Violencia que han causado Sufrimientos a la Población Guatemalteca (Oslo, 23 de juny de 1994)*, *Acuerdo sobre Identidad y Derechos de los Pueblos Indígenas (Ciutat de Mèxic, 31 de març de 1995)*, *Acuerdo sobre Aspectos Socioeconómicos y Situación Agraria (Ciutat de Mèxic, 6 de maig de 1996)*, *Acuerdo sobre Fortalecimiento del Poder Civil y Función del Ejército en una Sociedad Democrática (Ciutat de Mèxic, 19 de setembre de 1996)*, *Acuerdo sobre el Definitivo Cese al Fuego (Oslo, 4 de desembre de 1996)*, *Acuerdo sobre Reformas Constitucionales y Régimen Electoral (Estocolm, 7 de desembre de 1996)*, *Acuerdo sobre Bases para la Incorporación de URNG a la Legalidad (Madrid, 12 de desembre de 1996)*, *Acuerdo sobre Cronograma para la Implementación, Cumplimiento y Verificación de los Acuerdos de Paz (Ciutat de Guatemala, 29 de desembre de 1996)*. Presidencia de la República de Guatemala: Los Acuerdos de Paz. Presidencia de la República, COPREDEH, CEE, FONAPAZ. Guatemala. 1997. Aquests mateixos Acords precedits pels altres que els hi fan relació des de la *Declaración de Contadora (9 de gener de 1983)* fins a la Llei de Reconciliació Nacional (18 de desembre de 1996), a Acuerdos de Paz. Universidad Rafael Landívar i MINUGUA. Guatemala. 1997.

amb més protagonisme de la classe política tant a l'àmbit intern com a l'esfera internacional, i en concret en el procés de pau: "*la democracia impone su propia lógica dentro del sistema político*".⁵³ També Arzú va voler enfortir el consens sobre el passat, i a conseqüència immediata de l'aprovació de l'Acord per a la incorporació de la URNG a la legalitat, va fer tramitar i aprovar ràpidament una llei de reconciliació nacional (LRN) que, però, despertà més recel que goig.

Tot el procés de transició a la democràcia i de busca d'uns Acords de Pau havia estat desplegat enmig de múltiples negociacions a diverses bandes i amb diferents agents: el govern amb l'exèrcit, el propi exèrcit entre sectors interns immobilitistes i reformadors, el govern amb forces socioeconòmiques contràries a les negociacions i receloses dels possibles acords, i també amb grups socials favorables als pactes, grups moderats i altres de radicals més distants, amb institucions supraestats internes o externes (en especial l'església catòlica i confessions protestants), amb contactes amb altres estats singularment europeus però també amb els EUA i amb organismes de la comunitat internacional com l'OEA i l'ONU, que afavorien el procés negociador per a la pau, per a la democràcia i per a una societat més justa dins el marc d'un estat de dret.

A Guatemala –com a El Salvador- la transició a la democràcia consistí simultàniament en un procés de negociació per a la pau entre el govern i la guerrilla unificada en la URNG, que foren capaços de resistir els atacs antipactistes originats per sectors contraris interns de cada bàndol, i recolzats per sectors dinàmics de la societat civil i empesos per la comunitat internacional: "*Negociaciones de fin de guerra (que) requieren normalmente de mediación externa*".⁵⁴

Un procés batejat per Jonas com "*el camino centroamericano de democratización*",⁵⁵ amb mutus acords i no per la imposició d'un vencedor sobre un derrotat. La democratització arribà mitjançant "*negociaciones, compromisos y acuerdos*"⁵⁶ entre el govern/exèrcit i la URNG precedits –no sempre- d'aportacions i de debats en i amb organismes de la societat civil, en especial la *Comisión Nacional de Reconciliación (CNR)* i l'*Asamblea de la Sociedad Civil (ASC)*, en la qual participaren múltiples entitats ciutadanes, populars i, per primer cop, indígenes, encara que sovint des de la

⁵³ .- Arévalo (1998a): 40.

⁵⁴ .- Garretón (1996): 55

⁵⁵ .- Jonas (2000): 203.

⁵⁶ .- Huntington (1998): 155.

insatisfacció perquè haurien pretès una participació més decisiva. Fou el segon consens (seguint Cotarelo). Consens que caracteritza les transicions a l'Amèrica Central i les distingeix –junt amb el paper verificador de l'ONU sobre el compliment dels Acords de Pau- dels processos transicionals del Con Sud del continent, com el de Xile.⁵⁷ Processos a Centreamèrica de canvi social global, com a conseqüència de guerres civils revolucionàries, però en els quals -amb l'excepció de Nicaragua- “no hay derrocamiento ni derrumbe total del régimen”, sinó la seva presència o influència durant el procés de transició i en la nova democràcia.⁵⁸

Per la seva banda, la transició a Guatemala es diferencia de la de Nicaragua i en menor grau de la de El Salvador en què es tracta d'un procés des de dalt, a partir de la voluntat (necessitat) de l'exèrcit i d'un primer pacte originari entre dues elits, la militar i l'oligarquia socioeconòmica, que acordaren un procés de democratització imprescindible per al creixement econòmic i la prosperitat, amenaçats per “*las políticas económicas anticuadas que los regímenes militares trataban de aplicar, en lugar de cooperar con las elites comerciales e industriales*”.⁵⁹ Aquest inici des de dalt, amb una oposició insurgent derrotada, acostava Guatemala a les transicions dels estats del Con Sud (Xile, Argentina, Uruguai). Tanmateix, a Guatemala, l'acord originari consistí simplement a “*retornar el país al orden constitucional y al gobierno civil*”, mentre continuaven les diferències entre les dues elits sense que els presidents Cerezo i Serrano fossin capaços d'anul·lar-les. Al contrari, la soldadura de les elits (cúpula militar i CACIF) es produí a causa del *serranazo* sobre la base que “*la forma democrática de gobierno que su país había tenido desde 1986, valía la pena de mantener y llegaron a un consenso... para retornar al país al gobierno constitucional*”.⁶⁰

Amb tot, els Acords i la seva aplicació no varen satisfer tothom, com era d'esperar, i menys en una societat com la guatemalenc a la qual han estat predominant les confrontacions i la violència per dirimir les discrepàncies, on hi ha, doncs, una minsa cultura del consens, i on els pactes són vistos com renúncies o claudicacions: “*pactar*

⁵⁷ .- Jonas, a part de remarcar aquestes diferències, fa notar igualment que dels Acords de Pau de Guatemala es derivaren conseqüències democràtiques de major entitat i qualitat que a Xile, i destaca els privilegis que Pinochet i els militars en general es reservaren constitucionalment. Jonas (2000): 204, 205, 222 i 223. Part d'aquests privilegis han estat inútils per l'acció de la justícia.

⁵⁸ .- Garretón (1996): 48-52.

⁵⁹ .- McCleary (1999): 327 i ss. McCleary indica una altra diferència dels processos transicionals entre Guatemala i Nicaragua i El Salvador: a Guatemala l'oligarquia no estava dividida com als països veïns, sinó unida tota al CACIF.

es *claudicar*”, segons Méndez Montenegro. Alguns moments indiquen situacions de risc o reaccions violentes: la mort de l’ambaixador a Madrid, Danilo Barillas després dels primers contactes govern/exèrcit-guerrilla, l’assassinat d’Epaminondas González Pabón, president de la CC, després del “*serranazo*”, o amb motiu de l’aprovació d’alguns dels Acords, com l’any 1994 el de creació d’una Comissió sobre la Veritat (CEH), l’any 1996 de l’Acord sobre aspectes socioeconòmics, de l’Acord indígena i de l’Acord sobre el nou paper de l’exèrcit en una societat democràtica (la seva submissió al poder civil), i al mateix any 1996 a causa de la llei de Reconciliació Nacional (LRN),⁶¹ temuda com una llei d’amnistia.

La reunió de Contadora (agost de 1995) celebrada sota els auspicis del *PARLACEN* acabà de reforçar el consens sobre els Acords de Pau en ser acceptats per tots els partits com autèntics Acords d’Estat. Només el *Frente Republicano Guatemalteco (FRG)* en restà voluntàriament al marge. Així doncs, l’Acord final de 29 de desembre de 1996 comptà amb un ampli suport, però no total: moltes desconfiances del CACIF i, per tant del FRG, que encara mantenia una postura entre contrària i escèptica durant la campanya electoral de 1999, i d’organitzacions maies. Desconfiances que després potser influïren en l’actitud cada vegada més distant del PAN a l’hora d’implementar els APFD. Amb tot, aquest ampli consens –el tercer, segons Cotarelo- en la definició final de les regles del joc futur, ha estat compartit per tothom avui, amb Portillo vencedor, fins i tot pel FRG. Si més no, aparentment.

A partir d’aquella data, amb la implementació dels APFD, la transició cap a la democràcia entrà en una nova fase, una segona transició o consolidació democràtica, ja que el govern Arzú en compliment dels APFD començà a exercir –si més no, inicialment- el seu control sobre l’exèrcit que assumí un paper subordinat al govern,

⁶⁰ .- *Ibidem.* 41.

⁶¹ .- L’Acord sobre enfortiment del poder civil i la nova funció democràtica de l’exèrcit provocà l’aparició del grup *Por la reivindicación del Ejército de Guatemala (PREGUA)* que amenaçà de mort el president Arzú, 18 civils i 57 alts càrrecs militars. Per a l’acceptació de la CEH calgué tot el pes influent de Rigoberta Menchú i de Nineth Montenegro, entre altres: “*lo mejor que se podía lograr*”, varen assegurar. PALENCIA, T. i HOLIDAY, D.: *Hacia un nuevo rol ciudadano para democratizar Guatemala*. Electro Datos, SA. Guatemala. 1996. P. 61. L’alcalde de Quetzaltenango, Rigoberto Quemé, afirmà (20 de març de 1998): “*No se llegó a firmar una paz, se firmó la derrota de la URNG. Se firmó también un acuerdo sobre la futura sociedad multiétnica; fue firmado sin consultarnos*”. Arévalo (1998): 33. Cal tenir present que “*es común que se perciba que se da mucho a cambio de muy poco*”. ARZÓN, P.: *La paz y los conflictos en Centroamérica*. OXFAM/Great Britain. CIDECA. Guatemala. 1998. Situacions paral·leles en altres processos de democratització: els comunistes polonesos se sentiren traïdonats per Jaruzelsky ja que els pactes d’ell conduïen a la renúncia dels “dogmes fonamentals del comunisme”, mentre que Walesa era blasmat des de les files de Solidaritat per negociar massa.

mentre la societat s'anava desmilitaritzant i es procedia en general al reforçament de les institucions civils en especial la policia i la Justícia amb la lluita no guanyada contra la impunitat, simultani amb l'ampliació completa i un reconeixement real dels drets civils i polítics i amb un més gran respecte i defensa dels drets humans, les violacions dels quals ja no responien a una política oficial d'estat. El nou règim es dotà també d'institucions democràtiques i de nova legislació, de les normes i de les estructures pròpies d'un règim democràtic que començaren a actuar com a tals, i que han estat acceptades socialment i cívicament per a la resolució pacífica dels conflictes.

És a dir, el règim quedà legitimat políticament i incrementà el respecte social i cívic a la legalitat per part d'uns ciutadans desitjosos de pau, d'ordre públic, de tranquil·la convivència i de seguretat ciutadana. És aquesta situació la que permet a Arévalo afirmar que: "*después de muchas décadas hoy existe en Guatemala, nuevamente, un sistema político democrático en proceso de consolidación*",⁶² i remet al compliment dels requisits fixats per Robert Dahl per a una poliarquia o democràcia política.⁶³

En aquesta fase de consolidació del procés cap a la democràcia apareixen problemes heretats del règim anterior com el de la impunitat, el rol de l'exèrcit ("problema pretorià", segons Huntington),⁶⁴ el de les velles institucions i estructures en general i també problemes endèmics o històrics i igualment els nous derivats del règim democràtic. Els problemes endèmics, independents de quin sigui el règim a cada moment, atanyen aspectes i condicionants bàsics per als ciutadans, per a la seva vida, tals com ensenyament, sanitat, habitatge, treball, pobresa, difícilment remeiables amb governs autoritaris, i que poden posar en qüestió la legitimació de la democràcia, però no la posen en perill, si bé la desil·lusió i el desinterès que creen són aprofitables per moviments de reacció antidemocràtica. A Guatemala meresqueren una atenció preferent a l'Acord socioeconòmic. Les profundes desigualtats econòmiques i socials constitueixen aquell element mai determinant, però que "*echado por la ventana, regresa*

⁶² .- Arévalo (1998a): 42.

⁶³ .- Aquests requisits són: elecció de les autoritats públiques; eleccions lliures i netes; sufragi universal; dret a competir pels càrrecs públics; llibertat d'expressió; informació alternativa; llibertat d'associació i d'organització; i institucions que impliquen que les polítiques concretes del govern estiguin pendents del vot i d'altres expressions de referència. Morlino (1994b): 80 i ss.

⁶⁴ .- Amb el nou rol de l'exèrcit la democràcia a Guatemala ha efectuat un pas important i ha sobrepassat els requisits procedimentals indicats per Dahl amb l'afegit del caràcter sobirà de l'estat. Elements que en conjunt constitueixen un "procediment mínim ampliat". Jonas hi suma de manera destacada en el cas de Guatemala l'increment de la participació social i cívica, la dels indígenes i la de les dones, i també el respecte als drets culturals junt amb els drets humans i civils.

por la puerta".⁶⁵ Els ciutadans esperen rendiments fruit del nou règim democràtic en l'aspecte estrictament polític i en la resolució dels seus problemes econòmics i socials, particulars i col·lectius. A Guatemala la majoria demogràfica indígena exigeix legítimament una atenció singular en els rendiments productius del règim democràtic, a la qual atanyen diversos Acords, especialment l'Acord indígena.

Més perillosos són els problemes derivats del nou règim. Hi destaca el paper de l'exèrcit tant per la seva nova funció com per la pèrdua de pes polític que converteix els seus components -alguns dels quals són antics agents de violacions de drets humans- en presumptes culpables i encausats en judicis, i de pes econòmic com també a causa dels privilegis adquirits. El consens sobre el passat no ha estat total. Rigoberta Menchú ha denunciat a l'Audiència Nacional d'Espanya alguns dels antics presidents dictadors de Guatemala i altres alts càrrecs militars i policials acusats dels delictes de genocidi, tortura, terrorisme, assassinat i detenció il·legal.⁶⁶ També el Parlament Europeu ha instat la Comissió Europea a col·laborar amb el govern guatemalenc per a l'encausament d'aquest mateixos personatges,⁶⁷ malgrat les diverses lleis d'amnistia que els militars feren aprovar i a pesar del contingut de l'Acord sobre la CEH i de la LRN.⁶⁸

Aquesta problemàtica s'ha plantejat en tots els estats en procés de transició a la democràcia, i cadascun l'ha resolta a la seva manera: amb judicis a militars (Grècia, Argentina) de resultats diferents; amb oblit generalitzat del passat (estats excomunistes europeus, en general), amb lleis d'amnistia (Guatemala, Brasil, Xile,...). El problema

⁶⁵ .- Morlino (1994b): 114 i ss. Destaca també el paper dels partits polítics i dels sindicats, el rol i la influència del sector públic i de les polítiques concretes.

⁶⁶ .- La fiscalia de l'Audiència Nacional d'Espanya s'ha oposat a una investigació, com ja va oposar-s'hi en els casos de Xile i d'Argentina. POZUELO de, M. i TARÍN, S.: "El fiscal no quiere que España indague el genocidio en Guatemala", a *La Vanguardia*, 1 de desembre de 2000. P. 11. L'oposició del fiscal estava basada en la "teoria dels actes propis", en virtut de la qual un estat que ha optat per no processar ni actuar contra presumptes culpables de dictadura i de violacions dels drets humans en el propi estat, no frueix d'autoritat ni de legitimitat per encausar presumptes culpables en dictadures d'altres països. El dictamen va ser elaborat per un bufet d'advocats de Barcelona per encàrrec del govern de De la Rúa.

⁶⁷ .- *Prensa Libre*, 19 de maig de 2000. Els acusats són Efraín Ríos Montt, actual president del Congrés, Mejía Vítores i Romeo Lucas García, tots tres expresidents, Benedicto Lucas García, excap de l'EM, Angel Aníbal Guevara, Germán Chupina, Donaldo Álvarez Ruiz i Pedro García Arredondo, tots del cos de policia, entre altres que inclouen l'exministre de Defensa del govern Cerezo, Alejandro Gramajo, acusat de desaparició forçosa.

⁶⁸ .- Xile ha viscut amb greus tensions aquesta problemàtica malgrat la llei d'amnistia de 19 d'abril de 1978, que obliga a concedir l'amnistia als culpables de fets entre l'1 de setembre de 1973 (inici del cop d'estat de Pinochet) i el 10 de març de 1978. SÁNCHEZ, G.: "Misión: Matar sin piedad", a *La Vanguardia*, Magazine. 3 de desembre de 2000. Pp. 62-66. Diversos militars estan processats i el mateix Augusto

sempre rau en la mateixa qüestió: oblit o procés; i, si hi ha procés, condemna o absolució; i, si hi ha condemna, càstig o perdó. En definitiva, es planteja si és just i convenient saber la veritat del que va passar, ni que sigui per a consol dels familiars, i, un cop coneguda, si ha d'actuar la Justícia, o és preferible una amnistia i, en aquest cas, de termes generalistes o amb distinció dels tipus de delictes (autoria intel·lectual o material del delicte, voluntarietat i col·laboracionisme o simple obediència, en cas que existeixi en aquests casos l'obediència deguda). L'expresident d'Uruguai, Julio Sanguinetti, es preguntà públicament: “¿Qué es más justo, consolidar la paz en un país donde hoy los derechos humanos están garantizados o pretender una justicia retroactiva que podría comprometer esa paz?”. Des d'Argentina Raúl Alfonsín va donar la resposta amb una llei sobre l'obediència deguda (1986) i amb una altra de punt final (1987), seguides per l'indult decretat pel seu successor Carlos Menem (1989). La darrera Junta Militar va proclamar una autoamnistia, anul·lada el 1984 quan, després de la creació de la *Comisión Nacional de Desaparecidos (CONADEP)*, començaren els judicis als membres de les Juntes militars, fins a l'aprovació de la llei sobre l'obediència deguda. Tanmateix, la Justícia mexicana acordà acceptar la petició d'extradició contra Ricardo Miguel Cavallo, un dels més afamats torturadors argentins, resident a Mèxic, a instàncies de l'Audiència Nacional Espanyola sobre la base que el genocidi és un crim perseguible internacionalment.⁶⁹

Una major continuïtat dels cossos militars (i administratius i judicials) pot fer més fàcil l'acceptació del nou règim per les elits de l'anterior, i al revés, les depuracions poden tornar més acceptable el nou règim per a les víctimes i per als marginats del precedent. “*La solución preferida suele ser, con frecuencia, una no-solución o bien una atemperación de las dos exigencias, o bien el mantenimiento de la continuidad*”.⁷⁰ Segons Huntington, en general el que va passar en aquests processos “*en la práctica fue poco influido por consideraciones morales y legales. Estuvo condicionado casi exclusivamente por razones políticas...*”.⁷¹

Pinochet, confirmat el desaforament parlamentari per la Cort Suprema (8 d'agost de 2000), i després de ser sotmès a procés d'encausament judicial, va escapar-se'n eximit per justificacions d'edat i de salut.

⁶⁹ .- IBARZ, J. i PALACIOS, S.: “México sienta jurisprudencia mundial”, a *La Vanguardia*, 14 de gener de 2001.

⁷⁰ .- Morlino (1994b): 108.

⁷¹ .- Huntington (1998): 196. També s'hi indica que només Grècia processà un nombre important de funcionaris governamentals del vell règim. Per altra banda, les consideracions sobre el processament segons el tipus de delicte merescué alguna condemna pública diàfana com la del general argentí Martín

El problema precedent sol anar lligat amb intents de cop d'estat -explícits o implícits- per part de les forces armades si se senten -els seus principals caps- amenaçats per processos judicials: diverses reaccions d'alts càrrecs militars guatemalencs en relació a la denúncia de Menchú o abans, durant el procés pels Acords de Pau, o a Xile pel cas Pinochet, o a El Salvador durant les negociacions, responen a aquest temor a l'acció de la justícia, a la pèrdua de la impunitat. En altres ocasions, el cop d'estat militar respon pura i simplement a l'oposició a l'establiment o a la consolidació de la democràcia: Grècia en sofrí set, a Espanya se'n forjaren diversos abans i després del *tejerazo* de 1981, també hi hagueren intents a Argentina, i fins a Guatemala durant el govern de Cerezo (ja prou mediatitzat per l'exèrcit). Tanmateix, l'actitud de les forces armades en un règim democràtic nou no necessàriament apunta a cops d'estat per imposar la seva força, sinó que recorre més sovint al manteniment de situacions de poder, de control i d'influència polítics: la debilitat de Cerezo -i encara més la de De León- palesaven el control per part de l'exèrcit sobre el govern i l'estat; un exèrcit que posteriorment aconseguí de reservar-se privilegis i excepcionalitats en el text de l'Acord sobre la seva funció en una societat democràtica com la conservació de les institucions i organismes financers, industrials, comercials i socials propis. I si Arzú demostrà i disposà de més llibertat i preeminència sobre l'exèrcit, ha calgut esperar el govern Portillo per procedir a canvis importants en la cúpula de les forces armades, no sense protestes i prediccions de conflictes per part dels cessats,⁷² i a resituar -definitivament?- les forces armades en el paper que els correspon en un estat de dret. Serà capaç Portillo de suprimir l'EMP -tradicional instrument de control de l'exèrcit sobre el president- com estableix l'Acord d'enfortiment institucional? No és descartable perquè "*... los diferentes actores... no sólo pueden cambiar con el tiempo su actitud hacia los otros actores... sino también los contenidos de sus posiciones políticas y de sus demandas*".⁷³

El paper d'un exèrcit que desitja seguir mantenint una posició d'excepció davant el poder civil és present igualment en altres estats: a Portugal, a l'inici del procés

Antonio Balza, que a la TV del seu país refusà l'excusa de l'anomenada "obediència deguda". GARCÍA, P.: "El general sí tiene quien le expulse", a La Vanguardia, 22 de maig de 2000. P. 22.

⁷².- "*Agitación en el Ejército. Cambios en puestos clave causan especulación y malestar*", titulava Prens Libre el 12 de maig de 2000 i seguia amb titulars semblants en dies posteriors, a causa de canvis en la cúpula de l'EMDN i en el D-2 (Intel·ligència Militar). El cessat coronel César A. Ruiz Morales va arribar a recomanar les relacions amb les prohibides PAC, "*nuestros amigos*". La situació motivà que el president Portillo declarés que "*aquí no va a haber jueguitos de desestabilización ni habrá golpes de Estado*". Prens Libre, 19 de maig de 2000.

democràtic, amb la creació del Consell de la Revolució;⁷⁴ a Nicaragua, quan la UNO guanyà les eleccions; a Xile, després del referèndum que obligà Pinochet a deixar el govern; més tard també a Argentina, més suaument, amb les declaracions del Cap Superior de l'Exèrcit de Terra, general Ricardo Brinzoni, segons el qual "*los procesos judiciales agotan a los militares*".⁷⁵ Quant a Guatemala, Cerezo, per exemple, va sobreviure a "*no menos de diez rebeliones militares*",⁷⁶ i també podem situar en la mateixa línia les reaccions de diversos oficials guatemalencs a la denúncia de Rigoberta Menchú davant l'Audiència Nacional d'Espanya.

Guatemala ha entrat a la fase de consolidació democràtica després d'un període (1985-1996) de liberalització i de transició, de democràcia mínima i essencial, caracteritzada per la preeminència d'uns executius forts que s'han imposat per sobre dels altres dos poders bàsics, amb unes regles institucionalitzades però deficientment o insuficientment practicades, per uns partits polítics dèbils, per un escàs control de les decisions del govern per part de les altres institucions polítiques que ni fiscalitzaven ni sancionaven l'Executiu, o sigui, per constituir una democràcia mal o pobrament institucionalitzada, però a la vegada pel fet que els governants i tots els càrrecs electes es trobaven -en especial a l'inici del procés transicional, però cada cop menys- condicionats per les decisions d'agents no electes com l'exèrcit, de forma que de les eleccions lliures i netes i competitives en sortia un govern condicionat i limitat sotmès a poders no elegits, i de manera que fàcilment s'obrien excepcions a la universalització de l'imperi de la llei.⁷⁷

⁷³ .- MORLINO, L.: "Los autoritarismos", a Manual de Ciencia Política. Ob. cit. 1994a. P. 160.

⁷⁴ .- El Consell de la Revolució, creat el 1975, no va ser suprimit fins a les reformes constitucionals de 1982.

⁷⁵ .- Manifestacions amb motiu de la detenció de sis exoficials per negar-se a declarar sobre la repressió. El País, 1 de maig de 2000. P. 5.

⁷⁶ .- ROUQUIÉ, A.: Las fuerzas políticas en América Central. FCE. Mèxic. 1994. I Huntington (1998): 214 i ss.

⁷⁷ .- Característiques d'una "democràcia delegativa", en la terminologia d'O'Donnell. Les diferències principals entre les democràcies delegativa i representativa rauen en el fort desequilibri existent en la primera entre el govern i el parlament, i per tant en la manca de control horitzontal, des del legislatiu sobre l'executiu: el govern només és fiscalitzat en el procés electoral (control vertical). L'executiu sotmet o anul·la en la pràctica els altres dos poders: el president és "l'encarnació de la nació", el salvador de la pàtria, el cabdill. Partits polítics, sindicats, organitzacions cíviques, socials, econòmiques, gaudeixen de poquíssim paper actiu i sempre en funció del president o del govern. En una democràcia representativa, en canvi, els poders polítics actuen dins un sistema equilibrat de contrapesos, de mútues exigències de responsabilitat que permeten afrontar els abusos de poder, la corrupció, les decisions arbitràries. Naturalment, en la democràcia delegativa les decisions són ràpides, sense control, però més fàcilment errònies, encara que generalment sense implicacions de responsabilitat. O'Donnell també assenyalava que les democràcies delegatives no estan consolidades i precisen una segona transició. O'DONNELL, G.: "¿Democràcia delegativa?", a La democratización y sus límites. Después de la tercera ola. Paidós. Barcelona. 1996a.

Com s'ha assenyalat, allò que caracteritza a Guatemala –i al “camí centreamericà- la transició democràtica fins a la consolidació següent són els Acords de Pau, els compromisos que hi són continguts. És a dir, la pau o el final de la guerra, però també la voluntat de les parts enfrontades militarment de procurar un consens polític i social, o sigui, mútues renúncies per a l'aprovació d'uns acords i de manera essencial per a la implementació d'aquests acords, la seva institucionalització, començant pel respecte als drets humans i per l'enfortiment democràtic de les institucions perquè, com assenyala O'Donnell,⁷⁸ “*el elemento crucial que determina el éxito de la segunda transición es la construcción y el fortalecimiento de diversas instituciones que se convierten en nudos de decisión importantes dentro del proceso de circulación del poder político*”. Aquest enfortiment democràtic de les institucions respon a un consens ampli entre el govern, l'oposició, la societat civil i diversos agents polítics, que permet encarar des d'aquestes institucions i des del consens els problemes econòmics i socials que poden fer perillar la transició política,⁷⁹ i que han de democratitzar l'estat i la societat. A Guatemala les estructures de l'estat s'han de transformar, no només les militars,⁸⁰ per possibilitar l'exercici dels drets humans, polítics, cívics i culturals, en especial els dels indígenes, per afrontar amb equitat les desigualtats socioeconòmiques, per resoldre les conseqüències cruels de l'enfrontament armat, per afavorir les condicions d'una major estructuració i vigor de la societat civil. A aquests objectius respon la presència de la Missió de les NNUU a Guatemala (MINUGUA), i la tasca de verificació del compliment dels APFD.

La consolidació democràtica arriba amb la institucionalització del règim, amb l'existència d'institucions consensuades i majoritàriament acceptades,⁸¹ amb l'adequació del comportament i de les actituds dels ciutadans i dels agents polítics, socials i econòmics a les institucions democràtiques, noves o reformades, i a les regles que estableixen, malgrat la coexistència de valors, principis, criteris i pautes actitudinals i conductuals

⁷⁸ .- O'Donnell (1996a): P. 289.

⁷⁹ .- Per exemple, els Pactes de la Moncloa, a la transició espanyola.

⁸⁰ .- Encara que és defensable l'opinió que a Guatemala l'exèrcit va un pas per davant del govern civil, i malgrat la certesa que, de fet, només l'exèrcit i l'església catòlica han aconseguit de penetrar arreu del territori, i malgrat la fàcil identificació a Guatemala entre autoritarisme i militarisme a causa de la llarga tirallonga de governs militars despòtics, les forces armades no constitueixen l'única institució a ser democratitzada sinó el conjunt de les institucions polítiques i la pròpia societat.

⁸¹ .- Seguint O'Donnell, la institució és “*un patrón regularizado de interacción que es conocido, practicado y aceptado (si bien no necesariamente aprobado) por actores que tienen la expectativa de seguir*

contraposades, i tenint en compte el sentiment de desencís que entre els partidaris de cada banda provoquen tant els pactes i les negociacions -la gradualitat del procés- com, després, l'ordinarietat de la vida política democràtica que, per ella mateixa, no resol els problemes, i menys en el cas de Centreamèrica, on les transicions arribaren durant la "dècada perduda" (des del punt de vista econòmic) dels anys vuitantes. Cap dels processos transicionals s'escapa d'aquesta desil·lusió.⁸²

Així doncs, la persistència i l'estabilitat de la democràcia es materialitzaran amb la continuïtat d'eleccions lliures, del mínim democràtic, amb el seu aprofundiment i amb la institucionalització del règim, la "*cristal·lització de estructures y de normas democráticas aceptables que legitimen el régimen*",⁸³ per la necessitat de l'efectiva operativitat d'aquestes institucions polítiques i socials, que possibiliten un nou estat, una nova societat i unes noves relacions estat-societat, "*como un cambio integral en las relaciones de poder, incluyendo, además de transformaciones políticas, la adopción de*

interactuando bajo las reglas sancionadas y sostenidas por ese patrón." O'DONNELL, G.: "Otra institucionalización", a *La democratización y sus límites*. Ob. cit. 1996b. P. 310.

⁸².- Garretón (1996): 49. "*El consenso fue una manera de imponer límites y silencios al debate nacional*", afirmació de Rafael Arias-Salgado; "*Dentro de todo proceso de transición -si quiere ser pacífico- la simulación forma parte del consenso*", asseveració de Raúl Morodo. Totes dues citades per MORAN, G.: *El precio de la transición*. Planeta. Barcelona. 1992. P. 88. En aquesta mateixa obra, l'autor, molt crític amb el consens (i amb el procés de transició espanyola), no deixa de tenir raó quan afirma: "*La apariencia dice que todo consenso es un acuerdo entre las partes en el que cada una cede algo en sus aspiraciones para lograr una base mayor de apoyo. La realidad atestigua que todo consenso es el reconocimiento de la inferioridad de una de las partes y el temor de la otra, más fuerte, a que la imposición de su programa acarree consecuencias que demuestren su debilidad... No es que quieran el consenso, es que no tienen más remedio que consensuar*". P. 154. Però això és dolent? Segons Ramón Cotarelo, "*la transición es, en buena medida, el producto de dos impotencias cruzadas*". Cotarelo (1992): 19. I així "*... la concertación y la negociación democráticas eran signo de un nuevo pragmatismo que sustituía a las antiguas pautas culturales de intolerancia, exclusivismo y rigidez*". MARAVALL, J. M. i SANTAMARIA, J.: "El cambio político en España y las perspectivas de la democracia", a *Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol.1*. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter i Laurence Whitehead (coord.). Paidós. Barcelona. 1994. Ob. cit. Capítol 4, p. 139. A Polònia "*participaron más personas en las conversaciones secretas que en las abiertas*"; a Espanya les acusacions de "traïdor" foren dirigides amb el mateix furor contra Suárez que contra Carrillo, però anys després el PCE es va queixar del procés de transició: tant consens va afavorir només la reforma, i la "democràcia consensuada" esdevingué "desideologitzada". Oñate (1998): 279 i 282. A Nicaragua Violeta Chamorro fou blasmada de traïdora pel seu acord amb els sandinistes per designar Humberto Ortega com a Cap de les forces armades; a Hongria l'acord "triangular" de l'estiu de 1989 va ser desfet a la tardor. Huntington (1998): 154 i ss. Philippe Schmitter destaca la positiva "estratègia moderada" dels partits comunistes en les transicions d'Itàlia, Espanya i Grècia, a "Una introducción a las transiciones desde la denominación autoritaria en Europa Meridional", a *Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol.2*. Ob. cit. Capítol 1. *Passim*. "*Lo que más llama la atención en la transición española es la convergencia entre tantos actores, el papel constructivo que tuvieron tantas personas e instituciones, la coordinación y el consenso que se logró*". Linz, J.J. (1996): 28. Un consens, però, basat en l'ambigüitat (per permetre dues, tres o quatre lectures) i en falses identitats ("*como la que igualaba todo lo que no fuera reforma consensuada con la imposición, el enfrentamiento y el caos*"). Oñate (1998): 255-256. J. Vidal Beneyto critica la confusió entre consens i pacte conjuntural entre forces polítiques antagòniques que es necessiten. VIDAL, J.: *Diario de una ocasión perdida*. Kairós. Barcelona. 1981. Pp. 109 i ss.

⁸³.- Morlino (1994b): Pp. 113 i ss.

transformaciones sociales y económicas de gran alcance, asentadas en la participación popular directa y amplia”,⁸⁴ que trenquin els tradicionals hàbits i prerrogatives de discriminació social i ètnica, els privilegis escandalosos, la corrupció a tots nivells inclòs el del govern, els lligams de dominació colonial o neocolonial,⁸⁵ la impunitat, la vulneració sistemàtica dels drets humans; i perquè un país “*debe poseer una sociedad civil en la cual existan ciertas identidades comunitarias y grupales con independencia del Estado*”.⁸⁶

La situació de la democràcia a Guatemala podria definir-se en els termes següents: “*...ya ha alcanzado un elevado grado de normalidad funcional. En la actualidad, el país es gobernado por los que asumieron el poder de modo democrático. Pero aún no ha mejorado esencialmente la gobernabilidad del país... El aparato del gobierno es ineficiente. Los recursos humanos y financieros a su disposición son insuficientes. El Estado aún no ha cambiado de modo decisivo. El Estado ha subsistido (sic) de modo estático la fase de la transformación de un sistema autoritario a un sistema democrático. La corrupción se está generalizando y también está aumentando la delincuencia*”.⁸⁷ La desitjada pau va arribar, però no va portar la tan desitjada justícia social, ni a Guatemala ni a El Salvador.

És necessari, doncs, procurar l'estabilitat del nou règim democràtic, que dependrà, com ja s'ha indicat, de l'enfortiment de les institucions polítiques i cíviques i del seu funcionament normal segons regles d'un estat de dret, de reformes socials i econòmiques efectives que, malgrat les resistències de les elits polítiques de sempre, produeixin rendiments palpables per a la població -la democràcia substantiva- i de la participació democràtica dels ciutadans que legitimin definitivament el nou règim. Apareixen tres elements bàsics per a la consolidació democràtica: l'aprofundiment o

⁸⁴ .- VILAS, C. M.: “La democratización en los escenarios posrevolucionarios”, a América Central, las democracias inciertas. Ob. cit. P. 282.

⁸⁵ .- Gramajo considerava la lluita antiinsurgent com la continuació de la colonització sobre els indis. Per la seva part Vilas assenyala com “*un grupo reducido de familias guatemaltecas ha gobernado el país desde la época colonial*”, i que a les eleccions presidencials de 1995 quatre candidats eren descendents directes d'aquelles famílies: Alvaro Arzú (guanyador), Fernando Andrade Díaz Duran, Luis Chea Urruela i Acisclo Valladares. Vilas (1998). P. 296. En la mateixa línia, la independència de Guatemala és vista com “*un traslado exclusivo de dominio de los invasores a sus herederos*”, segons MONTENEGRO, N.: “Como hacer operativa la democratización, la paz y el desarrollo sostenible”, a Los retos de la paz, la democracia y el desarrollo sostenible en Guatemala. Rosalinda Bran i Claudinne Ogaldes (comp). FLACSO. Programa Guatemala. 1996. P. 153. *Vide* sobre les elits guatemalenques en general l'obra de CASAÚS, M.: Guatemala: linaje y racismo. FLACSO. Programa Costa Rica. 1995.

⁸⁶ .- Schmitter (1994): Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol.1. Ob.cit. Capítol 1, P. 19.

⁸⁷ .- THESING, J.: La democracia en Guatemala. INCEP. Guatemala. 1999. P. 40.

l'extensió dels principis democràtics polítics a àmbits culturals, socials i econòmics; la rellevància democràtica o resolució dels conflictes i demandes dins el règim, i no a part; i la participació dels ciutadans i la seva satisfacció en els processos d'adopció de decisions a tots nivells;⁸⁸ o, com indica més clarament Linz, "*cuando ningún grupo significativo pone sus esperanzas en un golpe... y nadie cree en la posibilidad de la toma revolucionaria del poder*".⁸⁹

Tot i que no es pot confondre la democràcia amb la seva qualitat, ni amb el que n'esperen els ciutadans, ni són el mateix la institucionalització i la legitimitat de la democràcia que la crítica necessària als governs democràtics, les mancances globals i, sobre tot, els desequilibris i les desigualtats entre un sector molt reduït, poderós econòmicament, i la majoria de la societat desposseïda, amb ingressos ínfims, treball informal, per sota del nivell de pobresa i de pobresa extrema (més de tres quartes parts de la població), no sols constitueixen una realitat escandalosament injusta sinó que dificulten la consolidació i l'estabilitat de la democràcia i amenacen amb greus tensions socials i amb explosions violentes, un exemple de les quals el trobem en els forts aldarulls de finals de la primavera de 2000 a la ciutat de Guatemala en protesta per l'increment del preu del transport públic, que causà víctimes mortals i que obligà la intervenció directa i personal del president de la República,⁹⁰ o les protestes per la propietat de la terra, d'octubre de 2000, que també presentaren un balanç final de víctimes mortals.

Encara que avui no sigui sostenible el grau elevat de determinisme per part de les estructures econòmiques i socials del desenvolupament econòmic sobre l'aparició d'un règim democràtic (o sobre l'èxit del procés -lent- de transició), com ho havia estat als anys 60, per tal com l'explosió de processos transicionals posteriors als anys 70 ho relativitzà molt, sí que es pot considerar encertadament que unes estructures socioeconòmiques poc desenvolupades influeixen negativament en el procés i poden afectar l'èxit final de la transició a la democràcia política.⁹¹ De fet, tant els prerequisits

⁸⁸ .- Garretón (1996): 60-61.

⁸⁹ .- Linz (1996): 36.

⁹⁰ .- No es poden menystenir, en aquest cas, consideracions com l'aplicació des del FRG (partit del govern) de tàctiques de desgast contra el PAN (partit que governa l'alcaldia).

⁹¹ .- Robert Dahl relativitzà aquest determinisme tan rigorós per uns límits o nivells socioeconòmics per sobre o per sota dels quals és, o no és, possible, segons els casos, el pas a la democràcia. DAHL, R.: Poliarquía: Participación y Oposición. Gadiana. Barcelona. 1975. En el mateix sentit s'expressen Cardenal i Martí (1998): a "Introducción", a América Central, las democracias inciertas. Ob. cit. Pp. 20 i

socioeconòmics, les estructures del vell règim, com les circumstàncies internes i externes del país i de la societat en concret durant els anys de transició afecten el resultat final del procés.

Per altra banda, no és la primera vegada que conflictes laborals o pel nivell de vida deriven en qüestions d'estat, a causa singularment de la manca de cultura de diàleg, de tarannà democràtic, per l'absència d'institucions polítiques, econòmiques i socials intermèdies i pels seus trets d'economia basada en l'exportació de pocs productes agrícoles (per tant, condicionada externament pels preus internacionals), i a més en una mà d'obra barata i en una molt desigual propietat de la terra. Tot acaba afectant el govern i el mateix president, obligat a intervenir i a resoldre-ho tot, inclosos els augments del preu del bitllet del transport públic urbà.⁹²

Si les condicions socioeconòmiques "*no se resuelven correctamente puede producirse una nueva guerra*",⁹³ afirmà R. Zamora, dirigent del MPSC en relació a El Salvador (1993); i més recentment José Maria Tejeira, Rector de la Universitat Centroamericana (UCA), per a qui, "*si no se resuelve el problema de fondo, la nueva estructuración social, a través de las instituciones, esto revienta por algún lado*".⁹⁴ Tanmateix, "*no son los gravísimos problemas económicos -que pacientemente sufren los grandes colectivos de estos países (América Central)- los que más amenazan los procesos de transición, sino la falta de voluntad política, la incapacidad y el débil liderazgo de las*

ss.; també Schmitter (1994): Llibre I, capítol 1, P. 20. Tanmateix, els Pactes de la Moncloa (1977) en el procés espanyol, amb un ampli contingut de mesures dures i difícils en termes econòmics i socials, varen ser determinants per contribuir al procés de la transició democràtica, malgrat la situació de crisi econòmica d'aquells anys, en ser acordats pel govern i pels principals partits de l'oposició.

⁹² Ja hem notat els rebomboris de la primavera de 2000. Els aldarulls previs al *serranazo* (1993), causats per l'increment del 100% de les tarifes elèctriques i del preu del transport públic urbà, constitueixen una mostra més de la implicació final del govern i del propi president en la resolució de problemes laborals, i del caràcter repressiu de l'acció del govern en les relacions laborals i socioeconòmiques. En general a Guatemala, a conseqüència de l'abundància de mà d'obra barata, el preu del treball és tan baix i les relacions laborals tan deteriorades que, quan exploten, no es resolen habitualment mitjançant el diàleg i la negociació sinó amb mesures impositives i repressives per part del govern. També el 1985, amb Cerezo, esclataren protestes populars per l'augment del preu del pa (100%) i del transport públic (50%), dirigides per la *Unión Sindical de Trabajadores de Guatemala (UNSTRAGUA)*. El govern congelà els preus. JONAS, S. (1994a): *La batalla por Guatemala*. FLACSO. Editorial Nueva Sociedad. Guatemala. P. 144.

⁹³ .- Zamora situà dita afirmació en el context d'un article en el qual establí que la pau resultant dels Acords govern-guerrilla a El Salvador havia generat tres transicions (de la guerra a la pau, del militarisme a la desmilitarització, d'un exercici excloent del poder polític a un de democràcia àmplia) i n'havia ajornat una altra (la transició en el món socioeconòmic). HARNECKER, M.: *La izquierda en el umbral del siglo XXI. Haciendo posible lo imposible*. Siglo Veintiuno de España Editores. Madrid. 2000. Pp. 64-65. Per la seva part, Patricia Arzón afirma que "*...en el marco de la globalización no se avizora que los conflictos desaparezcan, dado que cada vez son menos las vías para obtener recursos que les garanticen una vida digna a las mayorías*". Arzón (1998): 39.

⁹⁴ .- AZNAREZ, J. J.: "La tragedia infinita de América Central", a El País, 21 de gener de 2001. P.8.

elites políticas”,⁹⁵ i, si de cas, la manca del necessari enfortiment democràtic de les institucions, junt amb la falta d’alfabetització, instrucció i d’instruments de comunicació i la presència de desigualtats econòmiques extremes. La democràcia no pot limitar-se, doncs, a la definició de mínims, als requisits imprescindibles i essencials,⁹⁶ a un conjunt periòdic d’experiències electorals.

Els APFD no es limiten a una democràcia política de mínims -però tampoc persegueixen els objectius revolucionaris de la guerrilla-⁹⁷ sinó que, potser massa ambiciosos i tot, contenen les mesures per cobrir els dèficits polítics, econòmics, socials, culturals i ètnics de Guatemala, les reformes polítiques necessàries per a un estat de dret, per a un règim democràtic, les institucions a reforçar democràticament, els passos per a la promoció, respecte i defensa dels drets humans, les modificacions estructurals, les transformacions socioeconòmiques. La implementació dels APFD constitueix la clau de la consolidació democràtica a Guatemala i de la seva estabilitat en el sentit que assenyala Carlos M. Vilas: *“un régimen de participación ciudadana universal a través de elecciones competitivas combinadas con modalidades de participación directa en un ambiente institucional de observancia efectiva de los derechos cívicos y humanos, individuales y colectivos -incluyendo derechos de las comunidades indígenas-, Estado de Derecho, subordinación de las instituciones militares a la autoridad civil, así como acceso a un conjunto mínimo de recursos básicos -como alimentación, empleo, salud, educación-.”*⁹⁸

Els APFD responen, doncs, a les injustícies immemorials sofertes per la majoria de la societat a benefici d’una minoria, primer colonial, i després criolla o republicana o ladina o simplement postcolonial. Una oligarquia minoritària (també entre els ladins), descendent i hereva de l’elit colonitzadora, endògena i perfectament interconnectada, que ha ocupat sempre els llocs de poder polític, militar, econòmic, religiós, cultural i

⁹⁵ .- Cardenal i Martí (1998): P. 25.

⁹⁶ .- Suffragi universal masculí i femení; eleccions lliures, competitives, periòdiques, correctes; més d’un partit competidor; informació alternativa. Com assenyala Morlino, la utilitat d’aquesta definició mínima rau en què *“puede ser aplicable no sólo inmediatamente sino también de forma sencilla”* i controlable empíricament. Morlino (1994b): 84 i 93.

⁹⁷ .- L’objectiu de l’esquerra armada *“era la revolución”*, mai la democràcia liberal. I pel que fa a la dreta, la conversió a la democràcia és *“una opción más estratégica que normativa”*. MARTÍ, S.: *“La izquierda centroamericana: ¿renacimiento o debacle?”*, a América Central, las democracias inciertas. Ob. cit., i FONT, J. (1998): *“Las derechas centroamericanas: del anticomunismo al liberalismo”*, a América Central, las democracias inciertas. Ob. cit.

⁹⁸ .- VILAS, C.M.: *“La democratización en los escenarios posrevolucionarios”*, a América Central, las democracias inciertas. Ob. cit. Pp. 284-285.

intel·lectual. Una minoria que ha manat i ha considerat l'Estat i les seves institucions com un instrument al seu servei per enriquir-se i controlar el país. Una minoria que ha viscut sobre l'explotació del treball dels indígenes, esclavitzat o forçós, condemnats a fer de pagesos o de soldats, però no de terratinents ni d'alts oficials, menystinguts, humiliats, discriminats, maltractats, expoliats, derrotats.⁹⁹

Els APFD es refereixen als fets esdevinguts a Guatemala des del final de la Revolució Gloriosa (1954), quan el país i els ciutadans foren sotmesos a un règim autoritari que s'endurí amb el temps amb governs despòtics i terrorífics que varen destruir, expulsar, violar, torturar, matar, en múltiples ocasions amb la pràctica d'accions típiques de genocidi, com massacres i terra arrasada demostrats a bastament pels informes de la CEH i REMHI. Uns governs, els agents dels quals es captinueren sempre amb total impunitat, de manera selectiva i genèrica, després de reforçar els aparells repressius enlloc d'utilitzar els mecanismes del poder al servei de les necessitats ciutadanes i per a remei de les injustícies que causaren les protestes, les accions de revolta i la insurgència.

El primer considerant de l'Acord final dels APFD indica que aquests Acords posen fi a més de trenta anys de guerra civil. I és cert: la més llarga a Amèrica Llatina amb l'excepció de la de Colòmbia. Però els Acords en el seu conjunt van molt més enllà: no es tracta tan sols d'uns Acords de pau, de final d'una guerra civil com tantes a l'Amèrica Llatina, sinó que pretenen dos objectius rellevants: primer, una pau interna per sempre, que elimini el perill de noves disputes armades, que canalitzi les controvèrsies ideològiques i la confrontació per interessos mitjançant la via del procediment democràtic, per les regles consensuades del joc polític, pels canals de la participació política pacífica; segon, l'aplicació i la institucionalització dels mecanismes polítics que han de fer possible, més enllà de l'absència de guerra, l'aportació de solucions legals i polítiques a les enormes injustícies que han caracteritzat Guatemala, no sols durant els darrers 30 anys, sinó des de sempre, o si més no des de l'època colombina; i que han

⁹⁹ .- Pel que fa als termes *ladí* i *ladinitat*, en especial com a enfrontats a *indi*, *indígena* i *indeginitat*, vide Bastos i Camus (1996), PEÑA de la, G. et alii: La construcción de la nación y la representación ciudadana en México, Guatemala, Perú, Ecuador y Bolivia. FLACSO. Guatemala. 1998; GÁLVEZ, V.: "El movimiento y las organizaciones indígenas", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Democracia, etnicidad y seguridad. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp.). Guatemala, 1999. Pp. 290, 291 i 311; i MORALES, M.R.: "Cuestión étnica y debate interétnico: ¿Qué ha pasado y qué pasa ahora en Guatemala?", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol.I. Ob. cit. P. 423.

de dotar el procés democràtic guatemalenc de consolidació, persistència i estabilitat. El present treball pretén posar de manifest les dificultats de l'assentament d'un règim democràtic a Guatemala i de la consolidació estable de la democràcia en base a l'aplicació dels APFD, encara que no s'esdevingui necessàriament dins el termini fixat a l'Acord de Cronograma, i malgrat diverses resistències a la seva implementació, i fins i tot si no s'acompleixen tots els compromisos o la recalendarització d'alguns s'ajorna en el temps, sempre que sigui real la consecució dels principals objectius dels APFD: drets humans, fi de la impunitat i de la corrupció, seguretat ciutadana, transferència de terres. Fites que exigeixen l'enfortiment democràtic de les institucions (singularment de l'exèrcit –condició *sine qua non*- de la justícia i de la policia), reformes constitucionals, electorals i als partits polítics, un gruix considerable de nova legislació ordinària, i canvis en les estructures socioeconòmiques, en la participació democràtica dels ciutadans i –potser els més difícils- als valors culturals des d'una cultura de la violència i de l'autoritarisme a una altra de democràcia, i des de mentalitats nítidament racistes a pautes de convivència interètnica i intercultural.

Si la transició, com a procés de liberalització política, s'inicià (1985-1986) amb el govern civil de Cerezo com una part de l'estratègia contrainsurgent de l'exèrcit, avalada -com ja sabem- pels EUA,¹⁰⁰ i sense que es procedís a transformacions socioeconòmiques ni a la desmilitarització real del país, ni a la supressió dels mecanismes de terror sobre la societat, l'aprovació dels APFD deu anys després assenyala el començament de la possible consolidació democràtica que persistirà amb l'aplicació i la institucionalització dels Acords. Aquesta fase de consolidació de la democràcia o segona transició transcorre durant els governs d'Arzú (PAN) i de Portillo (FRG), el primer decididament partidari del procés de pau i del contingut dels Acords que el seu govern negocià i aprovà (però que implementà amb lentitud i feblesa) i l'altre en una postura més distant i reticent des de l'oposició, però més favorable -més realista o més pragmàtica?- des de la seva actual posició de govern i en els seus contactes i relacions internacionals.

El treball comença amb una síntesi històrica i valorativa des de la Revolució Gloriosa de Juan José Arévalo i Jacobo Arbenz (1945-1954), seguida pels temps duríssims de guerra civil, amb governs militars i militaritzats pautats per l'estratègia de la Seguretat

¹⁰⁰ .- Tant Reagan com Bush consideraven que l'exèrcit guatemalenc era un aliat incòmode però estratègic i fiable. També el Congrés amb majoria demòcrata decidí ajudar les forces armades guatemalenes a partir del primer govern civil. Jonas (2000): 234-236.

Nacional, dins el context internacional de la Guerra Freda, amb un règim despòtic que aplicava la violació sistemàtica dels drets humans amb assassinats, tortures, massacres i genocidis (1954-1984), fins al començament de la primera transició (1986), continua amb els 10 anys d'aquesta etapa de democratització i de procés per a la pau, quan l'exèrcit decideix crear "democràcies de façana" en aplicació de la nova doctrina militar o Tesi de l'Estabilitat Nacional amb règims civils condicionats per les forces armades com una part de l'estratègia contrainsurgent: procés de difícil democratització inicial, contradictori, que avançà lentament, però que arribà molt més enllà del punt que l'exèrcit havia previst perquè la dinàmica democràtica acabà imposant la seva pròpia lògica empesa pel llarg procés de pau, per la voluntat activa de les parts, per l'acció d'una dinàmica societat civil, per la pressió de la comunitat internacional des dels Acords d'Esquipulas, pel final de la Guerra Freda, i també pel vistiplau dels EUA per als quals "*Centroamérica ha desaparecido de la pantalla de los intereses y las preocupaciones*".¹⁰¹

L'estudi finalitza en l'actual període de possible consolidació democràtica que abasta els dos governs a qui ha correspost d'implementar els APFD, base per consolidar la democràcia que va assentant-se més de pressa en l'aspecte polític que en els altres, que està avançant indiscutiblement en l'execució –encara que sigui desigual, parcial i lenta- dels compromisos dels APFD i malgrat el neguit causat per la victòria del FRG i a pesar que el pes de Ríos Montt des de la presidència del Congrés eixequi suspicàcies i pugui crear turbulències i inestabilitat.¹⁰²

El present treball ha estat elaborat en base a la bibliografia sobre la història de Guatemala, la més immediata, i molt en concret en relació al procés de pau i democratització abans i després de la signatura final dels APFD (29 de desembre de 1996), però igualment sobre referències parcials a processos de pau en especial en les repúbliques centreamericanes veïnes. Per al dia a dia del govern Portillo ha servit d'instrument, d'utilitat imprescindible, la informació via Internet de Prensa Libre i en menor mesura de Siglo Veintiuno, però també de Reporte Político, Panorama

¹⁰¹ .- ARNSON, C.: "Los nuevos desafíos de la seguridad en Centroamérica: una perspectiva desde Estados Unidos", a La nueva agenda de seguridad en Centroamérica. FLACSO. Guatemala y Chile. P & SA, Programa Paz y Seguridad. 1998. P. 97.

¹⁰² .- Potser la més significativa –perquè hi implica la cambra legislativa- i la més matussera de les turbulències causades per Ríos Montt –fins a la data- va ser l'alteració per la Comissió Permanent del Congrés del D-L 43-2000, prèviament aprovat pel Plenari, o Cas Guategate, per l'agost de 2000.

Centroamericano, d'INCEP.

Per al difícil i complex seguiment del procés de pau i de democratització dissenyat als APFD han constituït una font bàsica i insubstituïble el propi text dels Acords de Pau, els Informes de Verificació de MINUGUA sobre drets humans i sobre la implementació dels compromisos dels Acords, i altra documentació de la Missió (declaracions i comunicats) i diversos documents de les Nacions Unides relatius a Guatemala; i igualment els estudis i informes elaborats des de les Comissions creades a Guatemala en aplicació dels Acords de Pau.

Finalment, les conclusions i la reflexió resultants de la lectura de la bibliografia i de tots els textos citats han estat després contrastades per l'opinió i pel criteri de personalitats destacades de la vida política, social, cultural i ètnica, algunes d'elles protagonistes de la història recent del país, i per personalitats guatemalenesques i espanyoles del món diplomàtic, igualment implicades professionalment en l'apassionant procés de democratització de Guatemala. He respectat l'anonimat d'aquestes fonts quan així se m'ha demanat per diverses causes, en general en raó del càrrec polític o professional exercit o pel contingut crític de les seves manifestacions o per la combinació dels dos motius. Entre aquestes fonts anònimes crec d'interès indicar que el seu treball es realitza a l'Executiu, al Parlament de Centreamèrica (PARLACEN) i en el món acadèmic de Cobán. Les entrevistes realitzades als anys 1999 i 2000 a Guatemala i més esporàdicament a Catalunya han estat molt il·lustratives a causa de la pròpia personalitat dels entrevistats, per la claredat d'exposició, per les diferències o coincidències d'opinió i per la voluntat de convenciment en general de signe positiu, però en ocasions de duresa crítica gairebé desmotivadora.

Estic convençut que la meua pròpia experiència de ciutadà ras en la transició espanyola, tan diferent de la guatemalena, haurà ajudat i entorpit alhora el meu treball. També estic segur que m'haurà influït el coneixement, encara que insuficient, del país i de la seva gent, l'estimació que inevitablement un hom acaba posant-hi i la solidaritat amb què se segueixen les vicissituds d'un país i d'unes persones apreciats, lluitadores infatigables i conscients -però no totes- per a un esdevenidor més esperançat resultat d'un procés de transició atípic, difícilment encaixable del tot en cap model.

Lo que hemos visto ha sido terrible: cuerpos quemados, mujeres con palos y enterrados como si fueran animales listos para cocinar carne asada, todos doblados y niños masacrados y bien picados con machetes. Las mujeres también matadas como Cristo. Cas 0839, Cuarto Pueblo, Ixcán, Quiché, 1985. Guatemala: nunca más. Informe REMHI. Oficina de derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala (ODHA).

Arrestan al padre, lo llevan a la casa y allí queman a todos, con su esposa, su nuera embarazada, sus niños e hijos, seis en total. Cas 5898, Semeja, Chichicastenango, Quiché, 1982. Guatemala: nunca más. Informe REMHI.

2.- 1954-1985: La militarització de l'estat

L'any 1944 diverses revoltes populars provocaren la caiguda de Jorge Ubico, un ferotge dictador militar, el règim del qual va caracteritzar-se per "*la célebre tríada: encierro, destierro, entierro*".¹⁰³ El govern de curta durada del seu successor, un altre militar, Federico Ponce, mantingué els mateixos trets de duresa que ja havia tingut ocasió de demostrar en l'exercici de Jefe Político al Petén: va ser tan cruel que Ubico es sentí obligat a destituir-lo!¹⁰⁴ De fet, tots dos, Ubico i Ponce, encaixen perfectament en el reguitzell de dictadors, especialment militars, que han governat Guatemala durant els segles XIX i XX, per tal com "*Guatemala es uno de los países latinoamericanos que más gobiernos militares ha tenido, ya sea en la forma de dictaduras clásicas, juntas militares, gobiernos constitucionales, etc*".¹⁰⁵

Fou Ubico qui de debò consolidà "*una tendencia a la participación del militar en la administración pública, al control poblacional y al uso del militar como instrumento de este control*", i va ser ell qui creà (1938) els Comissionats Militars (CM), figura que seria reaprofitada per l'exèrcit durant l'enfrontament armat amb la guerrilla.¹⁰⁶

¹⁰³ .- PAYERAS, M.: Los fusiles de octubre. Ensayos y artículos militares sobre la revolución guatemalteca. 1985-1988. Juan Pablos Editor. Mèxic, DF. 1991. P. 149.

¹⁰⁴ .- ADAMS, R. N.: "Etnias y sociedades (1930-1979)", a Historia General de Centroamérica. Vol. V. FLACSO. Programa Costa Rica. 1993-1994. P. 184.

¹⁰⁵ .- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 41.

¹⁰⁶ .- Gramajo (1995): 45. Estrada Cabrera -"El señor presidente" a la novel·la del premi Nobel de literatura de 1967, Miguel Angel Asturias- preferí la policia ja que no es fiava de l'exèrcit.

2.1.- La Revolució Gloriosa o primer règim democràtic, i cop d'estat

Després d'Ubico i Ponce, amb la Revolució Gloriosa o Revolució d'Octubre (1944-1954), Guatemala entrà en l'únic període democràtic de la seva història. Els militars Francisco Arana i Jacobo Arbenz, junt amb Guillermo Toriello, encapçalaren la revolta que derrotà Ubico, i tot seguit Ponce. Guatemala encetava una nova fase de la seva història amb una constitució democràtica (1945) que situà les forces armades en la seva funció institucional democràtica de submissió al govern civil, funció que no havien exercit mai abans i que no efectuaren al moment crucial de la invasió des d'Hondures de Castillo Armas (1954) en un cop d'estat promogut i ajudat per la CIA. L'exèrcit majoritàriament s'inhibí.

La Revolució Gloriosa constituí un parèntesi democràtic dins la llarga tirallonga de règims autoritaris de Guatemala. Per primera vegada a la història els guatemalencs gaudien de democràcia. El nou president, Juan José Arévalo, començà a governar el 1945 després d'una formidable victòria amb el 85 % dels vots (d'un cens format només per homes alfabetitzats). Establí quatre prioritats: reforma agrària, protecció del treball, ensenyament i consolidació democràtica. Així doncs, l'exèrcit va ser resituat en la seva funció, el govern aprovà la llei de la Seguretat Social (1946), el Codi de Treball (1947), la llei d'*Escalofón Magisterial*, l'*Instituto Indigenista*, el *Coro Nacional*, el *Ballet Guatemalteco*, la *Facultad de Humanidades*. El treball forçós dels indígenes va ser prohibit, tot i que en la pràctica persistí perquè, de fet, els bons propòsits del govern “se quedaron en el plano de una declaración de principios o bien en el de un simple lirismo o una retórica intrascendente”,¹⁰⁷ per passar a incorporar-se al gruix de normativa llatinoamericana inaplicable coneguda per *blue sky laws*.¹⁰⁸

Malgrat les prioritats indicades, Arévalo mancava d'un programa coherent i a mig mandat el seu govern patia una forta erosió que facilità la reaparició de forces antirevolucionàries que poc a poc s'aplegaven al voltant d'Arana, Cap de l'Estat Major, tot provocant alarma i inquietud a Arévalo i als revolucionaris esverats per una possible candidatura aranista al 1950. Però morí en un atemptat mai investigat a fons, que enfortí les sospites d'implicació d'Arbenz i que tacà Arévalo. Militars afins a Arana protestaren per l'assassinat, però el govern d'Arévalo reaccionà amb repartiment

¹⁰⁷ .- ROJAS, I.: Los indios de Guatemala. Editorial Mapfre. Madrid. 1992. P. 233.

d'armes a diversos sindicats i amb la promoció d'una vaga general. Les protestes fracassaren i també dèbils intents posteriors de fer caure el president.¹⁰⁹

L'assassinat d'Arana es produí quan retornava de recuperar fusells trobats en un xalet d'Amatitlán i que Arévalo havia destinat a la *Legión del Caribe*, grup de guatemalencs principalment que pretenia ensorrar les dictadures de Somoza a Nicaragua i de Trujillo a la República Dominicana. De fet, tota la política internacional d'Arévalo va constituir una equivocació tot començant per la de la regió centreamericana.¹¹⁰

L'any 1950 Jacobo Arbenz succeí Arévalo amb un triomf electoral del 65 % dels vots en una coalició formada per *Partido de Acción Revolucionaria (PAR)*, *Partido Renovación Nacional (PRN)* i *Partido de Integridad Nacional (PIN)*. El seu govern ensopegà amb dos formidables obstacles: la reforma agrària que va promoure mitjançant el decret 900 de 17 de juny de 1952 i amb l'esclat de la Guerra Freda que s'encrespà al continent americà a conseqüència del triomf de la revolució cubana (1959). Tant l'un com l'altre concitaren contra el govern forces tan poderoses com els EUA, les dictadures veïnes de l'istme i del Carib, els terratinents agrupats en l'*Asociación Guatemalteca de Agricultores (AGA)*, l'església catòlica i l'exèrcit.

Qui començà i aglutinà les accions antirevolucionàries va ser la *United Fruit Company (UFCo)*, durant molt de temps la principal empresa del país, la que proporcionava més llocs de treball (40.000 directament o indirecta, mentre que "*todo el sector industrial empleaba solamente a 23.000 personas*"), la que posseïa un capital d'operació més elevat, el més gran terratinent, el primer exportador.¹¹¹ El seu poder s'incrementà encara més amb l'adquisició de l'*International Rail Ways of Central America (IRCA)*, propietària dels ferrocarrils amb "*las tarifas más caras del mundo*" i de Puerto Barrios, l'únic port al Carib. L'UFCo també es traslladà a la costa del Pacífic amb el nom de *Compañía Agrícola Guatemalteca (CAG)*. Tot i que UFCo pagava en general millor que

¹⁰⁸ .- LAMBERT, J.: *América Latina*. Editorial Ariel. Barcelona. 1964.

¹⁰⁹ .- Sembla difícil de negar la implicació d'Arbenz: el grup que matà Arana incloïa el xofer de la Sra. Arbenz (després diputat!), Alfonso Martínez, amic d'Arbenz (després Secretari privat de la presidència), un altre amic, Augusto Charnaud (després ministre de l'Interior) i el "*ardiente comunista Carlos Manuel Pellecer*". SCHLESINGER, S. i KINZER, S.: *Fruta amarga. La CIA en Guatemala*. Siglo XXI Editores. Mèxic. 1986. Pp. 50-58. Tanmateix, segons Jorge Luján, Arbenz, ja a l'exili (Uruguai, 1957), demanà explicacions de l'atemptat a Arévalo, que aquest denegà. LUJÁN, J.: *Breve historia contemporánea de Guatemala*. FCE. Mèxic. 1998. Pp. 263-264.

¹¹⁰ .- Luján (1998): 259-260.

¹¹¹ .- "*Hasta 1944 fuimos un Estado dentro de una compañía extranjera*": una banana republic. CARDOZA, L.: *La revolución guatemalteca*. Editorial del Pensativo. Guatemala. 1955. Schlesinger i Kinzer (1986): 40.

les altres empreses i que facilitava als seus treballadors serveis mèdics, habitatges en condicions i escola per als fills dels obrers en els anomenats *pueblos de la compañía*, la diferència entre aquests costos i els impostos exempts era sempre abismal, i per a molts guatemalencs UFCo no era altra cosa que els EUA. Consideració rubricada pel fet que les queixes formals d'UFCo contra el govern eren presentades pel Departament d'Estat. La imbricació Departament d'Estat-UFCo va arribar a ser tal que el govern Eisenhower va sentir-se obligat a intervenir per evitar les crítiques internacionals a la seva acció a Guatemala: el Departament de Justícia acusà UFCo de violació de les lleis nordamericanes antimonopoli.¹¹²

La presència i la influència dels EUA als territoris al sud de Río Grande no començà ni amb UFCo ni amb la seva antecessora, *Boston Fruit Company*, ni amb altres empreses econòmiques escampades per l'istme centreamericà, com la rival *Cuyamel Fruit Company* (adquirida per UFCo el 1929), ni tampoc no va respondre a improvisacions conjunturals, sinó a uns principis bàsics, actualitzats segons les circumstàncies i els criteris de l'administració de Washington en cada cas. Els antecedents es troben, des del punt de vista comercial, en l'entrada de productes dels EUA a l'istme a finals del segle XVIII quan Espanya ja havia esdevingut una potència de segona categoria; i políticament en la doctrina Monroe, que va ser exposada pel president James Monroe en la seva famosa declaració de 2 de desembre de 1823, segons la qual existeix "un sistema americà" sota l'hegemonia dels EUA en el qual són prohibits l'intervencionisme i el colonialisme de les potències europees, "monarquies caduques", considerades pels EUA un perill per a la seva pau i seguretat. La "doctrina Monroe", que fou reconeguda oficialment pel govern americà l'any 1854, perseguia inicialment la finalitat d'apartar Europa d'Amèrica, però tot seguit serví de base per legitimar les intervencions dels EUA al continent i al Carib.

Emparentat amb aquesta doctrina, el periodista John L. O'Sullivan elaborà el "*Manifest Destiny*", en virtut del qual la missió històrica dels EUA rau a colonitzar i dirigir tot el continent americà.¹¹³ Foren diversos els fruits d'aquest plantejament en la política

¹¹² .- Quan el plet acabà (1958), començà el final d'UFCo: hagué de lliurar part de les seves terres i dels seus negocis a companyies i gent guatemalencs, i també va haver de renunciar als seus interessos a IRCA. L'any 1972 vengué totes les terres a Del Monte. Schlesinger i Kinzer (1986): 255.

¹¹³ .- Josiah Strong, ideòleg del Manifest, assegurava que "Déu té dues mans: amb una prepara en els EUA el segell amb què les altres nacions adquiriran el caràcter d'aquesta; i amb l'altra afaïçona la humanitat per a tal esdeveniment". LUCENA, M. et alii: *Historia de Iberoamérica*. Vol. III. Ediciones

hemisfèrica de la Casa Blanca, entre ells el tractat de Washington de 1923,¹¹⁴ que convertí els EUA -promotor, però no signant de l'acord- en àrbitre dels estats centreamericans com fou palès en el desenllaç del conflicte entre Guatemala i Hondures de 1927, moment en què uns EUA victoriosos militarment després de la guerra de Cuba (1898) i de la I Guerra Mundial constituïen “*una fuerza militar y económica omnipresente en el área*”.¹¹⁵ A destacar-hi el corollari del president Theodore Roosevelt (1901-1909), segons el qual els EUA s'afermaven en el rol de gendarme de l'hemisferi occidental i s'hi atribuïen legitimitat per intervenir-hi en cas “d'extrema necessitat” i “per incapacitat o comportament irresponsable”, i que serví de base a la seva política intervencionista en les repúbliques americanes en la línia del “*big stick*”: “no parlis gaire -deia- i utilitza un bon bastó”.¹¹⁶

Si al final de la I Guerra Mundial els catorze punts democràtics i anticolonialistes de la Declaració de Woodrow Wilson (1920) foren molt ben rebuts a Centreamèrica, i en concret a Guatemala, la mateixa atenció i consideració assoliren les proclames de defensa de la democràcia de Franklin D. Roosevelt durant la II Guerra Mundial, tot i que no coincidien lògicament amb la dictadura d'Ubico. Acabada aquesta conflagració

Cátedra, SA. Sociedad Estatal para la Ejecución del Programa del Quinto Centenario. Madrid. 1992. PP. 409 i ss.

¹¹⁴ .- També la compra de Louisiana (1803) pel propi Monroe, la reclamació d'Oregon per James Knox Polk (1845-1849) que va ser incorporat als EUA el 1859, l'adquisició d'Alaska a Rússia pel tractat de Washington de 1867 mentre era president A. Johnson (1861-1869). Polk assegurava que el “destí manifest” atorgava als EUA el dret a “ocupar tot el territori que la Providència ens ha donat per al desenvolupament de la gran experiència de llibertat i d'autogovern federal”. Els EUA sobrepassaren aviat les fronteres amb diverses iniciatives com la idea de construcció d'un canal navegable a l'istme (1880) primer per Nicaragua i finalment a Panamà (obert el 1914), la Conferència Panamericana de Washington (1889) que va ser el primer d'un seguit d'encontres realitzats al continent durant el segle XX, la “declaració Teller” (1898) que impedí l'annexió de Cuba i l'esmena Platt (1905, derogada el 1933) per garantir la influència en aquella illa, i els tractats de Washington de 1907 i de 1923.

¹¹⁵ .- El conflicte entre Guatemala i Hondures, que hauria degenerat en guerra si els EUA no hi haguessin intervingut, va originar-se per disputes de límits territorials no entre dos estats sinó entre les empreses bananeres UFCo i Cuyamel Fco. TARACENA, A.: “Liberalismo y poder político en Centroamérica (1870-1929)”, a *Historia General de Centroamérica*. Vol. IV. FLACSO. Programa Costa Rica. 1993-1994. P. 246. Com assenyala Whitehead a “Aspectos internacionales de la democratización”, a *Transiciones desde un gobierno autoritario*. Ob. cit. Llibre III, capítol 1, p. 16: “*las más memorables experiencias de Washington en la promoción de la democracia a otros países se produjeron al final de guerras victoriosas (1898, 1918, 1945)...*”.

¹¹⁶ .- La reacció contra aquesta actitud procedí del peruà Víctor Raúl Haya de la Torre que va promoure un moviment antiimperialista a Centreamèrica que, després d'un èxit inicial (amb seccions locals del seu partit APRA), desaparegué a causa de la diplomàcia intel·ligent dels EUA, en especial amb la política del “bon veí” de Franklin D. Roosevelt complementada amb ajuts econòmics i militars en començar la II Guerra Mundial i per la por de les naixents classes mitjanes al radicalisme social. ACUÑA, V.H.: “Clases Subalternas y movimientos sociales en Centroamérica (1870-1930)”, a *Historia General de Centroamérica*. Vol. IV. Ob. cit. Pp. 316 i 365. L'any 1944 Arévalo s'inspirà en les “quatre llibertats” del president Franklin

mundial, i després de la declaració pro doctrina Monroe, però de fet antialemanya, de la reunió de L'Havana (1940),¹¹⁷ la preocupació dels EUA se centrà en l'expansió del comunisme exposada cruament mitjançant la "doctrina Kenan". La Conferència de Rio de Janeiro (1947) o Tractat Interamericà d'Assistència Recíproca apuntava en aquesta línia amb la creació de l'OEA a Bogotà (1948). Rio, Bogotà i la Conferència de Caracas (1954) legitimaren els EUA per intervenir al seu continent (Guatemala, República Dominicana, Grenada, Panamà) "en defensa de la democràcia a Amèrica" o "contra l'amenaça del comunisme internacional".

La Constitució guatemalenca de 1945 s'inspirava no en el comunisme —"el comunismo es contrario a la naturaleza humana", afirmà el president Arévalo— sinó en els principis proclamats pel *New Deal* de Franklin Delano Roosevelt, en les constitucions de la II República Espanyola i en la del Mèxic revolucionari, però altres textos legals demostren també una influència nordamericana, com la llei de la Seguretat Social (1946) o el Codi de Treball (1947).¹¹⁸

Canvis molt rellevants, però sobre tot perquè es tractava de fets insòlits al país, que provocaren, doncs, ràpides reaccions en contra per part de l'oligarquia dominant, "*pilares del viejo orden que temían por su lugar en la sociedad*",¹¹⁹ o com digué Arévalo en el discurs de comiat: "...un país en el que la cultura, la política y la economía se encontraban en manos de 300 familias, herederas de los privilegios de la época colonial o bien rentadas a agentes extranjeros...".¹²⁰ La llei d'arrendaments forçosos (1949) obligà els terratinents a llogar terres ocioses, i les terres que havien pertangut als alemanys i que havien estat expropiades durant la II Guerra Mundial varen ser arrendades a particulars i a societats, però els interessos econòmics estrangers no

D.Roosevelt, "heroi a Guatemala": llibertat d'expressió, de religió, absència de mancances bàsiques, i de temor. Schlesinger i Kinzer (1986): 40.

¹¹⁷ .- CALVOCORESSI, P.: *Historia política del mundo contemporáneo. De 1945 a nuestros días*. Ediciones Akal, SA. Madrid. 1987. P. 570.

¹¹⁸ .- El Codi regulava escales de salari mínim, el treball de nens i dones, dret a crear sindicats, a la vaga. La regulació del treball per als camperols va ser posterior i en menor escala: només afectà el 15% dels treballadors rurals "*pues la gran mayoría son recolectores de café desorganizados y desprotegidos*". Les millores laborals constituïren fets totalment nous a Guatemala. SICCHAR, G.: "Fracasos con gobiernos reformistas y éxito con la derecha en los diálogos de paz de Guatemala", a *Revista d'Afers Internacionals CIDOB*, Núm.42. Setembre de 1998. Pp. 125-142.

¹¹⁹ .- Schlesinger i Kinzer (1986): 55 i 60.

¹²⁰ .- Famílies com Castillo, Barahona, Guzmán (segle XVI), Delgado, Nájera, Batres, Arrivillaga (segle XVII), Urruela, Aycinena, Arzú (segle XVIII), i immigrants alemanys (segle XIX) amb motiu de l'expansió cafetelera. Noves fortunes ràpides al segle XX a partir dels anys 60 no s'han barrejat encara amb les de

resultaren afectats sinó per pressions suaus a UFCo i a IRCA per unes tarifes més beneficioses per als usuaris i per millors condicions de treball. Tanmateix, els EUA no estaven tranquils a causa del començament de la Guerra Freda i perquè Arévalo era considerat al Departament d'Estat com un “wooly head”.¹²¹

Amb Arbenz, que guanyà les eleccions amb el 63 % dels vots, la intranquil·litat de l'Administració dels EUA derivà en esverament, no per la seva pretensió de convertir Guatemala en un país capitalista modern sinó perquè volia deslliurar-la de la dependència dels preus mundials del cafè i arrancar-la del control de les companyies econòmiques nordamericanes. La reforma agrària esdevingué inevitable per tal com el 90 % de la població era pagesa i el 70 % de les terres de cultiu pertanyien al 2'2 % de la població. Però el decret 900 (1952) va xocar frontalment amb la poderosa AGA i amb UFCo que posseïa 225.000 Ha. de les quals només conreava un 15 % i que es resistí a les expropiacions.¹²²

Entretant havien aparegut a Guatemala dos partits comunistes –el *Partido Comunista de Guatemala (PCG)* i el *Partido Revolucionario de Trabajadores Guatemaltecos (PRTG)*- que es fusionaren en el *Partido Guatemalteco del Trabajo (PGT)*, fundat el 1949 i legalitzat el 1951), amb poc pes real¹²³ però que aparentava més força i més influència pel seu llenguatge, també perquè “*hábilmente la minoría comunista imponía en la agenda puntos con interés internacionalista*”,¹²⁴ pel seu suport decidit a la Revolució d'Octubre, i per la posició del seu dirigent José Manuel Fortuny.¹²⁵ El petit pes d'aquest partit –petit, però creixent- esverà l'església, sobre tot la jerarquia, els conservadors i la mateixa Casa Blanca, i provocà una mobilització dels catòlics: “...el

“tota la vida”. CASAÚS, M.E.: La metamorfosis del racismo en Guatemala. Cholsamaj. Guatemala. 1998. Pp. 131-136.

¹²¹ .- Un esbojarrat, un il·lús. Gramajo (1995): P. 62.

¹²² .- UFCo posseïa 550.000 acres, dels quals només el 15 % era treballat. El govern n'expropià 400.000 pels quals oferí compensacions basades en el valor de les terres; valor fixat i subvalorat per la pròpia UFCo amb la intenció d'evadir impostos. Armon (1998): 23. També resultaren afectades altres empreses dels EUA: la pròpia UFCo per la competència del Puerto de Santo Tomás de Castilla a Puerto Barrios, IRCA a causa de la construcció de la carretera a l'Atlàntic que posava en perill el monopoli del ferrocarril, i l'Empresa Elèctrica de Guatemala (EEG) per la planta hidroelèctrica de Jurún-Marinalá.

¹²³ .- 4 diputats a la legislatura 1953-1954, cap ministre, i 7 o 8 afiliats en llocs de subgabinet. Schlesinger i Kinzer (1986): 72.

¹²⁴ .- Gramajo (1995): 69. Gramajo recorda el minut de silenci al Congrés pel març de 1953 amb motiu de la mort de Stalin, i el missatge de solidaritat a Corea del Nord durant la guerra de Corea. Entre els comunistes agitadors destacà Carlos Manuel Pellecer, de família criolla, fill d'un jutge que havia estat alcalde d'Antigua, conspirador contra Ubico i afiliat al PGT. El fill Carlos havia participat en l'atemptat de Francisco Arana, i acabà fugint a Mèxic des d'on va escriure fulletons anticomunistes pagats per la CIA.

propio cardenal Spellman, de Nueva York, ... convencieron a los jefes de la Iglesia Católica a apoyar el movimiento en contra del "comunismo ateo"... dió origen a mensajes pastorales...,¹²⁶ com la Carta Pastoral de l'Arquebisbe de Guatemala, Mr. Mariano Rossell Arellano, de 4 d'abril de 1954, que animava els catòlics a aixecar-se contra el govern "*en justa, nacional y digna cruzada contra el comunismo*".

Per la seva part, els EUA vivien en plena Guerra Freda la paranoia del maccartisme. En aquest context era adient presentar el govern guatemalenc com a filocomunista, enemic dels EUA i perseguidor de les empreses nordamericanes, tant al Congrés com a la premsa i en tot l'hemisferi americà. Així doncs, no fou difícil tampoc que l'OEA, reunida a Caracas (març de 1954), aprovés l'informe del secretari d'Estat, John Foster Dulles (germà d'Allen, director de la CIA i exassessor d'UFCo), que "*reivindicaba la unidad del hemisferio y la necesidad de defenderse contra la agresión comunista*".¹²⁷

Els EUA estaven preparant el terreny per a la seva intervenció a Guatemala. Ja el 1953 la Casa Blanca havia suspès l'ajut econòmic i havia tramès queixes al govern guatemalenc. Al mateix any, la CIA havia elegit Castillo Armas per a "*libertador*",¹²⁸ i la propia CIA i UFCo (que hi aportà 64.000 \$) organitzaren amb oficials de dretes de Guatemala la conquesta de Salamà durant unes hores. Per l'agost l'Administració americana aprovà la intervenció de la CIA i a finals d'octubre n'encarregaren la direcció al coronel Albert Raney, que començà d'enviar armes (inclosos avions) a les repúbliques veïnes de Guatemala,¹²⁹ i el mateix mes arribà el nou ambaixador dels EUA, John Peurifoy. El 23 de desembre, Castillo Armas va fer públic el seu *Plan de Tegucigalpa* "*...contra la soviètzació de Guatemala*".

També UFCo actuava i no sols amb dòlars, ja que el 1952 havia intentat un complot antiArbenz amb el suport de Somoza en l'anomenada "*Operation Fortune*", que fracassà.

I entremig la base social de la Revolució d'Octubre s'havia trencat: en un cantó

¹²⁵ .- El mateix Fortuny declarà que va escriure tots els discursos d'Arbenz durant la campanya electoral i com a president. Citat per Luján (1998): 269.

¹²⁶ .- *Ibidem*. P. 72.

¹²⁷ .- L'Informe, titulat *Declaración de solidaridad para la preservación de la integridad política de los Estados Americanos en contra de la intervención del comunismo*, donava als EUA "*protección política y diplomática para intervenir en el continente según les conviniera*". *Ibidem*. P. 71.

¹²⁸ .- Castillo s'havia graduat a Fort Leavenworth (Kansas). "*Parecía la elección natural, aunque no la ideal... Parecía un indio, lo cual era algo excelente para el pueblo... era un estúpido... No sabía lo que estaba haciendo.*" Cites a Schlesinger i Kinzer (1986): 137.

“trabajadores, campesinos, sectores nacionalistas de la pequeña burguesía y de la intelectualidad”, i a l'altra banda “el movimiento anticomunista integrado por latifundistas, la burguesía dependiente de los intereses estadounidenses, profesionales pequeñoburgueses, amplios sectores de la Iglesia y muchos oficiales del Ejército... que seguía siendo corrupto” i a la vegada la nova burgesia de “algodoneros, banqueros e industriales... (que) pronto se integraría a la oligarquía tradicional y, finalmente, a la contrarevolución”.¹³⁰ S'hi integraria, però, realment la barreja de la vella i la nova oligarquia només es produí a l'hora de “fer negocis”.¹³¹ Es tractava de l'aliança o pacte tripartit de militars, oligarquia i partits polítics establerta el 1953,¹³² i reforçada per l'església catòlica, que va jugar un paper decisiu contra Arbenz en homilies i cartes pastorals i amb l'organització del Congrés Eucarístic de 1951 que aplegà més de 200.000 persones.¹³³

Quan començà 1954 era evident la conspiració. La citada reunió de l'OEA acabà d'aplanar el camí i només faltava l'element determinant que el proporcionà la compra d'armes a Txecoslovàquia, desembarcades a Puerto Barrios pel carguer suec Alfhem el 15 de maig. Va ser el pretext, la prova de la proclamada soviètzació. El 18 de juny uns 200 homes envaïren Guatemala des d'Hondures amb operacions de reforç aeri per part de la CIA i la inhibició de l'exèrcit guatemalenc en general. El 27 de juny Arbenz cercà refugi a l'ambaixada de Mèxic, i el 3 de juliol Castillo Armas desembarcà a Guatemala de l'avió de Peurifoy i amb la seva companyia.

El paper de la CIA en la caiguda d'Arbenz va ser possible gràcies a la Guerra Freda, a la por de les dictadures veïnes i a la pressió d'UFCo sobre l'Administració Eisenhower, i per les campanyes publicitàries de la pròpia UFCo. Naturalment, una part -i amb pes- de la societat guatemalenc hi estava a favor, començant per l'església, i l'exèrcit s'inhibí majoritàriament.

Ronald Schneider, historiador “oficial” del cop d'estat contra Arbenz, considerà que fou un èxit dels EUA en aquells moments, però “...de acuerdo con acontecimientos

¹²⁹ .- També hi col·laborà Trujillo des de la República Dominicana, molest per les accions de la *Legión Caribe* amb seu a Guatemala.

¹³⁰ .- Schlesinger i Kinzer (1986): 115 en especial.

¹³¹ .- Casaús (1998): 135.

¹³² .- Afirmació de F. Villagrán Kramer, recollida per Marta Elena Casaús Arzú. CASAÚS, M.E.: “El rol de los empresarios modernizantes en el proceso de transición democrática 1983-1994”. IV Encuentro de Latinoamericanistas Españoles. Abril de 1994. Salamanca. Mimeo.

¹³³ .- Rouquié (1992): 111.

posteriores seria razonable considerarlo un desastre". Sens dubte empitjorà la imatge dels EUA en tot l'hemisferi, i "*acentuó un antinorteamericanismo muy profundo en todo el continente*", demostrat a Caracas, en la reunió de l'OEA, pels ministres d'Exteriors dels estats americans.¹³⁴ Els EUA havien demostrat la vigència de la seva hegemonia al continent,¹³⁵ i feien aplicar la doctrina de la Seguretat Nacional contra el comunisme. Per boca del vicepresident Nixon es comprometien amb el futur de Guatemala, però Castillo Armas es va caracteritzar pel simple retorn al passat: "*Inmediatamente se instauró de nuevo un eficaz aparato represivo,... fueron suspendidos los programas de alfabetización,... la ley de arrendamientos forzosos y la reforma agraria fueron revocados de inmediato,... las tierras devueltas,... modificado el Código de Trabajo...*",¹³⁶ i també per la corrupció del govern (inclosa la seva personal), per la incapacitat de gestió malgrat l'ajut americà i per la submissió als EUA que incloïa l'entrenament de cubans anticastristes.¹³⁷ Fou assassinat per un dels seus guàrdies que va suïcidar-se.

En aquella època a l'església catòlica li havia costat poc esforç abonar el cop d'estat de Castillo i la invasió des d'Hondures: "*Jesucristo sacramentado -escrigué Mr. Rossell- que ha visto en nuestros congresos eucarísticos el máximo homenaje que nunca Guatemala tributó a persona alguna en su historia, ha de ser nuestro guía en esta cruzada nacional contra el comunismo...*".¹³⁸ Consolidat Castillo Armas, malgrat que l'arquebisbe Rossell ja no se'n fiava del tot,¹³⁹ l'església obtingué amb la nova constitució (1956) reconeixement de personalitat jurídica, dret a ensenyament oficial i de crear universitats. Augmentà el nombre de sacerdots, fou permesa l'entrada de missioners

¹³⁴ .- Schlesinger i Kinzer (1986): 202, i Cardoza (1955): 108-109.

¹³⁵ .- "El tiburón y las sardinas", segons una obra de Juan José Arévalo. O, en cita de Luis Cardoza, "*veinte ratones y un gato*". Realisme i modèstia.

¹³⁶ .- Schlesinger i Kinzer (1986): *Passim* i en especial 115; i Gramajo (1995): 102.

¹³⁷ .- "*Guatemala fue tomada como una especie de laboratorio para ensayar programas que años más tarde se generalizarían en América Latina*". Schlesinger i Kinzer (1986): 38.

¹³⁸ .- CÁCERES, C.: *Aproximación a Guatemala*. Universidad de Sinaloa-Culiacán. Sin. Mèxic. 1980. P.15. Prèviament el govern de Castillo havia nomenat "*comandante de su ejército al Cristo de Esquipulas*". *Ibidem*. P. 17. El Crist d'Esquipulas constitueix un dels símbols històrics del catolicisme a Guatemala i a l'Amèrica Central. L'any 1953 fou traslladat en peregrinació per tota Guatemala -poble per poble- per escalfar el clima de croada religiosa contra el comunisme.

¹³⁹ .- Rossell preferia la intervenció directa dels EUA. Schlesinger i Kinzer (1986): Pp. 196 i 269. Tampoc no es fiava dels seguidors d'Ydígoras: "*Estos no son anticomunistas...*". *Ibidem*. En una nova Pastoral (15 d'octubre de 1954), Rossell afirmà que el futur president hauria d'eliminar del govern els explotadors del proletariat: "*Más comunistas que los líderes del soviét son los explotadores, porque éstos hacen comunistas de corazón y aquellos hacen comunistas de ocasión...*". Els anys cinquantes i seixantes foren dècades de clar enfrontament de l'església catòlica amb el comunisme arreu del món.

estrangers sota la malfiança de Mr. Rossell,¹⁴⁰ i l'església es mobilitzà pel país amb el moviment d'Acció Catòlica en atenció especial als indígenes. Es tractà d'un moviment dins la més pura ortodòxia amb capellans guatemalencs i forans en seguiment de les indicacions del Papa Pius XII i sota un fort control de Mr. Rossell fins a la seva mort (1964), però que de mica en mica consciencià la gent de la conveniència de promocionar-se personalment i d'organitzar-se en cooperatives i altres organismes comunitaris gràcies al treball dels maryknolls¹⁴¹ i altres religiosos estrangers en especial jesuïtes i missioners del Sagrat Cor, i la col·laboració de la Democràcia Cristiana (DCG) amb ajuts econòmics i d'assessorament jurídic i burocràtic a canvi de vots. L'acció dels catòlics debilità les *cofradías* i l'autoritat i jerarquia tradicionals, i contribuí al renaixement maia.

La DCG havia entrat al món de la política guatemalencs l'any 1956, integrada per classes mitjanes, petita burgesia i aquella burgesia vinculada als interessos més o menys reformistes de l'església catòlica. Se situà dins l'ortodòxia anticomunista pròpia de la jerarquia catòlica guatemalencs als anys inicials de la Guerra Freda, i participà des de postures estrictament de dretes a les eleccions de 1957 amb un candidat, Miquel Asturias Quiñónez, que havia estat ministre d'Ensenyament del govern de Castillo Armas, i a continuació s'alià amb el *Movimiento Democrático Nacional (MDN)* antecessor del MLN.

¹⁴⁰ .- La desconfiança de Mr. Rossell vers els capellans estrangers afectà fins i tot els nuncis del Vaticà. Luján (1998): 388.

¹⁴¹ .- Els maryknolls nordamericans s'instal·laren a Huehuetenango i Quetzaltenango el 1957, després de ser expulsats de la Xina pels japonesos als anys quaranta. A partir dels anys seixanta desplegaren una gran activitat missionera i comunitària (construcció d'escoles, hospitals, cooperatives agrícoles, camins,...), tot destacant-hi els nordamericans Williams Wood, Thomas i Marjorie Melville i Edward Doney. Els Melville varen ser expulsats l'any 1967 a causa dels seus contactes amb les FAR. LE BOT, Y.: *La guerra en tierras mayas*. FCE. Mèxic. 1995. Pp. 12 i ss. i Rouquié (1992): 126. Una de les seves alumnes, al col·legi Monte María de les monges maryknolls de Retalhuleu, va ser Myrna Mack.

2.2.- Militarització i guerrilles

Amb Ydígoras Fuentes (1958-1963) Guatemala anà esdevenint un "país militaritzat"¹⁴² amb una destacada ingerència nordamericana en ajuts econòmics i també militars. L'any 1960 l'exèrcit es trobava dividit en grups de pensament divers, a favor d'Ydígoras o en contra de la seva corrupció i del suport anticastrista.¹⁴³ Alguns oficials s'havien aplegat al voltant del coronel Carlos Paz Tejada (considerat comunista) i altres en el grup *Compañía de Niños de Jesús*. Disturbis al carrer propiciaren una sublevació el 13 de novembre, que fracassà,¹⁴⁴ en bona part per l'ajuda de la flota aèria que els EUA tenien a la costa sud per a atacar Cuba, i que va ser pilotada per cubans. Durant l'any 1961 s'incrementà la lluita de camperols i sobretot d'estudiants i d'obrers de la capital pel malestar social i econòmic.

Les mobilitzacions populars de 1962, que foren producte de les causes citades i del tancament d'àmbits de participació política que ja havien generat la sublevació militar de 1960 (13 de novembre), causaren ara l'aparició de les primeres guerrilles entre 1962 i 1963, gent impacient, ladina, convençuda que l'únic camí era el de la revolució. Va néixer la "insurgència armada", en paraules del general Gramajo, sota la influència del triomf de Fidel Castro a Cuba (1959): "*el efecto demostración*". Amb suport cubà i amb efectius del comunista *Partido Guatemalteco del Trabajo (PGT)* i del *Partido de Unidad Revolucionaria Democrática (PURD)* va rebel·lar-se Carlos Paz Tejada amb un grup de 23 homes (*Frente Guerrillero 20 de Octubre*) amb l'objectiu d'una ràpida derrota del govern, no per a una guerra prolongada, però fou anihilat per l'exèrcit a Baja Verapaz

FUNDACIÓN MYRNA MACK: Décimo Aniversario del asesinato de Myrna Mack. Guatemala, 2000. Passim.

¹⁴².- Centro de Estudios de Guatemala. (1995): 41 i ss. Ydígoras Fuentes accedí al govern després d'unes fraudulentos eleccions dirigides pel coronel Guillermo Flores de Avendaño, participant en el cop d'estat contra Arbenz i membre de l'efímer triumvirat -durà 3 dies- format després de l'assassinat de Castillo Armas. En la confabulació per l'assassinat de Castillo Armas participaren els dictadors Trujillo i Somoza, antics col·laboradors seus contra Arbenz, però ressentits "*porque les negó la orden del Quetzal que en cambio sí la había otorgado al dictador Pérez Jiménez*". COLOM, M.: "La participación de las fuerzas democráticas en la problemática contemporánea", a Por el delito de pensar. Fundación Friedrich Ebert. Colección Materiales de Estudio y Trabajo Núm. 28. Guatemala. 1999. P. 50.

¹⁴³.- Les forces cubanes anticastristes s'entrenaven a la finca La Helvetia (Retalhuleu).

¹⁴⁴.- L'eixecament militar contra Ydígoras al 1960 també fou derrotat amb la rellevant col·laboració aèria i naval dels EUA, els quals en tres anys havien lliurat a Guatemala 90 milions \$, mentre que l'ajut a tota Llatinoamèrica durant el mateix temps va ser de 60 milions \$. Centro de Estudios de Guatemala (1995): 42n. Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala (ODHA): Guatemala: nunca más.

en la primera acció.

També aparegueren el *Movimiento Revolucionario 13 de Noviembre (MR 13N)*-los *trecistas* i a finals d'any les *Fuerzas Armadas Rebeldes (FAR)* integrades per l'MR-13, l'M-20 (PGT) i l'MR-12 d'Abril i dirigides per Marco A. Yon Sosa, Luis A. Turcios Lima i Luis Trejo, que practicaren l'"estratègia del focus".¹⁴⁵ De fet, "*la guerrilla guatemalteca de los años sesenta sigue siendo una de las ilustraciones más fieles del modelo cubano*", però amb una barreja de radicalisme nacionalista, esquerranisme rural, marxisme-leninisme, trotskisme, maoisme, castro-guevarisme, indigenisme, teologia de l'alliberament i antiimperialisme en general.¹⁴⁶ L'any 1966 hi havia, a Cuba, 100 guerrillers guatemalencs entrenant-se, i des d'allà es preparaven tres focus guerrillers per a Amèrica Llatina que fracassaren: a Bolívia per l'abandó i la mort del Che, a

Proyecto REMHI. Vol.III. 1998. P. 27.

¹⁴⁵ - Els tres líders guerrillers varen crear i dirigir un focus cadaun amb un comissari polític. Tots els focus, ladins. Només Turcios n'intentà un d'indígena a Huehuetenango, i es creà un nucli caqchikel a Verapaz. "*Los primeros foquistas en Guatemala fueron los comunistas del PGT... El primer foco guerrillero de las montañas de Concuá (Baja Verapaz, a dos horas por carretera de la capital) fue efímero y tuvo un fin trágico: 13 de los 23 insurgentes cayeron en combate entre el 12 y el 13 de marzo de 1962*". Gutiérrez (1997): 72. Segons Mario Payeras, comandant de l'EGP, "*la teoría del foco postula que cuando las condiciones objetivas están dadas, las fuerzas revolucionarias pueden, mediante su acción esforzada y certera, completar las condiciones subjetivas que hacen falta (conciencia, organización); que la práctica de la guerra de guerrillas suple los déficits de organización de las masas y que, en ausencia de vanguardia (dirección), el ejército guerrillero la gesta*". Payeras (1991): 89. L'autor no s'està de criticar aquesta teoria, que fou practicada amb èxit a Cuba per Castro i Che Guevara i que el propi Che exportà al continent sudamericà. Régis Debray teoritzà el foquisme: "*...le foyer guerillero, noyau de l'armée populaire, et ce n'est pas un front qui créera ce noyau, mais c'est le noyau qui en se développant permettra de créer un front national révolutionnaire... C'est "le petit moteur" qui met en route "le grand moteur" de masses et précipite la formation d'un front... Ce petit group –si'il veut se sauver- ne peut pas rester immobile*". DEBRAY, R.: *Révolution sur la révolution*. Librairie François Maspero. Paris. 1967. P. 87. Aquests focus guerrillers mòbils han de ser independents de la gent, de la població civil, sense cap consideració per evitar-li represàlies: "*...elle ne peut même plus défendre effectivement cette même population civile qu'elle a prise en charge. Cantonné dans des tâches de protection civile ou d'autodéfense, la guérilla cesse d'être l'avant-garde du peuple entier et se prive de toute perspective nationale. Le contre-attaque au contraire catalyse les énergies populaires, et fait du foyer en développement un pôle d'attraction pour tout le pays*". P. 44. Vide també Gramajo (1995): 97 i ss. Igualment MARTÍ, S.: *Nicaragua 1977-1996: la revolución enredada*. UAB-IHN. 1996. P. 13. Mimeo: "*...la única estrategia posible para conseguir una victoria revolucionaria cuando no existían sólidos vínculos con las organizaciones populares...*". Yon Sosa s'havia format a la Escuela de las Américas (Panamà) i Turcios Lima a Fort Benning (Georgia). L'ensinistrament contrainsurgent promogut pels EUA va tenir lloc en diversos centres del Canal de Panamà: Fort Sherman (per a la lluita a la selva), Fort Clayton (cartografia) i Fort Gulik amb la Escuela de las Américas (lluita antiinsurgent). A Fort Brag (Carolina del Nord) hi havia un altre centre. Harnecker (2000): 12.

¹⁴⁶ - Le Bot (1995): 17. Martí (1996): 14n. i 17-19. El primer escamot de la mort, MANO, ho tenia molt clar: "*Ustedes –deia- dependen de Cuba, Pequin y Moscú*". Cáceres (1980): 117. A més, el PGT tenia homes entrenant-se a Cuba. ODHA (1998): Vol.III, 35 i 36. També ALARCÓN, D. (alias "Benigno"): *Memorias de un soldado cubano. Vida y muerte de la Revolución*. Tusquets Editores. Barcelona, 1997. Pp. 109-116. El propi autor explica que entrenava "*a todo tipo de latinoamericanos... Una escuela de entrenamiento muy importante era el Punto Cero en Guanabo, al este de La Habana, donde se recibía todo tipo de extranjeros, pero compartimentados: no se podían mezclar entre sí*".

Veneçuela fou desarticulat, i la flota dels EUA impedí l'entrada dels guerrillers a Guatemala.¹⁴⁷

La situació, en especial el temor d'un retorn de l'expresident Juan José Arévalo, propicià el cop d'estat de 1963 -“*el golpe de los coroneles*”-¹⁴⁸ contra el general Miguel Ydígoras en “*una estrategia conjunta del ejército, la iniciativa privada y la administración estadounidense. Los tres factores de poder en Guatemala... La característica central del nuevo régimen (del general Peralta) era que el ejército como tal se hacía cargo del poder... el poder se militarizó*”. Dit d'altra manera: “*...militarizó fuertemente el país*”.¹⁴⁹ A l'època de Peralta Azurdia (1964-1966) l'exèrcit fundà el seu propi partit polític, el *Partido Institucional Democrático (PID)* i “*por primera vez asumió (como institución) el control del gobierno*”.¹⁵⁰ Era evident que el projecte inicial dels EUA, de convertir Guatemala en un país anticomunista modèlic pel seu creixement econòmic i pel sistema democràtic, havia fracassat. Ara pretendria simplement convertir l'exèrcit guatemalenc en un exèrcit contrainsurgent sobre la base de la doctrina de la Seguretat Nacional i en un context nacional i internacional en què la confrontació més o menys violenta -i no el diàleg ni el consens- esdevingué el factor preponderant per a la resolució del conflicte polític a Guatemala. L'estat va ser convertit en un aparell contrainsurgent amb la finalitat teòrica de salvar la democràcia occidental (just allà on no hi havia democràcia),¹⁵¹ i de salvar la República del comunisme. El nou govern abolí la

¹⁴⁷ .- ODHA (1998): 49. El Partit Comunista de Guatemala va ser un dels pocs llatinoamericans que defensaren a Cuba la revolució armada, en la línia de Castro. Harnecker (2000): 22.

¹⁴⁸ .- L'exèrcit havia defensat Ydígoras l'any 1962 d'un cop d'estat de les forces aèries, però a l'any següent el derrocà sobretot perquè havia permès el retorn d'Arévalo per a ser candidat a les eleccions, que ja no es celebraren. Calvocoressi (1987): 573. El cop comptà amb els partits PR, MLN i DCG, i organitzacions empresarials. Ydígoras ja tenia les maletes a punt per ser traslladat a l'aeroport: “*A las diez y media de la noche del 30 de marzo de 1963, una delegación de oficiales del Ejército de Guatemala condujo un contingente de soldados hacia la Casa Crema, el palacio presidencial. Luego de haber penetrado en el edificio sin encontrar resistencia alguna, los oficiales presentaron al presidente Miguel Ydígoras Fuentes un ultimátum en el que se exigía su dimisión a fin de ceder la plaza a un gobierno de las Fuerzas Armadas. Después de una breve pausa que permitió al presidente recoger sus efectos personales, éste fue escoltado hasta un avión de las Fuerzas Aéreas que lo esperaba, tomando así el camino del exilio*”. BELTRAN, V. R.: El papel político y social de las Fuerzas Armadas en América Latina. Monte Avila Editores, C.A. Caracas. 1970. P. 269.

¹⁴⁹ .- Schlesinger i Kinzer (1986): 272. Centro de Estudios de Guatemala (1995): 42. Gramajo (1995): 93-109.

¹⁵⁰ .- ODHA (1998): Vol.III, 38.

¹⁵¹ .- “*La contrainsurgencia es una rama de la ciencia militar que engloba los principios estratégicos y tácticos relacionados con actividades militares destinadas a enfrentar una rebelión armada al interior de un Estado*”. La insurgència hi és catalogada de: “*incipiente, de guerra de guerrilla o de guerra de movimiento*”. EQUIPO DEL CENTRO DE INVESTIGACIÓN Y DOCUMENTACIÓN CENTROAMERICANO (CIDCA): Desarrollo histórico de la violencia institucional en Guatemala. Editorial Universidad. USAC. Guatemala. 1980.Pp. 28-36.

constitució de 1956 i va governar mitjançant una *Carta Fundamental* i decrets-llei, fins a la constitució de 1965.

Gramajo considera aquesta militarització un primer pas de la doctrina de la Seguretat Nacional aportada aleshores a Guatemala des d'EUA pels militars guatemalencs que assistien als centres de formació militars nordamericans, que s'exposava en diverses acadèmies militars llatinoamericanes, i que, de fet, es tractava d'un element important de l'estratègia externa dels EUA en països amb moviments revolucionaris armats: formava part de la "guerra especial".¹⁵²

En aquest moment, el nou règim de Guatemala, nascut del cop d'estat de 1954, se sentia ben recolzat internacionalment i consolidat a nivell intern amb uns actors institucionals i socials favorables: exèrcit, burocràcia, oligarquia agrícola, industrial i financera molt interconectada i cada vegada més relligada a les forces armades, partits polítics (els tolerats), església. S'havia refet el pacte tripartit de 1953: exèrcit, oligarquia i partits polítics.¹⁵³ Si calia salvar la democràcia era per a salvaguardar-la per a la nació guatemalenca (la dels ladins, però) en la qual es feia necessari mantenir l'ordre públic, el principi d'autoritat política i social, valors tots ells fàcilment assumibles pels agents o "coalició dominant" gràcies en especial a la seva ambigüïtat i generalització, ambigüïtat que també era present en l'ordenament jurídic com és propi d'aquests règims i que genera prou indefensió ciutadana i massa inseguretat jurídica.¹⁵⁴

Però, per altra banda, mentre l'oligarquia i l'exèrcit apuntalaven sòlidament el règim, la postura conservadora i reaccionària de l'església catòlica guatemalenca, inclosa parcialment la jerarquia, havia començat a canviar a partir dels anys 60 influenciada en part per les noves tendències de l'església americana plasmades a la Conferència Episcopal Llatinoamericana (CELAM) creada el 1955 a Rio de Janeiro, i malgrat l'actitud de Mr. Mario Casariego, successor de Mr. Rossell (des de 1964). El nombre de sacerdots va créixer i també l'arribada de missioners, cosa que afavorí la creació (1964) de la *Conferencia Episcopal de Guatemala (CEG)*, permeté la implantació de noves diòcesis i motivà la fundació (1968) de la *Conferència de Religiosos de Guatemala*

¹⁵² .- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 43. Durant aquests anys (1962-1966) Guatemala va rebre dels EUA 24 milions \$ en ajut militar, més que cap altre dels estats d'Amèrica Central. Luján (1998): 318.

¹⁵³ .- Casaús (1994): Epígraf 1.

¹⁵⁴ .- Morlino reproduceix la definició de Linz sobre autoritarisme, que es caracteritza per cinc variables importants: pluralisme limitat, mentalitats ideològiques peculiars, absència de mobilització política, líder o un grup reduït dirigent, i límits normatius formalment mal definits. Morlino (1994a): 131 i ss.

(CONFREGUA)¹⁵⁵ i la creació a principis dels 70 pels jesuïtes del *Centro de Investigación y Acción Social (CIAS)*. Així doncs, el canvi s'inicià abans del Concili Vaticà II (1962-1965), i més profundament durant el postconcili. En aquell any 1962 una Carta Pastoral dels bisbes atacà el govern Ydígoras per les condicions laborals dels pagesos, amb “*salarios que apenas permiten no morir de hambre*” i “*en situaciones muy similares a los campos de concentración*”.¹⁵⁶

Efectivament, als bisbes guatemalencs preocupaven sobre tot dues qüestions en aquests anys: el règim de la terra i la violència política, raons d'una Carta Pastoral (1967) de la CEG. I aviat es detectaren els primers brots de la teologia de l'alliberament,¹⁵⁷ que arrelaren en terra abonada a Guatemala i a l'Amèrica Central en general, amb el treball que hi havia realitzat jesuïtes i maryknolls mitjançant cursos de capacitació als quals assistien estudiants, capellans, monges i... “*rebeldes armados: ...trataban de conciliar el marxismo y el cristianismo*”.

2.3.- Enfrontament armat permanent

Méndez Montenegro (1966-1970), successor de Peralta, fou l'únic president civil d'aquests anys. Tot i que el seu partit, el PR, s'havia desprestigià per la coalició amb el govern anterior de Peralta, encara aconseguí un sorprenent 39 %, gràcies a presentar-se com a successor d'Arévalo i d'Arbenz. Malgrat la proclama d'un “*tercer gobierno de la Revolución*”, havia estat obligat prèviament a l'accés a la presidència a donar mà lliure a l'exèrcit amb el “*Pacto político entre el presidente electo y la jerarquía militar*” (14

¹⁵⁵ .- ODHA (1999): 50. El nombre de sacerdots l'any 1970 era de 608.

¹⁵⁶ .- *Ibidem*. P. 269. Igualment li influïren les encíclicues de Joan XXIII *Mater et Magistra* (1961), *Pacem in terris* (1963) i *Populorum progressio* (1967).

¹⁵⁷ .- La teologia de l'alliberament aparegué formalment a Medellín l'any 1968 en la segona reunió de la CELAM, a partir de l'encíclica *Populorum progressio* (1967) de Pau VI, i poc després de la mort del “Che”: “*los jesuitas vivieron su 1968... en los cinturones de miseria de la América meridional*”. LACOUTURE, J.: *Jesuitas. Vol. II*. Paidós Ibérica, SA. Barcelona. 1994. Pp. 614 i ss. El contingut d'aquest corrent teològic va ser sintetitzat pel capellà peruà Gustavo Gutiérrez (juliol de 1968) en la conferència *Hacia una nueva teología de la liberación*. També a ell es deu el primer llibre. *Ibidem*, i Harnecker (2000): 29. El terme “teologia de l'alliberament” va substituir el que alguns teòlegs protestants havien batejat com “teologia de la revolució”, més difícil de ser acceptat. CAMPS, J.: “Pròleg”, a *Iglesia y liberación humana. Los documentos de Medellín*. Editorial Nova Terra. Barcelona. 1969. P. 30. La Conferència de la CELAM a Puebla (1979) marcà l'inici dels atacs oficials de la jerarquia catòlica contra la teologia de l'alliberament i la seva càrrega marxista amb el Papa Joan Pau II al davant, que havia estat elegit l'any anterior. “*En pocos lugares de América Latina –posiblemente con la excepción de Colombia- la teología de la liberación ha tenido resonancias políticas de tanta conflictividad como en El Salvador y Guatemala*”. Vilas (1998): 322. ODHA (1998): Vol. III, 68-72.

de maig de 1966), pacte clandestí i secret que permeté l'aparició d'estructures de terror clandestines estatals i paraestatals contra la guerrilla. Amb ell els "Boines verdes" americans participaren per primera vegada i de manera directa en la lluita contra les guerrilles en un grau "*difícil de cuantificar, pero sí fue sustancial*",¹⁵⁸ i de forma simultània amb la guerra del Viet-nam.¹⁵⁹ En qualsevol cas l'ofensiva militar del 3 d'octubre de 1966 marcà l'inici d'un permanent enfrontament armat a Guatemala que va durar 30 anys, amb increment de soldats, amb la creació de la PMA, amb l'augment dels CM i amb organismes paramilitars inclosos grups assassins clandestins com els "*escuadrones de la muerte*",¹⁶⁰ creats el 1966, militars que es feien passar per civils i civils amb el suport de l'aparell de l'estat i coordinats pel MLN. Arribaren a segrestar l'arquebisbe Casariego amb la intenció de provocar una reacció popular que no es va produir, però en canvi sí que s'incrementaren enormement les violacions de drets humans i es consolidà l'enfrontament armat ara en l'escenari urbà de la capital. "*La guerra civil más larga y sangrienta del hemisferio... parte de la confrontación de la Guerra Fría de los Estados Unidos con la Unión Soviética y las fuerzas comunistas (reales o llamadas así) en el Tercer Mundo*".¹⁶¹

Els EUA ajudaven amb recursos econòmics i militars i amb entrenaments fins al punt que Guatemala era l'estat llatinoamericà més ajudat després de Brasil. I la guerrilla

¹⁵⁸ .- Schlesinger i Kinzer (1986): 275.

¹⁵⁹ .- "*1000 Boinas Verdes se trasladaron a Guatemala para el asesoramiento de los cuerpos de represión guatemaltecos*". Sichar (1998): 126.

¹⁶⁰ .- Entre 1966 i 1968 mataren 719 persones i en segrestaren 252. Els primers escamots varen ser Movimiento de Acción Nacionalista Organizado (MANO o MANO BLANCA), Nueva Organización Anticomunista (NOA) i Consejo Anticomunista de Guatemala. Altres esquadres: OJO, Jaguar Justiciero, La Dolorosa, Comando Urbano Revolucionario,... però darrera tots ells "*operan unidades especializadas del ejército dirigidas de manera directa y centralizada por la sección de inteligencia (G-2)*" sobre organitzacions de palla que eviten responsabilitats al govern i a l'exèrcit, i que emmascaren la realitat tot permetent que el ministre de Governació, Héctor Mansilla, pogués afirmar que es tractava de "*luchas clandestinas entre las extremas*". Centro de Estudios de Guatemala (1995): 81-82. En la citada obra del CIDCA, Desarrollo histórico de la violencia institucional en Guatemala, s'indiquen trenta-tres "*organizaciones clandestinas anticomunistas de Guatemala*" entre 1963 i 1979. P. 116. Les forces armades es van transformar: "*el número de efectivos militares se duplicó; se formaron unidades especiales de contrainsurgencia dentro del esquema regular; se creó la PMA especialmente para las zonas rurales (1965); la PN y el ejército se integraron bajo una estructura militar de comando; se organizó una red de comunicación moderna que se extendió a toda Centroamérica y se estableció la agencia presidencial de seguridad (Oficina Gubernamental de Telecomunicaciones) para coordinar los recursos del órgano de inteligencia militar y policial... Al ejército regular se le sumaron 8.000 elementos, más 1.000 miembros de la PMA y 900 CM*". Els CM (creats a l'època d'Ubico) s'havien multiplicat per 30, i amb noves facultats i amb llicència per dur armes es convertiren en "*los ojos, oídos y brazos del Ejército*". ODHA (1998): 44-48

¹⁶¹ .- Jonas (2000): 51. La guerrilla urbana assassinà els agregats militar i naval, i després l'ambaixador dels EUA (1968), segrestà el ministre-canceller de Guatemala i assassinà també l'ambaixador alemany (1970). Luján (1998): 317.

fracassà, ja que no arribà a mobilitzar més enllà d'uns 300 revolucionaris sobre tot camperols d'Izabal i Zacapa, amb estudiants i professionals de la capital, però la repressió causà entre 3000 i 8000 morts. Només triomfà a les reunions antiimperialistes de L'Havana,¹⁶² just quan a l'interior de Guatemala ja era desintegrada amb Turcios Lima mort d'accident automobilístic el 1966, Yon Sosa el 1970, amb el PGT sense direcció des de 1972, i assassinats el 1973 els darrers dirigents del MR-13.¹⁶³ Començaren dècades de política antiinsurgent amb només “*dos olas guerrilleras en 1965-67 y desde finales de los 70 hasta 1982*”,¹⁶⁴ però de moment l'exèrcit encara no figurava al davant de l'executiu: “*La dictadura militar fue un proyecto que buscó situarse en el límite de la política (condenaron siempre la política, se proclamaron apolíticos)*”. Es tractà d'una fase –curta- en què l'exèrcit accionà com a “militars moderadors”, “*potente y politizado grupo de presión capaz de intervenir para destituir el gobierno*”.¹⁶⁵ El fracàs de Méndez Montenegro arrossegà el del seu partit, que “*a partir de su ascenso al poder fue una de las muchas formaciones de extrema derecha que se han turnado en el gobierno de Guatemala, los únicos permitidos en aquella coyuntura*”.¹⁶⁶ Acabà pactant amb partits militars d'extrema dreta com la *Central Auténtica Nacionalista (CAN)* i el *Frente de Unidad Nacional (FUN)*.¹⁶⁷

2.4.- “Democràcia de façana” i nova onada guerrillera

A partir dels 70 ja caigué una bona part de la careta: l'exèrcit trià entre les seves files el

¹⁶² .- La Tricontinental es reuní el 1966 amb l'assistència de les FAR de Guatemala, i la *Organización Latinoamericana de Solidaridad (OLAS)* l'any següent. L'OLAS “*no volvió a reunirse más. Desapareció por inercia*”. Harnecker (2000): 23.

¹⁶³ .- Jonas, entre altres autors, assegura que la guerrilla guatemalenca dels anys 60 va estar a punt de triomfar, que constituí el moviment guerriller més important de l'Amèrica Llatina “*desde Castro a los sandinistas*”, i que disposà d'una “*extensa base de apoyo*”. Però la pròpia Jonas assenyala també que “*su base campesina era poco profunda*” i que la guerrilla, farcida de dissidències, perdé ràpidament suport popular i que només mobilitzà uns 300 rebels. Per contra, la guerrilla aconseguí ressò internacional gràcies a l'antiamericanisme o antiimperialisme de diversos moviments internacionals de l'època i per l'estímul de la revolució cubana, que ajudaren a exagerar “*la gesta de Turcios Lima y de Yon Sosa*”. Jonas (1994): 91, Le Bot (1995) i ODHA (1998): 49.

¹⁶⁴ .- TORRES-RIVAS, E.: “Los alcances de la paz en Guatemala y El Salvador”, a Cuadernos Hispanoamericanos, Núm. 564. Juny. 1997a.

¹⁶⁵ .- Morlino (1994a): 141.

¹⁶⁶ .- Schar (1998): 126.

nou president del país -normalment el ministre de Defensa de l'anterior govern- i es limità després a cercar un partit polític que el nomenés candidat, usualment el PID (o partit de l'exèrcit), però també la CAN o el FUN. El primer va ser Carlos Arana Osorio (1970-1974), amb el suport de PID-MLN, el general que havia derrotat les primeres guerrilles, "*el carnicero de Zacapa*". Els anys 70 veieren també com l'exèrcit -alts oficials- s'anava introduint en el món econòmic dels negocis amb l'adquisició de terres - al Petén i a Alta Verapaz o "*tierra de los generales*"¹⁶⁸ - i la seva presència en l'entramat de l'oligarquia, tot aprofitant les seves disputes. Les forces armades mantenien la pau social, és a dir l'ordre públic, necessari per als negocis. Començà, doncs, l'estratègia militar de situar-se al davant del govern, de promoure aliances exèrcit-oligarquia, i d'endurir la lluita contra la guerrilla al front i amb escamots, entre els quals destacà en aquests moments *Ojo por Ojo*, que elaborava les llistes de les persones a segrestar i matar. "Democràcia de façana" amb eleccions fraudulentament entre candidats militars i sota control militar: l'exèrcit esdevingué l'element "*organizador de la hegemonía dentro del bloque en el poder, conductor de la política estatal y organizador de la "paz social" necesaria para la realización de los negocios*".¹⁶⁹ Els "militars moderadors" varen convertir-se en "militars governants" i iniciaren una etapa de "pretorianisme".¹⁷⁰ Malgrat l'onada de terror entre 1967 i 1971, les forces armades es veieren incapaces de vèncer definitivament les guerrilles, que havien substituït l'estratègia del focus per la de la *guerra popular prolongada* amb nous moviments insurgents com el *Ejército Guerrillero de los Pobres (EGP)* creat per Ricardo Ramírez ("Rolando Morán") -l'home de Fidel Castro- i Mario Payeras ("Benedicto") i la *Organización del Pueblo en Armas (ORPA)* fundada per Rodrigo Asturias ("Gaspar Ilom").¹⁷¹

Arana connectà amb grups d'extrema dreta del sud dels EUA, protegits per Richard Nixon, i amb la gent de Somoza, però amb James Carter a la presidència dels EUA, les relacions EUA-Guatemala es deterioraren degut a la política carteriana de defensa dels

¹⁶⁷ .- L'any 1978 la coalició electoral va ser formada per PR-PID-CAN, i l'any 1982 per PR-PID-FUN.

¹⁶⁸ .- L'any 1974 els generals reberen, cadaun, 900 Ha. al Petén, i els coronels 450 Ha. Centro de Estudios de Guatemala (1995): 100n. Oligarquia i alta jerarquia militar bastiren negocis comuns, com els de Skinner-Klee i els de Garcia Granados en níquel i petroli durant el govern Arana. ODHA (1999): 51.

¹⁶⁹ .- SARTI, C.: "La democracia en Guatemala: sus contradicciones, límites y perspectivas", a *Latinoamérica: lo político y lo social en la crisis*. Biblioteca de Ciencias Sociales. Buenos Aires. 1987. P. 441.

¹⁷⁰ .- Com indica Finer, si abans "controlaven", en aquests moments ja havien assumit la direcció i l'administració: estaven "colonitzant" els diversos sectors de l'oligarquia. Morlino (1994): 141 i ss.

drets humans. Guatemala hagué de cercar altres ajudes que arribaren, sobre tot, de Taiwan i d'Argentina i en menor grau d'Israel.

El govern Arana contemplà com les eleccions municipals de 1974 eren guanyades per la DCG que aprofità la penetració social, en especial entre els indígenes, de l'Acció Catòlica, victòria que despertà unes expectatives que després no va satisfer,¹⁷² malgrat que també guanyà les presidencials a través de la coalició *Frente Nacional de Oposición (FNO)* formada amb el FURD i el PAR, que presentaren Efraín Ríos Montt i Alberto Fuentes Mohr, economista i fundador del *Partido Socialdemócrata (PSD)*, aleshores en la clandestinitat. El govern d'Arana proclamà, en frau, guanyador el Cap d'Estat Major i candidat del PID-MLN, Kjell Eugenio Laugerud García.

Va ser durant el govern Arana quan començà el segon moviment guerriller a principis dels anys 70 amb la pretensió d'implicar-hi la població indígena i les seves reivindicacions, i amb accions significatives durant el govern de Kjell E. Laugerud (1974-1978) a partir de 1975 per part de l'EGP, les FAR al 1976, i l'ORPA i el PGT al 1979. L'any 1972 un petit grup de quinze guerrillers penetraren a Guatemala des de Mèxic. Gent ja experimentada en els combats i en les derrotes de la primera onada guerrillera, constituí la *Nueva Organización Revolucionaria de Combate (NORC)*, antecedent del *Ejército Guerrillero de los Pobres (EGP)*. El grup, dirigit per "Rolando Morán" (Ricardo Ramírez), actuà influït pel "*mesianismo guevariano y el modelo castrista*".¹⁷³ S'instal·laren a la selva tropical d'Ixcán, al nord del Quiché.

Des de 1976 la guerrilla ja operava en diversos llocs i entre 1979 i 1980 ocupà diferents fronts amb uns 6.000 combatents i uns 250.000 col·laboradors, però amb accions de curta volada, amb armes d'infanteria i, cosa més important, sense capacitat de disposar

¹⁷¹ .- *La guerra popular prolongada*, segons Gramajo, va ser imitada del general nordvietnamita Vo Nguyen Giap. Gramajo (1995): 113.

¹⁷² .- Gramajo (1995): 139. També es va beneficiar dels encontres de *Pastoral Indígena*, que culminaven el treball de l'Església iniciat anys ha amb l'Acció Catòlica. Bastos i Camús (1996): 24. La *Pastoral Indígena* va néixer a Cobán (1973) en el *Centro Nacional de Ayuda a las Misiones Indígenas (CENAMI)* promogut pel bisbe de Verapaz, Mr. Juan Gerardi. ZAUZICH, M.C.: *Mártir de la Paz. Monseñor Juan Gerardi Conedera. 1922-1998*. ODHA. Guatemala, 1998. Passim. El socialdemòcrata Manuel Colom Argueta acusà el democristià de León de rebre diners de la DC d'Alemanya i de Mr. Casariego. Rouquié (1994): 121. També Jonas (1994): 150. La DCG fracassà l'any 1978 amb el PRA. Per altra banda, la CNT trencà amb la *Confederación Latinoamericana de Trabajadores (CLAT)*, propera a la DCG, a partir de 1978 amb la radicalització revolucionària de molts cristians, en especial indígenes, a causa de la repressió de l'època Lucas". Rouquié (1992): 126.

¹⁷³ .- Jonas (1994): 114.

d'un territori propi, controlat, "alliberat".¹⁷⁴ Es tractà d'una guerrilla sense direcció única, sense territori propi, sense una població fidel, sense un pla de conquesta. Només el context internacional li era favorable amb la derrota dels EUA a Viet-nam, la victòria sandinista a Nicaragua, la política de Carter i l'ofensiva guerrillera a El Salvador.

La nova onada guerrillera dels anys 70, amb l'ORPA i l'EGP en especial, més les FAR i fins i tot amb part del delmat PGT (dividit des de 1978), es caracteritzà perquè les noves organitzacions cercaren la col·laboració i la integració de la població maia i lluitaren principalment en territori de majoria indígena: El Quiché, Huehuetenango, San Marcos, Quetzaltenango, Sololà, Chimaltenango. "*La mayor parte de los testimonios -indica l'Informe REMHI- recoge la llegada de la guerrilla como algo que venía del exterior de la comunidad*".¹⁷⁵ Però molts maies acabaren integrant-s'hi.¹⁷⁶ L'ORPA i l'EGP mantingueren a l'inici la seva pràctica foquista, amb els mètodes i els objectius inicials en especial l'objectiu "ladí" de conquerir el poder de l'estat per implantar-hi un règim socialista. Allò que realment distingia cadauna de les forces guerrilleres no era la ideologia sinó "*su concepción estratégica*".¹⁷⁷

L'ORPA era considerada l'únic moviment guerriller veritablement independent de Moscou i de Cuba¹⁷⁸ i la "*más secreta de la América Latina después de Sendero Luminoso*". Creada el 1971, no va actuar fins al 1979. Mantenia pràctiques castristes com el foquisme, i en canvi posava més èmfasi en la qüestió indígena i ètnica que en la lluita de classes, i el seu projecte era més nacional que classista: calia integrar tota la societat guatemalena, ladina i índia, en una lluita no sols antiimperialista sinó principalment nacional, popular, contra l'oligarquia i l'exèrcit guatemalencs, però no amb organitzacions de masses. "*Junto con el M-19 colombiano, ORPA fue la menos ideológica, la más pragmática y la menos marxista de las organizaciones politicomilitares latinoamericanas*". La majoria havia estat entrenada a l'estranger i "*sus cuadros son profesionales*".¹⁷⁹

¹⁷⁴.- Segons Rodrigo Arias, "les compres anyals de fusells no passaren mai de les 400 unitats". Kruijt (1997): 18.

¹⁷⁵.- ODHA (1998): 17.

¹⁷⁶.- El 71% dels 4188 guerrillers enquestats després dels APFD eren indis. Kruijt (1997): 18.

¹⁷⁷.- GUTIERREZ, e.: "¿Quién quiso asaltar el cielo? Encuentros y desencuentros de la izquierda en Guatemala", a *Guatemala, izquierdas en transición*. Edelberto Torres-Rivas (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala. 1997a. P. 73. "*Los primeros documentos de ORPA... abordan la cuestión indígena, subrayando el carácter racista de la sociedad guatemalteca*".

¹⁷⁸.- ODHA (1998): 260n.

¹⁷⁹.- Schar (1998): 132. Gutiérrez (1997a): 74.

L'EGP es definia com a marxista-leninista, decantat més per l'acció. Seguí essent castrista i guevarista, influït per l'antiimperialisme amb Viet-nam com a model¹⁸⁰ i pels seus contactes amb Cuba, Nicaragua i la guerrilla salvadorenca. Foquista al principi, provà d'apartar-se'n tot promovent la lluita general de classes, indígenes i ladines, que l'apropà (i a vegades l'identificà) amb el *Comité de Unidad Campesina (CUC)* i amb els defensors de la teologia de l'alliberament (anomenada sovint "teologia de la revolució"), i com ells partidari de l'aparició d'un "home nou".¹⁸¹ L'EGP va ser el primer a afirmar que "*la revolución en Guatemala debe tener dos facetas: la lucha de clases y la lucha nacional-étnica... uno no puede triunfar sin el otro*".¹⁸² Va buscar el suport social i "organizó el apoyo de la población,... aldeas enteras,... decenas de miles de pobladores del campo,... unos 250.000,... preparando pólvora casera, escopetas, trampas, minas, buzones, silos para almacenar maíz y frijol, imprentas..., sastrerías..., se hacían cargo de la autoridad local... ". Semblen unes xifres i una activitat exagerada, més si es té en compte que, davant l'ofensiva militar, la guerrilla abandonà tot i tothom i que a l'exèrcit li va ser fàcil revertir la situació mitjançant les PAC. Tanmateix, si les dades són certes o si responen a la versió de la guerrilla, no seria d'estranyar el temor de l'exèrcit i la seva duríssima ofensiva contra els guerrillers i el seu suport.¹⁸³

Per la seva banda, les FAR continuaren definint-se com a marxistes, leninistes i castristes, però en lloc de defensar l'avantguardisme elitista es decantaren al final per la lluita de masses i "*por la radicalización de los sectores populares mediante un proceso de lucha por sus propios intereses*".¹⁸⁴ Raó per la qual connectaren amb els sindicats i s'atribuïren la direcció de les lluites sindicals entre 1973 i 1978 cap a la lluita armada, connectats amb ladins (pagesos, obrers i classe mitjana urbana: professionals, intel·lectuals,...).

També el PGT (fundat el 1949) lluità dins els sindicats sense abandonar del tot la lluita armada. Sofrí duríssimes repressions i va patir diverses escissions com la del *PGT-PC (Comisión Militar)*, i la més important, la del *PGT-Núcleo de Dirección*, protegida per Cuba i amb l'aixopluc de l'EGP, que es decantà clarament per la lluita armada –com a partit polític/militar- amb les dificultats derivades de la seva herència leninista.

¹⁸⁰.- Anomenà Ho Chi Minh el seu front de El Quiché. ODHA (1998): 256.

¹⁸¹.- El CUC hauria pogut esdevenir "*la organización del movimiento indio*". *Ibidem*. P. 282.

¹⁸².- Gutiérrez (1997a): 74.

¹⁸³.- Gutiérrez (1997a): 74-75.

¹⁸⁴.- Jonas (1994): 152. Gutiérrez (1997a): 74

FAR i PGT "*siguieron siendo más ortodoxos, más sectarios, menos cercanos a la población india*".¹⁸⁵ Tan poc propers als indígenes que sostingueren les postures tradicionals de l'elit guatemalenca sobre els maies, als quals pretenen imposar els valors occidentals del poder i de l'organització estatal, quan, de fet, els objectius indis eren uns altres: "*lo suficiente, lo necesario para su pueblo*", exclamà Rigoberta Menchú en relació a les peticions dels maies assassinats a l'ambaixada d'Espanya. En canvi, guerrillers i exèrcit s'estaven enfrontant pel "*poder del Estado, pieza maestra del sistema del poder ladino*".¹⁸⁶

En general els revolucionaris ladins no pensaven massa en els indígenes –Che Guevara "*no los vió*"¹⁸⁷ - o hi pensaven amb temor per possibles revoltes¹⁸⁸; i foren els missioners catòlics i la gent d'Acció Catòlica, també alguns protestants, els qui contribuïren a la recuperació identitària dels maies fins a mitjans dels anys 70: "*Lo significativo de los primeros 70 es la efervescencia que se alcanza en esta nueva movilización indígena*",¹⁸⁹ de la qual foren mostra els encontres de la Pastoral Indígena, i més encara els *Seminarios Indígenas* (a partir de 1972 fins a 1979) i la publicació de la revista *Ixim* (1977-1979), entre altres. Igualment hi col·laborà la DCG que buscava suports electorals i potencià –junt amb l'AC- cooperatives i lligues camperoles, actitud que l'enfrontà a les tradicionals "*cofradías*" (que es decantaren electoralment cap el MLN i el PID), però també promogué moviments més radicals que desembocaren en el *Comité de Unidad Campesina (CUC)*, que havia començat modestament amb tota mena d'actes (conscienciació, alfabetització, debats). El creixement del CUC s'incrementà a partir de 1974, després de la derrota electoral de la DCG i la seva separació de l'AC que inicià reunions secretes amb indígenes. La primera prova de la seva capacitat d'acció i de direcció va arribar amb el terratrèmol de 1976, tot i que de fet no va ser constituït fins al 1978.¹⁹⁰

¹⁸⁵.- Le Bot (1995): 266. I també els més castristes. Harnecker (2000): 48-49

¹⁸⁶.- Le Bot (1995): 295.

¹⁸⁷.- Le Bot (1995): 92 i 21. Però Jonas sosté que la Revolució Gloriosa els beneficià en aspectes polítics (participació en la política local), econòmics (reforma agrària) i laboralment (nova legislació laboral i de seguretat social). Jonas (1994): 63.

¹⁸⁸.- La de Patzícia (1944) il·lustra aquest temor. En especial les palesaren les represàlies posteriors: els caqchikels, frustrats per falses promeses de concessió de terres, es revoltaren i mataren 15 ladins; l'exèrcit causà la mort de 40 indígenes, però la repressió per forces paramilitars provocaren entre 400 i 600 morts.

¹⁸⁹.- Bastos i Camús (1996) i Le Bot (1995): *Passim*.

¹⁹⁰.- El fracàs de l'acció del govern després del terratrèmol obligà militants del CUC a organitzar el territori. El moviment sísmic causà més de 25.000 morts i més d'1 milió d'afectats.

L'enfrontament armat tingué lloc entre ladins, però alguns d'ells (guerrilla i certs religiosos) el situaren en territoris maies, a Quiché (EGP), a San Marcos (ORPA) i a El Petén (FAR). ORPA i EGP “*passaron varios años aprendiendo de la población indígena y organizando la base de apoyo*”.¹⁹¹ Després abandonaren els territoris, i els indígenes pagaren les represàlies com si l'exèrcit (amb comandaments ladins) utilitzés l'atac a les guerrilles per anihilar els maies de forma massiva:¹⁹² “*...se dividió entre la gente, unos eran de la guerrilla y otros del ejército y nos engañaban los dos bandos*”,¹⁹³ o, com assenyala Demetrio Cojtí, “*los mayas pusieron los cadáveres en ambos bandos de combatientes (guerrilla y ejército) y entre los dos bandos (población civil)*”.¹⁹⁴ Per a la societat ladina i per a molts dels guerrillers ladins la promoció de la identitat indígena amenaçava la seva identitat, i entre les dues comunitats pervivia -perviu- la desconfiança i el temor mutus seculars propis d'una societat fonamentada en l'explotació econòmica dels maies i en la seva exclusió social. “*El racismo ha estado estrechamente vinculado a la opresión, explotación, represión y humillación del pueblo indígena*”.¹⁹⁵ La guerrilla que en alguns moments va voler-ho arreglar i que pretengué incorporar els indígenes a la seva causa, els desencadenà encara més mals. “*La guerrilla fue incapaz de proteger a la población que había simpatizado con sus propósitos o que la había apoyado*”,¹⁹⁶ aquells que, segons Gálvez, eren “*los excluidos de siempre*” units ara amb els “*excluidos de 1954*”.¹⁹⁷ L'enfrontament armat va fer créixer la desconfiança i l'escepticisme dels maies vers els ladins, fossin exèrcit o guerrilla.¹⁹⁸ Han estat els propis maies, pel seu compte, sovint silenciosament, els qui han reforçat la seva identitat i la seva consciència, sense els ladins, amb canvis “*poco espectaculares, imperceptibles para la sociedad urbana guatemalteca e ignorados en el extranjero*” que només veia Guatemala a través dels ulls del “Che”.

¹⁹¹ .- Jonas (2000): 62. Ni ODHA (1998) ni Le Bot (1995) confirmen aquesta afirmació. És més, expressen opinions crítiques sobre la guerrilla a terres maies, en especial contra l'EGP.

¹⁹² .- Un destacat diplomàtic espanyol destinat a Guatemala comentà a l'autor del treball que “als últims anys l'enfrontament armat va ser de manera destacada una guerra dels ladins contra els indígenes en el territori d'aquests, sense repercussions en altres zones del país ni a la capital”.

¹⁹³ .- ODHA (1998): 12. Transcripció del cas 8008, Ixcán, Quiché, 1981.

¹⁹⁴ .- Citat per GÁLVEZ, V. et alii: *¿Qué sociedad queremos? Una mirada desde el movimiento y las organizaciones mayas*. FLACSO. Guatemala. 1997. P. 64.

¹⁹⁵ .- Casaús (1998): 138.

¹⁹⁶ .- COMISIÓN PARA EL ESCLARECIMIENTO HISTÓRICO (CEH). *Guatemala: Memoria del silencio. Conclusiones y recomendaciones del Informe de la CEH*. Guatemala. Numerals 34 i 35. 1999.

¹⁹⁷ .- Gálvez (1999): 312.

¹⁹⁸ .- COJTÍ, D.: *El movimiento maya en Guatemala*. Cholsamaj. Guatemala. 1997. P. 20.

Compromesos en una acció social al costat dels indígenes, diversos missioners treballaren en campanyes d'alfabetització, cursos de capacitació professional i social, creació de cooperatives i ensinistrament de noves tècniques laborals i professionals, alguns d'ells amb contactes estrets amb la guerrilla. El Quiché pot ser considerada la diòcesi amb més activisme fins al punt que va ser la més perseguida i finalment clausurada (1980) i part dels seus membres crearen la *Iglesia de Guatemala en el exilio*.¹⁹⁹ Tot i que l'església del Quiché, i la de Guatemala en general, estava dividida en tres tendències –la dels pragmàtics o reformistes (en la línia de l'AC mundial), la dels revolucionaris (més lligats a la guerrilla) i la dels sacramentalistes (partidaris d'una pastoral lligada als sagraments)- anaren creixent els partidaris de la teologia de l'alliberament al món rural i en general augmentava la preocupació social: la Carta Pastoral de la CEG de 1976 defensà una millor distribució de la terra.²⁰⁰ L'any 1977 fou creat el *Comité Ecuménico para la Justicia y la Paz*, d'inspiració cristiana, però a l'òrbita de l'EGP.

Ja hem vist que la teologia de l'alliberament va néixer a partir de la CELAM de Medellín (1968) i que s'estengué ràpidament com una força revolucionària, anticapitalista, contrària a la resignació i a la conformitat predicades fins llavors per l'església. A partir dels anys 70 ajudà els pobres i els indígenes més conscienciats a enfortir les seves demandes de justícia social i d'igualtat econòmica. Si el 1968 va ser constituïda la CONFREGUA, també va ser creada una associació de religiosos més progressista, la COSDEGUA, i el nombre de catequistes i de "*delegados de la palabra*" cresqué molt entre els indígenes. L'any 1973 va celebrar-se el primer seminari de Pastoral Indígena a Cobán.²⁰¹

Tanmateix, i com hem notat, el veritable creixement de conscienciació indígena es vinculà al CUC i destacà a partir de les accions d'ajuda i recuperació del territori a conseqüència de les destrosses del terratrèmol de 1976. I per reacció al terrorisme de Lucas, augmentà "*una radicalización espectacular de los medios sindicales de origen*

¹⁹⁹ .- CATHOLIC INSTITUTE FOR INTERNATIONAL RELATIONS, LONDON: *La agonía del pueblo guatemalteco*. Estudios Centreamericans (ECA), gener de 1985. Pp. 638 i ss. També ODHA (1998). *Passim*. Le Bot (1995). *Passim*. Donald McKenna s'afegí a la guerrilla, però no els Melville que varen ser expulsats abans d'haver donat el pas. El missioner més destacat a Ixcán Grande va ser el maryknoll Williams Wood, que va morir en un accident d'aviació provocat. "*Esto puede ser considerado como el inicio de una sistemática persecución contra la Iglesia de El Quiché*". Zauzich (1998): *Passim*.

²⁰⁰ .- La Pastoral va ser publicada a conseqüència de les desgràcies causades pel terratrèmol d'aquell any, "terratrèmol dels pobres", en expressió de Susanne Jonas.

confesional, que se acercan al EGP”,²⁰² i una entrada d’indígenes a la guerrilla “*como medio de defensa individual y comunal frente a los asesinatos y actos de terror*”, causats per l’exèrcit i els escamots de la mort, amb el CUC de principal objectiu militar.²⁰³ La repressió fou terrible amb Lucas i Ríos Montt. Amb aquest, fins i tot els indígenes hagueren d’amagar les bíblies i els llibres de cants religiosos,²⁰⁴ malgrat que Ríos Montt exigia en els seus llargs sermons obediència simultània a Déu i a l’exèrcit,²⁰⁵ i nombrosos catòlics significats pel seu apostolat pagaren el seu activisme civico-religiós amb la vida. I al mateix temps no sempre els guerrillers consideraven els missioners uns aliats, al contrari: “*les missionnaires catholiques, évangélistes, méthodistes, adventistes fontonnent aujourd’hui jusque dans les régions les plus reculées... appareil de control comme mailles fines vient doubler l’appareil de domination proprement national*”.²⁰⁶

Si durant els anys 70, i singularment des de 1973, “*la riqueza y la pobreza aumentaron en paralelo... (con) una ampliación de las capas medias,... un proletariado industrial,... un crecimiento del número de familias en estado de pobreza crítica*”,²⁰⁷ al final de la dècada la crisi econòmica s’agreujà, junt amb l’aïllament internacional del règim en especial a l’època de Romeo Lucas (1978-1982) amb James Carter (1977-1981) a la Casa Blanca, que suspengué les ajudes a Guatemala a causa de la persistent i notòria violació dels drets humans.²⁰⁸ Carter basava la seva política en relació a Guatemala -i en general a Amèrica Llatina- en una aplicació de processos de democratització gradual i de respecte als drets humans i a procurar models de democràcia viable o possible: “*...el objetivo... era el de desarticular los potenciales riesgos rupturistas y revolucionarios que amenazaban la estabilidad política de los países*

²⁰¹ .- Rouquié (1992): 125-127.

²⁰² .- Rouquié (1992): 126.

²⁰³ .- Bastos i Camús (1996): 31-33. L’incendi a l’ambaixada d’Espanya i els fets de l’1 de maig (1980).

²⁰⁴ .- Citat de Charles Antoine a “*Ces prêtres qu’on assassine*”, de Maurice Lemoine, a “*Amerique Latine. Du “Che” a Marcos*”. Le Monde Diplomatique. Manière de Voir, Núm. 36. 1996a. Pp. 74-77. També ODHA (1999). *Passim*.

²⁰⁵ .- “Incidencia política de las sectas religiosas: el caso de Centroamérica”. Revista Rábida, Núm. 12. *Passim*, i especialment pp. 232 i ss.

²⁰⁶ .- Debray (1967): 52, Le Bot (1995), Rouquié (1992), ODHA (1998), Zauzich (1998): *Passim*.

²⁰⁷ .- GUERRA, A.: “El desarrollo económico”, a *Historia General de Centroamérica. Vol. V*. FLACSO. Programa Costa Rica. 1993. P.76

²⁰⁸ .- El Subcomitè d’organitzacions i moviments internacionals de la Cambra de Representants havia iniciat als EUA, l’any 1973, la política exterior de promoció dels drets humans. Carter la situà a l’eix de la seva política internacional. Hi influïren sempre molt les ONG tant als EUA com a Europa.

centroamericanos...".²⁰⁹ Guatemala havia de ser-ne un model.

La política de Carter en relació a Amèrica Llatina estava influïda pels dos informes emesos per la Comissió Linowitz. Fracassà a conseqüència de la brutal repressió i duríssimes massacres al final del govern de Kjell E.Laugerud (1974-1978), tot i que aquest -"desarrollista" com era- cercà una base social i política nova (diferent de la dels partits polítics tradicionals) i permeté un creixement inicial de nous moviments socials i sindicals, mentre es produïa un destacat increment del nombre de manifestacions, protestes i vagues amb treballadors públics i privats, de tots els sectors, entre 1976 i 1978.²¹⁰ Les massacres s'enduriren fortament amb Romeo Lucas García i amb Efraín Ríos Montt (1982-1983), que el succeí després d'un cop d'estat.

El triomf electoral de Ronald Reagan (1981) va ser celebrat amb entusiasme per les autoritats –l'exèrcit i l'oligarquia- que "*según parece, coadyuvaron financieramente al mismo*".²¹¹ Vegeren en Reagan un aliat total tant ideològicament en la lluita contra el comunisme en un món bipolaritzat com per la fredor amb què tractaria altres temes com els drets humans, i comptaven amb els contactes de l'"Asociación de Amigos del País", grup d'homes de negocis amb connexions polítiques, econòmiques i religioses amb grups dels EUA que no dubtaven a situar Xile i Argentina com a models a ser imitats. La dècada dels 80 va ser duríssima, en especial als primers anys després de la victòria sandinista a Nicaragua (1979) quan es temia per l'efecte dòmino: "*ayer Nicaragua, hoy El Salvador, mañana Guatemala*", i per la confluència al final del període de Laugerud de l'enfrontament armat de guerrilles amb reivindicacions del proletariat urbà industrial, i dels treballadors rurals, amb lluites de mestres i funcionaris (i estudiants), amb protestes dels treballadors marginals i subocupats, i amb un activisme de membres de l'església catòlica desconegut fins a aquell moment. Foren els anys previs a la política terriblement repressiva de Lucas i Ríos Montt de "terra arrasada", de grans desplaçaments de població interna i a l'exterior, de dures ofensives de l'exèrcit en el marc estratègic de les "guerres de baixa intensitat" i de constants, generals i gravíssimes violacions dels drets humans.

Per a Reagan els processos revolucionaris centreamericans consistien en fraccions de

²⁰⁹.- Martí (1996): P. 11.

²¹⁰.- Gálvez (1997): 60-61.

²¹¹.- L'oligarquia de Guatemala havia contribuït econòmicament a la campanya de Reagan amb 2 milions \$. ODHA (1998): 53.

la confrontació global Est-Oest,²¹² política orientada per l'informe del Comitè de Santa Fe (rèplica de la Comissió Linowitz), inspirat per Jeanne Kirkpatrick i pels principis neoliberals de "L'Esperit del capitalisme democràtic", de Novak, que constituïren la base del programa republicà de 1980. És a dir, per a Reagan tenia preferència el criteri de la seguretat, i la confrontació amb l'URSS es dirimia país per país en funció de les seves pròpies variables. La resposta havia de ser global: Amèrica Central i el Carib havien esdevingut una zona de confrontació amb la Unió Soviètica, "la tercera frontera" a causa de la debilitat dels EUA els anys anteriors.²¹³ Guatemala va recuperar amb Reagan, i gràcies al seu govern civil formalment democràtic, la condició d'"aliat lleial dels EUA".²¹⁴ També influí en Reagan l'Informe Kissinger (1983), que proposava ajudes per combatre el nivell tercermundista d'Amèrica Llatina junt amb mesures militars antiinsurgents. Entenia Kissinger que "*nuestra credibilidad a nivel mundial está en juego... si no somos capaces de intervenir en procesos que ocurren cerca de nosotros*".²¹⁵ Tanmateix, la política internacional pro-drets humans de Reagan no podia ser massa diferent de la de Carter. Com nota Arévalo, tot citant Huntington, des de 1982 "*las agendas de política exterior de Carter y Reagan fueron muy similares en cuanto a orientaciones "moralistas" en el campo de los derechos humanos*".²¹⁶

2.5.- Els pitjors anys de terrorisme d'estat

²¹².- Jeanne Kirkpatrick, pel seu assaig "*The Hobbes problem: order, authority and legitimacy in Central America*", és considerada la principal avaladora d'aquesta concepció geopolítica, segons MAIRA, L.: "La política latinoamericana de la Administración Reagan: del diseño armonioso a las primeras dificultades", a Centroamérica: crisis y política internacional. Siglo XXI Editores. CECADE CIDE. Mèxic, 1985. P.153. Kirkpatrick distingia entre països totalitaris (els comunistes) i els autoritaris (en els quals s'exercia ocasionalment certa violència, però que eren reconduïbles a la democràcia). Aquests eren dictadures, però també països amics. MONTORBIO, M.: La metamorfosi de Pulgarcito. Icaria Ed. Barcelona. 1999.

²¹³.- INSULZA, J. M.: "La crisis en Centroamérica y el Caribe y la seguridad de Estados Unidos", a Centroamérica: crisis y política internacional. Ob. cit. P.194 i ss.

²¹⁴.- Reagan es preguntava el 1980: "Hem de permetre que Grenada, Nicaragua i El Salvador es converteixin en noves Cubes, en noves plataformes per a les brigades soviètiques de combat?". "*Peace and security in the 1980*", discurs de Ronald Reagan a Chicago. *Council on Foreign Relations*, 17 de març de 1981. Maira (1985): 152.

²¹⁵.- Prèviament, a la reunió de l'OEA (1982), Reagan havia anunciat la *Iniciativa para la Cuenca del Caribe* que combinava liberalització comercial per als productes d'Amèrica Central i del Carib amb aspectes de seguretat militar per als EUA. Integrava els estats de l'Amèrica Central i del Carib, més Surinam i Guaiana, i menys Cuba i les Antilles Franceses. PEREZ, H.: Breve historia de Centroamérica. Alianza Editorial. Madrid. 1990. Pp. 157-180. L'Informe Kissinger conclouïa que les desigualtats socials i econòmiques, l'extrema pobresa i la repressió estatal a Amèrica eren utilitzades contra els EUA per i per a moviments revolucionaris favorables a l'URSS i a Cuba.

²¹⁶.- Arévalo (1998a): 81.

Als militars guatemalencs –i a la coalició dominant- els va ser difícil d'entendre la política de Carter i del Congrés de condicionar els ajuts econòmics i militars al respecte dels drets humans. Però encara els van sorprendre més les dificultats amb què topava Reagan, notori bel·ligerant contra el comunisme internacional, –“l'imperi del mal”- i contra els veïns sandinistes de Nicaragua en una guerra real encara que no declarada. Reagan no enganyà els seus aliats guatemalencs i els va ajudar sempre que el Congrés li permeté, però gradualment anà afluixant la seva oposició a l'anterior política de Carter per a promoure els drets humans. Així que Guatemala –amb Lucas, Ríos Montt i Mejía Vítores- prosseguí l'espiral de brutals violacions dels drets humans i de terror antiinsurgent.²¹⁷ La situació des del Congrés nordamericà canvià amb el primer govern civil de Cerezo, malgrat la continuació de les ofensives militars i el seguit de violacions als drets humans.

La repressió contra les guerrilles que havia començat amb força durant el govern de Méndez Montenegro (a l'orient, a Guatemala-ciutat i a la costa sud sobre camperols ladins, professors, estudiants, professionals i sindicalistes), que s'endurí en el mandat d'Arana (selectivament a les ciutats contra les bases de les guerrilles, sobre tot les FAR, però ja Ríos Montt combaté a sang i foc una ocupació de terres a Sansirisay, El Progreso, l'any 1973) s'anà preparant per a una “*lucha contrainsurgente (que) iba a ser cíclica... en Guatemala*”, segons criteri de l'exèrcit.²¹⁸

Kjell E. Laugerud (1974-1978), potser per contrarestar l'origen fraudulent del seu govern, suavitzà la repressió i promogué una apertura governamental que va ser aprofitada per diverses organitzacions socials i sindicals, molt apropades als grups polítics clandestins o a la guerrilla. L'augment de l'activitat d'aquestes organitzacions preocupà el govern, que acabà per reprimir-les sense manies en especial a causa de les protestes contra la inflació i de reclamacions de millores salarials; i igualment sense contemplacions reprengué amb duresa l'ofensiva contra la guerrilla finalitzat el període de treva provocat pel terratrèmol de 1976.

El terrorisme d'estat arribà al cim a *la época de Lucas* (1978-1982) amb assassinats selectius i massius, amb segrestaments, amb massacres, singularment a la zona d'Ixil o

²¹⁷ .- En relació a la guerra entre EUA i Nicaragua, Guatemala adoptà una política de neutralitat, que li va permetre expressar el seu disgust a la potència del nord i ensem li evitava distreure's de la seva pròpia guerra interior. Al mateix temps suplí els ajuts en armes dels EUA pels d'Argentina, Israel i Taiwan. EUA no s'hi implicà.

²¹⁸ .- ODHA (1998): 51.

zona roja on els *kaibiles*²¹⁹ arrasaren i cremaren pobles, collites i bestiar, massacraren, assassinaren massivament però no arreu (ja que l'exèrcit comptava amb "*información de inteligencia bastante precisa*") i provocaren moviments migratoris multitudinaris.

La vicepresidència de Francisco Villagrán Kramer havia afavorit falsos auguris d'una major permissivitat governamental i una més gran tolerància política. Però ràpidament els fets desmentiren les il·lusions, i l'any 1980 registrà alts índexs de violència institucional amb l'incendi de l'ambaixada d'Espanya, massacres (com la de San Juan Cotzal), assassinats i execucions extrajudicials, fins al punt que Villagrán, des dels EUA, va renunciar a la vicepresidència. Renúncia que "*causó conmoción en el país*" i ajudà al deteriorament del govern, que es va veure obligat a reaccionar amb l'organització de manifestacions al carrer.²²⁰

1981 va ser un any d'èxits guerrillers fins a la contraofensiva i les noves massacres de l'exèrcit, després que 1980 hagués vist l'extensió de la guerra gairebé a tot el país, el creixement dels fronts guerrillers i fins la possibilitat de convertir l'àrea Ixil en un territori alliberat. L'èxit de la guerrilla, amb presència a 16 dels 22 departaments, i la

²¹⁹ .- Els *kaibiles* constituïen un cos militar entrenat específicament per a la contrainsurgència amb accions de gran bestialitat i crueltat. Segons el seu decàleg, "*el kaibil es una máquina de matar*". Informe CEH, Num. 42.

²²⁰ .- Luján (1998): 345. Les víctimes no foren només indígenes: a Guatemala-ciutat varen ser assassinats, entre altres sindicalistes i polítics, l'advocat del *Comité Nacional de Unidad Sindical (CNUS)*, López Larrave (1977), Alberto Fuentes Mohr (PSD) i Manuel Colom Argueta (FUR) al mig del dia (1979). Durant els sis primers mesos del govern Lucas varen ser localitzats 500 cadàvers, el 1979 la suma d'assassinats i segrestats fou de 1.371, el 1980 de 2.264 i el 1981 de 3.426. Pel gener de 1980 varen ser cremats a l'ambaixada d'Espanya 39 persones amb perill per al propi ambaixador, Máximo Cajal, i l'1 de maig 32 persones foren segrestades i desaparegudes al Parque Centenario. ODHA (1998): 56. CEH (1999): Annex II, Cas núm. 79. CAJAL, M.: *¡Saber quién puso fuego ahí! Masacre en la Embajada de España*. Siddharth Mehta Ediciones. Madrid. 2000. També RTVE: "Guatemala: tras la pista del genocidio". En Portada. 2 d'octubre de 2001. L'únic guatemalenc sobrevivent, Gregorio Yujá, ferit, va ser segrestat a l'hospital estant, assassinat amb un tret al cap i llançat al carrer des d'un cotxe en marxa. L'ambaixador espanyol se salvà gràcies a l'ambaixador nordamericà, Frank Ortiz, que se l'endugué a casa seva d'amagat, en una cadira de rodes, amb l'ajut de l'ambaixador de Veneçuela, Jesús Elías. Els principals col·laboradors de Lucas –que caigueren amb el cop d'estat de Ríos Montt– foren el seu germà Benedicto, Cap d'Estat Major durant les grans ofensives i massacres de 1981, el ministre de Governació i els caps de la policia nacional, de la policia judicial i de *Comando Seis*. El president Lucas García ha estat clarament acusat -i els seus col·laboradors directes- per Elías Barahona, infiltrat de la guerrilla al Ministeri de Governació en el citat documental de TVE. Barahona denuncià aquell mateix any 1980, des de Panamà, que els Ministeris de Governació i de Defensa preparaven i realitzaven les execucions extrajudicials. Luján (1998): 345. Amb Lucas "*el taller de mecánica (de la policía) sirvió para ocultar secuestrados y la policía sin uniforme, denominada Departamento de Investigaciones Técnicas, era uno de los pilares centrales de la acción de terror*". AGUILERA, G.: "Función policíaca y transición a la democracia: el caso de Guatemala". Ponencia presentada al XVI Congrés Internacional de la *Latin America Studies Association*. Los Angeles. Setembre de 1992. Mimeo. Si el 31 de gener de 1980 va ser ocupada l'ambaixada d'Espanya a Guatemala, el 5 de febrer un grup de militants de les *Ligas Populares 28 de febrero* de El Salvador ocupà també l'ambaixada a San Salvador, de la qual es retiraren "*felizmente*" el 28 de febrer, segons Cajal : Ob. cit. P. 135.

incorporació del CUC (que dissolgué les seves organitzacions internes) indicaren l'inici del seu final perquè s'hi afegiren gent i dirigents sense preparació de direcció guerrillera, amb grans dosis d'espontaneisme i amb una perillosa eufòria que varen ser aprofitades per un exèrcit més organitzat que comptava amb el suport de tot l'aparell governamental i set batallons d'infanteria. També part de la guerrilla cometé assassinats i errors infantils (saqueigs de comerços, venjances personals, i altres actes violents sense finalitat bèl·lica ni política) que desencisaren molta gent.²²¹

La situació que l'exèrcit havia descobert al "territori indi", caracteritzada per pobresa, manca de serveis, corrupció i ineficàcia administrativa, i pèssimes condicions de vida, de treball i de sous a mans del "...*finquero individual*",²²² junt amb l'aïllament internacional del govern Lucas²²³ a causa de la impressionant violació dels drets humans -sense l'ajut de Carter ni, inicialment, el de Reagan- feren témer que la guerrilla podria acabar vencent malgrat el seguit de derrotes que anava sumant: "*Los oficiales jóvenes estábamos genuinamente preocupados*" perquè en aquelles miserables condicions de vida i en l'absència d'institucions estatals "*la población (indígena) sería más receptiva a la propaganda política de la guerrilla*".²²⁴ Així doncs, al final de l'època Lucas l'EMG, al marge dels aparells de seguretat estatals, havia començat a elaborar una nova estratègia de lluita antiinsurgent forjada l'any 1980 pel *Centro de Estudios Militares (CEM)*, mitjançant la qual tots els recursos de l'estat, plenament militaritzats, es trobaven a disposició de la lluita antiinsurgent.

Contra el frau electoral de 7 de març de 1982 -un més des de 1974 quan guanyà la DCG amb Ríos Montt- s'aixecaren el 23 del mateix mes uns 950 oficials joves en el *golpe de los capitanes*, si bé "*se estaban tramando por lo menos dos golpes de estado*,

²²¹ .- La guerrilla va matar (desembre de 1981) el rector de la USAC, Mario Dary, "*que había desplazado a los comunistas. Fue una especie de advertencia para quienes se atrevían a desafiar los cotos que la subversión consideraba propios*". Luján (1998): 405. Segons P. Carmack, "*el ejército mató por lo menos más gentes que las guerrillas y convirtió en refugiados a miles de personas más*". Citat per Bastos (1996): 33. L'exèrcit té atribuïda la responsabilitat de 32.978 víctimes (60%) i junt amb altres forces paramilitars va ser responsable de 10.602 víctimes (19'3%); i als grups paraestatals se'ls pot acusar de 3.424 víctimes (6'2%). La guerrilla és assenyalada com a culpable de 5.117 víctimes (9'3%) per morts, tortures i tractes cruels i amenaces. Dades extretes de l'Informe REMHI. L'Informe de la CEH, elaborat per 269 especialistes de 31 països, recull 626 matances o massacres i n'atribueix la responsabilitat a les forces armades en un 93% i en un 3% a la guerrilla, amb implicacions als EUA per un cantó i a Cuba per l'altre.

²²² .- McCleary (1999): 81.

²²³ .- L'any 1981, en mig de l'aïllament de Guatemala, Belize s'independitzà de Gran Bretanya.

²²⁴ .- McCleary (1999): 81.

sino tres".²²⁵ D'aquest cop d'estat sorgí el triumvirat o "segunda Junta", i d'aquest emergí el general Efraín Ríos Montt que pel juny va ser proclamat president "*con su Juntita de diez oficiales*" per decisió de l'estat major.²²⁶ Cop d'estat conegut per "*golpe de palacio*". Les raons eludides del cop d'estat varen ser oposar-se al frau electoral i al desordre polític i a la corrupció. Ríos Montt va ser escollit justament perquè tenia fama d'honest,²²⁷ però destacà per la brutalitat en l'execució del Pla de Campanya *Victoria 82*, dins el *Plan Nacional de Seguridad y Desarrollo (PNSD)*.

En aquests moments l'exèrcit, convençut que la guerra no tenia solució militar ni a curt ni a llarg termini, va decantar-se per una nova estratègia tot mantenint els mateixos objectius i per actualitzar el Pla que el CEM havia dissenyat el 1980 amb l'elaboració del nou i molt elaborat PNSD, a executar en diverses etapes. Política de pacificació i de reconciliació que combinava la recuperació dels refugiats i exiliats a causa de la guerra mitjançant projectes de desenrotllament socioeconòmic amb la repressió contra els enemics (en la proporció del 70/30).²²⁸

Plans de xoc i de pacificació alhora ("*fusiles-30/frijoles-70*") que havia d'afavorir la campanya contrainsurgent programada en cinc fases, que començava per la pacificació de les terres arrasades (*Victoria-82 u Operación Ceniza*), seguia pel desplegament de tropes i de les PAC, i amb el *Plan de Acción para las Areas en conflicto (PAAC)* per a proporcionar "*techo, tortilla y trabajo*" (*Firmeza-83*), programa coordinat per funcionaris de *Asuntos Civiles (S-5)* i amb la creació de *Polos de Desarrollo y Aldeas Modelo* i l'elecció neta dels membres de l'Assemblea Nacional Constituyente (*Reencuentro Institucional-84*), continuava amb la intensificació de les accions militars i el reforçament de les institucions polítiques (*Estabilidad nacional-85*) i acabava amb el començament

²²⁵ .- SCHIRMER, J.: Las intimidaciones del proyecto político de los militares en Guatemala. FLACSO. Guatemala. 1999. Pp. 49 i ss. Confluïren tres moviments colpistes: "*tenientes y tenientes segundos de la base aérea de La Aurora, ... tenientes del Instituto Adolfo V. Hall, ... oficiales de rango superior y retirados de la fuerza aérea...*", polítics del MLN amb Mario Sandoval Alarcón, "*... con dinero de la CIA...*". La Junta militar "*que había maquinado el golpe*" estava integrada per "*el coronel Víctor Manuel Argueta Villalba, el teniente coronel Mario René Enríquez, el mayor Angel Arturo Sánchez y el capitán Muñoz. Horas más tarde se instaló la segunda Junta que incluía a Ríos Montt, al general Horacio Maldonado Schaad... y al coronel Luis Gordillo*".

²²⁶ .- Schirmer (1999): 56.

²²⁷ .- Sembla que els colpistes desconexien la seva afiliació a l'església del Verb. De fet, Ríos Montt, després d'haver-li estat robat el triomf el 1974, havia acceptat l'agregadoria militar a Madrid, i, retornat a Guatemala, havia mantingut una actitud discreta i reservada.

²²⁸ .-Aquest Pla Estratègic, sota la direcció de Ríos Montt, va ser elaborat pels coronels Rodolfo Lobos Zamora, César Augusto Cáceres Rojas i Héctor Alejandro Gramajo Morales, i va ser objecte de revisió en

de la transició amb un govern civil (*Avance-86*). La nova estratègia combinava mesures militars, polítiques, econòmiques, socials, psicològiques i antropològiques que havien de permetre derrotar definitivament les forces guerrilleres i a la vegada institucionalitzar civilment l'estat. L'*Análisis estratégico* en què es basaven pretenia un triple objectiu: reforçar el paper de l'exèrcit, derrotar la insurgència i els comunistes i aplicar mesures d'ordre polític, econòmic, social i diplomàtic també amb finalitat antiguerillera: "*quitarle agua al pez*".²²⁹

Amb aquesta barreja d'objectius militars i civils "*el ejército concibió un verdadero blueprint para esa reorganización social, que fue la matriz en la cual se inició la transición a la democracia*".²³⁰ Fins i tot "*en un dramático cambio de política*" – assenyala Gramajo- l'exèrcit va buscar un desconfiat diàleg amb la guerrilla.²³¹ És la fase de "centaurització de l'Estat": la combinació del terror i del consens, que després de Ríos Montt continuà Mejía Vítores.

Així doncs, bestialitat en les ofensives contrainsurgents dels anys 1982-1983, iniciades pel novembre de 1981 i que durarien divuit mesos, terror en les massacres de l'exèrcit (p.ex. la de Cuarto Pueblo, Ixcán, durà tres dies; i a la de Dos Erres, La Libertad, Petén, varen ser assassinades 300 persones, entre elles 67 menors d'edat), recollides i ben documentades en els Informes REMHI i de la CEH. Probablement, una de les més característiques va ser la que de manera continuada va anar patint San Martín Jilotepeque (municipi de Chimaltenango), en el qual l'exèrcit realitzà 25 massacres en 13 mesos (des de setembre de 1981 a octubre de 1982) i que causaren més d'un miler de víctimes, de les quals 350 al riu Pixcaya, prop de l'aldea Estancia de la Virgen, el 18 de març de 1982.²³² Massacres definides com "*asesinatos colectivos asociados a destrucción comunitaria*", perquè pretenien no només la mort física sinó l'alienació mental dels sobrevivents i la destrucció de la comunitat, del poble.

En mig de massacres, genocidis, tortures, violacions sexuals, desaparicions forçades i

alguns punts per funcionaris civils de la *Secretaría General de Planificación Económica (SEGEPLAN)*. Schirmer (1999): 52 i 71.

²²⁹ .- AGUILERA, G.: *Seguridad, función militar y democracia*. FLACSO, Fundación F.E. Guatemala. 1994. P. 75 i ss. No varen ser els primers a l'Amèrica Llatina: "*También se tomaron medidas de desalojo y desplazamientos masivos, contra su voluntad, de campesinos de una zona a otra para cortarle las fuentes de apoyo a los alzados*". Ja passava a Cuba a principis dels 60. Alarcón (1997): 85-86.

²³⁰ .- Aguilera (1994). Ob. Cit. P. 75. S'hi indiquen aquests plans.

²³¹ .- Gramajo (1995). Ob. Cit. Pp. 192 i ss. La insurgència refusà els contactes potser perquè encara confiava a guanyar.

execucions extrajudicials, Ríos Montt acabà amb els tres fronts guerrillers²³³ i, mancada de capacitat militar, la guerrilla esdevingué una “propaganda armada” ben acollida internacionalment, en especial després de la seva unificació en la URNG (1982)²³⁴ i després que també s’hagués unificat l’oposició no armada a l’estranger en la *Representación Unitaria de la Oposición Guatemalteca (RUOG)*.

Tot i els escassos 504 dies de govern,²³⁵ Ríos Montt disposà de temps per crear els *Tribunales de Fuero Especial (TFE)* i per reforçar el paper de les *Patrullas de Autodefensa Civil (PAC)* que el govern havia format el 1981 i que estaven integrades per ciutadans no militars però amb caràcter paramilitar, sovint de religió protestant, encarregades d’actuar com un aparell de control permanent i com a força de xoc antiguerillera en les zones d’enfrontament armat i en les *Aldeas Modelo*. Dirigides per Comissionats Militars, el seu cost econòmic era baixíssim (sense sou i pràcticament sense municions en les tasques de control), però fruien d’impunitat total. A finals de 1982 arribaren als 900.000 membres, constituïen ensems un factor d’incorporació de “*la población indígena rural en la campaña de contrainsurgencia*”.²³⁶ També constituí Ríos Montt altres noves institucions polítiques, com el Tribunal Suprem Electoral.

Va caure per un cop d'estat: “*al desviarse del Plan, tuvo que ser depuesto*”,²³⁷ ja que pretenia governar “*por lo menos siete años más*” i resoldre els problemes econòmics abans que els polítics (o sigui, anunci de reforma fiscal), i pel seu capteniment general, per tal com considerava -i així ho manifestà- que “*su ascensión era un designio divino*”.²³⁸

²³² .- CEH (1999): Annex II. Masacre del río Pixcayá. AMEZQUITA, C.: *Guatemala: de Vicente Menchú a Juan Gerardi*. Cuadernos Deusto de Derechos Humanos, Núm. 6. Universidad de Deusto. Bilbao. 2000.

²³³ .- “...particularmente la fracción conocida como EGP en los departamentos de Chimaltenango, Huehuetenango, sur del Quiché y Sololá”. McCleary (1999): 77.

²³⁴ .- La URNG fou constituïda a Managua sobre un programa mínim i simple de cinc punts, però enmig de baralles de lideratge entre els comandants de cada grup guerriller: “*sólo la ferrea imposición de los responsables del Departamento de América Latina del Partido Comunista Cubano*” aconseguí l’acord final. Gutiérrez (1997a): 75.

²³⁵ .- ASTURIAS, G.: *Los 504 días de Ríos Montt*. Editorial Gamma. Guatemala. 1995.

²³⁶ .- McCleary (1999): 97.

²³⁷ .- Prèviament s’havien produït alguns intents de cop d’estat (agost i octubre de 1982). Al mateix temps, alguns militars contraris al PNSD “*sufrieron accidentes*”. Sembla que n’hi hagueren molts. Schirmer (1999): 57-60.

²³⁸ .- “*La gente lo identificó con un predicador*”. Luján (1998): 349-350. L’any 1982 va reunir al Teatre Nacional 800 alts càrrecs (començant pels ministres) i els féu jurar, plegats, per Déu i per la pàtria, tota una lletania de promeses llegides una a una per ell mateix i que els altres havien d’anar repetint. Les causes de la vertiginosa caiguda de Ríos Montt foren múltiples: la Junta Assessora d’oficials joves, que trencava la jerarquia militar; el protagonisme d’ancians i diaques de l’església pentecostal El Verb; l’animadversió contra els tradicionals partits promilitars (PID i MLN); la pretensió d’una reforma agrària,

Després d'ell el nombre de massacres va disminuir a l'època del seu successor Mejía Vítores (1983-1985) amb un terror més selectiu que massiu:²³⁹ *“el golpe (de 1983) no implicó una ruptura con el proceso iniciado el 1982, sino acaso una vía menos radical”* i l'estabilitat dins la institució militar amb una *Junta de comandantes* que apartà els oficials joves; i posteriorment amb Cerezo, el primer president civil: els assassinats es tornaren més selectius, com ho palesa el *Archivo Militar Secreto* de l'època de Mejía Vítores. En general, Mejía millorà la situació política del país amb la supressió de la Junta assessora d'oficials, del Tribunal de Fur Especial i més tard del Consell d'Estat, i amb passos indubtables per retornar al camí constitucional.

Durant els governs Lucas i Ríos Montt les víctimes varen ser maies especialment, ja que *“no sólo se buscaba quebrar las bases sociales de la guerrilla, sino desestructurar ante todo los valores culturales que aseguraban la cohesión y la acción colectiva de las comunidades”*.²⁴⁰ No es pretenia només *“eliminar la base de apoyo popular a la guerrilla, sino también destruir la cultura, la identidad y las estructuras comunales de las poblaciones indígenas”*,²⁴¹ amb la desaparició dels seus líders i dirigents, fossin civils, religiosos, membres d'entitats socials o cooperatives.

En aquells anys, en especial des de Méndez Montenegro, tot l'aparell de les forces armades de l'estat va anar essent destinat, modernitzat, renovat i ampliat al servei de la lluita contrainsurgent, per a la lluita armada antiguerrillera i per a les matances de població civil, massacres, genocidis, execucions extrajudicials, desaparicions forçades, per a assassinar dones, infants i avis, gent desarmada, per a les accions de terra arrasada, per a torturar i violar, per a destruir comunitats i pobles, provocant desplaçaments enormes de població a Mèxic o a l'exili intern.

Hi sobresortí tot l'exèrcit, però hi destacà un nombre considerable d'aparells

l'intent d'una de fiscal i l'aplicació d'una política econòmica de guerra que rascava l'armilla de l'oligarquia. També la desagradosa rebuda a Joan Pau II (1983) i la intenció de no convocar eleccions, cosa que desplaugé els EUA. La causa principal va ser la seva pretensió de governar un mínim de 7 anys més, tot desviant-se així de l'estratègia “civil” de les forces armades. Per altra banda, una part de l'elit guatemalenc s'afilià a la *“secta del Verbo a través de tres familias oligárquicas poderosas: los Falla, Castillo y Bianchi”*, secta vinculada a la *Gospel Outreach* nordamericana. Casaús (1995):169. Rouquié (1992): 135, i SECRETARIADO EPISCOPAL DE AMÉRICA CENTRAL (SEDAC): *El paso de algunos católicos a las sectas fundamentalistas en Centroamérica*. Secretario Episcopal de Centroamérica. Universidad Rafael Landívar. Guatemala. 1995. Vide nota 255.

²³⁹ .- Figueroa (1991): 16 i 167-273.

²⁴⁰ .- Informe CEH. Nums. 27 i 31.

²⁴¹ .- Jonas (2000): 63.

d'intel·ligència militars i policials,²⁴² singularment “La 2” o intel·ligència militar, sempre present en les pitjors violacions dels drets humans. Integrada per la *Dirección de Inteligencia Militar (D-2)*, seguida per la *Sección de Inteligencia (S-2)* a cada zona militar i per *Grupos de Patrulla (G-2) amb més de 2000 agents*,²⁴³ i constituïda per una elit dins les forces armades, amb gran recursos humans, materials i tècnics i una teranyina de confidents per tot el país.²⁴⁴ També l'*Archivo del EMP o la Regional de Telecomunicaciones*, creat originàriament per a la seguretat presidencial però que anà assumint funcions d'antiinsurgència urbana, ben dotat d'instruments tècnics sofisticats, que els EUA ja havien fornint a Guatemala des de 1963; la *Dirección de Información y Divulgación del Ejército (DIDE)* que treballava junt amb S-5 o *Asuntos Civiles* i les PAC; i el *Centro de Reunión de Información y Operaciones (CRIO)* que, a l'època de Montt, elaborava les llistes negres de les persones a eliminar, i acabà coordinant tots els serveis d'intel·ligència en aquells anys a la ciutat de Guatemala: “*movilizaban unidades policiales o militares y tenían mucho éxito rápido*”.²⁴⁵

Dins la policia actuaven el *Departamento de Investigaciones Criminológicas (DIC)*, el *Cuarto Cuerpo de la Policía* i el *Cuerpo de Detectives* responsables de les operacions de “neteja social”, i el *Comando Seis* per a operacions clandestines, al qual s'ha fet responsable de la matança de membres del CUC a l'ambaixada d'Espanya; la *Policia Militar Ambulante (PMA)*, creada al 1965, integrada per exsoldats encarregats del control de la població a les zones rurals i a l'interior del propi exèrcit; la *Guardia de Hacienda (GH)* destinada a evitar el contraban acabà disposant d'una secció d'intel·ligència o de serveis especials, i, igual que la PN, fou militaritzada a mitjans dels anys 60.

Fora de l'àmbit estrictament militar, destacaven els *Comionados Militares (CM)*, que no

²⁴² .- Les estructures, les estratègies i els mecanismes d'intel·ligència i de contrainsurgència es troben detallats a ODHA (1998) : Vol. II.

²⁴³ .- Schirmer (1999): 254.

²⁴⁴ .- La divulgació del document conegut per *Archivo Militar Secreto* amb una relació nominal de 183 casos de persones detingudes il·legalment per l'exèrcit i assassinades o “*presuntamente desaparecidas por el Ejército*” entre 1983 i 1984, constitueix una prova indiscutible de les violacions dels drets humans causades per l'exèrcit i constata l'acció de “*secuestros selectivos de determinadas personas para minar y destruir determinados movimientos*”, segons Nineth Montenegro, diputada de l'ANN (abans del FDNG), vídua d'Edgar Fernando García, un dels 183 desapareguts en el document fet públic per *The National Security Archives*. ALVAREZ, M. T.: “Archivos Secretos, evidencia de la impunidad”, a Noticias de Guatemala, Núm. 260. Juny de 1999. Guatemala. Pp. 8-11. També Informe A/54/688. Desè Informe sobre Drets Humans. Suplement. Casos de Violaciones a los Derechos Humanos. Nums. 93-97.

²⁴⁵ .- Schirmer (1999): 263, 269 i 273. L'*Archivo* de l'EMP “*existía desde el tiempo del general Lucas*”, segons Cerezo, que se n'atribueix la seva destrucció, igual que De León. MONTEFORTE, M.: *Vinicio*. Artemis Edinter. Guatemala. 1998. P. 172.

eren militars sinó civils autoritzats a dur armes, amb molt poder a l'àmbit local: les seves denúncies generaven represàlies immediates;²⁴⁶ les citades *Patrullas de Autodefensa Civil (PAC)*, reconvertides després de la Constitució de 1985 en els *Comités Voluntarios de Defensa Civil (CVDC)*, integrades per civils forçosos o de bon grat dirigits per CM;²⁴⁷ les *Coordinadoras Interinstitucionales (CII)* per al control militar de les institucions locals, municipals, interdepartamentals i estatals, malgrat que ja eren les pròpies forces armades les que designaven els alcaldes i els alcaldes auxiliars;²⁴⁸ els *Polos de Desarrollo* i les *Aldeas Modelo* “o áreas de alta seguridad para el control de la población;”²⁴⁹ escamots de la mort o *escuadrones de la muerte*, apareguts a partir de 1966;²⁵⁰ la *Sección Internacional* dirigida al control de l'emigració política i a intervenir en els centres internacionals sobre drets humans de les Nacions Unides i de l'OEA, i sobre les accions de les ONG; la *Sección Técnica del Archivo* que s'encarregava de l'espionatge; la *Sección de Análisis* que processava i avaluava la informació i la distribuïa amb instruccions i recomanacions per a l'acció; i la *Sección Contrainsurgente* que, amb funcions de tot tipus contra les guerrilles, estava dividida en quatre divisions corresponents als Grups guerrillers PGT, EGP, FAR i ORPA. Disposava de gran autonomia i de molts recursos.

Qui dirigia i coordinava tots aquests organismes era l'*Alto Comando de la Inteligencia*, format pel president de la República, el ministre de Defensa, el de Governació, els directors de La Dos i de la PN i el cap de l'EMP. I per sobre encara es trobava, al nivell més alt i més restringit, l'*Alto Mando del Ejército* integrat pel president, el ministre de Defensa i el cap de l'EMP, creat el 6 de desembre de 1983.²⁵¹ Molts dels mètodes i

²⁴⁶ .- Als anys 80 una acusació provinent d'un CM solia provocar l'assassinat de l'acusat. Els CM cometeren nombroses violacions dels drets humans. Si als anys 70 arribaren a uns 7.000, als 80 ja eren uns 28.000.

²⁴⁷ .- Havien d'incorporar-se a les PAC tots els homes físicament aptes entre 18 i 60 anys, per al servei d'1 dia cada 8 o cada 15 per “protegir” el seu poble i els camins dels atacs de la guerrilla. Causaren múltiples violacions als drets humans: “*aterrorizados por lo que el ejército pueda hacerles... aterrorizan a la gente de sus comunidades... están directamente ligados al... G-2*”. Citat de Carmack per Bastos (1992): 39. També CEH, Nums. 50, 63 i 68.

²⁴⁸ .- Informe CEH. Num. 68.

²⁴⁹ .- Schirmer (1999): 124. Totes aquestes institucions -PAC, CII i *Polos*- varen ser reforçades legalment en la constitució de 1985. Jonas (1999): 166.

²⁵⁰ .- Sandoval, que definí el MLN com el “*partido de la violencia organizada*”, afirmà: “*Nosotros, los de la liberación, somos el grupo de vanguardia que principió el terror. El ejército estaba desmoralizado por las guerrillas el año pasado hasta que organizamos la Mano Blanca*”. Cáceres (1980): 112.

²⁵¹ .- Rouquié (1994): 122.

tècniques utilitzats havien estat apresos dels serveis cubans a Angola.²⁵²

Després d'una massacre en zones militarment estratègiques i per tal que els seus habitants servissin per assegurar el territori contra la guerrilla, i també per a treballs de vigilància i de serveis de patrulla i de control de les forces guerrilleres i de la població sotmesa a pràctiques d'endocinament i de reeducació, l'exèrcit solia establir els citats *Polos de desarrollo* dins el *Sistema Nacional de Coordinadoras Interinstitucionales (CII)*, que incloïen les "*aldeas modelo*" que abastaven petites comunitats.

Es calcula que entre els anys 1982-86 unes 50-60.000 persones visqueren en aquestes aldees situades especialment al triangle Ixil, a Playa Grande, a Chacaj i a Chisec, controlades per les CII. L'exèrcit també obligà tant el reclutament militar forçós com les *agarradas*.

Allò que l'exèrcit havia pretès al final de l'època Lucas, quan va ser evident la impossibilitat de derrotar la guerrilla "*utilizando el terrorismo estatal en sus más diversas manifestaciones*"²⁵³ va ser una legitimació social i política del terrorisme d'estat amb nous organismes més presentables (substitució de l'EMG per l'EMDN, entre altres canvis institucionals), sense canviar els objectius de la lluita antiterrorista. Però per a l'acció bèl·lica pròpiament dita les forces armades incrementaren el personal amb població indígena, augmentaren el control de la població amb la instal·lació de bases militars per tot el territori i amb les PAC "*situando tropas y especialistas con conocimiento de la lengua del lugar... con capacitación en Asuntos Civiles*",²⁵⁴ i aportaren mesures polítiques, econòmiques i socials, en especial per a la població fidel, en base al PNSD. Durant aquests anys, els més durs en la lluita contrainsurgent, però de fet des de la contrarevolució de 1954, les entitats socials, expressió desarticulada i tímida de la societat civil, varen ser perseguides ja que eren considerades una amenaça "*al orden vigente*", i qualsevol manifestació pública i protesta esdevingueren "*una acción contra el Estado*".²⁵⁵

Malgrat l'acció punitiva governamental, la societat no estava dormida i deixava aflorar

²⁵² .- Normalment els contactes amb els cubans es feien via Sudàfrica "*porque Sudàfrica peleaba contra los cubanos en Angola y porque Guatemala peleaba contra los cubanos en Guatemala*", segons Gramajo. Però també hi havia contactes directes, inclosos del propi Gramajo, "*con oficiales cubanos no del ejército, sino `foreign officials`". Schirmer (1999): 302*

²⁵³ .- Jonas (1994): 176.

²⁵⁴ .- Schirmer (1999): 426-427.

²⁵⁵ .- TORRES-RIVAS, E.: "Notas para comprender la crisis política centroamericana", a Centroamérica: crisis y política internacional. Ob. cit. P. 55.

diverses entitats de tot tipus com el *Movimiento Nacional de Pobladores (MONAP)* d'habitants de les zones marginals, el *Movimiento de Defensa del Consumidor (MDC)* a partir del devastador terratrèmol de 1976, i als anys finals del govern de Laugerud, entre 1976 i 1978, aparegueren diversos moviments populars de reivindicació com el CUC (1978), el *Comité Nacional de Unidad Sindical (CNUS)* o el *Comité de Emergencia de Trabajadores del Estado (CETE)*, mentre la *Confederación Nacional de Trabajadores (CNT)* v a trencar amb la *Confederación Latinoamericana de Trabajadores (CLAT)* propera a la DC. Solien actuar com a oposició –única- al govern que responia sense contemplacions fins a l'assassinat.²⁵⁶ Es tractà de moviments sindicals i socials, amb escassos recursos, reformistes però mal vistos per la coalició governant, reforçats pels nous aires constitucionals de 1985, any en què l'augment del preu del pa (100%!), de la llet (38%), del transport públic (50%) derivaren en manifestacions i vagues dirigides per la *Unión Sindical de Trabajadores de Guatemala (UNSI TRAGUA)* amb èxit, ja que el govern congelà els preus.²⁵⁷

I si bé Esquipulas II (1987) contribuí a eixamplar espais d'acció popular, calia captenir-se amb molta prudència: Segons la *Unidad de Acción Sindical y Popular (UASP)*, l'any 1991 "el 90% de los dirigentes sindicales estaban en aquel momento amenazados de muerte"; i en aquell mateix any el Consell Mundial de les Esglésies assegurà que "Guatemala era el país más peligroso para los defensores de los derechos humanos", mentre catòlics i evangelistes luterans eren víctimes d'amenaques, segrestos, atemptats i assassinats,²⁵⁸ i els feligresos s'anaven dividint entre els tradicionalistes desencisats dels nous aires apostòlics i els progressistes; divisió que ha afeblit l'església catòlica.²⁵⁹ Amb Ríos Montt els pentecostalistes incrementaren el seu nombre i la seva influència com a contrapès als catòlics, i en general després de Medellín (1968) "el protestantismo aparece como un antídoto contra el compromiso social de la Iglesia y la teología de liberación". La primera "cruzada evangélica la dirigió la llamada Latin American Mission (LAM)... misión de fe... (que) tuvo lugar en 1962" com a reacció sobretot a la victòria

²⁵⁶ .- Entre els partits polítics la DCG va ser el més perseguit i delmat. Segons S.Jonas, sofrí múltiples assassinats de militants entre 1980 i 1981.

²⁵⁷ .- *Ibidem*. Pp. 194-195.

²⁵⁸ .- *Ibidem*. Pp. 148-149.

²⁵⁹ .- Nery Estuardo Rodenas, actual director de l'ODHA, assegurà en una entrevista, tinguda el dia 20 de setembre de 1999, que l'església catòlica estava i havia estat en general al costat dels pobres, dels indis, de la justícia social i de l'equitat econòmica, però no amb la guerrilla llevat d'alguns pocs religiosos partidaris de la teologia de l'alliberament.

castrista, com a alternativa a l'expansió comunista. De 1962 a 1970 els protestants varen créixer un 7 %.²⁶⁰ Ben dotades econòmicament, amb els objectius precisos com els de l'*Instituto Lingüístico de Verano (ILV)* -"nacido en y para Guatemala"-²⁶¹ connectades amb els grups conservadors dels EUA, les sectes protestants d'origen americà, pentecostals, emparades pel *World Council of Churches* i pel *Church World Service*, començaren a disposar de gran influència amb les ajudes proporcionades a partir del terratrèmol de 1976, que els obriren les portes de les cases i les de les consciències dels indígenes,²⁶² i després, amb la seva doctrina conservadora, les de personalitats influents de les elits, com els Falla, Castillo, Bianchi, la de ladins en territori maia i la de maies no revolucionaris.²⁶³

Una actitud ben diferent va ser -és- la protagonitzada per les esglésies luteranes del Consell Mundial d'Esglésies,²⁶⁴ que ja realitzaven un destacat treball a favor d'un procés de pau i de democratització del règim, en la mateixa línia que el sector progressista de l'església catòlica. Però no despuntaven per ser les esglésies protestants més exitoses. Al contrari, va ser l'actitud conformista i conservadora dels pentecostalistes l'acollida favorablement pel govern i per l'exèrcit, com un antídote als efectes de la teologia de l'alliberament, i en ocasions col·laboraren i s'ajudaren les forces armades i algunes esglésies evangelistes,²⁶⁵ per exemple a través de la *Fundación de Ayuda al Pueblo Indígena* (1983). El seu substrat ideològic raïa en l'anomenada "teologia de la prosperitat", que, en el fons, constituïa una escola de resignació i de conformitat que, en ocasions, derivava en una mena de mil·lenarisme, temor en la creença de la imminència de la fi del món, afavorida pel terratrèmol de 1976.²⁶⁶

²⁶⁰ .- El major increment el registraren els pentecostalistes. Luján (1998): 382.

²⁶¹ .- Rouquié (1992): 134.

²⁶² .- Després del terratrèmol de 1976, el creixement d'aquestes sectes fou del 14 %, i cap al 1982 va ser del 20 %. Luján (1998): 383.

²⁶³ .- La situació no variava dels altres estats centreamericans, com a El Salvador on varen ser assassinats el bisbe Mr. Romero i diversos jesuïtes acusats de comunistes i d'agents del KGB, amb Ignacio Ellacuría al davant (1989), o a Nicaragua on el Papa Joan Pau II renyà públicament el ministre de Cultura, Ernesto Cardenal, poeta i frare de la Trapa. A la població guatemalenca de Santiago Atitlán, al cor de l'altiplà maia, "un hecho es notorio: al templo católico asiste la pobresía, mientras a las iglesias evangélicas acuden las capas medias y los ricos del pueblo, indios y ladinos". MORALES, M. R.: La articulación de las diferencias o el síndrome de Maximón. FLACSO. Guatemala. 1998.

²⁶⁴ .- Rouquié (1992), SEDAC (1995).

²⁶⁵ .- Luján (1998): 384.

²⁶⁶ .- Quan Ríos Montt assumí el poder el 1982 es complien 100 anys justos de la presència a Guatemala del primer missioner protestant, un nordamericà presbiterià, cridat pels liberals de Barrios per a "modernitzar" el país; realment per a contrarestar la influència catòlica dels conservadors. Le Bot (1995): 211 i ss. En referència als lligams protestants-exèrcit, cal matisar-los per tal com alguns protestants, com

Per la seva banda, el CACIF -una part, una “*nueva generación de empresarios con un enfoque liberal clásico hacia las actividades del mercado*”-²⁶⁷ va decidir modernitzar la institució, enfortir-la amb noves incorporacions i aportar a la política econòmica del govern una aires nous (lluita contra el clientelisme, promoció de l’activitat industrial, preeminència del lliure mercat) des d’una sola veu empresarial unificada, que també havia d’influir en qüestions polítiques. Amb tot, no aconseguí d’aglutinar l’*Asociación Guatemalteca de Agricultura (AGA)* que va abandonar el CACIF l’any 1984. A l’any següent, però, el CACIF incorporà noves organitzacions “*fundadas... o apoyadas por USAID*”.²⁶⁸

McCleary ressaltava la diferència entre les transicions de Guatemala i El Salvador en relació a la unitat de les forces econòmiques guatemalenques dins el CACIF i la desunió del sector privat salvadorenc: el CACIF a vegades funcionava com un partit polític “*negociando directamente con el gobierno y fijando políticas mediante sus representantes en juntas directivas nacionales*”. Naturalment, en aquell moment l’acció unificada i forta del CACIF, que introduí el capitalisme com alternativa al fracàs econòmic del govern, també va servir per debilitar l’executiu i per forçar la transició cap governs civils.²⁶⁹

els metodistes, també sofriren els atacs de les forces armades, i de les PAC, ja que “*los oficiales no hacían muchos distingos teológicos*”. Pel que fa als dirigents de l’església del Verb, l’Informe REMHI assenyala Harris Whitbeck, militar expert en accions de contrainsurgència, Jesse Camey, responsable del *Programa de Ayuda a Áreas en Conflicto (PAAC)*, i altres personatges vinculats al PAAC com Rolando Lavidalle Guzmán i Ray Elliot Jr., o connectats amb el govern com George Hughes, responsable de la construcció de pistes d’aterratge a Ixil. Per altra banda, les connexions dels evangelistes pentacostalistes amb el govern i l’exèrcit eren notòries, ja que no tan sols els catòlics passaven per membres de la guerrilla sinó que, a més, els evangelistes eren els actors de denúncies (fins i tot falses) i obtenien càrrecs de CM que utilitzaven en contra dels catòlics fins a arribar a segrestaments i assassinats, i a tot tipus de coaccions i amenaces mentre atribuïen la culpabilitat a les pròpies víctimes: “*...más vale que ahora te cambies de religión... porque te pueden venir a sacar en medio de tus hijos o los pueden matar a todos ustedes*”. ODHA (1998): Pp. 59 i 13.i

²⁶⁷ .- McCleary (1999): 98.

²⁶⁸ .- P.ex. la Cámara Empresarial de Guatemala (CAEM), la Cámara de Libre Empresa (CLE), la Fundación para el Desarrollo de Guatemala (FUNDESA), la Gremial de Exportadores de Productos No-Tradicionales (GEXPRONT), la Fundación Tecnológica (FUNTEC) i la Fundación de Asesoría a Instituciones de Desarrollo y Servicio Social (FAIDES). McCleary (1999): 100. L’AGA també s’uní al CACIF l’any 1986 junt amb la Cámara del Agro (sucre, cafè, cotó i soja) mitjançant UNAGRO. *Ibidem*: 110.

²⁶⁹ .- McCleary (1999): 113-114. A Guatemala les principals famílies econòmiques no abandonaren el país durant l’enfrontament armat; sí a El Salvador, on les elits, per tant, mancaren de líders.

La política es la continuación de la guerra por otros medios. De la guerra a... la guerra. General Héctor Alejandro Gramajo.

3.- 1985-1996. Transició a la democràcia i procés de pau

Com que l'acció de govern de Ríos Montt, malgrat les seves victòries bèl·liques, s'havia desviat dels plans "democràtics" de les forces armades (i havia pertorbat la jerarquia militar), alarmat l'oligarquia amb pretensions de reforma fiscal i per la crisi política oberta, avorrit tothom amb els seus sermons religiosos televisats,²⁷⁰ calgué derrocar-lo per continuar el PNSD que exigia una etapa més presentable internacionalment en uns moments en què la lluita antiinsurgent anava perdent transcendència internacional per esdevenir una guerra local "*en lugares lejanos y perdidos en la miseria sórdida, en las regiones inaccesibles y remotas del territorio, en las tierras de la población indígena...*".²⁷¹

Així doncs, derrocat Ríos Montt el 1983, però després que hagués restaurat l'ordre públic i el control de l'estat en tot el país, amb reculades de la guerrilla en tots els fronts, i amb un bany de sang al país, l'exèrcit considerà que la fase purament militar podia donar-se per finalitzada amb èxit, i podien passar a la fase política amb Mejía Vítores per cobrir el període fins a l'elecció d'un titular civil a la Presidència de la República que promovés canvis legislatius i, prèviament, el període d'elecció d'una Assemblea Constituent per elaborar una nova Constitució. L'etapa de transició a la democràcia,²⁷²

²⁷⁰ .- La seva 'Juntita', tolerada inicialment, incomodava i disgustava la jerarquia militar disconforme també per l'excessiva presència i protagonisme (en especial a Benestar Social) dels 'ancians' de l'església pentecostal del Verb; i les seves prèdiques per tv "*se estaban volviendo vergonzosas y políticamente desestabilizadoras para el cuerpo de oficiales...*", segons Gramajo, que afegeix: "*Calificaba a la gente, a la que consideraba tonta, de perros y prostitutas. Era inhumano*". Schirmer (1999): 59-60.

²⁷¹ .- Cruijt (1997): 19.

²⁷² .- Per una divisió en etapes del procés, GUTIÉRREZ, E. "Derechos humanos y sociedad civil en la difícil transición guatemalteca", a Guatemala ¿Oprimida, pobre o princesa embrujada? Fridolin Birk (comp.). Fundación Friedrich Ebert, representación en Guatemala. Colección Construyendo la Paz. 1997b. Pp. 49 i ss. I també REYES, M. A.: Los complejos senderos de la paz. Un análisis comparado de las negociaciones de paz en El Salvador, Guatemala y México. INCEP. Guatemala. Temas y Documentos de Debate, Núm. 68. 1997.

va ser, doncs, clarament dirigida per l'exèrcit: "...*fue el ejército, como la institución con mayor capacidad estadista de Guatemala y dada su condición de ser la menos dañada por la guerra, quien precisamente diseñó la estrategia de "retorno a la constitucionalidad"... (había desaparecido) el inminente peligro de una insurrección*".²⁷³

Es tractava de modificar per a la seva funcionalitat un sistema que ja no servia políticament, i establir un règim civil que, sense canvis estructurals (discreta preeminència militar, tinença de la terra, marginació dels indígenes, tranquil·litat fiscal,...), impulsés el creixement econòmic i reformes polítiques democràtiques homologables, i que, en aquestes circumstàncies, situés dins el sistema, controlades o controlables, les forces que pivotaven al voltant de la URNG: "*el proceso de devolución del poder a los civiles es una decisión del ejército, aislado internacionalmente, presionado por su propia burguesía*".²⁷⁴ L'oligarquia pressionà perquè les receptes econòmiques dels militars responien a conceptes antiquats i perjudicials per al creixement econòmic i pel perjudici que causaven a nivell internacional els governs militars; però igualment, i de forma clara, perquè les elits econòmiques no volien sufragar la sagnia de l'enfrontament armat ni estaven disposades a acceptar reformes fiscals i agràries.²⁷⁵

Mejía Vítores, d'acord amb les directrius del FMI -"consens de Washington"- afavorí una política econòmica d'estabilitat macroeconòmica i de disminució del dèficit fiscal amb reducció de la despesa pública, increment dels ingressos fiscals (nou IVA del 10 %, que després rebaixà), i l'aprofitament dels avantatges de la *Iniciativa de la Cuenca del Caribe* aprovada per Ronald Reagan que hauria d'afavorir les exportacions dels principals productes agrícoles (cafè, cotó i sucre).

El CACIF protestà moltes de les mesures econòmiques de Mejía Vítores, i les relacions govern-oligarquia empitjoraren ràpidament i durament fins al punt que el govern es va veure obligat a canviar el ministre de Finances i a admetre un *Diálogo Nacional* que acabà lliurant al CACIF el control sobre la política econòmica i social. Simultàniament, el govern destinava grans recursos a la formació 'democràtica' dels militars joves per promoure-hi l'acceptació de la transició i l'eliminació de la desconfiança pels governs

²⁷³.- Palencia i Holiday (1996): 17.

²⁷⁴.- Font (1992).

²⁷⁵.- McCleary (1999).

civils.²⁷⁶

Es procedí, doncs, a un nou pacte entre “*la oligarquía, el ejército y la administración norteamericana*”, semblant al de 1966. Sense aquest pacte “*interelitario*” Cerezo no hauria guanyat les eleccions.²⁷⁷ És clar que tampoc no hauria guanyat sense les expectatives que li atorgaven el suport popular.

Per això les eleccions de 1985 varen ser el resultat d'un "*programa minuciosamente elaborado por el Alto Mando intitulado Organización Institucional 1984*",²⁷⁸ és a dir, la fase de “*Reencuentro institucional-84*” del PNSD. La pretensió era la desmilitarització del govern, però no la del poder,²⁷⁹ un replegament de l'exèrcit a posicions més discretes sense abandonar gens les regnes de control polític de l'estat, tot cercant no la democràcia sinó l'eficàcia de la lluita contrainsurgent, ja que “*un gobierno civil... permitía al ejército... operaciones más amplias e intensas porque la legitimidad del gobierno, contraviniendo a la ilegitimidad de los gobiernos militares anteriores, no permite que la guerrilla movilice a la opinión pública internacional*”,²⁸⁰ una duradora estabilitat política i millors imatge i presència internacionals.

La nova Constitució (31 de maig de 1985) de la qual es dotà el nou règim, i que havia estat elaborada per destacats representants de la burgesia modernitzant, presentà, però, un fort contingut autoritari i arribà després d'enormes i poc dissimulades pressions militars a favor del reconeixement constitucional de les PAC (legalitzades per Decret 160-83 i batejades més tard de *Comités Voluntarios de Defensa Civil (CVDC)* per Decret 19-86), de les *Coordinadoras Interinstitucionales (CII)*, creades per D.L.772-83, esteses arreu pel D.L. 111-84, i canviades formalment junt amb els *Polos de Desarrollo o Aldeas Modelo* pels *Consejos de Desarrollo Urbano y Rural, CDUR* l'any 1986) i de l'atribució a l'exèrcit de nombroses funcions de control a través del *Comité de Reconstrucción Nacional (CRN)*. Contenia també alguns trets nous de caire democràtic, com la creació de la *Corte de Constitucionalidad*, la *Procuraduría de los Derechos Humanos*, més facultats de control del legislatiu sobre el President i un reforçament dels

²⁷⁶ .- McCleary (1999): 107-108. El *Diálogo Nacional* incloïa membres del govern i del CACIF i representants de la USAC, sindicalistes i cooperativistes.

²⁷⁷ .- Casaús (1994): Epígraf 1. Casaús cita altres autors amb la mateixa opinió, com Aguilera i Rouquié.

²⁷⁸ .- Rouquié (1994): 122 i 123.

²⁷⁹ .- Arévalo (1998a): 66. O, en expressió de Miguel A. Sandoval, “*una verdadera militarización de la política*”. SANDOVAL, M. A.: “Izquierda y democracia en Guatemala”, a Guatemala, izquierdas en transición. Ob. cit. P. 15.

²⁸⁰ .- Schirmer (1999): 67.

ajuntaments amb més recursos (el "10% constitucional").²⁸¹

La nova constitució va ser elaborada i aprovada després de constants referències dels constituents a les debilitats i a la fragilitat de la democràcia que volien constituir, a amenaces de riscos i de perills per al futur democràtic del país, i després de sovintejadades demandes per a renunciar a objectius de cada força política i de cada grup de pressió en benefici d'interessos "comuns". El consens resultant produí una democràcia desideologitzada en gran part, però no neutra.²⁸²

Va ser una etapa de transició cap a la democràcia, de liberalització política controlada, en la qual els militars cediren la preeminència als civils i començaren a canviar algunes estructures polítiques i algunes institucions, com les citades, tot i que sempre hi eren, vigilants, perquè "*los militares... pueden mantener un papel político evidente, si bien siempre menos directo y explícito*" amb l'intent de satisfer tant els partidaris del vell ordre com "*la demanda de transformación en sentido democrático*" d'uns altres sectors.²⁸³ En la pràctica s'arribà a una situació de co-govern –"*el co-gobierno del continuismo*"-²⁸⁴ amb una preeminència militar amagada i una discreta atribució d'àrees per a la seva exclusiva competència. Així doncs, les mesures militars foren les més importants amb grans concentracions fixes de tropes a cada front.²⁸⁵

Per la seva part la derrotada URNG havia arribat al convenciment que li era del tot impossible de vèncer militarment les forces armades contrainsurgents i s'adonà que el cost humà i econòmic per a la població civil esdevenia massa elevat com per continuar la lluita armada. Al mateix temps, i en part com a conseqüència de la desfeta militar, continuà patint lluites intestines, en especial el grup de l'EGP, com la protagonitzada el 1983 pels comandants Camilo i Milton contra Rolando Morán, que crearen la *Dirección Armada del Pueblo (DAP)*. Desapareguts,²⁸⁶ aparegué l'any 1984 la de Mario Payeras (Benedicto) o *Octubre Revolucionario (OR)* també de curta durada, però que empalmà amb altres rebel·lions com el *PGT-6 de Enero* i la *Convergencia* d'exiliats de les FAR

²⁸¹ .- Schirmer (1999): 123. De fet, el resultat final tant de les CII com dels *Polos* (establerts per D.L.65-84) "*fue lo que el sector tradicional quería siempre: mano de obra barata y controlada*".

²⁸² .- McCleary (1999): 282.

²⁸³ .- Morlino (1994a): 137.

²⁸⁴ .- Schirmer (1999): 135.

²⁸⁵ .- A "*la Ofensiva de fin de año*" –entre octubre de 1987 i començaments de 1988- participaren entre 13.000 i 20.000 soldats. S'allargà sense massa èxit fins al març següent. El poc èxit reforçà protestes de militars i influí en els cops d'estat de 1988 i 1989.

²⁸⁶ .- Camilo caigué a Guatemala ciutat amb gent propera en "*incidentes aún confusos. Y Milton se desvanecería*". Gutiérrez (1997a): 76.

que, a partir de 1990, desembocà en *Ciudadanos para la Democracia*.

I a la vegada la URNG notà complicitats i aliances en els grups i organitzacions populars i indígenes que paulatinament havien anat apareixent i consolidant-se, i que es mostraven afins des de diversos sectors socials (classe mitjana a classe baixa fins a l'extrema pobresa), o a causa de la reacció a conseqüència de la repressió militar contra algun familiar, o per convicció ideològica des d'una postura revolucionària d'esquerres o reformistes, però plantejada en clau d'alternativa política.²⁸⁷ Tanmateix, a finals de 1984 les forces insurgents havien assumit que la guerrilla "*era una fuerza derrotada y no podía hacer nada más*". Conclusió després d'un extens i llarg debat al si de la URNG i en especial per part de l'EGP.²⁸⁸

El procés començat pels militars, de caire instrumental i amb moltes limitacions, acceptat i compartit per les elits econòmiques i correspost parcialment i de manera desconfiada per la guerrilla, anà superant els límits inicials empès tant per agents interns socials com per la comunitat internacional, com pel final de la Guerra Freda, i desembocà en un procés de pau i de transició a la democràcia.

3.1.- Primeres negociacions fins al "cicle d'Oslo"

El democristià Vinicio Cerezo (1986-1990), el primer president civil després de Méndez Montenegro, començà a governar el 1986 amb el suport del 67% de l'electorat en unes eleccions amb una participació del 69'2 % en primera volta i del 65'3 % a la segona;²⁸⁹ i a més la DCG aconseguí la majoria al Congrés i la majoria dels governs municipals. Havia presentat un programa nou, reformista, de progrés econòmic, de justícia social, de reparació de danys provocats per la guerra i de lluita contra la pobresa extrema, un programa capaç de satisfer l'empresariat modernitzant, les expectatives socials, de complaure els EUA i de deixar la URNG en una expectant ambigüitat.²⁹⁰ Pretenia, segons que afirmava, "*ordenar la casa*" i pagar el "deute social".

²⁸⁷ .- Els motius ètnics queden més a segon terme, segons l'estudi realitzat per Joan Font. FONT, J.: "Las bases sociales y políticas del apoyo a la URNG". Comunicació presentada al I Congreso Europeo de Latinoamericanistas. Juny de 1996. Salamanca. No podem oblidar, però, que és sempre en els departaments amb majoria indígena on FDNG, URNG i el "sí" al fracassat referèndum constitucional obtenen millors resultats.

²⁸⁸ .- Jonas (2000): 79.

²⁸⁹ .- Dades del TSE. Constitueix una constant la disminució de la participació en la segona volta.

²⁹⁰ .- Font (1992): 8 i 9.

Un cop elegit, hi renuncià fàcilment i s'avingué a ser el primer president civil "tutelat per l'exèrcit", amb una política d'amnistia, amb el manteniment de les institucions contrainsurgents i dels instruments de control militar i amb la renovació del *Estado Mayor Presidencial (EMP)* i la creació del *Consejo de Seguridad del Estado (CSE)* controlat per l'*Alto Mando*. Objecte de vagues, manifestacions constants i marxes de protesta que aprofitaven els nous aires més democràtics, i forçat per la creixent inseguretad ciutadana, creà el *Sistema de Protección Civil (SIPROCI)*.

Cerezo s'afanyà a presentar el *Plan de Reordenamiento Económico y Social de Corto Plazo*, que acabà fracassat (1986) igual que els tres plans següents: *Plan de pago de la deuda social o Programa de Reordenamiento Económico y Social (PRES)*, *Plan Guatemala 2000 o Plan de Reorganización Económica y Social (PREN)*, i *Plan de los 500 días*. Molts plans sobre el paper, i poca acció a la pràctica i encara menys èxit a la realitat, en especial per l'oposició ràpida del CACIF que l'anà endurint a causa dels intents governamentals de reformes tributàries amb una vaga nacional indefinida (octubre/1987) que desembocà en negociacions sense èxit i finalment amb la ruptura entre govern i sector privat. El govern civil s'estava estrellant.

L'exèrcit, que continuava la lluita contra la guerrilla (*Ofensiva Fin de Año*, 1987-88), combinava la continuïtat d'institucions del vell règim amb la creació de noves tant de signe democràtic com autoritari i repressiu i anà avançant en el control del govern, de la policia, del Ministeri Públic, i fins i tot Duanes, Ministeri de Finances, Comissió de Terres,... Lògicament, ja que constatava el fracàs dels civils i perquè el final de la presència militar al davant del govern no fou sinó una estratègia per a guanyar millor la guerra. Constituí també un intent d'emascarar amb façana democràtica un règim que no pretenia ser-ho, però que s'hi anà tornant per la pròpia lògica del procés democràtic, per les demandes internes i per les pressions internacionals que exigien mesures polítiques, econòmiques i socials.

D'acord amb la *Tesis de Estabilidad Nacional (TEN)*, elaborada por Gramajo per substituir el PNSD, el govern Cerezo havia de ser només "*pura transición*" no "*transformación*". La convergència de l'exèrcit va ser total, fins i tot en el llenguatge, quan vagues i crítiques de l'oposició dugueren els governs a assimilar-la o amb la guerrilla o amb la delinqüència.²⁹¹ Si intentà avançar en mesures polítiques,

²⁹¹ .- Schirmer (1999): 321.

econòmiques i socials al començament del seu mandat, després del segon cop d'estat renuncià a noves iniciatives envoltat per un govern de familiars i amics, i al final del seu mandat havia perdut tots els suports originals.

Efectivament, tot i que Esquipulas proporcionà oxigen al govern (crèdit internacional i millor imatge)²⁹² l'intent de reforma fiscal revoltà el CACIF, especialment el sector agrari: "*AGA una vez más se retiró del CACIF, UNAGRO fue disuelta* (definitivament el 1991) *y la Cámara del Agro se convirtió en la única representante de los intereses agrícolas dentro de CACIF*".²⁹³ La vaga organitzada pel CACIF i la situació no evitaren posteriors cops d'estat²⁹⁴ finançats per empresaris contraris al pacte social i a la reforma fiscal que estava preparant el ministre Alfonso Cabrera (1988) i contra Gramajo, ministre de Defensa (1989) per part dels oposats a la cessió de poder als civils. Intents fallits, però que palesaren el trencament entre el govern civil i l'oligarquia conservadora refugiada en sectors involucionistes de les forces armades. Aparegueren els "*oficiales de la montaña*", que ja havien fet presència el 1966 contra Méndez Montenegro. Segons Gramajo, es tractava sempre de la gent d'UNAGRO, no d'oficials, però els buscaren i en part els trobaren en el grup de militars durs que considerava el govern Cerezo "*verde por fuera y rojo por dentro*", ple de comunistes.²⁹⁵

A aquesta situació s'afegiren diverses manifestacions obreres a la capital (vaga de la Coca-Cola, protestes per l'augment del preu del transport urbà) i la creació de la *Unidad Sindical de Trabajadores de Guatemala (UNSITRAGUA)* l'any 1985, les manifestacions de seguidors del Padre Girón per a la demanda de terres (1986), noves protestes a la capital el 1987 contra la puja de preus de l'electricitat. Aquests no serien els únics motius de disgust dels conservadors, ja que ben aviat s'hi afegiren la pastoral de la CEG *El clamor por la tierra* (1988), la creació de la *Unidad de Acción Sindical y Popular (UASP)*, el retorn de Rigoberta Menchú i d'altres membres de la RUOG, comunicats en contra dels "*oficiales*" els dies 5 i 14 d'abril de 1988, la reaparició legal del CUC l'1 de maig, amenaces del MLN, i finalment l'intent de cop d'estat l'11 de maig. Fracassà per

²⁹² .- El govern civil de Cerezo millorà la imatge de Guatemala i es "*crearon condiciones de seguridad suficientes para que el país fuera elegible para ejecutar contratos de maquila y situar aquí inversiones extranjeras*". AVANCSO (1994): 27.

²⁹³ .- McCleary (1999): 138-139 i 110.

²⁹⁴ .- Segons Rouquié (1994): 123: "*Cerezo sobrevivió a no menos de 10 rebeliones militares, todas más o menos influidas por el MLN*".

la divisió interna del CACIF i per la fredor de molts dels militars implicats. Tanmateix, el govern va ser massa condescendent amb els implicats detinguts, tant militars com civils, beneficiaris de la nova amnistia política aprovada el 23 de juny de 1988 (amb efectes a partir del següent 9 de juliol), i minimitzà el cop. Durant tot l'any següent, i mentre quatre escamots de la mort feien de les seves, explotà un gran motí a la presó de Pavón, es llançaren bombes indiscriminadament i trets contra polítics de la DCG, i s'anà preparant un segon cop d'estat que esclatà el 9 de juny de 1989. També fracassà, i tant el Congrés com la societat civil (25.000 manifestants en contra l'endemà, dia 10) rebutjaren el cop. Refús que obligà a jutjar els colpistes militars, que foren condemnats, si bé l'any 1990 un tribunal civil d'apel·lacions suspengué les condemnes.

Ja hem vist que hi havia diferències a l'exèrcit i que la "*unidad granítica*" de les forces armades en el procés de transició només va ser "*una figura retòrica*" que el general Gramajo no s'estava de confirmar, però també és cert que les divergències no oferiren mai imatges de desunió, sinó només de postures diferents en un mateix objectiu antiinsurgent i dins un veritable esperit de corps, que promovia amnisties als rebels i destins a l'estranger per als destituïts. La impunitat per als autors dels cops d'estat fou la mateixa que per als assassinats i per a la corrupció en la qual destacaren el propi president i la seva família. "*El partido del gobierno (DCG) abandonó sus pretensiones reformistas y se volvió una maquinaria para aprovechar los recursos públicos. Tomaron los más altos puestos los cuadros del partido dispuestos a ganar las elecciones de 1990*".²⁹⁶ Sofrí el mateix desgast que la DC a El Salvador.

Durant aquests anys "*un indio siguió valiendo menos que un caballo*".²⁹⁷ Sense cohesió social Guatemala ha estat sempre un estat i una societat racistes, de domini i explotació sobre els indígenes que, però, han pogut resistir culturalment i ideològicament. L'Informe REMHI palesa el treball de destrucció comunitària des de

²⁹⁵ .- Entre els militars revoltats hi havia el coronel Byron Lima, després implicat en l'assassinat de Mr. Gerardi. Segons Gramajo -citad per McCleary (1999): 145- "*era más barato para el sector privado financiar el intento de golpe que pagar impuestos*".

²⁹⁶ .- El president i el ministre de Defensa cobraren un milió i mig de dòlars en comissió en l'adquisició de nous fusells i avions. El germà del president venia passaports a 3.000 i a 5.000 \$. Denunciat, fou ascendit a sotsdirector general de Migració. L'any 1989 el govern democristià es reservà per als seus afiliats el 20% de les places de mestre tancades, com "*una cosa natural*", encara que "*diputados, políticos y funcionarios de gobierno vendían plazas a precios entre 3.000 i 12.000 Q (equivalents a entre 600 i 2400 \$)*". Centro de Estudios de Guatemala (1995): 201. Igualment Cerezo, Cabrera i Alvarado es beneficiaren de la formació de la primera empresa de telèfons mòbils. També Cerezo va ser acusat de comissionista en la compra a Jordània de tres helicòpters Sikorsky per 2 milions \$. Així mateix rebé acusacions pel procés de privatització d'AVIATECA i per mal ús dels Fons d'Inversió Social. McCleary (1999): 149.

l'estat, en especial des de l'exèrcit, no sols contra les persones sinó també en béns materials, en aspectes espirituals i simbòlics²⁹⁸ i d'anihilació de les seves entitats. Per aquests motius, cresqué la seva desconfiança pel govern a finals de la dècada dels 70 i després també per la guerrilla, incapaç d'elaborar una proposta ideològica i política que acollís les demandes i les reivindicacions polítiques, socioeconòmiques, culturals i ètniques dels indígenes. A la dècada dels 80, ben conscients que no podien esperar res de l'estat a mans dels ladins,²⁹⁹ referen o crearen noves i pròpies organitzacions a l'empara dels articles 34 i 102 de la constitució de 1985.

També els ladins es mobilitzaren en entitats i moviments de protesta i de reclamacions laborals, professionals i socials, però no polítiques, que inicialment varen atreure poca gent, però que anaren creixent tot consolidant-se i polititzant-se des de 1985 a 1990. En conjunt, es tracta d'entitats mal dotades econòmicament, dividides en 'populars' organitzades per sectors ladins i maies (centrades en motius de classe social) i 'maies' (en base a reivindicacions ètniques), i situades per l'exèrcit properes a la insurgència.³⁰⁰ Durant el procés de pau s'agruparen en la *Coordinadora de los Sectores Civiles* per poder participar en els treballs de preparació dels APFD.

L'any 1990 nasqué la *Coordinadora Consejo de Organizaciones Mayas de Guatemala (COMG)* dins el marc dels actes indígenes contra el V Centenari del descobriment d'Amèrica,³⁰¹ però dels quals es separà després del *II Encuentro Continental de*

²⁹⁷ .- Pérez (1990): 177.

²⁹⁸ .- Segons REMHI, un de cada cinc testimonis ho confirma. ODHA (1998): 11.

²⁹⁹ .- Gálvez (1997): 62-64.

³⁰⁰ .- Hi destacaren el CUC (reconstituït el 1986), el *Grupo de Apoyo Mutuo (GAM)* de familiars desapareguts (1984), la *Coordinadora Nacional de Viudas de Guatemala (CONAVIGUA)* de vídues i fills orfes (1988), el *Consejo de Desplazados de Guatemala (CONDEG)* per a la causa dels desplaçats interns (1989), el *Consejo de Comunidades Etnicas "Rujunel Junam" (CERJ, "Tots iguals")* fundat per oposar-se a les PAC i per a la promoció dels drets humans (1988), les *Comisiones Permanentes de Representantes de los Refugiados en México (CCPP)* creades (1987-1988) per atendre els problemes del seu retorn i pel fracàs de la *Comisión Especial de Atención a los Refugiados y Retornados (CEAR)*, les "*Comunidades de Población en Resistencia (CPR)* per a indígenes obligats a amagar-se a la selva i a les muntanyes (1983-1984). L'any 1990 nasqué la *Coordinadora Majawil Q'ij (Nuevo Amanecer)* que agrupà les organitzacions anteriors amb la finalitat d'oposar-se a les celebracions del V Aniversari del descobriment d'Amèrica i per a preparar el *II Encuentro de Indígenas de América Latina*. *Majawil Q'ij* s'incorporà després a la *Mesa del Sector Maya (MSM)* que agrupa entitats amb motivació prioritàriament ètnica, entre les quals el *Centro de Documentación e Investigación Maya (CEDIM)*, l'*Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala (ALMG)* de 1986, el *Centro Educativo y Cultural Maya, Cholsamaj*, de 1988, aplegades en la *Coordinadora Consejo de Organizaciones Mayas de Guatemala (COMG)*, de 1990.

³⁰¹ .- Aquests actes causaren "*importantes conflictos entre ambos sectores*", ladins i maies, com un exemple més del creixent protagonisme dels indígenes en la vida politicosocial i en organitzacions de la societat civil, fins llavors "*ocupadas por ladinos*". Font (1992): 18 i ss. També fa notar Font com, a causa de la més gran politització de les demandes dels sectors socials, aquestes ja no s'orientaven a institucions

Organizaciones Indígenas y Campesinas celebrat a Xela-jú (1991), en sentir-se marginada pels ladins que havien organitzat l'Encontre. En aquest any elaborà i escampà el primer document que conté els drets específics del poble maia, base del futur Acord d'identitat.³⁰² El 1992³⁰³ formularen un plec de demandes polítiques i culturals, que en part veieren satisfetes i ateses el 1995 en l'Acord sobre identitat i el 1996 en l'Acord sobre aspectes socioeconòmics i situació agrària.³⁰⁴ A partir de 1993 aquestes entitats -populars o maies- s'uniren "*en la medida que la identidad maya se convertía en dominante*".³⁰⁵

Amb disminució de la despesa pública que seguia perjudicant l'índex de pobresa de tres quartes parts de la població i d'un 50 % en situació de pobresa extrema, amb creixement de l'atur del 5 % al 10 % i un increment del treball informal propi del 50 % de la PEA, amb una deterioració dels sous, amb una estructura fiscal antiquada incapaç d'evitar l'evasió de capitals, i amb un exagerat deute extern,³⁰⁶ l'escenari econòmic de Guatemala era desolador amb l'agroalimentació, activitat econòmica preponderant, a la baixa, sempre depenent de l'exterior, dins del que se n'ha dit "economia deforme".³⁰⁷ Cerezo defugí la reforma agrària perquè "*quiebra o desestabiliza la economía del país*", castigà l'ocupació de granges,³⁰⁸ no procurà cap reforma fiscal per temor a la perenne oposició del CACIF no lluità contra l'evasió de capitals ni s'atreví a tirar endavant una reforma fiscal per l'oposició empresarial (de tots els sectors).

Segons el govern del seu successor, Jorge Serrano, l'any 1991 la renda per càpita era

capaces de pressionar el govern (ambaixades dels EUA o d'Espanya, o a l'església) sinó a la pròpia presidència. Ob. Cit. P. 13-14.

³⁰² .- Bastos i Camús (1996): 92 i ss.

³⁰³ .- Diverses organitzacions indígenes andines, reunides a Quito (1987), decidiren una campanya contra el colonialisme i el neocolonialisme a Amèrica tot aprofitant les celebracions del V Aniversari. Posteriors reunions a Colòmbia (l'Encontre), a Brasil i a Equador d'entitats indígenes del continent americà acordaren la celebració del *II Encuentro* a Guatemala. L'organitzadora va ser *Majawil Q'ij*.

³⁰⁴ .- L'any 1980 els líders indígenes proclamaren un manifest per "una societat d'igualtat i de respecte"; el 1981 aprovaren la declaració "*Los pueblos indígenas de Guatemala ante el mundo*" o Declaració d'Iximé, que apel·lava a la rebel·lió i a la incorporació a la guerrilla.

³⁰⁵ .- Gálvez (1999): 318.

³⁰⁶ .- Dades extrems de TORRES-RIVAS, E.: "La economía centroamericana en los ochenta: nuevos rumbos o callejón sin salida", i "La sociedad: la dinámica poblacional, efectos sociales de la crisis, aspectos culturales y étnicos", a *Historia General de Centroamérica. Vol.VI. Historia Inmediata (1979-91)*. Edelberto Torres-Rivas, ed. FLACSO. Costa Rica. 1994.

³⁰⁷ .- Aquella que depèn d'un o dos productes agrícoles d'exportació, però importa nombrosos béns i productes manufacturats. CASTELLANOS, J.: "Las raíces de una economía deforme", a *Guatemala: ¿Oprimida, pobre o princesa embrujada?* Ob. cit. Pp. 241 i ss.

³⁰⁸ .- "...*decenas de líderes y de activistas de los movimientos pro tierras fueron asesinados, secuestrados o desaparecidos*". Centro de Estudios de Guatemala (1995): 103-109.

similar a la de 1973; el 6% de la població activa es trobava en atur i el 35 % en treball informal; la inflació havia arribat al 60%, la més alta en la història moderna del país; el salari real era de 1.209 Q, el més baix de les últimes dues dècades; més de 2/3 parts de la població vivien en condicions d'extrema pobresa;³⁰⁹ el deute extern havia registrat un saldo de 2.386,1 milions \$; només el 8,1% de les carreteres estava asfaltat, i de la resta ("*carreteras de tercería*") només el 12% es trobava en bon estat;³¹⁰ la taxa d'analfabetisme arribava al 52'3%; la taxa de mortalitat infantil era una de les més elevades d'Amèrica: 450/oo, i el 80% dels menors de 5 anys estaven en situació de desnutrició; la ratio hospitalària era d'un metge i un llit/hospital per cada mil habitants; i el 62% de la població vivia sense aigua potable al domicili.

Cerezo "*buscó la concertación con los más fuertes sectores de la iniciativa privada, a la que otorgó importantes concesiones*",³¹¹ mentre fracassaren intents –simulats i desmotivadors?– de concertació amb la *Unidad de Acción Sindical y Popular (UASP)*. De fet, si als inicis Cerezo pretenia uns Acords de consens general per apuntalar la transició política, en la pràctica només va aconseguir un pacte polític (i només amb cinc partits minoritaris) l'any 1987 i un pacte amb la UASP l'any 1988, que va ser incomplet.³¹² Cerezo, Serrano, Arzú són membres de les elits colonials i postcolonials, "*nietos y biznietos de los fundadores del estado oligárquico*".³¹³ Oligarquia conservadora, amb un sector més modernitzant, aquell que "*se aglutina en torno a la producción de productos no tradicionales y agroindustriales, la industria y finanzas, el elemento común es su capacidad de insertarse en el proceso de globalización*".³¹⁴ Grup amb característiques més modernes i més democràtiques, partidari de dirimir els conflictes socials des del consens polític i social, una burgesia "*menos intransigente a la*

³⁰⁹.- "Guatemala i El Salvador són les principals reserves de pobresa de la regió". TORRES-RIVAS, E.: *Historia General de Centroamérica*. Ob. cit. P.175.

³¹⁰ L'any 1993, segons informació del COPCA, les carreteres asfaltades constituïen el 26'4 %, amb una longitud d'11.849 km. La xarxa ferroviària tenia 1.139 km. COPCA, Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1997.

³¹¹.- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 111.

³¹².- També és cert que Cerezo patí la falta de cultura política de consens i de pacte entre les forces polítiques, econòmiques i socials: "*quien `concertaba´ con el gobierno era tildado de claudicante, alineado, vendido o traidor según el caso*". Gálvez, V.: "Gobernabilidad o intermediación política: las exigencias de la democracia en Guatemala", a *Gobernabilidad y democracia en Centro América*. René Poitevin (comp). FLACSO. Guatemala. 1994.

³¹³.- VILAS, C. M.: "Democratización y gobernabilidad en un escenario posrevolucionario: Centroamérica". Ponència al IX Congreso Centroamericano de Sociología. San Salvador. 18-22 de juliol de 1994. Mimeo. P. 11.

³¹⁴.- Casaús (1995): 269.

*realización de reformas básicas mínimas para atacar la pobreza (sin que ello implique transformar a fondo la estructura socioeconómica excluyente)".*³¹⁵ Elit guatemalencs que havia decidit involucrar-se en el nou procés d'obertura i de transició polítiques. El país registrà una entrada de diner i els empresaris -a canvi d'una amnistia fiscal- acceptaren la compra de 700 milions Q en bons de l'estat. Exigiren també altres mesures polítiques i els ministeris vinculats al creixement econòmic passaren a titulars del món empresarial amb notòria incapacitat per separar l'activitat privada i la funció pública, que se sumà a la fabulosa capacitat de corrupció.³¹⁶ Polítics, policies i militars, inclòs el president Cerezo,³¹⁷ estaven implicats en la venda de nens per a l'extirpació d'òrgans i en el tràfic de drogues, segons denúncies de la *Drug Enforcement Agency (DEA)*.

Com hem vist, la situació –crisi econòmica nacional (i mundial), manca de consens econòmic i social i desgast polític de Cerezo- provocà la reacció de l'església catòlica, la Pastoral de la CEG *El clamor por la tierra* (1988) i els moviments pro-terra del *Padre Girón*, perquè mentre el 78% dels propietaris posseïen el 10'5% de la terra cultivada, el 2'5% (o sigui, 19 famílies) era propietari del 65%.³¹⁸ Durant els governs de Cerezo i de Serrano "*la clase media y los pobres se hicieron más pobres, la capacidad adquisitiva del salario se desmoronó más aún; aumentó el desempleo y la inflación; los campesinos continuaron sin tierra; y los trabajadores, con salarios miserables; la situación de la salud, la educación y vivienda se deterioró sensiblemente...*".³¹⁹ En canvi, la situació dels propietaris era ben diferent perquè "*no perdieron con la guerra*" i es procedí a "*la concentración del capital, pero ya no en manos de la clase terrateniente... Hay una emergencia en el interior del sector privado de nuevos actores/intereses vinculados al*

³¹⁵.- Palencia i Holiday (1996): 41.

³¹⁶.- "*El expresidente Serrano, el exvicepresidente y el exministro de Gobernación, acusados de 11 delitos por las propias instancias estatales, se garantizaron la impunidad por la vía del asilo político*". Centro de Estudios de Guatemala (1995): 230.

³¹⁷.- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 203-209. Els responsables d'una "*casa de engorde*" de nens entre 11 mesos i 4 anys foren deixats en llibertat al cap d'un mes. Encara el 14 de gener de 1999 el Parlament Europeu aprovà una Resolució sobre el tràfic il·legal de nounats procedents de Guatemala, en la qual demanava que només poguessin actuar d'intermediaris els organismes públics i les organitzacions sense afany de lucre. Resolució B4-0058, 0062, 0089, 0096 i 0103/99. PE 276.153. Pp. 12 i 13.

³¹⁸.- Estudi de l'Agency International Development (AID): *Land and labor in Guatemala*. Guatemala. 1995. Pp. 97 i ss.

³¹⁹.- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 123.

capital internacional financiero".³²⁰

Els estralls de la guerra afectaren també de manera greu l'economia amb pèrdues entre 1980 i 1989 equivalents a "*dejar de producir por completo en Guatemala durante casi 15 meses*", resultat de les destrosses d'infraestructures i de collites, i de la desaparició de població activa morta o militaritzada o exiliada o desplaçada i pels recursos que sempre xucla una guerra.³²¹

Entretant, es deixava sentir la influència del procés de Contadora (1983) mitjançant les reunions d'Esquipulas I i II (1986 i 1987) i la creació de la *Comisión Nacional de Reconciliación (CNR)* l'11 de setembre de 1987.³²² Influència que fou aprofitada per la URNG per llançar una proclama per a un "pacte històric" amb forces polítiques i socials progressistes i democràtiques, mentre que a contracor, sense convenciment³²³ i per imperatiu del text d'Esquipulas II, el procés de pau començà a caminar: el govern/exèrcit s'avingué a reunir-se amb la guerrilla a Madrid, però sense voluntat de consens que no passés per la prèvia rendició armada i la seva incorporació a la vida política legal. L'exèrcit se sentia vencedor, malgrat que la *Gran Ofensiva de Fin de Año* (octubre de 1987 a principis de 1988) no havia obtingut l'èxit esperat, i Esquipulas era perillós perquè establia un cronograma de compliment i mecanismes de verificació. Així que, acabats els contactes de Madrid, el govern s'afanyà a afirmar que no es repetirien: "*no habrá más pláticas*". I així fou durant el govern Cerezo, però n'hi hagueren entre la

³²⁰.- TORRES-RIVAS, E: "Los alcances de la paz en Guatemala y El Salvador". Cuadernos Hispanoamericanos, Núm. 564. 1997a. P. 81.

³²¹.- CEH. Numeral 72 a 75.

³²².- La CNR, destacada protagonista del procés de pau, s'originà a Esquipulas II, igual que la petició dels cinc presidents centreamericans al secretari general de l'ONU per tal que les NNUU intervinguessin en els processos de pau d'Amèrica Central. Prèviament havien aparegut altres iniciatives: les Conferències Interparlamentàries (des de 1974), el *Grupo de Contadora* (des de 1983), el *Diálogo de San José* (des de 1984), el *Grupo de Apoyo* (des de 1985) i el Diàleg UE-Grup de Rio (des de 1987), amb objectius semblants: negociacions, pau, democràcia, progrés econòmic, i solucions llatinoamericanes a problemes llatinoamericans. A Guatemala la CNR –com als altres estats centreamericans- tenia per objectiu incorporar la societat civil a les negociacions i al mateix temps procedir a la verificació del compliment dels compromisos adoptats a Esquipulas: alto el foc, amnistia, transició a la democràcia,... El Decret 71-89 de concessió d'amnistia respongué a aquests compromisos. La CNR organitzà i coordinà el *Gran Diálogo Nacional*, coordinà i moderà les reunions del "cicle d'Oslo" (1991), i moderà les negociacions govern-URNG des d'abril de 1991 a maig de 1993: "*a diferencia de... El Salvador y Nicaragua, en el caso guatemalteco la CNR se convirtió en el factor determinante para dinamizar el proceso de diálogo interno... y de negociación...*". ROSADA-GRANADOS, H.: El lado oculto de las negociaciones de paz. Transición de la guerra a la paz en Guatemala. Fundación Friedrich Ebert, representación en Guatemala. Proyecto Nacional. Guatemala. 1998. P. 19. Quant als processos de pau i de democratització, els cinc presidents centreamericans aprovaren la Declaració de la Costa del Sol (1989) per a la desmobilització de les "forces irregulars" de la regió.

³²³.- Per l'agost de 1987, mentre eren signats a la pròpia Guatemala capital els Acords de Pau d'Esquipulas II, el ministre de Defensa, general Gramajo, assegurà que no s'aplicarien a Guatemala.

URNG i la CNR a Costa Rica (1988) i a Oslo (1990).

L'exèrcit, per al qual "*el diálogo es un eufemismo... para hablar de rendición*"³²⁴ continuava marcant la pauta del govern i "*la administración democristiana no sólo no desmontó la militarización heredada... sino que le dió una mejor cobertura política e institucional...*"³²⁵ No podia ser d'altra manera perquè durant la transició les regles són fixades –o ho intenta i en general ho aconsegueix- per qui té el govern, i perquè a Guatemala realment només l'exèrcit havia elaborat un pla i disposava d'una estratègia a ser executada. Ara bé, en aquest moment a Guatemala tant les forces armades com la guerrilla eren conscients de la seva incapacitat de derrotar del tot militarment l'enemic, en especial per part de la guerrilla: "*...en 1987 los militares estimaban que la ORPA, la organización más activa en este período tenía en su posesión el doble de fusiles que de combatientes*". El mèrit de la reunió de Madrid va raure en obrir el procés de negociacions³²⁶ malgrat que l'exèrcit respongué amb una fortíssima ofensiva militar contra la guerrilla ("*las más grandes ofensivas de la historia contra frentes guerrilleros*")³²⁷ i tots dos blocs es replegaren, no massa convençuts que la pau fos inevitable, i es mantingueren en les seves respectives exigències: el govern per la deposició de les armes abans de negociar, i la guerrilla situant el desarmament al final. "*La intransigente posición de la URNG convenció a Cerezo y al alto mando militar de que no había posibilidad de negociación*", i per als militars partidaris de la línia dura "*negociar con los guerrilleros equivalía a otorgarles legitimidad y tratarlos como iguales, cosa que no se merecían*".³²⁸ La Guerra Freda encara era viva i els EUA havien reprès els ajuts militars: 31'2 milions \$ el Congrés més recursos del fons privatiu de Presidència (Bush) amb accions militars conjuntes dels dos exèrcits.³²⁹

El procés de pau estava massa empantanegat, però tampoc no es notaven avenços en el procés democràtic. Tots dos processos es desencallaren gràcies a l'acció de la CNR, presidida per Mr. Quezada. El govern-exèrcit pressionà per evitar, i finalment per ajornar, la citada reunió de Costa Rica (1988). Celebrada sense gaire èxit, la CNR, amb el suport de l'església catòlica, promogué un *Gran Diálogo Nacional*: diverses reunions

³²⁴ .- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 181.

³²⁵ .- *Ibidem*. P. 49.

³²⁶ .- AGUILERA, G.: "Realizar un imaginario: la paz en Guatemala", a Del autoritarismo a la paz. FLACSO. Guatemala. 1998. *Passim*.

³²⁷ .- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 170.

³²⁸ .- McCleary (1999): 142-143.

a nivell intern durant 1989, 1990 i 1991 amb l'objectiu d'una pau amb pluralisme polític, justícia social, progrés econòmic, respecte i defensa dels drets humans, desmilitarització, amb l'intent d'integrar la societat civil a les negociacions.³³⁰

Se'n seguiren una progressió en el procés democràtic i un avenç en el procés de pau. I així, quan s'inicià "el cicle d'Oslo" (1990) sota els auspicis de la Federació Luterana Mundial i en un context internacional de post Guerra Freda, el govern/exèrcit no negocià encara però concedí tot el suport al president de la CNR, Jorge Serrano, que parlava "*en nombre del ejército*".³³¹ Les forces armades anaven modificant les seves regles de joc polític. S'havia passat de l'equació diàleg igual a rendició, al *Acuerdo básico para la búsqueda de la paz por medios políticos*, és a dir, la possibilitat d'una solució política, pacífica i negociada amb la URNG per a la pau i per al perfeccionament de la democràcia, amb la participació de molts sectors, amb Mr. Rodolfo Quezada de "conciliador" i amb la presència de l'ONU en la persona d'un observador.

Oslo impactà per primer cop l'opinió pública i popularitzà els objectius de pau i de democràcia. Seguiren durant el mateix any 1990 reunions de la URNG a El Escorial (amb la CNR i partits polítics), a Ottawa (amb el CACIF), a Quito (amb confessions religioses),³³² a Metepec i Atlixco (amb sectors populars, sindicals, acadèmics, professionals,...).

Amb el "cicle d'Oslo" el procés de transició cap a la pau i cap a la democràcia començà a merèixer credibilitat a nivell intern social i popular i en la comunitat internacional, però el govern Cerezo intentà manipular els acords presentant-los com el camí per a la capitulació de la insurgència, visió pública potser forçada per a tranquil·litzar els sectors més involucionistes del règim, que havien intentat dos cops d'estat. Tot i així, el cicle implicà un avanç malgrat la frenada següent. El govern –més tranquil·litzat per l'ensorrada del comunisme a la URSS, per la caiguda del mur de Berlín (1989) i per la Cimera de Malta (1990) i encara més per la desfeta electoral sandinista (1990)- tornà

³²⁹ .- Operacions militars conjuntes que foren reconegudes pels EUA. *Ibidem*. P. 168.

³³⁰ .- La primera iniciativa per a un Diàleg Nacional provingué de la URNG (1988), sense ressò. Reprengueren la idea els bisbes Quezada i Gerardi, i finalment la CNR. Hi varen participar 47 entitats socials, econòmiques, culturals, religioses, però no el CACIF ni la UNAGRO. Segons Reyes Illescas, "*80 organizaciones civiles y delegados del gobierno discutieron más de cien ponencias*". Reyes (1997): 51. Segons Salguero, citat per Bustos: "*15 comisiones... más de 100 reuniones y 3 asambleas plenarias*". Bustos (1996): 49.

³³¹ .- Reyes (1997): 52. També presentà Serrano un document favorable del Departament d'Estat dels EUA.

formalment a la postura de defugir les negociacions, però acceptava que n'hi haguessin i deixava que s'obrissin espais de diàleg, de discussió i de debat, que reforçaven la instauració de la democràcia i el procés de pau. Amb tot, l'exèrcit vigilava les reunions externes, hi "vetllava" l'ortodòxia oficial³³³ i es mantenia en l'equivalència diàleg=rendició i pau=absència de guerra, mentre que el conciliador Mr. Quezada i l'observador de les Nacions Unides, Francesc Vendrell, parlaven de consens i de recerca de solucions polítiques, econòmiques i socials a les causes que havien generat l'enfrontament armat. L'exèrcit, que havia promogut els processos de pau i de democratització essent l'amo de la situació, "*generador de la política nacional*" en expressió del general Pablo Nuila Hub (1987), receptor del 40% del pressupost, amb interessos econòmics col·lectius propis com el *Banco del Ejército* (creat el 1972) i dominant sobre els partits polítics als quals considerava "irresponsables i immadurs",³³⁴ i realment victoriós sobre la guerrilla,³³⁵ continuava imposant la seva autoritat i tutela al govern civil. "*Somos la institución estabilizadora de la transición. Somos la institución que da fuerza a la democracia*", segons Gramajo.³³⁶ De fet, mentre les forces favorables a les negociacions es trobaven relativament estructurades (excepte l'església catòlica i altres confessions com la luterana, que ho estaven molt), les forces contràries disposaven d'una bona organització.³³⁷

L'actitud ambivalent -aparentment- de l'exèrcit no ha de sorprendre, perquè forma part dels processos de transició: l'exèrcit accepta la celebració interna i/o externa de reunions que havia titllat de subversives a causa de les connotacions polítiques dels reunits o dels interlocutors, i admet el joc –encara limitat- dels oponents, és a dir les forces armades han entrat en el procés de transformació de les regles del joc amb noves institucions polítiques i amb ampliació dèbil dels drets civils i polítics dels

³³² .- Els partits presents foren: MLN, PAN, DCG, PSD, UCN, PR, FAN, MAS i PNR; i les confessions religioses les esglésies catòlica, evangelista, episcopalista i luterana.

³³³ .- L'exèrcit tractà d'impedir la reunió de Costa Rica (1988) i posteriorment d'influir en els representants interns de Guatemala. Igualment, abans de les reunions de Metepec i Atlitxco (1990), representants dels treballadors foren convocats per l'exèrcit i ensinistrats. També els convocà l'ambaixador dels EUA. Reyes (1997): 57.

³³⁴ .- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 50-74.

³³⁵ .- Les causes de la derrota de la segona tongada de guerrilles atanyeren, segons Susanne Jonas, a "*las debilidades significativas del movimiento*", incapaç de preveure i d'imaginar (i per tant de preparar-s'hi) la ferocitat de la contraofensiva de l'exèrcit, al qual havia subestimat mentre s'autosobreestimava fins al punt d'obrir l'any 1981 una ofensiva en tres fronts que no fou capaç de sostenir ni de mantenir-se en els espais on s'havia instal·lat (massa territori i poca base social). Jonas (1994): 164.

³³⁶ .- Schirmer (1999): 420.

ciutadans, però a la vegada mantenen un capteniment propi amb estires i arronses desorientadores per als ciutadans i per als nous moviments emergents,³³⁸ però coherents amb el seu projecte. A Guatemala la Tesi d'Estabilitat Nacional permeté més flexibilitat al govern/exèrcit que l'anterior doctrina del PNSD i de la concepció de conflicte de baixa intensitat derivada de la Doctrina de la Seguretat Nacional (DSN) dels EUA, i ensems una major tolerància a l'oposició i a les seves actuacions públiques (manifestacions, vagues, proclames i protestes,...).³³⁹

Entretant, a finals dels vuitanta i principis de la dècada dels noranta, dins l'esperit dels Acords d'Esquipulas de posar fi a les guerres regionals i d'iniciar processos de pau i de democratització, *“elites políticas, intelectuales y académicas de la región centroamericana empezaron a reformular las concepciones de seguridad colectiva en la región y las estructuras operativas de la DSN para lograr una alternativa de seguridad democrática más pendiente de los ciudadanos que de los intereses geoestratégicos de los Estados Unidos”*. El nou *Tratado Marco de Seguridad Democrática (TMSD)* seria aprovat pels presidents centreamericans el 1995 i incorporat als APFD mitjançant l'Acord d'Enfortiment (1996).³⁴⁰

³³⁷ .- Jonas (2000): 90.

³³⁸ .- O'DONNELL, G. i SCHMITTER, Ph.: “Definición de algunos conceptos”, a Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol. 4. Ob. cit. Capítol I. *Passim*.

³³⁹ .- La Tesi d'Estabilitat Nacional assenyala els oponents a l'estat: el contraban; la subversió, tant la provinent del marxisme-leninisme com la de l'extrema dreta radical (amb els seus actes terroristes, sabotatges, assassinats, segrestaments o lluita armada); l'agitació per vagues i manifestacions violentes; el narcotràfic; el tràfic d'influències; la immigració clandestina. Schirmer (1999): 391.

³⁴⁰ .- Entrevista a Bernardo de Arévalo el dia 6 d'octubre de 2000.

3.2.- Segona tongada de negociacions amb Serrano

De cara al nou procés electoral de 1990, l'exèrcit mantingué la seva posició, la Casa Blanca es desentengué de la DCG i del seu candidat plenament desacreditat i l'oligarquia es fraccionà principalment en tres partits: MAS (Jorge Serrano), PAN (Alvaro Arzú) i UCN (Jorge Carpio). Serrano guanyà a la segona volta (68 %) contra Carpio (32 %) gràcies a la suma dels vots panistes, la indiferència dels EUA³⁴¹ i el vot protestant que ja l'havia afavorit a la primera volta a conseqüència de l'obligada retirada de Ríos Montt. S'ensorraren el MLN i el PR en unes eleccions de participació regular: 56'4 % en primera volta i 45 % en la segona.³⁴²

La situació anterior no va ser gaire modificada amb el nou president Jorge Serrano (1991-1993), però sí pels EUA que iniciaren retallades a les ajudes militars. Victoriós de la Guerra Freda, George Bush no se sentia gaire preocupat per les guerrilles centreamericanes i menys en el curs d'un procés de democratització i de pau. I sense abandonar del tot el suport militar, llançà la *Iniciativa para las Américas* per a reforç del lliure mercat capaç "de sostenir tant el creixement econòmic com l'estabilitat política d'Amèrica Central i del Carib". L'oligarquia acollí el pla de Bush, però fracassà a causa d'unes estructures productives massa febles, l'escassetat de recursos financers, l'elevat nivell de pobresa,...

El nou president incorporà diversos ministres procedents del PAN (o sigui del sector privat modern) i del CACIF, i -amb la desimboltura que li proporcionà el final de la Guerra Freda- s'imposà sobre les forces armades destituint els oficials que no seguien la línia governamental (entre ells dos ministres de Defensa) i ordenà l'obertura de judicis contra militars imputats de violacions als drets humans.³⁴³

Serrano, doncs, havia començat bé, més encara quan reconegué que no hi hauria pau "*si permanecen las causas que motivaron el conflicto*", i amb la creació d'una Comissió

³⁴¹ .- Segons Casaús, el PAN era el partit que disposava de més suport entre l'oligarquia, però el MAS hi sumà, a més, un 35 % de l'electorat evangelista. La UCN era el que tenia menys suport de les elits. Casaús (1994): Epígraf 1.

³⁴² .- Dades del TSE.

³⁴³ .- Casos de Puerto Quetzal, Peronia i Maritzia Urrutia. Cosa diferent eren les sentències dels jutges i llur incompliment. P.ex. el general Marco González Taracena, comandant de la presó militar de la qual varen escapar-se els dos soldats acusats de la mort dels camperols del cas Peronia, "*fue sólo*

per la pau (*Comisión por la Paz, COPAZ*) presidida per un civil i integrada per civils i militars.³⁴⁴ Mantingué, però, les accions bèl·liques, les de repressió antiinsurgent,³⁴⁵ i les pràctiques d'impunitat en diversos casos. La seva *Iniciativa para la paz total de la Nación* (8 d'abril de 1991), que recollia aquella idea, marcà la línia i la imatge de les negociacions. Es va formar la *Coordinadora de Sectores Civiles (CSC)* i la *Coordinadora Civil por la Paz (COCIPAZ)* amb cooperatives, col·legis professionals, petits empresaris, USAC i CGTG.³⁴⁶

Tanmateix, les negociacions responien sobretot a la voluntat política de Serrano, perquè ni l'exèrcit ni la guerrilla havien modificat les seves posicions: "*las pláticas sólo eran tácticas de oportunidad*",³⁴⁷ però pressions internacionals i internes (inclosos grups militars, a causa de les baixes sofertes) conduïren a una nova reunió a Mèxic (abril, 1991), a la qual els militars assistiren per primera vegada i convençuts de guanyar la guerra "política": de manera immediata amb l'objectiu del lliurament de les armes per la URNG a canvi de concessions mínimes, i a llarg termini amb el fixament de les noves regles del joc polític després de la pau.

Per primer cop, doncs, les forces armades estaven disposades a parlar del nou règim posterior al conflicte armat, i l'abandó de les armes ja no va ser condició prèvia per negociar, cosa que significà "*un pequeño pero importante paso adelante*".³⁴⁸ La URNG hi obtingué una primera victòria negociadora amb l'acceptació per l'exèrcit de "l'agenda llarga": el debat sobre les causes que havien provocat l'enfrontament armat. Naturalment, el debat seria dur i la batalla negociadora per establir les regles futures

temporalmente removido" i acabà de ministre de Defensa (amb Ramiro de León, exPDH!). McCleary (1999): 153-155.

³⁴⁴.- La presència directa de militars en les negociacions va ser positiva per la seva implicació efectiva i la de les forces armades en els compromisos adoptats. Mal vista, doncs, pels militars del sector dur: quatre dels oficials que integraven la primera COPAZ ocuparen posteriorment la cartera de Defensa, però entretant varen ser objecte d'avertiments, mentre que els civils foren amenaçats de mort per "traïció als interessos nacionals". Arévalo (1998a): 107.

³⁴⁵.- P.ex. violació i tortures a la monja Diana Ortiz i assassinats de Michael Devine i d'Héctor Oqueli (salvadorenc) que, sumats al de l'antropòlega Myrna Mack i a la massacre de Santiago Atitlán, forçaren els EUA a suspendre l'ajuda fins que Guatemala esbrinés cadaun d'aquests casos. El MP acusà Noel Beteta, membre de la Intel·ligència de l'exèrcit, de la mort de Mack, que va ser assassinada per un escamot de l'EMP. *La Chinita* mantenia contactes i col·laboració estreta amb el bisbe del Quiché, Mr. Julio Cabrera, i amb els indígenes de l'àrea ixil (que tenien prohibit de parlar-hi) i en especial amb els desplaçats interns i les CPR, en relació als quals Mack publicà (1990) el llibre *Política institucional hacia el desplazado interno de Guatemala*. Fundació Myrna Mack (2000): *Passim*. Ortiz presentà als EUA demanda contra el ministre de Defensa, Gramajo, l'any 1991. Guanyà.

³⁴⁶.- Palencia y Holiday (1996): 61.

³⁴⁷.- Reyes (1997): 59.

³⁴⁸.- Jonas (1996): 17 i ss.; i (2000): 91 i ss.

seria forta, i sense garanties que la guerra acabés.

Per tant, el **Acuerdo del procedimiento para la busca de la paz por medios políticos**, aprovat a Mèxic (abril de 1991), constituí el primer dels Acords entre govern/exèrcit i URNG –és a dir, “*el inicio del proceso de negociación directa*”³⁴⁹- i per tant de gran transcendència a causa de l'avenç negociador, per la categoria política dels participants,³⁵⁰ i pels objectius de “*buscar en el menor tiempo posible la firma de un acuerdo de paz firme y duradera, en el cual se consignent los acuerdos políticos, su implementación y ejecución por las partes y los términos de verificación*”. També s’hi formalitzà l’acord de no trencar les negociacions de forma unilateral, i s’acordà l’agenda llarga d'onze temes que serien discutits en el futur i que havien estat proposats per la societat civil durant el *Gran Diálogo Nacional*.³⁵¹ L'exèrcit acceptava de negociar amb la URNG i admetia la distinció entre el contingut *substantiu* de l’agenda (relacionat amb la problemàtica del país) i l’*operatiu* (referent al final de les hostilitats, la firma de la pau i la desmobilització dels guerrillers)³⁵² i el procediment. L'exèrcit va acceptar de negociar temes substantius abans del desarmament de la URNG, però en el futur tornà a intentar la desmobilització guerrillera com a pas previ a qualsevol acord.³⁵³

Mentre les parts negociaven i signaven aquest rellevant Acord sabien que la guerra continuava ni que fos en els pobres territoris dels indígenes, lluny dels centres urbans. No hi havia encara confiança entre els negociadors. No ha d’estranyar, doncs, que les sessions posteriors a Cuernavaca (juny, 1991) finalitzessin sense acord, però varen permetre d’iniciar el debat sobre democratització i drets humans i aconseguir-hi punts de coincidència que les parts recuperarien més endavant.

En canvi, el **Acuerdo sobre democratización para la busca de la paz por medios políticos** (Querétaro, juliol de 1991) avançà en l’agenda fixada i presentà “*un caràcter*

³⁴⁹.- Rosada-Granados (1998): 22.

³⁵⁰.- Varen ser el secretari general de la Presidència, un ministre, tres assessors de Serrano, tres generals, dos coronels i quatre membres de la Comandància General de la URNG i quatre més de la Comissió Politicodiplomàtica, i Mr. Rodolfo Quezada per la CNR i Francesc Vendrell per l’ONU.

³⁵¹.- Els temes acordats eren: 1./ democratització; drets humans. 2./ enfortiment del poder civil i funció de l'exèrcit en una societat democràtica. 3./ identitat i drets dels pobles indígenes. 4./ reformes constitucionals i règim electoral. 5./ aspectes socioeconòmics. 6./ situació agrària. 7./ reassentament de les poblacions desarrelades per l'enfrontament armat. 8./ bases per a la incorporació de la URNG a la vida política del país. 9./ aranjaments per al definitiu alto el foc. 10./ cronograma per a la implementació, compliment i verificació dels acords. 11./ signatura de l'Acord de Pau Ferma i Duradora (APFD), i desmobilització.

³⁵².- Aguilera (1994): 190.

³⁵³.- Jonas (2000): 140.

*revolucionario*³⁵⁴ perquè les parts reconegueren la submissió de l'exèrcit al govern. A més, incorporà també altres temes, parcialment el dels drets humans, el dels indígenes i el funcionament democràtic de les institucions polítiques. No va ser fàcil arribar-hi, com és natural després de 30 anys sense democràcia, amb un estat i un país militaritzats i amb una guerrilla incapaç de vèncer, però tampoc no fou difícil perquè constituí un Acord de mínims per establir un marc general de democràcia sobre la base del reconeixement per part de la guerrilla de l'existència de democràcia al país (la democràcia de mínims: ja es celebraven eleccions "correctes i netes") i l'acceptació per part del govern/exèrcit que aquesta democràcia era perfectible i havia d'incorporar elements econòmics, socials i culturals, i no limitar-se als polítics. Fou un Acord "*win-win*".

Les dificultats temàtiques i l'absència de confiança entre les parts conduïren a una subsegüent negociació llarga, amb noves i nombroses discussions a Mèxic sobre drets humans que duraren uns tres anys, durant els quals a causa de la forta ofensiva a Costa Sur i a Alta Verapaz, dels bombardejos a El Quiché, dels atacs contra les CPR, i sota la influència de la signatura dels Acords de Pau de El Salvador (gener de 1992), el procés sofrí una paràlisi que el conciliador Quezada va ser incapaç de superar, si bé s'anaren aconseguint preacords amb el mètode del pèndul i en reunions en petits comitès, durant l'any 1992, en mig d'acusacions mútues en què també participaren el CACIF i l'AGA.³⁵⁵ Va ser el moment del famós *Nunca en Guatemala*, campanya del CACIF.

Pel febrer de 1992 les parts aconseguiren un principi d'acord sobre drets humans. Per l'abril del mateix any la URNG, forçada pel govern a definir-se sobre el procés i la seva voluntat negociadora, publicà *Guatemala, una paz justa y democrática: contenido de la negociación*, contestada pel govern al juny següent. Per l'agost s'acordà que el PDH verificqués el caràcter voluntari dels seus membres (d'acord amb la constitució de 1985). A finals d'any, però, faltava encara el consens sobre el paper futur de les PAC (anomenades ja *Comités Voluntarios de Defensa Civil*), sobre la Comissió de la Veritat i sobre l'inici de l'aplicació dels acords. Ni els uns ni els altres manifestaren canvis en els

³⁵⁴.- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 192.

³⁵⁵.- Serrano demanà la dimissió del ministre de Desenvolupament a causa de les queixes del titular de Defensa que l'acusava d'aplicar massa bé els Acords aprovats! CACIF i AGA acusaren la URNG dels problemes de Guatemala i reclamaren la seva rendició, mentre sectors de l'exèrcit "*consideraban la COPAZ como traidores*". Jonas (2000): 92.

plantejaments. Tanmateix, la societat desitjava que el conflicte s'acabés "*cuanto antes*", l'exèrcit no amagava el convenciment de la seva "*superioridad bélica*" sobre la guerrilla, la qual utilitzava l'argument de "*no haber sido totalmente derrotada*", i diverses organitzacions socials demanaren d'incorporar-se a les negociacions a través de la *Coordinadora de Sectores de la Sociedad Civil*. Nova situació que palesava el fracàs dels partits polítics i l'avenç dels sectors socials (UASP, Grup d'Atlixco: empresaris i professionals).³⁵⁶

El procés no havia aconseguit prou credibilitat i les parts seguien considerant una alternativa millor al procés de pau, la victòria militar, en especial per part de les forces armades conscients que -al revés de El Salvador- a Guatemala la guerrilla estava perdent la guerra. També alguns alts dirigents de la guerrilla havien considerat el procés negociador en aquesta etapa "*de manera táctica*".³⁵⁷ Al mateix temps, la preocupació i els nervis que els Acords de El Salvador (Chapultepec, 1992) havien causat a l'exèrcit i al CACIF frenaren el seu possible interès en una ràpida aplicació dels acords adoptats i reduïren a zero el seu desig d'una futura Comissió que investigués les violacions de drets humans i les violències passades.

De fet, hi hagué durant tot el procés discussions internes al si de la guerrilla, igualment a l'interior de les forces armades entre els partidaris de negociar i els de mantenir la guerra fins a la victòria final; però igualment entre el govern i l'exèrcit, i entre el govern i el CACIF. Per tant, els negociadors eren múltiples, en espais decisoris diferents, i amb responsabilitat vers destinataris concrets distints: tots havien de ser acontentats.³⁵⁸

En aquestes circumstàncies Serrano presentà a l'ONU (gener de 1993) un nou pla de pau -*La Paz en 90 días*- desfavorable a la guerrilla i limitat als drets humans i a la desmilitarització: "*más que una propuesta de paz... un ultimátum*".³⁵⁹ Pla que formava part d'una ofensiva política, militar i diplomàtica contra la guerrilla.³⁶⁰ El seu fracàs fou seguit per una tongada de negociacions paral·leles fora de la Mesa bilateral sobre, entre altres, els problemes de refugiats i desplaçats, per anar avançant en un procediment

³⁵⁶ .- Bustos (1996): 52.

³⁵⁷ .- Jonas (2000): 92 i 125.

³⁵⁸ .- És bo de recordar que Serrano destituí el ministre de Defensa que s'havia oposat a les negociacions, i destinà a situació de retir un comandant de la Força Aèria per haver efectuat una acció antiinsurgent en coincidència amb la presència a Guatemala d'un expert de l'ONU en Drets Humans. L'exèrcit anava perdent espais de poder i capacitat de vetar i d'influir decisions del govern.

³⁵⁹ .- Rosada-Granados (1998): 26-29.

³⁶⁰ .- Reyes inclou en l'ofensiva el Grup de Països Amics.

que va demostrar-se d'una gran utilitat en el futur (Oslo, 1994).

Entretant, la societat s'havia anat desentenent del funcionament polític del règim molt inestable a causa dels pactes fracassats -entre MAS, PAN i PSD fins a gener de 1992,³⁶¹ i després la "*trinca infernal*" formada per MAS, UCN i DCG, que havia sostingut Serrano durant divuit mesos- i a causa de la marxa de l'economia amb un SIU creixent i després de fallits intents de consens amb el CUSG i la CGTG, la CONFECOOP i el sector empresarial, i entremig d'episodis tan ridículament lamentables com "*apagones (eléctricos) que duraron varios días*" a la ciutat de Guatemala (setembre de 1991). Hi havia en joc, per part de Serrano, la privatització o la venda d'accions d'INDE, de l'*Empresa Eléctrica de Guatemala (EEG)* i de GUATEL.³⁶²

En part, les dificultats polítiques per un "*pacto social*" procedien d'expectatives diferents: purament econòmiques des del govern i des del sector privat, i en canvi des de grups socials i sindicals es pretenia un gran acord nacional polític per la pau i un consens social amplíssim.³⁶³ Però igualment els obstacles econòmics derivaven en aquest moment de l'existència d'un pacte interelits posterior –i no previ- als resultats electorals, amb uns titulars ministerials que executaven polítiques contradictòries (neoliberals i socialdemòcrates) junt amb alguns que estaven executant accions simplement d'ajut a l'església pentecostal.³⁶⁴

Si existien desavinences al govern, no cal dir les disputes entre l'Executiu i el Legislatiu amb la compra de vots de diputats per part de Serrano; compra que acabà de desprestigiar el president amb crítiques per corrupció que s'estengueren motivadament al govern, a alguns diputats i al poder judicial. El grau de corrupció era tal que el president del Congrés, el democratacristià José Lobo Dubón (aliat del MAS), recomanà la desobediència civil contra l'augment de les tarifes elèctriques i, junt amb el president de la CSJ, Juan José Rodil, i el diputat Obdulio Chinchilla (PR),³⁶⁵ amenaçaren el

³⁶¹ .- La raó principal de la retirada del PAN va venir pel reconeixement per Serrano de la independència de Belize (1991), després de negociacions personals sense la participació de la cancelleria i al marge dels procediments constitucionals obligats, segons denúncies del Col·legi d'Advocats. El titular del Ministeri d'Exteriors es va veure obligat a renunciar. Luján (1998): 360.

³⁶² .- McCleary (1999): 173-178. Les generadores que el govern volia privatitzar eren les més importants: Aguacapa, Jurún-Marinalá i Michatoya, i Los Esclavos.

³⁶³ .- Es pretenia que el pacte inclogués partits, sindicats, organitzacions econòmiques, universitats, col·legis professionals, confessions religioses,... Gálvez (1994): 70 i ss.

³⁶⁴ .- Casaús (1994): Epígraf 2.

³⁶⁵ .- "*Chinchilla se había convertido en los últimos años en uno de los mayores proveedores del Estado y estaba involucrado en negocios como el tráfico de vehículos robados, en el cual existían fuertes intereses militares*". ODHA (1998): Vol.III, 328n.

govern de bloquejar al Congrés la proposta de Serrano (per eliminar els subsidis d'electricitat) si no els era adjudicada la concessió del contracte per als generadors del port de Champerico, i encara forçaren la situació amb l'amenaça d'acusar formalment Serrano per corrupció.

L'escassa participació electoral a les municipals de 1993 (30%) en les quals, però, sortí guanyador el partit de Serrano, evidencià un preocupant distanciament entre govern i societat civil, i entre les elits econòmiques i militars i el govern. En aquell moment (maig-juny de 1993), amb un sistema de partits sense funcionalitat i amb un Congrés hostil i corrupte, amb un poder judicial igualment venal (en especial la CSJ),³⁶⁶ amb pressions militars a conseqüència del procés de pau i amb la possibilitat d'un judici per corrupció, Serrano cregué que podia imitar l'autocop d'estat de Fujimori al Perú (1992), però la societat civil ho impedí amb l'ajut també de la comunitat internacional encapçalada pels EUA, l'OEA,³⁶⁷ països centreamericans com Panamà i Costa Rica, la UE (en especial Alemanya) i el Japó, que amenaçaren d'excloure Guatemala del Sistema Generalitzat de Preferències (GSP), de retirar-li el seu suport econòmic i de bloquejar els préstecs del FMI i del BM.

Les seves *Normas Temporales de Gobierno*, eufemisme que pretenia amagar l'autocop d'estat (25 de maig), iniciaren el *serranazo*, que va ser refusat per la CC de manera contundent des del seu moment original i el TSE es negava a convocar noves eleccions. Prèviament, Serrano ho havia comunicat al ministre de Defensa, José García Samayoa, i als altres alts comandaments militars i després als membres del govern, dels quals només un, el titular de Treball, Mario Solórzano, renuncià al càrrec. La resta seguí.

El paper advers de la societat civil fou determinant. Començà el CACIF que, en resposta a la invitació de Serrano de sumar-se al cop, li comunicà la seva negativa taxativa, li recomanà vivament el retorn a la legalitat constitucional i influí sobre la postura contrària del sector civil. El CACIF creà immediatament el *Foro Multisectorial (FMS)* des del qual connectà amb la *Central General de Trabajadores de Guatemala*

³⁶⁶ .- El president de la CSJ va ser acusat posteriorment (1995) de: supressió, ocultació i destrucció de documents, abús d'autoritat, encobriment propi i usurpació d'atribucions, dol o engany en contractes d'arrendament, peculat, malversació, concusió i frau. McCleary (1999): 190.

³⁶⁷ .- L'OEA organitzà una missió que efectuà diverses gestions amb institucions i amb personalitats guatemalenesques per al retorn a la constitucionalitat. La Missió s'endugué un excel·lent record dels magistrats de la CC, i pèssima dels de la CSJ. McCleary (1999): 236-244.

(CGTG) i amb la *Confederación Guatemalteca de Federaciones Cooperativas (CONFECOOP)*. Va ser des d'aquest organisme, situat a la seu del CACIF, que empresaris, sindicalistes i cooperativistes (amb el Col·legi d'Advocats i diversos magistrats de *la Corte de Constitucionalidad*) accionaren i pressionaren sobre partits polítics i militars.

Simultàniament, les esquerres (amb Rigoberta Menchú, Helen Mack i el rector de la USAC, Alfonso Fuentes Soria) havien organitzat un moviment de reacció a Serrano i contra les forces armades, aixoplugat a la Universitat, el *Foro Multisectorial Social (FMSS)*, al qual s'afegiren diversos col·lectius com UASP, CUC, GAM, *Federación Nacional de Trabajadores (FENATEG)*, la *Coordinadora Nacional de Indígenas y Campesinos (CONIC)*, l'*Asociación de Estudiantes Universitarios (AEU)*, entre altres.³⁶⁸

EL FMSS entenia erròniament -igual que la guerrilla- que l'autocop de Serrano comptava amb el suport de l'exèrcit en la seva totalitat o que, fins i tot, havia estat planificat per les forces armades. Motius pels quals s'afanyaren a sol·licitar la intervenció internacional. Ajudà a aquesta percepció equivocada l'actitud del ministre García Samayoa, i també la proximitat cronològica del *fujimorazo*, sense adonar-se de les diferències entre Guatemala i Perú: Fujimori disposava d'una gran acceptació social (60 %), però no Serrano (30 %); la guerrilla *Sendero Luminoso*, implacable i indomable, havia sembrat el país de morts civils, policies i militars, la URNG estava negociant; l'exèrcit peruà gaudia de carta blanca contra la guerrilla, a Guatemala les forces armades ja negociaven i ja havien acceptat el retorn d'exiliats presumptament vinculats al moviment guerriller; a Perú la societat civil i les institucions polítiques es trobaven en reculada democràtica, a Guatemala al revés.³⁶⁹

El FMS, esdevingut centre de l'oposició a Serrano, va ser transformat (30 de maig) en *Instancia Nacional del Consenso (INC)* junt amb el FMSS. S'hi incorporaren partits polítics (UCN, DCG -que havien abandonat l'aliança amb Serrano- PAN, MLN, FRG, PSD), confessions religioses i organitzacions maies. La societat civil s'hi destapà de manera decidida.³⁷⁰ Hi estava exercint un paper protagonista, diferent d'abans.

³⁶⁸.- Algunes mantenien estretes vinculacions amb la guerrilla. P. ex. GAM amb ORPA, CUC amb l'EGP. McCleary (1999): 204.

³⁶⁹.- McCleary (1999): 203-207.

³⁷⁰.- La INC i la MSS no aconseguiren aplegar totes les institucions, en especial les dels maies. S'hi incorporaren les que integraven la "*Mesa maya*" com *Majawil Q'ij* i el *Coordinadora Consejo de Organizaciones Mayas de Guatemala (COMG)*. En canvi, no l'*Asamblea del Pueblo Maya (APM)* que,

La reacció oposada va ser general, política, social, econòmica, explotà immediatament i s'estengué a nivell intern popular i institucional i per part de la comunitat internacional: tothom va témer pel procés de democratització i per les negociacions de pau.

Amb Serrano aïllat i pressionat des de dins de Guatemala i des de la comunitat internacional, i amb l'exèrcit dividit, el procés de retorn a la constitucionalitat i de destitució de Serrano avançà de pressa. L'1 de juny, mentre el ministre de Defensa i els altres alts càrrecs militars compromesos, estaven a l'expectativa, el director d'Intel·ligència, Otto Pérez Molina, i altres oficials aconseguiren la destitució del president, però aleshores es resistí el vicepresident, Gustavo Espina, ajudat pels militars serranistes i pels polítics temorosos de canvis a causa dels seus delictes de corrupció, i per la informació sobre la llista de diputats i magistrats a depurar després de la derrota del cop d'estat.³⁷¹

Els dies 2 i 3 passaren entre tota mena de rumors i amb reunions a totes bandes mentre Espina intentava reforçar la seva posició amb un intent de cop d'estat (ajudat per García Samayoa) i començava a deteriorar-se la situació amb advertiments de vaga general i mobilitzacions nacionals dirigides per la UASP. Va ser en aquests dies (30 de maig i primers dies de juny) que el CACIF s'adonà que per a guanyar a Serrano i a Espina (i als militars que els feien costat) calia ampliar l'aliança amb tot el sector civil. La situació fou desbloquejada el dia 4, en una reunió de la INC amb l'alt comandament militar que havia estat orientada pel general Mario René Enríquez. L'acord d'elits -de totes, excepte l'església catòlica, Menchú i Mack- obrí el camí a la normalitat i reforçà el mutu compromís de defensar les institucions democràtiques i de refusar la violència com a solució als enfrontaments.³⁷² Novament un grup de militars amb un criteri clar sobre les negociacions de pau i el paper futur de l'exèrcit es situava a la cúpula militar, tot i que continuava l'enfrontament entre els de "*La Cofradía*" i els de "*El Sindicato*".³⁷³

com que desconfiava de la INC, proposà la candidatura per a vicepresident de Ricardo Cajas. Palencia y Holiday (1996): 72. El *Consejo de Desplazados de Guatemala (CONDEG)* no sols hi participà sinó que, dins la seva campanya "*por una vivienda digna*", intentà "*la expropiación de los bienes de los funcionarios corruptos y golpistas*" i començaren a ocupar finques i negociacions amb el govern. CONDEG: "Documento para la Asamblea Extraordinaria del Gobierno Nacional de Desplazados de Guatemala. Anexo". Gener de 1997. Guatemala.

³⁷¹.- Ni Serrano ni el vicepresident Gustavo Espina, malgrat el recolzament del cap de l'exèrcit, García Samayoa, aconseguiren la presidència, tot i que 50 diputats (d'un total de 115, és a dir, 8 menys dels necessaris per a la majoria) havien ratificat l'elecció d'Espina després que aquest protagonitzés un segon cop d'estat. "Guatemala. El Serranazo...". Pàgina Abierta, Núm. 29-30. Juliol-agost de 1993. Pp.32-33.

³⁷².- McCleary (1999): 296-297.

³⁷³.- ODHA (1998): Vol.III, 324-325.

A causa de les accions de la INC i del FMSS, i sotmès també a pressions internacionals,³⁷⁴ l'exèrcit havia deixat caure Serrano i, d'acord amb la Constitució, havia adoptat la funció de garantir l'ordre constitucional i havia deixat la solució jurídica a mans de la *Corte de Constitucionalidad*: “*por primera vez en la historia del país se rompió el orden constitucional sin que se notara abiertamente la presencia militar...*”³⁷⁵ Però García Samayoa i altres caps militars de “*La Cofradía*” hi havien estat ben presents, i encara l’any 1994 intentaren recuperar posicions i fins “*estudiaban la posibilidad de forzar la dimisión del presidente Ramiro De León para que ascendiera el vicepresidente Herbruger*”.³⁷⁶

El dia 5 de juny, el legislatiu elegí president en segona votació el fins llavors Procurador dels Drets Humans, Ramiro de León. L’endemà, en el seu jurament, es comprometé a “*combatir la impunidad, la corrupción, el narcotráfico y la depredación*”.³⁷⁷ La crisi havia durat deu dies de riscos per al procés de democratització i de pau.

3.3.- Frenada inicial de De León Carpio i múltiples Acords al final

El nou president, Ramiro de León Carpio (1993-1995), home sense partit, no comptava amb la confiança ni de l'exèrcit ni de l'oligarquia, de manera que al cap d'un mes encara no havia aconseguit completar el seu gabinet; i un cop completat, també se'n separà la societat civil que, sorpresa, no se sentí representada pel nou Executiu. Inicialment, De León s'aferrà en la INC, en especial per la seva lluita promesa contra la impunitat i la corrupció: pretengué de depurar el Congrés i començà un enfrontament amb les forces polítiques -hi destacà la DCG- que paralitzà l'acció de govern, el país i el procés de pau, que, sorprenentment, per a ell no constituïa cap prioritat.³⁷⁸

Poc a poc, la INC anà canviant: en marxà l'oligarquia i s'hi incorporaren (entre el 14 i el 21 de juny) confessions religioses, associacions indígenes i membres de mitjans de

³⁷⁴ .- També pressionaren eficaçment sobre l'exèrcit i sobre el CACIF el Parlament Europeu, l'ONU i els EUA. Els partits polítics guatemalencs mantingueren, en canvi, una lamentable actitud entre procolpista i desorientada, temerosos del merescut descrèdit popular.

³⁷⁵ .- Rosada-Granados (1998): 32.

³⁷⁶ .- ODHA (1998): Vol. III, 325.

³⁷⁷ .- McCleary (1999): 302.

³⁷⁸ .- De León Carpio arribà a la presidència amb el prestigi sociopolític de la figura del Procurador dels Drets Humans, però també és just de recordar que el seu origen polític era el MLN, el partit de l'extrema dreta vinculada als escamots de la mort. Però els seus problemes procedien de la seva soledat política.

comunicació.³⁷⁹ La pugna amb els diputats acusats de corrupció, i que es resistien a renunciar al seu escó, s'agreujà fins a arribar a la formació d'un Congrés alternatiu, i a un enfrontament directe Congrés-Executiu. De León no afluixà, i a la depuració de la Cambra Legislativa afegí (setembre) la de la CSJ, tot acusant els presidents d'ambdues institucions.³⁸⁰ L'enfrontament entre els poders legislatiu i executiu s'allargà i conclougué amb l'organització pel TSE d'un plebiscit sobre 50 reformes a la Constitució que no atenyien ni la corrupció ni la impunitat ni la immunitat dels congressistes. El referèndum comptà amb l'oposició de grups polítics, cívics i populars, i es resolgué amb una escassa participació del 15'87 %.

Les propostes del nou govern per la via de COPAZ, coordinada per Héctor Rosada, considerat proper a l'exèrcit, i defensor de les "*narrativas simétricas*" sobre la violència passada causada per les institucions governamentals i militars i per les guerrilles, constituïen una reculada ja que tornaven a insistir en l'alto el foc i en el desarmament previ de la URNG amb la conversió de la guerrilla en un "*sector más de la sociedad*" per limitar-ne "*el excesivo protagonismo que se le había otorgado*".³⁸¹ "*Había un rompimiento en la negociación*", segons COCIPAZ,³⁸² que va allargar la paràlització de les negociacions fins a finals de 1993.

Autodissolta la CNR, els membres del govern (amb Rosada-Granados) pretengueren crear-ne una altra, però De León s'hi oposà per no enfrontar-se amb la CEG. Refusada la "*Propuesta para el reinicio del proceso de paz*" o "*Plan Rosada*", no aconseguí més suport el *Plan Nacional de Paz* (octubre de 1993) però sí el posterior *Pacto de Paz* (novembre) que el govern De León pactà ràpidament amb el Congrés, el sector empresarial i l'exèrcit, que incloïa reformes constitucionals, una nova CSJ, eleccions

³⁷⁹ .- Mr. Alvaro Ramazzini (pels catòlics), Miguel Palacios (pels episcopalistes) i Vitalino Similox (pels evangèlics).

³⁸⁰ .- "...Los partidos políticos prefirieron usar el Congreso como un medio para satisfacer intereses de corto plazo y para enriquecimiento personal... La CSJ, cuyo presidente estaba profundamente implicado en los negocios del Congreso, usó su institución para enriquecimiento personal y dejó de insistir en la aplicación imparcial y efectiva de las leyes. Él, al igual que miembros del Congreso, abusó de las libertades constitucionales... El Ejecutivo, con una tradición de clientelismo y actividades buscadoras de rentas, continuó esas prácticas...". Tot confluí en "*un severo deterioro en el funcionamiento del gobierno*". McCleary (1999): 336.

³⁸¹ .- *Ibidem*. Pp. 40 i ss.

³⁸² .- Consejo Latinoamericano de Iglesias, Consejo Mundial de Iglesias, Consejo Nacional de las Iglesias de Cristo en los EEUU, Federación Luterana Mundial (1993, 1994 i 1995): Hacia una nueva sociedad. Cuatro Informes de la Consulta Ecueménica por la Paz y la Democracia en Guatemala. Primer Informe. 15-19 de novembre de 1993. Washington. P. 29.

legislatives i un pacte de govern per consens de tota la societat.³⁸³ Constituï una derrota dels partits –molt tocats després del *serranazo*- en especial els més afectats per la corrupció (DCG, PR) i “*que han dejado de ser intermediadores de la sociedad civil*”,³⁸⁴ una victòria plena dels empresaris que aconseguiren modificar la Constitució de 1984 amb uns canvis allunyats de les exigències populars contra la corrupció i d'aprofundiment democràtic i un triomf dels militars ja que Carpio “*fue más eficaz para los intereses militares que cualquier general... Tras el trono continuan siendo el ejército y la cúpula empresarial*”.³⁸⁵

El referèndum subsegüent (gener de 1994) fou guanyat només amb el 16% de la població, lògicament decebuda perquè les reformes havien esdevingut una nova distribució de quotes de poder. I Guatemala entrà en una crisi de governabilitat creixent, a l'Executiu, al Legislatiu, a la societat civil. Només l'exèrcit aguanta i esdevingué el suport institucional de De León, mentre els empresaris modernitzants se n'havien allunyat o foren apartats del govern; un govern incapaç de garantir les condicions de modernització de l'economia, incapaç de reformes institucionals i polítiques per obrir i preparar Guatemala per al futur. Uns empresaris que s'agruparen al PAN amb Arzú per a guanyar les eleccions i retornar al poder que sempre havien ocupat com a “elits dominants, o governants”.³⁸⁶ No ho tindrien fàcil perquè el FRG amb Ríos Montt arreplegava també una part sòlida de l'oligarquia (i no tan sols els episcopalistes i pentacostalistes).

Igual que els empresaris, també les forces armades havien endurit la seva postura en el procés de pau, però mantenien el convenciment que les negociacions eren inevitables i que, per tant, s'hi havia d'obtenir el millor resultat: la guerra es guanyaria en els Acords de Pau. A la represa negociadora contribuï la revolta de Chiapas (que amenaçà amb un conflicte guerriller d'abast regional) i hi col·laborà la renúncia del conciliador guatemalenc, Mr. Quezada (desembre, 1993), gens ben vist pel

³⁸³ .- Casaús (1994): Epígraf 3. Els acords del pacte, en el seu conjunt, “*significaban en la práctica una petición de rendición incondicional*”, i pretenien de “*modificar el procedimiento negociatorio y la agenda con que se había iniciado la fase directa (de las negociaciones)*”. AGUILERA, G.: “El salto hacia delante: el proceso de paz en 1994”, a *Buscando la paz. El bienio 1994-1995*. FLACSO. Guatemala. 1996. Pp. 29 i ss. Segons Rosada-Granados, “*con la excepción de la integración de una nueva CNR... todos los demás objetivos del Plan de Paz fueron cubiertos a cabalidad*”. Ob. Cit. P. 42.

³⁸⁴ .- Consejo Latinoamericano de Iglesias (1993): 95.

³⁸⁵ .- Centro de Estudios de Guatemala (1995): 50 i 231-232.

³⁸⁶ .- Casaús (1994): Epígraf 4.

govern/exèrcit que el considerava "*el quinto comandante de la URNG*".³⁸⁷ Va ser substituït pel representant de l'ONU, avalat per un comunicat de l'*Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado (ODHA)* de l'1 de gener de 1994 en què proposava que govern i URNG sol·licitessin la mediació de les Nacions Unides.³⁸⁸ L'increment de participació de l'ONU en el procés de pau, que inicialment havia estat vist amb desconfiança per ambdues parts, convenia ara a la URNG convençuda que l'ONU podia desbloquejar l'estancament negociador, i interessà al govern per substituir Mr. Quezada.

Així doncs, l'ONU esdevingué moderadora "*allanando el camino para una participación significativamente mayor de la comunidad internacional*",³⁸⁹ i sota els seus auspicis es reuniren govern i URNG a la ciutat de Mèxic el 10 de gener de 1994 i aprovaren el **Acuerdo Marco para la reanudación del proceso de negociación entre el gobierno de la República y la URNG**, que mantingué el compromís d'accelerar les negociacions a partir del temari aprovat anteriorment, possibilità la presència de la societat civil en les negociacions (sectors que havien participat al cicle d'Oslo i al "*serranazo*") integrada en part a l'Assemblea de la Sociedad Civil (ASC) creada en aquest Acord,³⁹⁰ i a COCIPAZ, assignà a l'ONU el paper de moderador i atribuï un destacat rol al Grup dels Països Amics, amb els quals es pretenia reforçar internacionalment el procés de pau singularment amb els EUA que, després de la Guerra Freda, al final de l'Administració Bush i durant la de Clinton, s'implicaren més a fons en el procés de Guatemala, i que s'incorporaren ara al Grup de Països Amics.³⁹¹

³⁸⁷.- Jonas (2000): 95.

³⁸⁸.- BRAN, R. i OGALDES, C.: "Cronología del proceso de negociación en Guatemala (enero-junio, 1994)", a *Buscando la paz. El bienio 1994-1995*. Ob.cit. Pp. 29 i ss. Prèviament, durant el govern Serrano, Guatemala havia aconseguit la substitució del representant de l'ONU, Francesc Vendrell, per Jean Arnault. Vendrell havia estat acusat d'extralimitar-se en les seves funcions per haver concertat una reunió entre Serrano i la URNG. Jonas (2000): 96 i 126.

³⁸⁹.- Jonas (1996): 23.

³⁹⁰.- L'ASC –presidida per Mr. Quezada- ocupà un lloc central en l'elaboració de propostes, que no eren vinculants, però que no podien ser bandejades sinó que havien de ser objectes de consideració. L'ASC de Guatemala –al revés de la de El Salvador- no constituïa un òrgan uniforme ni era instrument de cap partit. La seva diversitat de criteris i de posicions li atorgà gran credibilitat en la configuració de propostes de consens, tot i que no evità que el govern/exèrcit la considerés una "caixa de ressonància" de la URNG, malgrat la presència de representants del FRG.

³⁹¹.-El Grup dels Països Amics era integrat per tres estats llatinoamericans, Colòmbia, Veneçuela i Mèxic, per EUA, i per dos europeus, Espanya i Noruega. Els EUA eren l'única potència -i, de fet, potència hegemònica- capaç d'influir en l'exèrcit guatemalenc, però no hi jugà un paper tan directe com a El Salvador. Espanya representava la veu d'Europa; Noruega, a més de ser -com Espanya i Mèxic- país acollidor de reunions per a negociacions del procés de pau, demostrava un gran interès per Guatemala mitjançant la Federació Luterana Mundial ja des del terratrèmol de 1976, i exercí un rol molt actiu en tot el

A part d'aquest nou Acord marc, el procés recomençà amb dinamisme ja que pel març següent, a Mèxic, fou aprovat l'Acord calendari que establí com a temps límit per a concloure la negociació la resta de l'any 1994, i a Puebla les parts aprovaren finalment el primer gran Acord substantiu, l' "**Acuerdo global sobre derechos humanos**", (29 de març de 1994), gràcies a l'aparcament de l'espinosa Comissió de la Veritat, i així facilità l'aprovació ràpida del tema dels drets humans, en bona part ja prèviament acordats l'any 1992. Drets compresos a la Constitució, a les lleis ordinàries i als tractats internacionals subscrits per Guatemala, però que patien sempre greus problemes d'aplicació. Per això, l'Acord establí la independència i l'enfortiment de les institucions defensores dels drets humans, la lluita contra la impunitat, la depuració de les forces de seguretat, el rescabament de les víctimes i, entre altres, reafirmà el control sobre les PAC per part del PDH. El darrer punt de l'Acord aprovà la institució d'un cos verificador per part de l'ONU, la *Misión de las Naciones Unidas en Guatemala (MINUGUA)*,³⁹² per verificar la situació dels drets humans, el compliment de l'Acord, la investigació de denúncies i la seva tramitació a l'Organisme Judicial, la formulació d'informes públics i de recomanacions i la col·laboració a l'enfortiment democràtic de les institucions. Per primera vegada, doncs, un Acord implicà compromisos d'execució immediata, que no varen complaure tothom.³⁹³ Tant és així que, com subratlla Jonas,³⁹⁴ poc després de l'aprovació de l'Acord va ser assassinat Epaminondas González Dubón, president de la CC, "*típico mensaje de quienes se oponen a la paz*".

Ben aviat l'ONU envià a Guatemala una missió preliminar preparatòria de la definitiva que arribà amb retard. El treball de MINUGUA –tan sols la seva presència- es demostrà eficaç, però insuficient, en la tutela i defensa dels drets humans i en l'enfortiment institucional amb acords amb l'OJ, el MP, el PDH, COPREDEH, el govern en general i amb representants de la URNG; i també útil per a "*descubrir pistas probatorias que han servido a la investigación judicial, a la determinación de los responsables e incluso al*

procés de pau formalment i informalment; i va ser a iniciativa d'Oslo que Rigoberta Menchú va rebre el Premi Nobel de la Pau de 1992. Mèxic oferia l'avantatge de mantenir vincles amicals amb els dos bàndols negociadors i el seu interès va créixer amb motiu de la revolta de Chiapas (1994). Colòmbia i Veneçuela hi desplegaren un paper menor, nominal. En l'Acord final dels APFD (numeral 17) "*el Gobierno de Guatemala y la Unión Revolucionaria Nacional Guatemalteca*" expressaren el seu reconeixement al "*acompañamiento del Grupo de Países Amigos del Proceso de Paz*".

³⁹² .- MINUGUA va ser creada per l'Assemblea General el 20 de setembre de 1994.

³⁹³ .- BARANYI, S.: "MINUGUA, la ONU y el proceso de paz guatemalteco", a *La ONU y el proceso de paz en Guatemala*. FLACSO. Guatemala. 1996.

³⁹⁴ .- Jonas (1996): 24-25; i (2000): 98-129.

descubrimiento de indicios de la participación de agentes del Estado en grupos ilegales".³⁹⁵ Doble verificació, doncs, per part de MINUGUA en un model guatemalenc de Missió de les NNUU: sobre les violacions dels drets humans i sobre institucions, la legalitat del seu comportament i la conveniència o necessitat de la seva transformació i enfortiment sobre la base que tan perjudicial pot ser per als drets humans una acció passiva o la inexistència d'acció com una acció vulneradora.³⁹⁶

L'ONU aviat constatà que la causa principal de les violacions dels drets humans era la impunitat, sense que el govern pretengués d'eliminar-la. Pel que fa a l'enfortiment institucional, les àrees d'acció que MINUGUA establí com a urgents i imprescindibles varen ser: seguretat pública amb la reforma de la policia i del MP; reformes legals i reforç a l'OJ en especial en zones rurals i de majoria indígena; independència judicial i transparència en la provisió de places; tutela dels drets humans en l'àmbit judicial i de reforç a la PDH; i divulgació sobre drets humans. Aviat es detectaren influències de l'activitat de la Missió com la derogació del fur militar i reformes al Codi Penal.³⁹⁷ La presència de MINUGUA, la seva actuació i el seu significat generaren refús i fins hostilitat a Guatemala (amb atacs que inclouen trets, amenaces, segrestaments,...), però també serviren de fre i de moderació a possibles violacions de drets humans, i han estat contribuint eficaçment al procés de *peacebuilding* o de construcció i consolidació de la pau.³⁹⁸

Al mateix dia 29 de març, a Mèxic, les parts havien signat també el "**Acuerdo de calendario de las negociaciones para una paz firme y duradera en Guatemala**"

³⁹⁵ .- ESPONDA, J.: "El progreso de la Verificación de la Misión", a La ONU y el proceso de paz en Guatemala. FLACSO. Guatemala. 1996. P. 27.

³⁹⁶ .- *Ibidem*. P. 25.

³⁹⁷ .-LIMA, L.: "Fortalecimiento del poder civil para la defensa, promoción y protección de los derechos humanos en Guatemala: la experiencia de MINUGUA y los desafíos para la cooperación internacional", a Los retos de la paz. Ob. cit. P. 75.

³⁹⁸ .- PADILLA, L. A.: "La teoría de la resolución de conflictos y su aplicación al contexto sociopolítico de Guatemala", a Estudios Internacionales, Revista del IRIPAZ, Núm. 2. Guatemala. 1990; "The United Nations and conflict resolution in Central America. Peace making and peace building in international armed conflicts", a Estudios Internacionales, Revista del IRIPAZ, Núm. 12. Guatemala. 1995; "Lecciones de la participación de Naciones Unidas en los procesos de paz centroamericanos", a Tiempo de Paz, Núm.40. Guatemala. 1996. Posteriorment, en data 27 de març de 1997, l'Assemblea General de l'ONU va prorrogar i ampliar les funcions inicials de MINUGUA que deixà establertes en quatre àmbits: verificació del compliment dels compromisos dels APFD, avaluació dels programes d'acció derivats dels Acords, i formulació de recomanacions; activitat mediatadora, en especial des de la Comissió d'Acompanyament; assessorament i suport tècnic als organismes oficials de l'estat, a entitats privades i a ONG en defensa i promoció dels drets humans; i informació i divulgació sobre el procés de compliment dels APFD. Pel que fa als atacs rebuts, mai el govern va detenir els culpables: "*MINUGUA estaba experimentando los efectos de la impunidad documentada en sus informes*". Jonas (2000): 106.

amb l'adiament del mes de desembre següent com a data final de la negociació i inici de la desmobilització, malgrat que, com era d'esperar, el procés s'allargà,³⁹⁹ i la **"Declaración conjunta sobre la Comisión para el esclarecimiento de las violaciones de los derechos humanos durante el enfrentamiento armado"** en substitució d'un Acord sobre aquesta Comissió massa costerut: *"dentro de la derecha guatemalteca la sola idea de una Comisión de la Verdad era suficiente para provocar amenazas de golpe de Estado"*.⁴⁰⁰

Malgrat diversos crims,⁴⁰¹ la dinàmica dels acords de gener i març havia rellançat el procés de pau i de democratització amb una freqüència que recordà la dels primers temps (abril-juliol, 1991), i que es confirmà novament a Oslo pel juny del mateix 1994.

El **"Acuerdo para el reasentamiento de las poblaciones desarraigadas por el conflicto armado"** (de 17 de juny de 1994) va ser objecte d'un ràpid consens, tot i la seva complexitat, per tal com -ja ho hem referit anteriorment- havia estat molt enllestit l'any 1992 en reunions o negociacions al marge de la Mesa bilateral durant el govern Serrano entre aquest govern i les *Comisiones Permanentes de Refugiados Guatemaltecos en México (CCPP)*, nascudes a cavall dels anys 1987 i 1988.⁴⁰²

No presentà cap problema en relació als refugiats de Mèxic, però fou més complicat d'acceptar per part del govern i sobretot de l'exèrcit el caràcter de retornats o desplaçats interns dels membres de les *"Comunidades de Población en Resistencia (CPR)"*, una de *"las espinas... clavadas en las fuerzas armadas... modelo en miniatura de lo que hubiera sido el diseño guerrillero, de haber funcionado"*.⁴⁰³ També amoïnaven

³⁹⁹.- Es considera normalment que aquest sistema d'adiament extensiu d'acords en un termini breu és molt arriscat, ja que perilla de crear fàcil desànim en les dues parts negociadores -o en una- atès el més que probable alentiment de les negociacions a causa de múltiples motius.

⁴⁰⁰.- Jonas (2000): 109.

⁴⁰¹.- Segons la *Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala (ODHA)*, durant el període immediat posterior a la signatura de l'Acord (abril-juny de 1994) va obtenir-se informació sobre: *"ejecuciones extrajudiciales, 80; asesinatos, 229; atentados, 56; amenazas e intimidaciones, 48; desapariciones forzadas, 10; torturas, 4"*. Entre els assassinats d'aquell any destaquen el de l'activista social Borki Tacatic, del jutge Elías Ogáldez, del mossèn Stessel, crims que *"mostraron la debilidad de un acuerdo cuyo principal enemigo es la estructura de impunidad..."*. ALDANA, C. : "Análisis del Acuerdo Global sobre derechos humanos", a Los Acuerdos de Paz: efectos, lecciones y perspectivas. FLACSO. Guatemala. 1996.

⁴⁰².- Bastos i Camús (1996): 87.

⁴⁰³.- Les CPR eren noves poblacions -fins a 25.000 habitants- *"en los bolsos guerrilleros de Ixcán (la selva) y Chajul (la sierra) que lograron sobrevivir al intenso acoso del ejército desde 1982 hasta 1993"* quan es feren públiques acomboiades per ONG nacionals i internacionals. Hi havia una tercera CPR més petita al Petén. Gutiérrez (1997): 76. Varen començar a existir entre 1983 i 1984, però *"salen a la luz pública el 8 de setiembre de 1990"*. Per a l'exèrcit, es tractava de *"poblaciones retenidas y engañadas por los guerrilleros... sometidas... al servicio de la insurgencia del país"*. Bastos i Camús (1996): 89-92.

el reconeixement de la propietat de terres com element bàsic del reassentament, la verificació per MINUGUA, i la creació d'una "Comissió tècnica" integrada pel govern, representants dels refugiats i de la comunitat internacional, encarregada de dirigir l'execució de l'acord, i que el govern considerà atemptatòria a la seva sobirania,⁴⁰⁴ i la constitució d'un fons per al futur acompliment de l'Acord. Precisament, aquest destacat Acord substantiu merescué l'escepticisme generalitzat a causa de la seva aplicació no immediata.

Més dificultats comportà la -ja ajornada- Comissió de la Veritat que la URNG volia com la de El Salvador i el govern/exèrcit no en desitjava cap. Així doncs, el **Acuerdo sobre el establecimiento de la Comisión para el esclarecimiento histórico de las violaciones a los derechos humanos y los hechos de violencia que han causado sufrimientos a la población guatemalteca** (de 23 de juny de 1994) va ser possible només a causa de les pressions internacionals del Grup de Països Amics sobre la URNG que l'acceptà en uns termes molt diferents als desitjats.

L'Acord sobre la CEH pot ser considerat un híbrid que no va satisfer cap de les parts, però que tampoc no les disgustà del tot, és a dir, que conté aquells mínims que la feren acceptable gràcies al consens que, però, no va poder evitar amenaces de cop d'estat per un cantó,⁴⁰⁵ i desil·lusionades acusacions per l'altra banda: "*se produjo un gran descontento con una Comisión de la Verdad considerada como ineficaz y moralmente inapropiada*". Va ser diferent de la de El Salvador⁴⁰⁶ perquè, si bé, podia escatir i aclarir els fets passats (amb discreció i amb reserva de les fonts), no podia ser utilitzada per processar ni per indicar el nom dels autors; i, a més, també podria referir-se als actes de violència causats per la insurgència. "*La Comisión no pretende revanchismo sino lograr la paz*", afirmà el president de León.⁴⁰⁷ També Rigoberta Menchú la valorà positivament tot i lamentant que entrés en vigor amb tant de retard; i Nineth Montenegro (GAM) afirmà que l'acord va ser "*lo mejor que se podía lograr*".⁴⁰⁸

⁴⁰⁴.- La dificultat governativa procedia del fet que el govern considerava, com és políticament lògic, que les atribucions de la Comissió eren, de fet, competència de la sobirania de l'Estat. L'execució d'aquest Acord va permetre començar a resoldre un dels exilis més nombrosos de l'Amèrica Central. Pel que fa a les CPR, l'exèrcit les avaluava com una part de la guerrilla. Tenia més o menys raó.

⁴⁰⁵.- Per exemple, la intentona del general José Luis Quilo, viceministre de Defensa. Kruijt (1997): 26.

⁴⁰⁶.- Pel que fa a El Salvador, les majors atribucions de la Comissió de la Veritat restaren anul·lades a partir de la posterior llei d'amnistia de 1993.

⁴⁰⁷.- Bran i Ogalde (1994): 74.

⁴⁰⁸.- Palencia i Holiday (1996) : 61.

El consens obtingut s'havia decantat en aquest cas de la part del govern. No podia ser altrament. L'exèrcit de Guatemala estava massa implicat en tota mena de violacions dels drets humans com per acceptar una Comissió que ressucités el passat i dugués els autors dels fets delictius davant els tribunals. Però al mateix temps tampoc no era possible ni èticament ni política l'oblit del passat, de tantes cruels violacions dels drets humans. Potser l'oblit evitaria cops d'estat contraris al procés de democratització, però a costa de reforçar la immunitat i la impunitat dels militars –i dels civils- involucrats i, a més, en perjudici del suport popular al nou règim democràtic.

La CEH deixà un regust amarg a les parts, i els representants de cadascuna foren acusats d'actuar sense el previ consentiment dels seus representats. No ha de sorprendre en aquestes circumstàncies que el procés quedés novament paralitzat a causa de la complexitat temàtica del punt següent de l'Agenda negociadora -identitat i drets dels pobles indígenes- a conseqüència d'una major rigidesa negociadora de la URNG i per una major duresa dels representants del govern i de l'exèrcit que se sentien doblement pressionats: per part de l'exèrcit, recelós de la possible autonomia als pobles indígenes (que consideraven una amenaça a la unitat i integritat territorials de Guatemala) i per sectors civils, empresaris agrícoles i terratinents, temorosos que l'acord futur pogués implicar reivindicacions de terres o perjudicar els seus interessos. També fou acusat el govern d'incompliment de l'Acord global sobre drets humans, si bé la URNG va ser blasmada -juntament amb el govern- per l'Església catòlica de no tenir voluntat de complir els acords, raó per la qual l'Església sol·licità de l'ONU que vetllés pel compliment de l'Acord. La veritat fou que el govern no sols no impulsà la seva aplicació sinó que intensificà la guerra i "*augmentaron espectacularmente*" les violacions dels drets humans,⁴⁰⁹ i en lloc de potenciar la *Procuraduría de los derechos humanos (PDH)* segons compromís resultant del citat Acord (art.2.3), procedí a enfortir la *Comisión presidencial de los derechos humanos (COPREDEH)* i a ampliar-ne el radi d'acció. Quan els integrants de MINUGUA començaren el seu treball a Guatemala (21 de novembre de 1994), després d'un retard de vuit mesos, el procés es trobava en una fase crítica a causa d'aquest retard però també a conseqüència de tota la problemàtica al voltant de la Comissió de la Veritat i del futur Acord indígena. El retard, assenyala

⁴⁰⁹.- Jonas (1996): 25. Segons dades de l'ODHA, durant l'any 1994 i a partir de l'endemà de la signatura de l'Acord sobre drets humans, es produïren 1.512 violacions de drets humans (si bé alguns dels assassinats podrien ser motivats per altres causes, òbviament). I durant l'any 1995 les violacions foren

Sussane Jonas: "(socavó) la credibilidad de todo el proceso de paz".⁴¹⁰

La resta de l'any es caracteritzà per l'acció de MINUGUA, pels incompliments dels Acords anteriors i per la falta de consens, encara que es progressava lentament en debats i propostes al marge de la Mesa oficial de negociacions. Segons Arévalo, durant tot el procés els successius governs es trobaven negociant a "dues bandes": amb la guerrilla, i amb l'exèrcit i sector dur de l'oligarquia a qui havia de convèncer prèviament de la necessitat del contingut dels Acords i de la necessària legitimació internacional del règim. Per l'octubre Jean Arnault, director de la Missió de les Nacions Unides, convocà les parts per a reprendre negociacions sobre identitat i drets dels pobles indígenes; i simultàniament els maies mitjançant la *Coordinadora de organizaciones del pueblo maya (COPMAGUA)* feren notar la seva protesta per no haver estat integrats a les reunions.

La frenada negociadora que seguí preocupà i causà fortes pressions internacionals sobre la URNG i el govern per part de l'ONU amb sengles cartes del secretari general. La guerrilla expressà la seva desconfiança amb alguns atemptats. Pel gener de 1995 l'ONU insistí, però la resposta de les parts a les cartes rebudes demostraren la pervivència de manca de voluntat negociadora que obligà el secretari general adjunt de les Nacions Unides, Marrack Goulding, a mantenir durant els mesos de gener i de febrer nombrosos contactes a Guatemala que culminaren amb la represa de les negociacions directes el 2 de març sobre el segon esborrany *-borrador 2-* del tema indígena.

Les primeres propostes havien estat elaborades per COPMAGUA (maig de 1994), expressament constituïda per a aquesta finalitat i integrada per les principals entitats maies (COMG, IUCUM, APM i l'*Academia de Lenguas Mayas de Guatemala, ALMG*) amb un preàmbul durament crític contra l'exèrcit i el govern i contra la URNG.⁴¹¹ El treball de redacció de l'esborrany, la tasca de debats i de negociacions amb altres sectors va empènyer els maies a la majoria d'edat política i a participar en missions tan

1.782.

⁴¹⁰.- Jonas (1996): 25

⁴¹¹.- COPMAGUA, que representava 200 organitzacions maies, blasmava el govern i la URNG d'haver-les exclòs de les negociacions directes, en concret de les del cicle d'Oslo, malgrat que el poble maia "constitueix el 60% de la població". Atacava l'exèrcit per les represàlies contra els indígenes; i a la URNG per no haver sabut preveure la reacció de les forces armades contra els indígenes. SIEDER, R.: "Derechos indígenas y poder local", a *Guatemala, 1983-1997. ¿Hacia dónde va la transición?* Debate, Núm. 38. FLACSO. Guatemala. 1998. P. 111.

importants com les de preparar les regles polítiques del seu propi esdevenidor, a pesar de les rebaixes finals introduïdes per l'ASC, per la URNG i en el curs de les negociacions amb el govern.⁴¹²

L'ASC acceptà el document maia, però hi eliminà totes les referències a una autonomia i limità altres consideracions. La seva proposta fou la que la URNG va presentar a la Mesa de negociacions. Finalment, després de més de nou mesos de debat se signà a Mèxic D.F. el **Acuerdo sobre identidad y derechos de los pueblos indígenas** (31 de març de 1995) reforçats els aspectes culturals del text inicial, en part els temes polítics i molt poc els socioeconòmics, i amb la previsió de reformes constitucionals en aquest sentit. Es tractà d'un Acord polític de calat: "*su cumplimiento condiciona la ejecución adecuada de los otros acuerdos... un buen cumplimiento del acuerdo indígena puede significar la reforma y reestructuración del estado de Guatemala, actualmente racista, colonial y centralista*".⁴¹³ Per primera vegada Guatemala va ser definida com un país multiètnic, pluricultural i multilingüe,⁴¹⁴ tot trencant formalment la concepció d'una societat dominada "*por los ladinos y su ejército, (que) siempre ha considerado esta población (els maies) como subversiva por definición, especialmente cuando se organiza*",⁴¹⁵ i reconeixent la discriminació social i política i l'exploració econòmica sobre els maies.

L'Acord comportava la ratificació per Guatemala del Conveni Internacional de 1989 per a l'Eliminació de la Discriminació Racial, i la del Conveni 169 de l'OIT sobre Pobles Indígenes i Tribals. També implicava la protecció dels drets dels indis a l'ensenyament, a disposar de mitjans de comunicació propis, al seu dret consuetudinari, a universitat pròpia, als seus drets culturals (llengües, religió, vestits, noms,...), als drets de la dona indígena (doblement discriminada des de sempre per dona i per índia). Apuntava igualment a la reforma del Codi municipal i d'altres lleis per a possibilitar la participació indígena en les esferes governatives i administratives, i a la possessió de la terra,

⁴¹² .- Gálvez et alii (1991): 77 i ss.

⁴¹³ .- Aguilera (1996): 247. També COJTÍ, D.: "Unidad del estado mestizo y regiones autónomas mayas", a Guatemala: ¿Oprimida, pobre o princesa embrujada? Ob.cit. 1997b. *Passim*.

⁴¹⁴ .- Només Ramiro de León incorporà indígenes en llocs governamentals de decisió: el ministre i el viceministre d'Ensenyament i el viceministre de Defensa. Tan sols un maia figura amb la seva signatura als APFD, Manuel Salazar Tatzagüic, el citat viceministre d'Ensenyament. Pel que fa a les llistes electorals al Congrés, la norma als partits era "*nunca más del 10 %*". BETANCUR, B. et alii: Democracia en Guatemala: la misión de un pueblo entero. Informe de la Misión Internacional IDEA (Institute for democracy and electoral assistance). Estocolm. 1998. Per la seva part, Ríos Montt també nomenà indígenes al Consell d'Estat que acabava de crear.

element essencial de la cosmologia maia.

Restaren "en espera" qüestions més dificultoses com una possible autonomia regional per a certs grups ètnics o la desmilitarització de les comunitats indígenes o el problema de les terres que havien estat comunals. És a dir, com sempre, cada bàndol hagué de renunciar a part del seus objectius, però els punts aprovats permeten definir aquest Acord com "*un logro decisivo para un país cuya población es 60% indígena*".⁴¹⁶ És més, l'Acord reconegué el paper dels maies en el futur de Guatemala a través de COPMAGUA perquè "*las partes más involucradas en la ejecución del Acuerdo son el gobierno, COPMAGUA y la sociedad civil en general*",⁴¹⁷ i la seva aplicació augurava una transformació radical del país, la construcció d'un nou estat sense exclusions ètniques. En definitiva, el final de la conquesta i colonització.

Amb tot, sectors de la insurgència consideraren que novament la postura del govern havia sortit beneficiada. Els canvis compresos a l'Acord no tenien caràcter legal, però exigien modificacions constitucionals en part en la línia ja tractada per la URNG amb els partits polítics i la CNR a El Escorial (1990) i que ara el govern acceptà. Per la seva part l'ASC tornà a implicar-se a fons en el procés de pau i elaborà un pla de treball propi amb diverses comissions.⁴¹⁸

A nivell immediat el govern havia aconseguit més que la URNG, però, de fet, l'Acord palesà la creació de noves i diferents regles polítiques per al futur de Guatemala. En aquest sentit encara es donà un pas més important (agost, 1995) a l'illa de Contadora (Panamà), sota els auspicis del Parlament Centreamericà, quan la URNG s'avingué al compromís de suspendre les accions militars durant les últimes dues setmanes de campanya electoral a canvi que els partits polítics acceptessin de continuar el procés de pau després de les eleccions i que el futur govern mantingués el compliment dels Acords anteriors, autèntics "Acords d'Estat" d'obligat compliment. Les noves regles, les del nou règim.

⁴¹⁵.- Jonas (1994a): 150.

⁴¹⁶.- *Ibidem*. P. 26.

⁴¹⁷.- COJTÍ, D.: "Estudio evolutivo del cumplimiento del Acuerdo sobre identidad y derechos de los pueblos indígenas", a Los Acuerdos de Paz: efectos, lecciones y perspectivas. FLACSO. Guatemala. P. 54.

⁴¹⁸.- Palencia i Holiday (1996): 46 i 97.

Cap altre Acord durant l'any 1995,⁴¹⁹ tot i les múltiples negociacions sobre la temàtica socioeconòmica: “*durante el período abril-diciembre de 1995 –indica Rosada-Granados-COPAZ sostuvo el doble de reuniones con el CACIF que... con la comandancia insurgente*”.⁴²⁰ En realitat, les parts estaven pendents de les eleccions presidencials de finals d'any.

Nova preocupació, doncs, a la Conferència Episcopal, a l'ASC, als governs del Grup Consultiu, i al de Països Donants reunit a París pel mes de juny amb Ramiro de León,⁴²¹ i a l'ONU, que notaven que, malgrat la confiança creixent entre les parts negociadores i l'absència de factors de ruptura, apareixien alguns elements d'aquietament del procés i d'instabilitat política,⁴²² que els primers Informes de MINUGUA -quatre durant 1995- no apaivagaren a causa de les seves crítiques al govern, a l'extrema dreta i a la URNG. Des de maig Guatemala era governada per un Comitè de Crisi, que “*fue manejado de hecho por el Jefe del EMP, general Otto Pérez Molina*”, amb un president desacreditat “*en los niveles más bajos... al reforzar la estructura de control militar sobre el Ejecutivo*”.⁴²³ Igualment hi influí el procés electoral en curs al qual la URNG va ser present per primer cop. Presència, no participació: es limità a mítings per anunciar la necessitat de pacificació del país i la conveniència de participar en la votació, tot decantant-se a favor de qualsevol candidatura que no tingués lligams amb l'exèrcit, i en especial a favor del nou partit FDNG (que integrava grups d'esquerra, maies i de defensors dels drets humans) i a favor dels *Comités Cívicos*, majorment indígenes.

⁴¹⁹ .- Però el president de Guatemala, junt amb els altres presidents centreamericans, signà pel desembre de 1995 el *Tratado Marco de Seguridad Democrática (TMSD)* que plantejava unes altres estructures i estratègies de seguretat a l'Amèrica Central, i que acabaria integrat als APFD.

⁴²⁰ .- Rosada-Granados (1998): 43.

⁴²¹ .- La reunió tingué lloc a l'ambaixada dels EUA, que hi defensaren una part de les propostes que prèviament l'ASC havia exposat a Washington, i condicionà l'ajut econòmic al compliment pel govern de Guatemala de les recomanacions dels Informes de MINUGUA. El Grup concedí 533 milions \$ -d'ells, 400 en préstecs- per a projectes de construcció d'infraestructures físiques, de salut, agrícoles i alimentàries. L'ajuda fou superior a l'esperada. Constituï un exemple de l'interès d'aquest Grup pel procés de pau i de democratització; com ho fou poc després, en un altre aspecte, el III Encontre Econòmic per la Pau a Oslo (novembre de 1995). Bran i Ogalde (1994): P. 363.

⁴²² .- Foren descoberts els assassinats del nordamericà Mickael Devine i del comandant guerriller “Everardo” o Efraín Bámaca. El general Gramajo indicà que perillaven les negociacions. Bran y Ogaldes (1996): 281. A finals del mes d'abril en foren acusats, com a instigadors de la mort de Devine, els coronels Julio Roberto Alpírez i Mario Roberto García Catalán. Dies abans, el propi general Héctor Alejandro Gramajo havia estat condemnat per un tribunal de Boston a indemnitzar la monja americana Diana Ortiz i nou guatemalencs amb 47'5 milions \$ per violacions dels drets humans durant la seva etapa de ministre de Defensa en el govern democratacristià de Vinizio Cerezo. *Ibidem. Passim*.

⁴²³ .- ODHA (1998): Vol. III, 327.

La presència de la URNG legitimà les eleccions i reforçà tant el procés de pau com el de democratització, ja que per primera vegada en més de 40 anys s'hi implicava una força política d'esquerres i es creava el *Frente Democrático Nueva Guatemala (FDNG)* com a força política de coalició de l'esquerra i vinculada a la guerrilla, la presència de la qual⁴²⁴ testimonià la bona salut del procés de liberalització, a pesar de les crisis, més o menys somortes, degudes a l'Acord socioeconòmic.

Per contrast, i amb la por al cos a causa de la discussió des de juny de l'Acord socioeconòmic, la CONAGRO i el CACIF reaccionaren virulentament i presentaren querella judicial contra Rosada-Granados en la seva condició de coordinador de les negociacions amb la guerrilla, i de fet contra la legalitat del procés de negociacions amb “*una gavilla de delincuentes*”. Al mateix temps, no és possible d'oblidar els nombrosos fets violents -entre ells la matança de Xamán (5 d'octubre, 1995), que comportà la –en aquell moment, encara sorprenent- destitució del ministre de Defensa- i que, segons el GAM, foren 1.205, dels quals 856 varen ser assassinats, 120 execucions extrajudicials, 79 segrestaments d'adults i 66 de nens, i 78 desapareguts sense causa coneguda. Per la seva part, l'exèrcit, que havia assumit la destitució del seu ministre, mantenia una postura de replegament deguda més a la seva pròpia estratègia d'adaptació a la nova situació internacional –que se li havia escapat de les mans- i interna –a causa dels nous i imprevisibles acords de pau- que a l'acció decidida del govern, en el qual el titular de la Defensa continuava essent el representant de les forces armades al si de l'Executiu més que el ministre de la cartera de Defensa. La cúpula militar, però, sofria un desgast accelerat.⁴²⁵ Simultàniament, el Legislatiu era incapaç d'adoptar cap mesura de control i de supervisió de les forces armades.

3.4.- Darrera fase negociadora amb Arzú

Alvaro Arzú (1995-1999) començà amb bon peu després d'uns comicis amb una participació baixa del 46'8 % i del 37 %, en primera i segona volta respectivament.⁴²⁶A

⁴²⁴ .- Participaren als comicis 23 partits i 19 candidats a la presidència de la República, mostra d'un pluripartidisme exagerat i d'un sistema de partits poc consolidat amb l'aparició de partits nous a cada comici.

⁴²⁵ .- ODHA (1998): Vol. III, 326.

⁴²⁶ .- Dades extretes del TSE.

nivell intern, la victòria del *Partido de Avanzada Nacional (PAN)* a la primera volta (novembre de 1995)⁴²⁷ i, molt ajustada, a la segona (gener de 1996) amb el 51'2% sobre Alfonso Portillo (*Frente Republicano Guatemalteco, FRG*), la majoria absoluta al Congrés, el compromís previ de tots els partits (excepte FRG) amb els Acords de Pau a Contadora, i la postura de la URNG assossegaren totes les parts implicades en el procés democratitzador i de pau.⁴²⁸ I a nivell internacional l'ONU i el Grup de Països Amics es ratificaren en el suport al procés de pau i de democràcia.

A l'inici del mandat d'Arzú MINUGUA va emetre el seu Quart Informe sobre Drets Humans,⁴²⁹ teòricament tancat a 31 de desembre de l'any anterior, en plena campanya electoral de les eleccions presidencials, però que conté breus referències a gener de 1996.⁴³⁰ MINUGUA recollí, doncs, les vicissituds del procés electoral –supervisat per l'OEA i per la UE- que avaluà correctament igual que el capteniment del TSE, però denuncià els enormes defectes del cens electoral amb la no inclusió del 29% de la població amb dret de vot (irregularitats ja constatades al Tercer Informe).

La Missió de les Nacions Unides notà ara avenços lents en la democratització del país i en el respecte als drets humans i un clímax sociopolític d'esperança pel final de la guerra,⁴³¹ al qual responia l'arribada de més de 9.000 refugiats de Mèxic (segons ACNUR). L'Informe es referí a aspectes positius com la dissolució legislativa dels CM (novembre de 1995), la depuració a la PN d'individus implicats en violacions dels drets humans i en corrupcions (però no s'en seguiren processos penals), la reunió dels presidents de l'Executiu, del Legislatiu i del Judicial per a un Pla integral contra la impunitat, la tramesa al Congrés de la Convenció Interamericana sobre desaparició forçada de persones per a promoure'n la declaració de delictes de "lesa humanitat", petits progressos en les investigacions policials i del MP, denúncies contra l'exèrcit, i continuació de la col·laboració amb organismes guatemalencs per a l'enfortiment

⁴²⁷.- El 12 de novembre de 1995 també foren convocats comicis legislatius, municipals i al Parlament de Centreamèrica.

⁴²⁸.- La URNG s'havia pronunciat expressament en contra d'una sola força política, el FRG, mentre el seu candidat previst era el general i feroç exdictador Efraín Ríos Montt, que no s'havia volgut comprometre clarament a proseguir el procés de pau si guanyava les eleccions. Finalment, Ríos Montt quedà inhabilitat constitucionalment per a ser candidat, per haver protagonitzat un cop d'estat. També fou vetada la seva dona. El substituï Alfonso Portillo en aquestes eleccions i en les següents de 1999, que guanyà.

⁴²⁹.- Informe A/50/878. Quart Informe sobre Drets Humans.

⁴³⁰.- Per exemple, la victòria d'Arzú i el seu compromís d'accelerar el procés de pau i de democratització.

⁴³¹.- L'esperança de pau anà acompanyada de la realitat de l'alto el foc, i desaparegueren les referències als quatre Convenis de Ginebra de 1949 i als dos Protocols Addicionals subscrits per Guatemala el 1977. Seguien recomanacions en altres aspectes tant per al govern com per a la URNG.

democràtic de les institucions.

Si aquella era la part positiva, la negativa seguí essent la mala situació de l'economia amb un 75 % de guatemalencs pobres i un 58 % en extrema pobresa, i amb un escanyament per culpa de préstecs del BM i del BID. Polítiques neoliberals que incidien també en el camp social amb la disminució de les càrregues socials, la desregulació del mercat laboral, la reducció del pressupost en ensenyament i sanitat, la no execució total d'aquests pressupostos sectorials, i amb un notori creixement del sector informal en especial en les ciutats on esdevingué un factor decisiu del mercat productiu (miniempreses submergides, desregularitzades, de baixa productivitat, en el sector dels serveis i del comerç ambulat o no, que mal sobreviuen) i del mercat laboral (mà d'obra baratíssima, sense seguretat social, inestable, mal preparada i poc eficaç, que buscava la supervivència): *“la praxis neoliberal de los gobiernos nacionales se desarrolla sobre la base de tejidos productivos devastados, mercados internos bajo mínimos y en condiciones de extrema dependencia externa... en el nuevo escenario postransicional, la realidad centroamericana requiere pautas específicas de análisis, eso sí, en el marco compartido de las nuevas cuestiones-clave: a saber, la reestructuración del rol del estado en los procesos de crecimiento y distribución social de las rentas generadas, y sus líneas de impacto sobre las perspectivas de consolidación de escenarios cívicos y democráticos de interacción activa”*.

En la part negativa destacava també la massacre de Xamán, *“el hecho de mayor gravedad”* des de l'activitat de MINUGUA, però que, posteriorment, evolucionà de manera sorprenentment positiva.⁴³² En aquest apartat negatiu l'Informe es dotà d'un extens Capítol VII d'avaluació del primer any de verificació de la Missió amb conclusions i recomanacions al govern i a la URNG. Igualment recollí la declaració del Comitè de l'ONU contra la Tortura, segons la qual continuaven a Guatemala la tortura, la violència i la inseguretat ciutadana: 959 morts i 1455 ferits a causa de delictes entre 1 de setembre i 20 de desembre de 1996. Evidentment, la conclusió global es decantava pel pessimisme.

En resum, durant els tretze mesos primers, MINUGUA va acollir més de 7000

⁴³² .- Una vegada més, i com era habitual, diverses autoritats intentaren negar els fets (la inculpció de l'exèrcit en la matança de civils retornats) i obstaculitzar-ne la investigació. Però el MP acusà el jutge militar de parcialitat, el ministre de Defensa hagué de dimitir, el cap militar de la zona va ser destituït, i *“la Corte de Apelaciones de Jalapa trasladó del fuero militar a un juzgado penal ordinario el conocimiento de los sucesos de Xamán”*. Quart Informe. Num. 19.

denúncies de violacions dels drets humans prioritaris, n'acceptà 1567 per a verificació i en verificà el 43'2% amb efectes sobre 3161 víctimes. Va comprovar persistents i gravíssimes violacions als drets humans: a la vida (23'2%),⁴³³ a la integritat (37%), a la llibertat (14'2% corresponent a detencions arbitràries, segrestaments, desaparicions forçades, reclutament forçós o *agarradas*), a un procés judicial amb garanties (16'7%), i en menor grau a altres drets i llibertats. Detectà un funcionament incorrecte de les institucions encarregades de la investigació i temor en víctimes i denunciants. Constatà falta d'atenció del govern a les recomanacions del PDH i falta de recursos, mancances en els organismes estatals defensors dels drets humans, i nul·la reacció governamental contra les pressions d'agents seus sobre fiscals i jutges.⁴³⁴

La impunitat, en especial la de l'exèrcit, dels CM i dels CVDC, que constitueix "*el más serio obstáculo para la vigencia de los derechos humanos en Guatemala*", va merèixer la més àmplia referència i les crítiques més dures: manca d'una política en contra, escàs ressò a les recomanacions de MINUGUA sobre les causes de la impunitat: *maras*, cossos il·legals i clandestins ajudats o tolerats per agents del govern, de l'exèrcit o de la policia; abús per l'exèrcit de la situació de guerra, abusos dels CM i dels CVDC en especial al món rural, proliferació d'armes de foc no registrades en mans privades, disfuncions i descoordinació entre OJ, MP i PN, manca de voluntat investigadora i/o de recursos humans i materials,...⁴³⁵

A la URNG l'Informe atribuï violacions al compromís d'evitar sofriments a la població civil, de posar en perill de manera innecessària i desproporcionada la seva seguretat i la pràctica de l'"impost de guerra".

La conclusió no podia ser optimista, com reconegué l'argentí Leonardo Franco, primer director de MINUGUA: "*...existe un cierto desaliento tanto en MINUGUA como dentro de*

⁴³³ .- "*Por día ingresan a la morgue un promedio de 10 a 12 cadáveres con evidencias de disparos a corta distancia, regularmente en el cráneo*". Informe A/50/482. Tercer Informe sobre Drets Humans. Num. 31.

⁴³⁴ .- Casos paradigmàtics, que acabarien amb un notori relleu internacional: cas Bàmaca, cap progrés investigador durant nou mesos en els quals es succeïren tres fiscals, sense exhumació després de tres suspensions causades per excepcions dilatòries i malgrat la vigilància dels EUA que descobriren el lloc d'inhumació del cadàver; cas Myrna Mack, parat per la por dels fiscals a la involucració de militars; cas Jorge Carpio, pèrdua de l'expedient militar tramès a l'EMP, intent d'inculpar-ne a delinqüents comuns, intent de crema de l'edifici del jutjat de Santa Cruz del Quiché, amenaces als fiscals, a la família i atemptats a la nora del difunt i al fiscal actuant.

⁴³⁵ .- La responsabilitat de la falta d'investigació o de sanció a les violacions dels drets humans fou atribuïda a la PN (24'5%), als CM (17%), als CVDC (15%), i també a la URNG (5'4%). Però MINUGUA no considerava l'existència d'una política governamental expressa violadora de drets humans. Quart Informe. Nums. 132, 158 i 159.

la sociedad, una percepción de que, a pesar de todo, la situación no cambia".⁴³⁶ Tampoc manifestava optimisme la brasilera Mònica Pinto, experta independent en el seu report sobre 1995.⁴³⁷

El procés estava menys parat del que semblava: alguns punts pendents havien estat consensuats prèviament perquè Arzú (i el seu equip) abans d'accedir a la presidència havia mantingut reunions secretes i directes amb la URNG en diverses ciutats (cinc) i sota els auspicis de governs amics i del Vaticà (Comunitat de Sant Egidí).⁴³⁸ El FDNG havia assolit resultats remarcables,⁴³⁹ i el CACIF també s'havia incorporat al procés de pau. Arzú disposà de més autoritat sobre les forces armades que els seus predecessors civils, gràcies a la pròpia evolució del procés de pau, a la majoria del PAN al Congrés i pel suport de l'oligarquia modernitzant desitjosa de finalitzar el procés de negociacions per a la democràcia, i a causa del recolzament internacional.

Aquelles negociacions secretes i directes o *shadow negotiations* –ignorades per l'exèrcit que, per primer cop, es trobà amb una iniciativa negociadora no consultada- havien mantingut la confiança mútua⁴⁴⁰ entre PAN i URNG que es tornaren a reunir a Mèxic (22 de febrer, 1996), després del nomenament dels nous integrants de COPAZ amb Gustavo Porras de coordinador, i l'endemà que la CC hagués desestimat les demandes judicials contra el procés de negociacions.

En aquest clima i amb la reforma per part del govern Arzú de l'exèrcit i de la policia (275 canvis a tots nivells a l'exèrcit, i 118 a la policia; i reorganització de l'EMP subordinat al president per primer cop), la URNG proclamà (març de 1996) de manera unilateral i

⁴³⁶ .- FRANCO, L.: "Evaluación de la tarea de verificación de la Misión de las Naciones Unidas de Verificación de los Derechos Humanos en Guatemala", a La ONU y el proceso de paz en Guatemala. Ob. cit.

⁴³⁷ .- ALVARADO, R. et alii: Cuatro años de vigencia del Acuerdo Global sobre Derechos Humanos: ¿Cumplimiento y/o transgresión? Materiales de Estudio y Trabajo, núm. 22. Fundación Friedrich Ebert. Guatemala. 1998. Pp. 25 i ss.

⁴³⁸ .- Rosada no sembla satisfet de les negociacions "secretes" del govern posterior; i afegeix: "*Para los insurgentes concluir las negociaciones de paz con un gobierno representativo del movimiento dirigido por el general Ríos Montt, hubiera significado una derrota política...*" perquè Ríos Montt fou qui causà "*la derrota militar de la guerrilla*", mentre que negociar amb el PAN significava que "*el diálogo es lucha y no rendición*". Rosada-Granados (1998): 44.

⁴³⁹ .- 8% dels vots, 6 diputats i 30 alcaldes. Resultats que, per altra banda, i junt amb els obtinguts pels *Comités Cívicos* demostren que "*la población indígena está incardinada en el mosaico de segmentos y clientelas políticas tradicionales y recientes mucho más de lo que se alinea por una determinada opción de mayores o menores componentes indigenistas*". LÓPEZ, R.: "Cultura política y elecciones en Guatemala, 1996", a América Latina. Realidades y perspectivas. Ediciones Universitarias de Salamanca. 1997.

sorprenent un alto el foc ofensiu,⁴⁴¹ amb la reserva de repel·lir agressions. La resposta del govern va ser immediata en el mateix sentit. I en uns seixanta dies les parts signaren a Mèxic D.F. el nou **Acuerdo sobre aspectos socioeconómicos y situación agraria** (6 de maig de 1996), que s'havia allargat en un any de negociacions sobre la base de tres documents elaborats el 1994 per la *Coordinadora Nacional de Organizaciones Campesinas (CNOC)*, per l'ASC (més ponderats) i pel CACIF.⁴⁴² L'Acord posà l'èmfasi en la reforma, no en canvis revolucionaris.

Si el "cicle d'Oslo" ajudà a tranquil·litzar el sector econòmic de Guatemala, tot començant un procés de transició pacífic, moderat i reformista, si la graduació amb què avançà el procés permeté la incorporació de nous sectors negociadors i la implicació generalitzada del ventall d'organismes socioeconòmics, l'Acord socioeconòmic aparegué ara, no sense dificultats,⁴⁴³ com un pacte de present i de futur entre els sectors socials i econòmics tant sobre aspectes materials (amb garantia de pervivència del principi de propietat privada) com sobre objectius de futur (possible satisfacció majoritària de millors salaris i de recuperació i possessió de terres) com sobre procediments consociatius i diriments. Però fou decebedor: va satisfer el CACIF, va enutjar la CONIC, no aconseguí l'aprovació de l'ASC, merescué el menyspreu de l'anterior president De León i, amb les seves disposicions ambigües, restà en alguns punts per sota de les disposicions legals vigents.

Fixava unes reformes bàsiques massa mínimes, però en aspectes substancials com ensenyament, sanitat, habitatge, seguretat social, descentralització administrativa, i en especial incidia en dues qüestions crucials: la reforma fiscal (el 12% del PIB l'any 2000) amb un sistema més just i progressista; i la propietat de la terra, amb la creació d'un

⁴⁴⁰.- Rosada-Granados afirma que no es pot parlar de "*negociación política entre partes en conflicto, sino de concertación política entre partes no antagónicas*", per referir-se a les negociacions finals entre PAN i URNG. També parla de depuració a l'exèrcit. Rosada-Granados (1998): 44-47.

⁴⁴¹.- Al revés de El Salvador, a Guatemala l'alto el foc tingué lloc vuit mesos abans de l'Acord final dels APFD.

⁴⁴².- Mentre el CACIF partia del "*irrestringido respeto a la propiedad privada de la tierra*", i el de la CNOC exigia la modificació d'aquest règim de propietat, el de l'ASC, més tècnic i menys sectari, recollia les tradicionals reivindicacions dels pagesos però situant-les en el marc de les modificacions tècniques, econòmiques i legals del moment històric a Guatemala i al món occidental, tot plantejant una "*explotación racional, eficaz y eficiente de la tierra*". Segons Rosada-Granados, el redactat final de l'Acord no conté els punts contra els quals protestà CONAGRO, el sector més radical del CACIF. Considera que foren acceptades massa renúncies i es perdé una gran oportunitat de procurar un país més just. Rosada-Granados (1998): 108-109.

Fons de Terres integrat per terrenys retornats pels seus titulars il·legítims (militars) o de propietat de l'estat o adquirits amb préstecs, amb la protecció de les terres comunals, i amb l'establiment d'un cens i d'un registre nacional.

Acord complex que requerí múltiples transaccions, generà lògicament reaccions contraposades a cada bàndol,⁴⁴⁴ especialment significatives a la URNG. Es produïren ocupacions de finques enmig d'un malestar general i només aconseguí el ple suport de l'ONU i dels organismes internacionals, equivocadament convençuts que el govern i el CACIF col·laborarien a la seva implementació. Aconseguí, això sí, incorporar el CACIF al procés de pau, però per a molta gent, "*no era sino el programa económico neoliberal del gobierno del PAN*".⁴⁴⁵

Tanmateix, el climax de confiança entre les parts negociadores persistí i va permetre l'aprovació d'un altre Acord complicat i difícil, fonamental, en només quatre mesos, el **Acuerdo sobre fortalecimiento del poder civil y función del ejército en una sociedad democrática** (19 de setembre de 1996). Signat a Mèxic D.F. després d'àrdues negociacions per a aprovar reformes constitucionals per a la desmilitarització de l'estat, per a col·locar l'exèrcit en una situació -si més no, legal, i encara no real- de subordinació al govern. Implicà un canvi essencial en les forces armades obligades a assumir un rol polític formalment secundari, però igualment eficaç i honorable, amb uns objectius operatius igualment rellevants, però decidits des del govern, i amb uns pressupostos restringits, elaborats i aprovats pel poder civil. Havia arribat -inevitable- la reconversió de l'exèrcit, ja iniciada en Acords anteriors (sobre drets humans, reassentament, CEH).

Ara es tractava d'un Acord bàsic en el procés democràtic i per a la consolidació del govern civil sobre l'exèrcit i la policia, com correspon a un règim democràtic, però fet insòlit a Guatemala, ja que l'exèrcit havia de deixar de ser omnipresent per esdevenir la salvaguarda de la sobirania nacional i de la integritat territorial. Implicava, doncs, un nou concepte de seguretat dirigit als ciutadans i en garantia per als seus drets, i a l'estat, i comportava l'aprovació d'una nova doctrina militar.

⁴⁴³ .- Com recorda Jonas, durant les negociacions sobre la futura càrrega impositiva, la URNG havia començat per proposar per al 2000 una taxa del 17%, i després del 14%. El 12% final va ser considerat insuficient tant per la URNG com pel FMI. Jonas (2000): 351.

⁴⁴⁴ .- L'ASC les patí amb la separació del Grup d'Atlixco, entre altres enfrontaments greus. A la URNG es dissolgué la seva Comissió Político-Diplomàtica.

⁴⁴⁵ .- Jonas (2000): 110, 159 i 335-348.

L'Acord afectà de manera arriscada moltes persones:⁴⁴⁶ membres de l'exèrcit (amb un 33% de reducció; i també del seu pressupost), de les policies (com la PMA) i d'organismes paramilitars governamentals com els CVDC (antigues PAC) que havien de ser desmobilitzats i incorporats a la societat civil, com també els membres de la URNG,⁴⁴⁷ i atenyé aspectes institucionals i interessos personals dels militars. I implicà l'aparell de seguretat i d'intel·ligència del règim anterior que havien de subordinar-se al poder civil, i la creació d'una nova policia, la Policia Nacional Civil (PNC).

Però les reformes no es limitaren al cos militar sinó que anaven referides a l'ordenació i funcionament del poder civil, i per tant es dirigien a promoure reformes al poder legislatiu amb un Congrés molt desacreditat, a l'administració de la justícia per a eliminar-ne la impunitat, la corrupció i la lentitud, al propi poder executiu per reforçar-hi la presidència de la República sobre les forces armades i els serveis d'intel·ligència. Per tant, prefiguraren també noves regles per al futur.

Les negociacions, plenes de recels i desconfiances, havien estat seguides amb molta atenció per la societat civil, singularment pels grups de l'*Alianza contra la impunidad (AI)*, creada el juny de 1996, que temien que l'Acord no fos sinó una nova llei d'amnistia. Part dels recels desaparegueren amb la promesa pública del ministre de Defensa (30 de juny) de desmobilitzar les PAC.⁴⁴⁸ *"En resumen, esto representaba en el papel un plan para la "descentaurización" de Guatemala"*.⁴⁴⁹

Malgrat les protestes d'alguns grups, aquest Acord –*win-win*– enfortí les relacions entre l'exèrcit i la URNG i contribuí a aplanar el tram final dels APFD. Va ser el darrer Acord substantiu i fou celebrat com el final efectiu de la guerra i com la prova del caràcter irreversible del procés de pau i de democratització que, però, inesperadament sofrí una

⁴⁴⁶ .- Com indiquen O'Donnell i Schmitter, *"la desmilitarización no es un problema referido únicamente a los militares... en ningún caso los militares intervinieron sin contar con un importante y activo apoyo social"*. O'Donnell i Schmitter (1994): Vol. 4. Ob. cit. Capítol III. P. 54.

⁴⁴⁷ .- Les dificultats de la reincorporació de les forces paramilitars i la reducció d'efectius militars i policials oficials va generar diverses protestes, la més destacada de les quals fou l'amotinament de la PMA a principis de febrer de 1997, qualificat per l'ambaixador de Guatemala a Madrid com un "fet aïllat". AVUI, 6 de febrer de 1997. P. 8. També les maniobres polítiques de Ríos Montt i les amenaces de mort del *Comité pro defensa de la Propiedad Privada*. El País, 30 de desembre de 1996. P. 2.

⁴⁴⁸ .- La reacció dels militars i civils contraris aparegué per l'agost mitjançant el grup *Por la reivindicación del Ejército de Guatemala (PREGUA)* que amenaçà de mort el propi president Arzú, 18 civils i 57 alts militars.

⁴⁴⁹ .- Jonas (2000): 111 i 167. Jonas també assenyala mancances ("*lagunas*") a l'Acord, com: la possibilitat d'incorporació a la PNC d'exmilitants, expolicies i exguerrillers. La sobrevivència de les unitats militars *Kaibiles* amb la seva crueltat característica, la continuïtat de militars a l'EMP o en el seu equivalent civil; la pervivència d'accions de l'exèrcit en tasques civils. Jonas (2000).

greu crisi i que desembocà al desembre amb encara quatre temes pendents, tots “operatius”.

La crisi derivà del segrestament per ORPA d'Olga Alvarado de Novella,⁴⁵⁰ de 84 anys, esposa d'un dels grans empresaris del sector del ciment, seguit per la detenció del comando dirigit per Rafael Baldizón o “comandante Isaías” i pel bescanvi entre la segrestada i “Isaías”, mentre un altre guerriller, Juan José Cabrera o “Mincho”, desaparegué sense deixar rastre, si bé, temps després se sabé que havia estat “torturado hasta la muerte”.⁴⁵¹ Segons Mario Roberto Morales, “este escándalo reveló no sólo que la URNG tenía entendidos y pactos con el Ejército desde antes de la firma de los Acuerdos de Paz, sino que la serie de tres secuestros planificados por aquella para asegurar el retiro de sus dirigentes (el que falló fue el de la ORPA) se hacían con conocimiento de los militares... el encubrimiento del asesinato de Mincho se realizó por parte de las dos partes negociadoras, a fin de que los financiamientos internacionales siguieran fluyendo para el proceso de paz”.⁴⁵² La pressió social i política, interna i internacional, obligà a la suspensió per part del govern –amb el vistiplau del moderador de l'ONU- de la reunió prevista a Mèxic entre COPAZ i la URNG, mentre el FRG de Ríos Montt aprofità l'ocasió per atacar el procés de pau, sectors militars demanaren mobilitzar l'exèrcit i paralitzaren la desmobilització de les PAC, i l'AI i l'ODHA exigiren explicacions a la URNG.

Aquest fet enfortí els contraris a les negociacions (el CACIF) i debilità la guerrilla empesa fins al final a sostenir una actitud defensiva. “México y los gobiernos europeos tomaron iniciativas para salvar el proceso”,⁴⁵³ i la URNG respongué de manera adient, expulsà “Isaías”, demanà disculpes a la societat i –en un gest de bona voluntat- proposà

⁴⁵⁰ .- Ja havia estat segrestada el 10 d'abril de 1976 per membres de l'EGP, i alliberada 46 dies després. Amézquita (2000): 68.

⁴⁵¹ .- Segons l'Informe REMHI (Capítol III), la investigació inicial apuntava cap a una banda de delinqüents que, sota empara de militars, actuava a la zona de Santa Lucía Colzumalguapa. Un mes i mig després, i gràcies a escoltes telefòniques a la família Novella, foren identificats i seguits “Isaías” i “Mincho”. Detinguts després d'una arriscada persecució per la capital, i colpejats, varen ser dipositats en una dependència militar propera a l'aeroport La Aurora, on sofriren tortures. “Mincho” va ser desaparegut per sempre. Amézquita (2000): 70-75.

⁴⁵² .- MORALES, M. R.: “La izquierda en el entresiglo: los principios y el realismo político”, a Guatemala, izquierdas en transición. Ob. cit. P. 57. Insisteix en aquesta idea: “...y al descubrirse que las FAR, el EGP y la ORPA realizaban secuestros para asegurarse la jubilación de sus dirigencias mientras negociaban la paz y se comprometían a no realizar actos de guerra...”. P. 61. En canvi, no fa cap referència a la suposada acceptació per part del Cap de MINUGUA de mantenir en silenci el desgraciat final de “Mincho” per evitar el fracàs de les negociacions.

⁴⁵³ .- Jonas (2000): 114.

avançar l'**Acuerdo sobre el definitivo cese al fuego**, que va ser aprovat a Oslo el 4 de desembre, i que incloïa la separació dels contendents armats, el desarmament i la desmobilització, la verificació per l'ONU i la seva realització en un període de 60 dies a partir del dia D d'inici del mecanisme de verificació. Però cal tenir present que –al revés de El Salvador- la desmobilització dels guerrillers no comportava la de l'exèrcit ni implicava altres compromisos ni canvis a les forces armades ni obligacions per part del govern. Acord de bona voluntat, però difícil compliment per part de cada bàndol.

És remarcable com la superació de la crisi⁴⁵⁴ en aquest moment indicà la voluntat de les parts de culminar el procés. I així, el dia 7 a Estocolm, quedà signat l'**Acuerdo sobre reformas constitucionales y régimen electoral**, que establí per consens el nou procediment per a una diferent normativa a aprovar després de l'Acord final dels APFD, imprescindible per al compliment i execució dels compromisos contrets als acords precedents sobre identitat i sobre enfortiment del poder civil, i per establir un procediment electoral participatiu, transparent, net i democràtic, per al qual s'havia de constituir una comissió específica per a la Reforma electoral. Acord també de difícil compliment, ja que, presentat el projecte de reformes en el termini màxim previst de 60 dies, el Congrés les hauria d'aprovar per 2/3 i a continuació haurien de ser sotmeses a referèndum o consulta popular.

Cinc dies després, a Madrid, les parts aprovaren l'**Acuerdo sobre bases para la incorporación de la URNG a la legalidad**, a realitzar en una primera fase inicial i una altra de definitiva i amb accions diferents segons les àrees. Acord pel qual eren amnistiats els insurgents de la URNG i pel qual el govern es comprometia a presentar al Congrés de manera immediata un projecte de llei de Reconciliació Nacional, que suposava una amnistia per als militars agents de violacions als drets humans. L'objectiu -elogiable- era el d'afavorir la reconciliació nacional, "*sin desatender la necesidad de combatir la impunidad*",⁴⁵⁵ però, de fet, afavoria la impunitat, causa principal de la dificultat en les negociacions d'aquest Acord junt amb la fórmula per eliminar responsabilitats penals als guerrillers.

El projecte de llei de reconciliació va ser ràpidament tramitat pel legislatiu i aprovat el

⁴⁵⁴.- El comandant "Gaspar Ilom", Rodrigo Asturias, fill del Premi Nobel, membre de l'ORPA, va ser exclòs de les negociacions el 7 de desembre. Per a Rosada-Granados, es tractà d'aprofitar l'avinentesa per desacreditar el membre de la URNG "*con más olfato político y mejores condiciones de dirección*". Rosada-Granados (1998): 50.

⁴⁵⁵.- Jonas (2000): 176.

dia 18 de desembre (Decret 145-96).⁴⁵⁶ Contradictori amb el contingut de l'Acord sobre drets humans, constituí una porta oberta a la impunitat. No va consistir en una amnistia general -al contrari de les dotze amnisties aprovades des del 24 de maig de 1982- ja que exclouïa els delictes de genocidi, tortura, desaparicions forçades i per l'ús inadequat de la força contra persones detingudes. Permetia, però, les amnisties individuals, i s'intentà aprofitar des de les files de l'exèrcit, ja que foren militars involucrats en assassinats polítics els primers que presentaren sol·licituds començant pels acusats de l'assassinat de Myrna Mack.⁴⁵⁷ Malgrat les millores al text final de la llei, incorporades gràcies a pressions internacionals i d'ONG i de la societat civil guatemalena, associacions de drets humans, amenaçaren d'impugnar la llei davant els tribunals.⁴⁵⁸ Realitzat l'esforç més important, restava el consens sobre el cronograma per a l'execució dels acords i per a la verificació del seu compliment, i que ja havia estat estudiat i debatut amb anterioritat a Mèxic. El calendari d'implementació aprovat abastà fins al 2000, i es dividí en tres fases: fins al 15 d'abril de 1997; fins a finals d'any; i per als anys del 1998 al 2000. L'Acord creà una Comissió d'Acompanyament per al seguiment de la implementació, per aportar solucions als possibles (i previsibles) retards i per a recalendraritzar. Pel que fa a la CEH, es deixà a la pròpia Comissió decidir la data del començament de les seves activitats amb una durada de mig any, prorrogable mig any més. Aquest **Acuerdo sobre cronograma para la implementación, cumplimiento y verificación de los Acuerdos de Paz** va ser signat a Guatemala capital el dia 29 de desembre.

Immediatament conclouïa un llarg procés negociador que havia començat formalment pel març de 1994: al Palau Nacional de Guatemala, era signat amb tota solemnitat i en presència d'una nodrida representació internacional l'Acord Final, **Acuerdo de Paz Firme y Duradera**, que integra tots els anteriors en base a l'Acord Marc de 25 de juliol de 1991, i a partir de l'Acord Marc de 10 de gener de 1994. Havia acabat un enfrontament armat de 36 anys, i començava una nova etapa política, una fase d'aprofundiment democràtic i de consolidació, d'implementació d'uns Acords complexos i prolixos i d'aplicació de les noves regles del joc polític, consensuades i pactades per a

⁴⁵⁶ .- Només votaren en contra el FDNG i la UCN. Els debats es tingueren a porta tancada. Schirmer (1999): 429.

⁴⁵⁷ .- Aguilera (1998): 230.

⁴⁵⁸ .- Aquestes agrupacions ja havien manifestat la seva oposició a l'Acord sobre la CEH.

consolidar el règim democràtic. Una etapa no exempta de perills de crisi.

Por fin nos libramos de estos Acuerdos de Paz que nos fueron impuestos por la comunidad internacional.
Comentaris a la premsa de Guatemala després del

4.- 1997-1999: Cap a la consolidació democràtica

Alvaro Arzú aconseguí de tancar el procés de pau i de transició democràtica abans d'acabar el primer any del seu mandat. La societat civil li empenyia, l'opinió pública ho demanava, l'oligarquia modernitzant li donà suport, l'exèrcit s'hi havia implicat i MINUGUA ho recomanava vivament. És cert que havia preparat l'acceleració del procés quan, no essent encara president, ell i el seu equip havien mantingut diverses reunions "a l'ombra" amb la URNG que proporcionaren acords previs i enfortiren un millor climax entre les parts negociadores, en especial entre el PAN i la URNG, entre els quals existia "*concertación, no antagonismo*", segons blasma Rosada-Granados. És cert també que la situació política interna i internacional havia canviat prou com per conferir a Arzú un major marge de maniobra en les negociacions i en la seva relació amb l'exèrcit, al qual havia prohibit noves accions bèl·liques i l'havia sotmès a nombrosos canvis de comandaments –"*depuraciones*" obligades per silenciar-lo, ve a dir Rosada-Granados.⁴⁵⁹

L'Acord Final culminà el procés de transició cap un nou règim, del qual els diversos Acords previs constituïen "*acuerdos fundacionales*",⁴⁶⁰ que incidien en tot el ventall de problemes polítics que havia anat arrossegant Guatemala des de feia dècades: règim autoritari, violació dels drets humans, impunitat, corrupció, racisme... que havien estat impedingut solucions estructurals a situacions d'injustícia econòmica i social: pobresa i extrema pobresa, racisme, marginació social i econòmica, explotació laboral, desocupació, subocupació, analfabetisme, desatenció sanitària, manca d'habitatge, i que havien afavorit una cultura política i social, individual i col·lectiva, de violència i d'inseguretat pública, sovint fomentada i accionada des d'instàncies oficials. Però, es pregunta Jonas, els APFD permeten construir una nova Guatemala o "*hasta qué punto*

⁴⁵⁹ .- Rosada-Granados (1997): 45 i ss. Per altra banda, a conseqüència de la massacre de Xamán (1995), el ministre de Defensa hagué de dimitir. Fet insòlit a Guatemala. Igual d'impensable va ser el trasllat del procediment judicial de la jurisdicció militar a la civil.

⁴⁶⁰ .- TORRES-RIVAS, E. i AREVALO, B.: Del conflicto al diálogo: El WSP en Guatemala. FLACSO. Guatemala. UNRISD. 1999. P. 72.

y en qué aspectos esto se va a realizar?”. En qualsevol cas, assegura que *“las condiciones nunca volverán a ser tan propicias como lo han sido a finales de los noventa”*.⁴⁶¹

Els Acords obrien les portes de Guatemala a un règim polític caracteritzat per un estat de dret, amb una societat civil més activa i participativa, amb mecanismes de resolució pacífica dels antagonismes, amb respecte i defensa dels drets humans, amb institucions polítiques enfortides democràticament, amb mecanismes de reforma i millora dels factors socioeconòmics i d'integració social. Els Acords aprovats oferien la possibilitat d'aprofundiment i de consolidació de la democràcia, de configuració d'una Guatemala diferent des del punt de vista econòmic i social, més justa, sense desigualtats ètniques, amb reconeixement públic i oficial del caràcter pluriètnic, multilingüe i pluricultural del país.

El compliment dels Acords fixava els instruments d'establir les noves regles polítiques, jurídiques, econòmiques, socials, ètniques i culturals del nou règim democràtic per conferir solidesa, estabilitat i durabilitat a la democràcia. Per contra, del seu incompliment se n'hauria d'esperar *“desánimo en la población”* i afavoriment d'*“eventuales tendencias regresivas”* i en perjudici de la *“cooperación internacional”*, molt decisiva econòmicament.⁴⁶²

No es tractava, doncs, només de la transició d'un règim autoritari a un altre de democràtic, procés ja prou complex, sinó que, al mateix temps, també calia procedir a la construcció de la pau després de 36 anys d'enfrontament armat intern, i a la creació d'una societat més justa i igualitària en els aspectes socioeconòmics. Absència de guerra per un cantó, i per l'altre remei a les causes polítiques, econòmiques, socials, culturals i ètniques que havien provocat l'enfrontament armat. Processos simultanis que exigien la decisió del govern, la contribució de la societat civil, ingents recursos econòmics i financers i l'ajuda internacional.

Calia actuar per a reconstruir totes les enormes destrosses materials i físiques causades per les accions bèl·liques que havien desfet i perjudicat el manteniment o la creació de serveis públics i d'infraestructures i, per tant, el creixement econòmic; s'havia de procurar la reconciliació d'una societat desintegrada i partida, violenta i hostil, parcialment aterrida, amb minva de valors personals i socials tan importants com el

⁴⁶¹ .- Jonas (2000): 265 i ss. i 345-348.

respecte a la vida, a la seguretat, a la dignitat personals i dels altres, la solidaritat veïnal, local, nacional, intercultural, la tolerància, la convivència pacífica; calia refer el teixit social malmès per motius ideològics, ètnics i socioeconòmics, rehabilitar sensibles sectors de la societat com les vídues i els orfes de guerra, els refugiats i desplaçats i en general les famílies delmades i perseguides a causa de les accions bèl·liques o per motius polítics, però també s'havia de tenir capacitat per a reintegrar i reinserir socialment excombatents de l'exèrcit, dels cossos paramilitars, de la guerrilla i d'exmembres de les policies.

Les accions havien d'anar dirigides a consolidar a Guatemala un règim democràtic que precisava d'institucions mereixedores de la confiança ciutadana, com una justícia ràpida, eficaç, transparent, una policia eficient, una reforma a fons i equitativa del sistema tributari, que eradiquessin vicis tan greus com la impunitat i la corrupció a tots els nivells, que retornessin el respecte a la llei i a la convivència per a eliminar la por a la inseguretat ciutadana, per a desfer els grans desequilibris econòmics, les exagerades marginacions socials, les profundes discriminacions ètniques i les enormes desigualtats en l'índex de desenvolupament humà (IDH).⁴⁶³

La realització d'aquests processos i l'aplicació dels APFD demanaven temps i a la vegada exigien urgència: ni semblava possible implementar en poc temps la multiplicitat de transformacions tan pregonas com les que els Acords contenen ni es veia convenient un procediment lent o atemporal, desmotivador. L'Acord sobre Cronograma intentà aportar resposta a aquests dos elements temporals contradictoris.

Tasca difícil, àrdua, que, a més a més, no comptava amb l'acció activa i positiva de tothom, sinó que una part considerable de la societat, la que en termes generals s'identificava amb l'antic règim o, més moderadament, amb el FRG, era reticent als APFD o n'era contrària. També des de diverses esferes del govern mateix s'optà per una actitud que MINUGUA definí de "*resistencia institucional al cambio*".⁴⁶⁴

Pitjor encara, els Informes de MINUGUA des de 1994 assenyalaven la continuïtat de múltiples violacions dels drets humans per agents governamentals, militars i paramilitars, la pervivència de la impunitat i el disfuncionament i la ineficàcia dels organismes públics, estatals, encarregats d'investigar, aclarir i sancionar els delictes, i

⁴⁶² .- Betancur (1998): 8.

⁴⁶³ .- L'IDH està format pel PIB per habitant, l'esperança de vida i el grau d'escolaritat.

⁴⁶⁴ .- Informe A/53/421. Tercer Informe de Verificació sobre l'Acord de Cronograma.

llur resistència a la democràcia, malgrat els esforços de MINUGUA per al seu enfortiment democràtic, i a pesar de les recomanacions de la Missió no prou ateses. La realitat del dia a dia apareixia massa sovint fredament –i en ocasions també brutalment- decebedora.

La resta de la població mostrava més optimisme tant pel final de l'enfrontament armat i la proclamació de la pau com per l'esperança que generaven els Acords i la consolidació d'un règim més democràtic, dels quals s'esperava solució ràpida als problemes diaris de sobrevivència, de pobresa i d'inseguretat pública. Esperança exagerada perquè els APFD varen ser mal divulgats i poc coneguts, i esperança decebuda en la seva immediatesa, malgrat avenços considerables. Així que *“la batalla por la implementación sería una segunda fase, si se quiere, más difícil, del proceso de paz”*.⁴⁶⁵

4.1.- Escenari del govern Arzú després dels APFD: 1997

L'escenari de Guatemala al començament de 1997, tot i evidents millores, oferia una imatge més aviat pessimista que els Informes de MINUGUA havien posat de manifest des de 1995, que ara es reforçava gràcies a una actitud dels contraris als Acords més decidida que no la dels seus partidaris, que anaven minvant. Però també invitaven a l'optimisme i a la il·lusió el major protagonisme de la societat civil, organitzada en grups i entitats més activistes (però amb una ASC en franca reculada, desmembrada),⁴⁶⁶ igualment l'acció d'entitats i d'organitzacions indígenes més coordinades i conscients de les seves possibilitats, i el creixent dinamisme d'organitzacions de dones com el *Foro de Mujeres* (creat al tercer trimestre de 1997). Hi contribuïren també l'actitud de l'exèrcit subordinat al poder civil, una església catòlica (i altres confessions, però no totes) més compromeses socialment i políticament, una oligarquia desitjosa de la pau, en part més modernitzant i confiada en la bondat (o en la necessitat) del nou règim, i, per sobre de tot, l'actitud aparentment sense vacil·lacions del govern Arzú en defensa del règim democràtic, i per tant amb l'obertura d'espais de participació política a forces d'esquerra, tot i que bastant més vacil·lant en l'aplicació dels APFD.

⁴⁶⁵.- Jonas (2000): 267.

⁴⁶⁶.- “...relegada (en realidad, después de 1995)...”. Jonas (2000): 270.

El Sisè Informe sobre Drets Humans de MINUGUA,⁴⁶⁷ que va cobrir la meitat de 1996 (1 de juliol a 31 de desembre) coincidí pràcticament amb la data d'aprovació de l'Acord Final dels APFD, i per tant exposà de manera clara la situació política de Guatemala en especial en relació a qüestions tan sensibles i significatives com el respecte o la violació dels drets humans, del compliment de l'Acord indígena i de l'acció d'enfortiment democràtic institucional.

És a dir, si per una banda els diversos Acords que s'havien aprovat des de març de 1994 anaven establint o prefigurant les regles del nou règim democràtic, en un procés positiu, encara que lent i complicat, per l'altra els Informes de MINUGUA indicaven de manera forçosament repetitiva, sovint amb una cruesa colpidora, la realitat del dia a dia i el funcionament o disfuncionament de les institucions polítiques, l'aplicació o no de les reformes, en quina mesura, i l'atenció o l'oblit a les recomanacions de MINUGUA. Els Informes reflectien la implementació dels APFD en la part corresponent i l'avanç del procés de democratització en una realitat política i social plena de defectes, vicis, mancances, entre els quals destacaven de manera rellevant els problemes de la impunitat, de la corrupció, de la inseguretat ciutadana, capaços de frenar el procés de democratització o d'assentar seriosos dubtes en la consolidació democràtica.

Tanmateix, la realitat guatemalenca s'havia modificat a conseqüència dels nous aires democràtics que el procés de transició aportà a causa de la finalització de l'enfrontament armat, per una acció més decidida i democràtica del propi govern (control dels seus agents, destrucció d'estructures pròpies del vell règim contrainsurgent, anihilació de *maras*,...), a conseqüència de la presència i de l'acció de MINUGUA, per les pressions de la comunitat internacional i per la majoria d'edat de la societat civil. El canvi existia.

En aquestes circumstàncies, MINUGUA assegurà en el seu Sisè Informe, per primera vegada, que se "*verificó un progreso importante en el cumplimiento de los compromisos del Acuerdo Global*".⁴⁶⁸ Certament havien disminuït les denúncies en relació als drets humans prioritaris, també per tortures, no se'n detectà cap per desaparició forçosa, millorà el funcionament de diverses institucions com MP, OJ, s'havia procedit al desarmament i desmobilització dels CVDC,... També les dades del PDH avalaven les

⁴⁶⁷ .- Informe A/51/790. Sisè Informe sobre Drets Humans.

⁴⁶⁸ .- Sisè Informe. Num. 160.

afirmacions de la Missió de l'ONU.⁴⁶⁹

Sens dubte, la situació dels drets humans a Guatemala havia millorat, però el progrés només havia estat parcial perquè continuava un alt nivell de violència comuna i d'inseguretat ciutadana (homicidis, linxaments, una enriquidora activitat de segrestaments a càrrec de bandes participades o amb contactes amb agents de la policia o de l'exèrcit, detencions il·legals, fugues de presos, retards en els processos judicials), seguia l'activitat dels, ara, exCVDC proveïts d'armes i amb contactes a l'exèrcit; i s'hi afegien o s'engruixiren problemes nous com els litigis per terres, la marginació dels retornats, les vulneracions al culte i a l'espiritualitat maies.

Simultàniament MINUGUA i PNUD continuaven el treball d'enfortiment democràtic de les institucions estatals dirigit a cinc àmbits (ja establerts anteriorment): la PNC per a la seguretat ciutadana; el Congrés, el MP i l'OJ per a promoure la igualtat davant la llei i a l'accés a la justícia; la formació i la selecció de jutges per a reforçar la independència judicial; la PDH per a la protecció dels drets humans en general i especialment en l'administració de justícia; i en pro d'una cultura dels drets humans en col·laboració amb diverses ONG.

La situació, des d'un punt de vista democràtic, seguia essent notòriament deficient. Així que MINUGUA formulà tot un seguit de recomanacions per a la defensa dels drets humans, el compliment dels APFD, i l'enfortiment democràtic, entre elles la creació de les Comissions paritàries previstes a l'Acord indígena. Amb tot, l'Informe de la Missió no era tan negatiu com els anteriors.

Aquesta tendència favorable es veié confirmada pel següent i Setè Informe⁴⁷⁰ (que cobrí el primer semestre de 1997). Indicà un increment de la millora de la situació tant pel que feia a la reducció de les violacions dels drets humans com pel compliment més correcte dels compromisos adoptats a l'Acord Global, a l'Acord indígena i en el conjunt dels APFD, per la continuïtat en l'enfortiment democràtic institucional, i per l'aplicació de l'Acord de Cronograma en la seva primera fase de 90 dies (fins al 14 d'abril).⁴⁷¹

Amb disminució de casos, en general persistia el mateix tipus de violacions de drets

⁴⁶⁹ .- La PDH indicà "*una tendencia gradual y decreciente de las violaciones*"; en canvi, des del GAM s'assenyalà un creixement per a 1996. Alvarado (1998): 20 i 21, i POLANCO, M.: "Acuerdo Global sobre derechos humanos", a *Cuatro años de vigencia del Acuerdo Global sobre derechos humanos: ¿cumplimiento y/o transgresión?* Ob. cit. Pp. 128, 129 i 130.

⁴⁷⁰ .- Informe A/52/330. Setè Informe sobre Drets Humans.

humans, amb menys relleu de la impunitat i més destacada la falta de col·laboració amb la justícia per part dels agents públics.⁴⁷² Indiscutiblement, la impunitat, en especial per part d'individus de l'exèrcit, continuava essent l'element més distorsionador en el procés de democratització. Procés que coixejava també en l'aplicació de l'Acord indígena incapaç d'impedir les discriminacions, sobre tot en la justícia i en l'accés als càrrecs de l'administració.

La bona marxa del compliment dels Acords fou ratificada pel citat Primer Informe de Verificació sobre l'Acord de Cronograma i per la valoració que en féu la Comissió d'Acompanyament en data 3 de juny.⁴⁷³ La mateixa constitució d'aquesta Comissió (per A.G.83-97) era un símptoma positiu. I així, malgrat algunes dificultats, en especial en relació a l'Acord socioeconòmic,⁴⁷⁴ la primera fase de l'Acord de Cronograma complí els compromisos de l'Acord Global (creació del *Consejo Político de la Paz o COPAZ*, de la *Secretaría para la Paz o SEPAZ*, canvis a la COPREDEH),⁴⁷⁵ de l'Acord indígena (constitució de les tres Comissions paritàries previstes: d'oficialització dels idiomes maies, llocs sagrats, i la de reforma educativa),⁴⁷⁶ de l'Acord sobre enfortiment (a pesar de mancances a la llei de la PNC) amb la satisfactòria derogació del Decret de creació dels CVDC i molt significativament amb la creació de les Comissions sobre Reforma del Sistema Judicial i sobre Reforma electoral,⁴⁷⁷ i dels Acords d'alto al foc i sobre incorporació de la URNG a la societat civil.⁴⁷⁸

L'aspecte més preocupant –i el “*más precoz*”- de vulneració dels APFD, en la seva lletra i el seu esperit, aparegué en la rara celeritat amb què el govern va remetre al

⁴⁷¹ .- L'Informe s'allargà en realitat fins a principis de juny. Primer Informe de Verificació sobre l'Acord de Cronograma. Num. 9.

⁴⁷² .- El més emblemàtic en aquest moment va ser el procés de Cándido Noriega, exCM i exCVDC, absolt de 156 delictes comesos als anys 1982 i 1983 a El Quiché: assassinats, segrestaments, violacions, robatoris, incendis, detencions il·legals,...

⁴⁷³ .- La Comissió, prevista a l'Acord sobre Cronograma, havia estat constituïda el 9 de febrer per Acord Governatiu 83-97, i era integrada per deu membres, dos en representació del govern, dos per la URNG, 1 representant del Congrés, quatre ciutadans notables, i el director de MINUGUA com observador.

⁴⁷⁴ .- Ja hem vist sota quines condicions el Congrés ratificà el Conveni 169 de l'OIT.

⁴⁷⁵ .- La COPREDEH no servia per a la defensa dels drets humans sinó per a la defensa del govern de Guatemala en temes de drets humans. El COPAZ va ser constituït per Acord Governatiu 17-97, i la SEPAZ per D.L.17-97.

⁴⁷⁶ .- Per Acords Governatius 308-97 (10 d'abril), 261-97 i 262-97 (20 de març).

⁴⁷⁷ .- La Comisión de Fortalecimiento de la Justicia (CFJ) va ser creada per A.G. 221-97 i la Comisión de Reforma Electoral (CRE) per Acord del TSE. 16-97.

⁴⁷⁸ .- Iniciat el procés de desmobilització pel març de 1997, va acabar-se pel maig amb la concentració de prop de 3000 excombatents en 8 punts, i amb una “*fiel observancia de los plazos y los procedimientos acordados*”. Primer Informe sobre Cronograma. Num. 69. La *Fundación para la Incorporación o Fundación Guillermo Toriello* fou aprovada per A.M. 182-97.

Congrés el projecte de llei de la nova policia (febrer de 1997), abans fins i tot de ser constituïda la Comissió d'Acompanyament que l'havia d'informar, segons els Acords de Pau. Projecte amb mancances i clares vulneracions dels compromisos contrets als APFD.

També la Comissió d'Acompanyament destacà un bon clima de treball i de cooperació per part de les instàncies de l'estat, el desig de participació dels ciutadans i l'efectivitat de l'alto al foc i de la desmobilització de la URNG. El Secretari General de les NNUU confirmà "*la forma exemplar en que se llevó a la práctica el Acuerdo sobre el Definitivo Cese al Fuego*". L'Informe també notava la necessitat de construir quatre refugis per a exURNG que no podien retornar a les seves comunitats d'origen o que en foren refusats.⁴⁷⁹ Tanmateix, l'antiga guerrilla vivia un procés de desgast intern i extern. A l'esfera interna a causa de la multiplicitat d'activitats (legalització com a partit, busca d'aliances per al futur, seguiment del compliment dels APFD, ajuts als exguerrillers,...) i en la seva presència social per l'ambigüitat del seu capteniment en el cas Mincho, dirigent de l'ORPA, un dels segrestadors d'Olga de Novella, torturat i assassinat per l'exèrcit, desaparegut, i que la pròpia URNG afirmava desconèixer per por a arriscar el procés d'implementació dels Acords.

Dins aquest clima l'Assemblea General de l'ONU acordà la pròrroga de MINUGUA i l'ampliació de les seves funcions per reforçar la implementació dels APFD, tot insistint en la necessitat de recalendarització de les reformes constitucionals i en el compromís de rescabament a les víctimes de violacions als drets humans a causa de no haver-se constituït la CEH.

La Segona Fase de l'Acord de Cronograma (15 d'abril a 31 de desembre de 1997) comportà més dificultats i la Comissió d'Acompanyament hagué de recalendaritzar per a 1998 i 1999 incompliments importants, "*en particular, el de los compromisos relativos al resarcimiento de las víctimas de violaciones de derechos humanos, a la reforma y fortalecimiento del Sistema de Consejos de Desarrollo Urbano y Rural, a la creación de una jurisdicción agraria y ambiental, a la reforma de los órganos de inteligencia, al establecimiento de la carrera de Servicio Civil y al redespiegue del Ejército*".⁴⁸⁰ La importància d'ampliar el Sistema de Consells de Desenvolupament raïa a aconseguir

⁴⁷⁹ .- Refugis a Tzulché I, Quetzaltenango, Retalhuleu i Alta Verapaz. Nacions Unides (1997): Informe del Secretario General sobre el grupo de observadores militares anexo a la MINUGUA. Paràgrafs II-E i III.

⁴⁸⁰ .- Tercer Informe sobre Cronograma. Num. 2.

una democràcia més participativa per les aportacions dels veïns a la senyalització i prioritització de les seves necessitats des de l'àmbit local més proper,⁴⁸¹ raó per la qual MINUGUA no valorà massa positivament el *Plan Operativo 1998* dissenyat per la *Secretaría de Coordinación Ejecutiva de la Presidencia* i altres organismes com SEGEPLAN i el *Fondo Nacional para la Paz (FONAPAZ)*, que anaven en direcció contrària.⁴⁸²

Paral·lelament foren implementats compromisos destacats com la creació del *Fideicomiso Fondo de Tierras Acuerdo de Paz*, i s'estava avançant en l'avantprojecte de llei del Fons de Terres i en qüestions relatives tant a la resolució de conflictes, com a temàtica laboral i sindical.⁴⁸³ El Fideïcomís era considerat pedra clau en el procés d'adquisició de terres pels camperols.

El Segon Informe sobre Cronograma coincidí parcialment amb el Vuitè Informe sobre Drets Humans (1 de juliol de 1997 a 31 de març de 1998),⁴⁸⁴ que va fer-se ressò del clímax polític de més diàleg, negociació, consens i de més llibertat imperant a Guatemala durant el primer any posterior a l'aprovació dels APFD, que afavorí una davallada apreciable de les violacions a la majoria dels drets humans prioritaris, que contrastava amb l'increment en altres: atacs a comitès pro drets humans en especial amb motiu de l'exhumació de fosses anònimes, vulneracions al dret a l'associació sindical –cas de Columba, a Quetzaltenango–, accions contra mitjans de comunicació en una acció de protesta persistent que s'allargaria fins al final del govern Arzú.⁴⁸⁵

En el transcurs d'aquest any 1997 varen ser constituïdes pràcticament tota la resta de comissions i instàncies instituïdes per al compliment dels APFD: a més de les ja citades, també la *Comisión de Apoyo Técnico al Congreso*, la *Coordinadora del Foro de la Mujer*, la *de Incorporación*, la *Comisión Paritaria sobre de derechos relativos a la*

⁴⁸¹ .- Torres-Rivas i Arévalo (1999): 179 i ss.

⁴⁸² .- Tercer Informe sobre Cronograma. Num. 39.

⁴⁸³ .- En resolució de conflictes, gràcies a l'activitat de la *Dependencia Presidencial de asistencia y resolución de conflictos sobre la tierra (CONTIERRA)*, creada per A.G. 452-97, i gràcies a la MESA de diàleg entre la *Coordinadora Nacional de Organizaciones Campesinas (CNOC)*, la *Cámara del Agro i CONTIERRA*; i en els aspectes laborals i sindicals són remarcables la nova legislació de reconeixement de la llibertat sindical i de la personalitat jurídica dels sindicats (Decrets-Legislatius 35-96 i 35-98), l'ampliació del nombre de Jutjats Laborals i de la Inspecció de Treball, la prohibició del treball infantil i la regulació i protecció del treball de la dona.

⁴⁸⁴ .- Informe A/52/946. Vuitè Informe sobre Drets Humans.

⁴⁸⁵ .- El PDH confirmà les pressions governatives sobre alguns mitjans de comunicació, ratificació que li comportà enfrontaments amb l'administració Arzú i que, potser, va ser la causa de la retallada del seu pressupost, entre altres inconvenients.

tierra, la també *Comisión Paritaria para la reforma educativa*, la *de Reforma y Participación*, el *Consejo Nacional de Desarrollo Agropecuario (CONADEA)*, el *Consejo Político de la Paz*, la *Instancia multipartidaria del Congreso*.

Amb tot, els contraris a la implementació dels APFD –que ja s’havien significat a principis de 1997 amb el motí dels exmembres de la PMA-⁴⁸⁶ anaren creixent en pes social i en presència pública, sobretot des del CACIF, molt preocupats per la reforma tributària i per la propietat de les terres, per a la defensa de les quals pretenien disposar de l’exèrcit en funcions de policia (en contra del que establien els Acords de Pau). Ho justificaven en l’increment de la delinqüència i de la inseguretat ciutadana, fenomen típic de Guatemala i característic dels processos de democratització, i en el desencís popular per la manca de solucions socioeconòmiques ràpides i generals. El CACIF s’aprofitava de la divisió interna del PAN, la del propi govern Arzú, l’existent entre govern i el seu grup parlamentari, i a la vegada d’una actitud governativa cada cop més dubtosa, més oportunista, menys decidida i més dòcil a les pressions. En resum, més electoralista, o sigui més pendent de l’opinió pública en funció dels comicis de 1999. La debilitació del procés de pau s’agreujà a causa de la decisió presidencial de canviar els alts comandaments de l’exèrcit. Aquesta decisió que reforçava el poder civil, de fet l’afeblí i perjudicà la implementació dels Acords, ja que situà en la cúpula militar personal gens compromès amb el procés, i ho féu no per raons objectives ni dins el marc habitual i consensuat dels processos de canvis al si de l’exèrcit sinó per motivacions personals. Caigué el ministre de Defensa, Julio Balconi Turcios, que havia participat en les negociacions, igual que el general Sergio Camacho, cap de l’EMDN, que eren clarament favorables als APFD, mentre un altre partidari dels Acords, Otto Pérez Molina, inspector general de l’Exèrcit, era destinat a l’ambaixada de Washington. Per contra accedien a la direcció de les forces armades uns militars caracteritzats per la seva oposició al procés de pau i a la seva implementació, com el general Marco Tulio Espinosa,⁴⁸⁷ de la Força Aèria, el nomenament del qual va ser criticat pel seu currículum de despatx (i no de combat) i per formar part de l’exèrcit de l’Aire en unes

⁴⁸⁶ .- Contraris a la desmobilització, o exigint els “mateixos” tractes previstos per als exguerrillers, o amb la reclamació de la seva incorporació en la PNC. També exmilitars protagonitzaren accions reivindicatives i contràries als APFD.

⁴⁸⁷ .- Pel novembre de 2000, Otto Pérez va denunciar a MINUGUA un atemptat contra la seva família a causa de la seva actitud de crítica al govern Portillo per no acomplir degudament els APFD. Prens Libre, 14 de novembre de 2000. El patí el seu fill. Posteriorment també la filla, el 21 de febrer de 2001. Prens Libre, 25 de març de 2001.

forces armades en les quals l'exèrcit de Terra arribava al 95 %.⁴⁸⁸

Per la seva part, MINUGUA, prou tocada igualment pel cas Mincho, havia perdut credibilitat i era atacada, primer per suposada ocultació de la veritat en no denunciar els culpables, i després, quan n'acusà l'EMP, per extralimitació de funcions. El govern amenaçà de restringir-ne l'acció.

Tanmateix, si el cas Mincho havia constituït el "*primer caso de represión de Estado bajo el gobierno Arzú*",⁴⁸⁹ la situació empitjorà greument el dia 26 d'abril de 1998 amb un dels successos més perjudicials per al procés de consolidació democràtica, l'assassinat del bisbe auxiliar de Guatemala, Mr. Juan Gerardi Conedera, exbisbe del Quiché, pocs dies després de la presentació del "*Proyecto de Recuperación de la Memoria Histórica: Guatemala, nunca más*", la primera recopilació de les violacions dels drets humans durant els anys d'enfrontament armat. El crim tingué lloc en la Zona-1 de la ciutat, en la qual radiquen "*diversos organismos gubernamentales, militares y de seguridad*".⁴⁹⁰ Palesà clarament que "el problema fonamental" seguia essent l'incompliment per l'estat del seu deure de garantir als ciutadans la seguretat pública, igual que mostrava la persistència de la impunitat dels autors materials i intel·lectuals, dels col·laboradors civils o militars i la continuïtat agreujada de violacions als drets humans prioritaris. Malgrat aquest crim, "*mensaje inequívoco recordatorio de las peores atrocidades de la guerra*", després del qual "*nada volvería a ser igual*",⁴⁹¹ l'Informe recollí la decreixent participació d'agents estatals en la vulneració de drets humans i l'enfortiment del MP i de l'OJ, el desplegament de la PNC i la creació de la *Instancia Coordinadora de la Modernización del Sector Justicia*.⁴⁹²

El crim, i encara més la temorencia i dubitativa –i encobridora!- actitud del govern demostrà un cop més la feblesa i el temor amb què el govern del PAN i el partit estaven aplicant els APFD o alguns dels Acords. Gustavo Porras, Eduardo Stein Barillas o Ricardo Stein Reinemann –que no pertanyien al PAN- actuaven amb total convicció en la implementació dels Acords, però la resta del govern en general i el PAN estaven més

⁴⁸⁸ .- Segons entrevista amb Bernardo Arévalo el dia 6 d'octubre de 2000. Diverses filtracions del seu currículum responien a aquestes crítiques i a la seva procedència immediata de l'EMP, procedència que no semblava gens recomanable. Però no derivaven de cap rebuig ni a la reconversió militar ni a la implementació dels APFD.

⁴⁸⁹ .- Jonas (2000): 275.

⁴⁹⁰ .- Informe A/53/853. Novè Informe sobre Drets Humans. Nums. 8, 14, 30 i ss.

⁴⁹¹ .- Jonas (2000): 281-282.

⁴⁹² .- Creada pel setembre, era integrada pel Ministeri de Governació, el MP i l'OJ.

pendents dels efectes electorals de la aplicació dels Acords i de les pors del CACIF. La inseguretat ciutadana era tinguda en compte en diverses modalitats: linxaments o actes de “justícia per compte propi”, “neteja social”, junt amb les pràctiques habituals. L'Informe recomanà d'impedir-les perquè és “*inaceptable y nocivo luchar contra la ilegalidad por medios igualmente ilegales*”,⁴⁹³ aconsellà també la ratificació de protocols internacionals coadjuvants al respecte dels drets humans, com la Convenció Interamericana sobre Desaparició Forçada de persones per a declarar-la delictes de “lesa humanitat”, i el reconeixement intern de la competència del Comitè contra la Tortura i del Comitè contra la Discriminació racial.

Coincidí també el Segon Informe de Verificació amb el treball de la Comissió de Drets Humans del Consell Econòmic i Social de l'ONU que visità Guatemala entre el 8 i el 19 de desembre de 1997 per a analitzar “l'evolució de la situació dels drets humans a Guatemala a partir de l'aplicació dels APFD”. En les seves conclusions l'Informe de la Comissió confirmà “*la tendencia a una gradual mejoría*” en relació als drets humans a Guatemala;⁴⁹⁴ però en un clima apàtic i d'escepticisme amb una societat civil que havia perdut “*mucho de su dinamismo y de su vigor*”, dins un “*extraño compás de espera*” i amb “*un paso adelante y dos atrás*”.⁴⁹⁵ Insistí en els problemes de la inseguretat ciutadana (en especial en els segrestaments), en la impunitat, i, per tant, en la necessitat d'enfortir la justícia, de democratitzar la policia i de resituar el personal de l'exèrcit amb reformes constitucionals, legals i administratives previstes. Posà èmfasi també en l'Informe i les resolucions de la CEH, i remarcà la necessitat urgent de la reforma tributària.

La política fiscal constituïa una de les fites prioritàries als APFD com un requisit necessari per a la implementació dels compromisos acordats –“*el puntal*” de la seva viabilitat-⁴⁹⁶ per dotar el sector públic dels recursos suficients per a la despesa social, per tallar una tradicional pràctica del govern, servil a l'oligarquia, de regir-se per una política fiscal baixa amb una càrrega tributària que era la segona inferior d'Amèrica

⁴⁹³ .- Vuitè Informe. Num. 7.

⁴⁹⁴ .- La violació dels drets humans “*ya no es parte de la política del Estado*”. Informe E/CN.4/1998/93. Consejo Económico y Social de las NNUU. Nums. 67 i 68.

⁴⁹⁵ .- *Ibidem*. Num. 37. Jonas (2000): 280.

⁴⁹⁶ .- Jonas (2000): 321.

Llatina (després d'Haití),⁴⁹⁷ i per tractar-se d'una condició imprescindible per a l'obtenció dels fons internacionals dels estats del Grup Consultiu, ja que difícilment es podien esperar noves aportacions econòmiques d'altres països sense l'esforç fiscal propi.

Si bé a principis d'any el FMI semblava optimista i presentà un dossier amb les mesures convenients per a l'obtenció dels objectius fixats a l'Acord socioeconòmic, la visita del director executiu del FMI a Guatemala, pel maig del mateix 1997, va ser saldada en termes negatius i amb uns advertiments molt clars. Michel Camdessus criticà el govern amb contundència en constatar l'oposició a apujar la càrrega impositora. Amb tot, el FMI i la comunitat internacional (en concret els països del Grup Consultiu) acceptaren la recalendarització del progrés fiscal i –a la reunió d'Antigua, pel setembre- varen acordar nous fons, i més subvencions i crèdits, tot seguint fent confiança al govern del PAN i per a rebaixar-li la pressió provinent principalment del FRG.

A finals d'any el govern aprovà la llei del *Impuesto Unico sobre Inmuebles (IUSI)*, progressista ja que afectava més els grans propietaris i amb una grossa capacitat recaptatòria. Mal explicada, no sols va ser protestada pel CACIF sinó també pels Ajuntaments (temorosos de carregar-se els neulers dels impositors populars) i per grups indígenes amb Rigoberta Menchú al davant. Objecte de recurs a la CC, Arzú forçà fàcilment la seva derogació pel Congrés al febrer de 1998.⁴⁹⁸

En conjunt, estaven guanyant la batalla de la segona fase, la de l'acompliment dels Acords, els qui n'eren contraris, el nombre dels quals semblava créixer, mentre sectors socials i polítics que havien participat en la seva implementació abandonaven la col·laboració amb el govern i la participació en les instàncies multisectorials.

4.2.- Balanç desigual de 1998

Malgrat que el Novè Informe (de l'1 d'abril al 31 de desembre de 1998) començà amb la Resolució de la Comissió de Drets Humans de les Nacions Unides (de 14 d'abril) de deixar d'examinar l'estat dels drets humans a Guatemala perquè “*ya no existe una*

⁴⁹⁷ .- Pel febrer de 1998 (D-L 1-98) va ser creada la *Superintendencia de Administración Tributaria (SAT)* amb autonomia econòmica, tècnica, administrativa, funcional, per a la recaptació, administració, fiscalització i control dels impostos interns i els de comerç exterior percebuts per l'estat; però de gran ineficiència: l'any 1999 només fiscalitzà 47 contribuents de l'ISR i 174 d'IVA. Quart Informe sobre Cronograma. Suplement. Num. 44.

⁴⁹⁸ .- L'ús (la instrumentalització) de la CC per a recursos antiimpositius ja és tradicional des dels anys 80.

política institucional del estado violadora de los derechos humanos”, com ja havia reconegut el Consell Econòmic i Social i la pròpia MINUGUA que ho va ratificar ara,⁴⁹⁹ aquest Informe Novè reflectia una paradoxal i greu reculada en la situació dels drets humans i una frenada a l’aplicació dels APFD. El Secretari General de l’ONU, a Guatemala mateix (dies 20 i 21 de juliol), exposà la necessitat d’avançar en les reformes als quatre punts fixats pel govern i la Comissió d’Acompanyament: la constitució, el sistema de justícia, el sistema tributari i la propietat de la terra.⁵⁰⁰

El procés del cas Gerardi –paradigma de la situació al país- assumí el protagonisme d’aquest període, com exponent dels perversos vicis de la impunitat i de la corrupció, i de la manca de voluntat de l’estat per a actuar sobre les violacions de drets humans presumptament comeses per agents seus o per aparells clandestins o per grups de seguretat il·legals: inacció, retard, lentitud, dilacions i paràlisi en l’acció de la PNC, del MP i de l’OJ.

Igualment persistia la inseguretat ciutadana en general, en la qual sobresortien els linxaments acompanyats d’una reacció lenta, sempre massa passiva de la PNC, i d’una acció tolerant del MP i de l’OJ disposats a justificar-los com a seqüela de la violència social viscuda durant tants anys d’enfrontament armat i conseqüència de la indefensió actual de la gent a causa de la incapacitat o permissivitat dels organismes judicials i policials.⁵⁰¹

La desacceleració en la implementació dels compromisos dels APFD i, doncs, en el procés de pau i de democratització també es posà de manifest en els primers set mesos de la Tercera Fase de Compliment de l’Acord sobre Cronograma,⁵⁰² sense que constituïssin cap sorpresa uns retards previsibles.

La realitat indicava una desigualtat d’execució i d’observança dels compromisos. L’acompliment era generalitzat en objectius socioeconòmics (sanitat, ensenyament, habitatges),⁵⁰³ en els quals fins i tot les magnituds macroeconòmiques assolien índexs

⁴⁹⁹ .- Quart Informe sobre Cronograma. Suplement. Num. 86: Les violacions de drets humans “no obedecen a directivas gubernamentales destinadas a cometerlas y encubrir las”, però no són descartables les motivacions polítiques.

⁵⁰⁰ .- *Ibidem*. Nums. 3, 7 i 9.

⁵⁰¹ .- També s’ha pretès atribuir-los a pràctiques procedents del dret consuetudinari maia amb la intenció de desacreditar-lo. Sense base.

⁵⁰² .- Tercer Informe sobre Cronograma. Nums. 106 i ss.

⁵⁰³ .- S’arribà al 60% en ensenyament primari, i s’avançava en la normalització del multilingüisme i del bilingüisme, i en l’ús d’intèrprets en àmbits d’impacte social: la justícia, l’administració local, alguns mitjans de comunicació, en el procés electoral, en sanitat i, esclar, en ensenyament; s’aplicà el 100% el *Programa*

positius malgrat que la càrrega fiscal neta ja apuntava a la baixa i a la necessitat de recalendraritzar-ne l'objectiu del 12% per al 2002, com a conseqüència de la disminució dels ingressos per canvis en la legislació tributària.⁵⁰⁴

Pel que feia a l'exèrcit, havia acceptat el seu rol constitucional (i més reservat, més discret) i la desmobilització (que afectà, però, als soldats, no als oficials), la desaparició de totes les estructures antiinsurgents, la disminució pressupostària, la seva dedicació a la defensa exterior i la plena submissió a l'autoritat civil, però realment només de manera formal perquè es retornava a "*la antigua manera de hacer las cosas*"⁵⁰⁵ amb la presència de nou de l'exèrcit al carrer, ara en funcions de seguretat ciutadana i de suport a la PNC (que sovint esdevenia simple substitució, de manera que en les patrulles conjuntes "*la PNC aporta los vehículos y el ejército el personal*").⁵⁰⁶ A més, el pressupost militar continuava essent secret (increïblement no passava a aprovació del Congrés), els emplaçaments de l'exèrcit es mantenien gairebé tots (llevat de quatre) i se n'havien creat de nous en zona de frontera amb la justificació de la lluita contra el narcotràfic, continuava l'EMP amb augment del "*comando antidisturbios*" i el Servei d'Intel·ligència militar (SIM); i no s'havia avançat gens en l'elaboració d'una nova doctrina militar de pau.

Així doncs, quan es procedí al desplegament de la nova PNC va ser amb força problemes⁵⁰⁷ i prescindint en bona part dels criteris dels APFD segons els quals l'exèrcit podia ajudar però no substituir la PNC, i durant un període limitat, per a funcions concretes i sota comandament civil, i defugint les propostes de MINUGUA (amb la promesa que serien escoltades posteriorment). Amb presses va ser aprovada la llei de la PNC, que va incorporar fins al 90% de l'antiga PN i de la PMA⁵⁰⁸ (sense reciclatge

de Acceso a Medicamentos, i només a mitges el *Sistema Integral de Atención en Salud (SIAS)*, creat a mitjan 1997, mentre millorava el servei de vacunació (però amb rebrots de xarampió i tos ferina); en habitatges els problemes responien a la manca de terres i a l'endarreriment en aquest tema.

⁵⁰⁴ .- Reducció arancelària, derogació de l'IUSI, finalització de l'IEMA (1999) i reducció de les taxes de l'ISR i l'IVA. Tercer Informe sobre Cronograma. Num. 33.

⁵⁰⁵ .- Jonas (2000): 285.

⁵⁰⁶ .- Cita d'un funcionari internacional recollida per Jonas en la seva obra citada, p.284.

⁵⁰⁷ .- En aquells moments només a cinc departaments: Guatemala-capital, Escuintla, El Quiché, El Petén i Quetzaltenango. Tercer Informe sobre Cronograma. Num. 76. Els problemes atenyien a les condicions materials del desplegament, poca preparació, resistències a la incorporació de dones i indígenes, incorporació d'exPMA i d'exsoldats, comandaments mal formats i falta de mitjans. Positivament era destacable el seu desplegament pel país, la nova Acadèmia, la creació d'unitats especialitzades, un nou règim disciplinari, i l'*Oficina de Responsabilidad Profesional*. Novè Informe. Suplement. Març de 1999.

⁵⁰⁸ .- Membres de l'antiga PMA havien protagonitzat una sonada protesta pel gener de 1997 amb la intenció de ser atesos pel govern en la seva pretensió de recol·locació professional.

doctrinal ni tècnic) i va assumir 22 exoficials de l'EMP que incrementaren la seva militarització, segons el model de la Guàrdia Civil espanyola.⁵⁰⁹ Per contra, i positivament, es procedí a la creació de Juntes Locals de Seguretat, i de la *Secretaría de Análisis Estratégico (SAE)* per a serveis d'intel·ligència civil, que havia d'independitzar-se de la intel·ligència militar.

També era constatable, a pesar de nombroses excepcions, una millora general de l'actitud del MP i de l'OJ amb personal més capaç, més preparat, més resistent a les amenaces i a les pressions. Però es mantenien la impunitat, la corrupció i la inseguretat ciutadana, la manca de plena independència del poder judicial (molt condicionat per les forces armades) i el desigual accés dels ciutadans a la Justícia.

Simultàniament no s'estava avançant prou en l'aspecte tributari (amb les sempiternes resistències de la poderosa oligarquia) i la càrrega financera del 0'7% fou insuficient per a cobrir el dèficit fiscal generat pels objectius de despesa social dels Acords de Pau. Dèficit superior al 2% del PIB i amb unes previsions d'increment pel 1999 que obligaren la Comissió d'Acompanyament (octubre) a recalendaritzar la fita d'arribar al 12% de la càrrega tributària l'any 2000 amb un programa de mínims i amb reclamacions d'un pacte fiscal. L'aspecte fiscal va merèixer un treball de MINUGUA annex al Tercer Informe sobre Cronograma.

Seguien encallades les reformes constitucionals (pendents a més d'una consulta popular) i més endarrerits encara els canvis a la legislació electoral, mentre la llibertat sindical era víctima de mancances legals i de falta de mecanismes de protecció eficaços i ràpids,⁵¹⁰ amb notoris incompliments en aspectes de concertació laboral, de seguretat social, de discriminació racial o per sexe, tot i l'aprovació del *Foro de la Mujer* (D-G 105-98). Aspectes que, igual que la situació agrària, també meresqueren annexos propis al Tercer Informe sobre Cronograma.

El grau d'implementació, doncs, no sols era desigual, segons el Tercer Informe sobre Cronograma,⁵¹¹ sinó que havia empitjorat durant 1998 en relació als primers temps posteriors als APFD o, potser amb més exactitud, no s'estava progressant en la mesura

⁵⁰⁹ .- Jonas (2000): 311. Pel que fa a la Guàrdia Civil, el Procurador Adjunto, Marco Antonio Aguilar Palma, manifestà la seva indignació per les amenaces que el Cap de la Guàrdia Civil espanyola a Guatemala havia formulat a un espanyol, membre d'una ONG, resident a l'interior del país, "aconsellant-lo" de deixar de defensar i d'ajudar els indígenes "si no volia córrer riscos ni perills", tot explicant-li que els "indis són humans, però inferiors". Conversa amb l'autor a la seu de la PDH el 8 d'octubre de 2000.

⁵¹⁰ .- Novè Informe. Suplement. Nums. 98 al final.

que havien augurat les expectatives aportades pels Acords, la bona disposició –si més no, aparent- del govern Arzú (inclosa l'etapa negociadora) i els Informes de MINUGUA durant 1997. Es començava a respirar un aire feixuc de desencís, de desànim, de conformisme, tot i reconèixer els avenços aconseguits, tot i acceptar positivament la declaració favorable a l'estat de Guatemala de la Comissió de Drets Humans de l'ONU, tot i els canvis operats en l'actitud del govern i les millores a l'acció de la PNC, del MP i de l'OJ, tot i el nou paper assumit per les forces armades.

El *Foro Público* celebrat el dia 1 d'abril de 1998, en commemoració dels quatre anys de vigència de l'Acord Global, constatà clarament les consideracions citades en un aspecte tan vital i sensible per a la societat i per a la salut de la democràcia com la continuïtat de les vulneracions als drets humans, i palesà la contradicció existent en tot el procés: s'havien produït molts avenços, s'havien realitzat canvis essencials, però *“o tuvo un grado con signo negativo de incumplimiento o... positivo pero de muy bajo cumplimiento”*; i també: *“la situación de los Derechos Humanos ha cambiado sustancialmente... sin embargo subsisten problemas de respeto a los derechos humanos...”*.⁵¹²

MINUGUA persistia correctament a indicar la continuïtat d'abusos per part d'exagents de l'exèrcit, desmobilitzats, d'exCM i d'exmembres dels CVDC, ben connectats amb individus de les forces armades i de l'administració, que causaven nombrosos delictes contra els drets humans, que constituïen alguns dels focus més preocupants d'inseguretat ciutadana, sense que fos descartable la comissió d'actes delictius de caràcter polític, i que engreixaven tant la corrupció com la impunitat a tots els nivells. Certament ja no es tractava d'una política oficial de l'estat de violació als drets humans, però sí de l'acció d'alguns dels seus funcionaris, sense que el propi estat reaccionés sovint amb la necessària, ràpida i contundent mesura legal que conferís credibilitat al procés de pau i de democratització i contribuís a la recuperació de la confiança dels ciutadans.

El cas Gerardi era un símbol negatiu del procés. Abans d'iniciar-se el 1999 l'aplicació dels Acords no havia progressat prou i es notaven símptomes preocupants. La complexitat i la prolixitat de tants compromisos –170 de calendaritzats per al període

⁵¹¹ .- Tercer Informe sobre Cronograma. Nums. 103 al final.

1997-2000,⁵¹³ atribuïts al govern- responien a dèficits enormes del país en tots els punts compresos als APFD, a una despesa social ínfima (menys del 2% del PIB en sanitat i menys del 3% en ensenyament), a profunds desequilibris territorials, a fortes desigualtats socials, a tradicionals discriminacions per sexe, a evidents marginacions ètniques, a la finalització de l'enfrontament armat de més de trenta anys i a les seves seqüeles, a una militarització de l'estat i de bona part de la societat, amb unes institucions polítiques dèbils democràticament, poc fiables, corcades per la impunitat i la corrupció. Per tant, els APFD havien de comportar serioses dificultats d'implementació, vulnerable a dures pressions corporatives contra modestes reformes (cas del refús a la nova llei de l'Impost Únic sobre Immobles (IUSI). Tot, fenòmens que exerciren un paper obstaculitzador en aquest període posterior a l'aprovació dels Acords.

A finals de 1998 era constatable un excel·lent treball des de MINUGUA, a pesar del cas Mincho, del refús provinent del CACIF i dels intents del govern de limitar-ne les funcions. MINUGUA elaborà, a més, suplementos que atenyien a les seves oficines regionals i subregionals, que acreditaren la coneguda desigualtat de compliment dels APFD també per zones i per causes diverses: diferències demogràfiques (més o menys població i més o menys població rural o urbana), ètniques (percentatge de població ladina o indígena), socioeconòmiques (índexs econòmics, socials i nivells de prestació de serveis en sanitat, ensenyament, habitatge), polítiques (conflictes estrictament polítics, litigis per motius econòmics i socials molt influïts per la propietat de la terra i per les conseqüències dels retornats, delictes penals en relació a la seguretat ciutadana i als linxaments), laborals (exercici dels drets laborals, de l'afiliació i acció sindicals, nivell de salaris) i de participació social en entitats cíviques i socials, en ONG i en institucions polítiques i jurídiques des d'Ajuntaments fins a Juntas Locals de Seguretat i els Consells de Desenvolupament.⁵¹⁴

⁵¹² .- Alvarado (1998): 8, i LA RUE, F.: "Acuerdo Global de derechos humanos. Cuatro años después", a Cuatro años de vigencia del Acuerdo Global sobre derechos humanos: ¿cumplimiento y/o transgresión? Ob. cit. P. 135.

⁵¹³ .- MINUGUA: Palabras del Sr. Jean Arnault, Jefe de MINUGUA, en la presentación del Quinto Informe del Secretario General de las NNUU sobre la Verificación de los Acuerdos de Paz de Guatemala. 1998. P. 1.

⁵¹⁴ .- Les Oficines territorials regionals de MINUGUA eren: Guatemala, i Escuintla (subregional), Cobán, i Cantabal i Fray Bartolomé de las Casas (subregionals), Huehuetenango, i Barillas (subregional), Quiché, i Nebaj (subregional), Petén, i Poptún (subregional), Quetzaltenango, i San Marcos (subregional), Sololá, i Chimaltenango (subregional), i Zacapa. Tots els Suplements incidiren en el seguiment de la implementació sobre drets humans, en la participació social, en el desenvolupament social i en l'administració de la Justícia. En alguns casos, també en la situació econòmica, especialment l'agrària

També eren comprovables la disposició i contribució al procés per part d'algunes instàncies oficials (el govern en general, i alguns ministeris i institucions en particular, com MAGA o SEPAZ), però també les reticències en altres; un desigual nivell de participació social a les comissions i en les altres entitats o institucions derivades dels APFD, i la destacada col·laboració de les organitzacions indígenes, socials, sindicals, però amb més renuència per part de les empresarials.

4.3.- 1999: Cara i creu del govern Arzú

La situació empitjorà, de conformitat amb el Desè Informe,⁵¹⁵ que abastà pràcticament tot el 1999 (els onze primers mesos). MINUGUA acollí 4.800 violacions als drets humans que marcaren “*un serio deterioro cuantitativo en 1999*”, en expressió de Jean Arnault. Tanmateix, Arnault matisà la reculada en la seva valoració qualitativa: l'augment de violacions als drets humans no entelava la disminució als drets humans prioritaris (vida, seguretat, integritat personal) ni les millores en el capteniment de la PNC i de la nova *Fuerza Especial de Policía (FEP)*.⁵¹⁶ Amb tot, l'augment va ser considerable en casos de tortures, tractes cruels o degradants i mals tractes causats per la PNC, en detencions arbitràries i sense garanties atribuïdes a la PNC, a l'OJ i a autoritats municipals, i extraordinàriament –increment de quasi 700%⁵¹⁷ en violacions al procés legal amb garanties i en especial en linxaments: “*más de 10 por mes, superior a los 5'4 (del) período anterior... una práctica esporádica progresivamente ha derivado en una respuesta recurrente y no siempre espontánea... (aunque) el número de fallecidos y heridos ha descendido*”.⁵¹⁸ MINUGUA notà que alguns linxaments “ *fueron*

com a Las Verapaces amb “*más del 80 % (de la población que) radica en el medio rural*” i amb l'índex més alt “*de exclusión del desarrollo social del país*”, o al Quiché amb el 83'4 % de població indígena i en alguns municipis fins al 90 % i amb un índex de pobresa superior al 80 %, durament afectat per l'enfrontament armat amb moltes víctimes, igual que Huehuetenango, “*territorio con un sentimiento histórico de abandono*”, mentre que Sololá, malgrat els alts nivells de població rural (62 %) i indígena (76 %) i l'emigració estacionària a Costa Sur, un ampli ventall de petits comerciants li dona un altre caràcter de més vivor econòmica, molt més remarcable a Zacapa que té un 82 % de població criolla o ladina i amb un alta taxa de desenvolupament econòmic

⁵¹⁵ .- Desè Informe. Nums. 90 i 91.

⁵¹⁶ .- MINUGUA : Palabras del Sr. Jean Arnault, Jefe de MINUGUA, en la presentación pública del Décimo Informe de Derechos Humanos de la Misión. Diagnóstico. 11 de gener de 2000.

⁵¹⁷ .- Ibidem. Crisi del dret a la justícia.

⁵¹⁸ .- Desè Informe. També Novè Informe. Suplement, Nums. 64 a 97 i Desè Informe. Suplement. Nums. 40 a 59. De fet, però, les denúncies i preocupacions pels linxaments apareixen a tots els Informes des del Quart.

particularmente graves, tanto por sus consecuencias mortales como por la crueldad de métodos empleados...”, en gran part instigats per exPAC i exCVDC amb la passivitat – en alguns casos- de la PNC, de l'OJ i de l'exèrcit sovint presents,⁵¹⁹ però sense menystenir l'espontaneïtat i el caràcter popular de molts dels linxaments. Segons René Blattman, cap de l'Àrea de Drets Humans de MINUGUA, l'augment de les violacions excedí del 35%.⁵²⁰

Cal atribuir l'empitjorament “*primordialmente al OJ y al MP*” que fallaven en la seva responsabilitat constitucional d'investigar, processar i sancionar amb diligència i sense excepcions; també a la PNC mal coordinada amb el MP i acusada de nombroses tortures; a la manca de col·laboració amb la justícia per part de l'Executiu (si els presumptes culpables eren agents de l'estat) a l'obstaculització per part d'aquests agents al treball de la PNC, MP i OJ, a les seves pressions i interferències i a la realització d'investigacions paral·leles i extrajudicials, singularment des de les files de l'exèrcit.⁵²¹

A part les vulneracions als drets humans citades –però igualment les millores recollides- l'Informe s'esplaià sobre l'enfortiment institucional, en especial de l'OJ: en els compromisos acomplerts, en propostes de futur,⁵²² en la crisi del sistema penitenciari sobre el qual MINUGUA havia publicat un estudi temàtic específic,⁵²³ en el cas Gerardi i els altres destacats processos encallats amb especial referència a la impunitat (en els termes ja coneguts, però amb disminució) i amb les seves conseqüències sobre la

⁵¹⁹ .- No pot oblidar-se, tanmateix, l'augment dels esforços de les autoritats per evitar-los i l'increment de les investigacions i sancions. Per altra banda, MINUGUA va establir els trets comuns dels indrets amb major freqüència de linxaments. Novè Informe. Suplement. Num. 56.

⁵²⁰ .- Prensa Libre, 15 d'octubre de 1999.

⁵²¹ .- Novè Informe. Suplement. Nums. 92, 93 i 94.

⁵²² .- En especial destacà l'aprovació (el 27 d'octubre) de la Llei de la Carrera Judicial, en base a les recomanacions de la Comissió d'Enfortiment de la Justícia, i de la Llei del Servei Civil de l'OJ (el 30 de novembre). Al mateix temps, i per primera vegada, foren nomenats jutges (26) formats a l'Escola d'Estudis Processals, també per primer cop organitzacions de la societat civil participaren en l'elecció dels membres de la CSJ, i igualment per primera vegada, amb 31 jutjats de primera instància i 51 de pau, tots els municipis (i algunes aldees) disposaren de jutjat propi. S'arribà a 91 defensors públics penals i en el marc del *Plan Estratégico de Modernización de la Justicia* s'estava procedint a una reestructuració i millor dotació de fiscals.

⁵²³ .- L'Informe específic –MINUGUA: *La situación penitenciaria en Guatemala*. Abril de 2000- detallà tots els defectes del sistema: amuntegament de presos, serveis insuficients, violència, supervivència insegura, perill per als guardes, fugues, guardes mal preparats, detencions arbitràries, ús indegut de la presó preventiva, empresonament per faltes, errors al registre, discriminacions per raça, foment de la impunitat. L'Informe conclougué amb una sèrie de recomanacions en base a la normativa de les NNUU a partir de les Regles Mímines per al Tractament dels Reclusos (1955), de la necessitat d'una llei penitenciària i de nova legislació complementària, i amb modificacions múltiples, legals i administratives, en el conjunt del sistema penitenciari, policial i judicial.

percepció social d'indefensió i d'inseguretat ciutadana,⁵²⁴ i dedicà Suplements específics a diverses situacions dels drets humans (situació penitenciària, linxaments) en especial sobre la necessitat de rescabament a les víctimes de desaparicions forçades, i sobre la pena de mort.

El rescabament per les violacions dels drets humans motivà una especial atenció de la Missió que insistí en el deure de l'estat a investigar i sancionar, en el dret de les víctimes a conèixer la veritat i a ser rescabalades, en el compliment de la legislació sobre la matèria començant per la LRN⁵²⁵ i en la necessitat de l'aprovació de nova normativa legal com la llei de creació de la *Comisión por la paz y la concordia*, que, recomanada per la CEH, havia estat refusada pel govern però reclamada per múltiples ONG aplegades a la *Instancia Multiinstitucional por la Paz y la Concordia*, i per la Comissió d'Acompanyament.⁵²⁶

Quant a l'ampliació de sentències a la pena capital, després de constatar que a Guatemala no sempre els judicis es realitzen amb les degudes condicions legals, MINUGUA assenyala que Guatemala havia ampliat els supòsits de pena de mort amb posterioritat al Pacte de San José,⁵²⁷ i que s'infringia l'art.46 de la constitució (prevalença dels Tractats Internacionals de Drets Humans ratificats per Guatemala per sobre el dret intern). En canvi, positivament, remarcà l'actitud dels jutges en aplicació de normativa garantista.

Les recomanacions finals del Desè Informe apuntaven exactament als mateixos requisits de millora que els precedents –tot destacant-hi el problema de la impunitat i les

⁵²⁴ .- Encara que l'exèrcit ha efectuat actes intimidatoris i continuà essent "*un factor de la impunidad*", ho fou en "*menor grado que en periodos anteriores*". Desè Informe. Num. 74. El "cas Gerardi" va ser recollit extensament al Desè Informe. Suplement: Casos de violaciones a los derechos humanos.

⁵²⁵ .- La CEH també implicà la URNG en alguns casos. Per la seva part MINUGUA assenyala el deure de l'estat a aplicar la legislació vigent com la Convenció Americana de Drets Humans (des de 1978), la Convenció contra la tortura i altres tractes o penes cruels, inhumanes i degradants (des de 1990), el D-L 33-96 sobre el delict de desaparició forçada (comprès també al Codi Penal, art.201), i la necessitat de Guatemala de ratificar el Tribunal Penal Internacional i la Convenció Interamericana sobre desaparició forçada de persones i la Convenció sobre la imprescriptibilitat dels crims de guerra i de lesa humanitat. També recordà la Missió la imprescriptibilitat dels delictes per genocidi i per tortura.

⁵²⁶ .- Desè Informe. Num. 43. Informe A/54/526. Quart Informe de Verificació sobre l'Acord de Cronograma. Num. 21. Considera aquesta problemàtica una de les més complexes dels APFD a causa de la desconfiança de les víctimes en l'estat, per la proximitat física en algunes comunitats entre víctimes i culpables, per la diversitat de les demandes... La posterior valoració de MINUGUA sobre el "*Programa Nacional de Resarcimiento y/o Asistencia a las víctimas de violaciones a los derechos humanos durante el enfrentamiento armado*", elaborat per SEPAZ (abril de 1999), va ser positiva, però el següent considerant insuficient per les desatencions a moltes de les recomanacions de la CEH: recerca de desapareguts, exhumacions, aplicació del principi de reparació individual. El programa, però, és obert a readecuacions.

⁵²⁷ .- Per exemple en els D-L 38-94, 14-95 i 81-96.

violacions a la llibertat sindical- després de constatar la desigualtat d'implementació dels APFD, en concret de l'Acord Global, de l'Acord indígena i de l'Acord de reassentament, i sobre l'enfortiment institucional. També el Quart Informe de Verificació de l'Acord sobre Cronograma exposà el grau d'acompliment desigual de cadascun dels APFD durant el període entre l'1 d'agost de 1998 i el 31 d'octubre de 1999, en especial en relació a les set prioritats fixades per la Comissió d'Acompanyament a principis de 1999.⁵²⁸

La CEH⁵²⁹ havia fet públic (25 de febrer de 1999) el seu Informe “*Guatemala: Memoria del Silencio*” en el qual es denunciava tant el fet que el 83% de les víctimes havien estat indígenes com que el 93% dels culpables foren agents estatals, en especial militars, autors de 626 massacres (per 32 la URNG) amb pràctiques de “terra arrasada” i genocidis durant els anys 1981-1983. I per tant, dins el conjunt de les seves 84 recomanacions –generalment oblidades pel govern- plasmà la necessitat d'implantació d'una cultura de respecte mutu, la preservació de la memòria i de l'honor de les víctimes, la recerca dels desapareguts, la reparació de les víctimes i el seu rescabament amb accions legislatives i administratives;⁵³⁰ i igualment la creació d'una Comissió presidencial de control de les conductes militars individuals per depurar violadors de drets humans, i la supressió de l'EMP. La publicació de l'Informe de la CEH va fer trontollar el procés de democratització perquè, tot i que el govern li negà validesa, va permetre encausar judicialment presumptes culpables.⁵³¹

L'Informe de la CEH va marcar tot el 1999, reforçat per la publicació i divulgació de l'anomenat *Archivo Militar Secreto* per *The National Security Archives* que posà al descobert l'acció criminal (segrestaments i desaparicions forçades) de l'exèrcit a l'època

⁵²⁸ .- Les set prioritats estaven centrades en: la sostenibilitat als esforços de reconstrucció dels estralls causats per l'huracà Mitch, projectes normatius vinculats a la reforma de la constitució, tema fiscal, desenvolupament rural, rescabament, participació cívica i concertació, treball de les comissions creades pels Acords. Pel setembre del mateix 1999, la Comissió d'Acompanyament establí unes altres set prioritats, en part coincidents: implementació de les recomanacions de la CEH al programa de rescabament a les víctimes de violacions als drets humans i la recerca de desapareguts, reformes a l'exèrcit en la doctrina militar, en el seu desplegament i en els serveis d'intel·ligència, informes a la justícia (carrera judicial, servei civil), Acord indígena, política rural, política socioeconòmica, i política fiscal. Prens Libre, 27 de desembre de 1999.

⁵²⁹ .- Els tres membres de la CEH eren l'alemany Christian Tomuschat, expert en drets humans, col·laborador de l'ONU a Guatemala abans de l'arribada de MINUGUA, la pedagoga maia Olibia Lux de Cotí, i l'advocat guatemalenc Alfredo Balsells Tojo. Tots proposats pel govern i per la URNG. Actualment Olibia Lux de Cotí és ministra del govern Portillo.

⁵³⁰ .- En aquest sentit, i malgrat les seves insuficiències, el *Programa Nacional de Resarcimiento* significà un primer avanç important, completable amb la incorporació de les recomanacions de la CEH.

de Mejía Vítores. El govern Arzú hi reaccionà de manera deplorable, començant pel propi exèrcit, la PNC i el MP. Un cop més Arzú s'ajupí davant les forces armades. Entretant s'executaven els APFD de manera desigual i sota la pressió de la comunitat internacional, en especial dels països del Grup Consultiu. Així, per exemple, en relació a l'Acord de reassentament,⁵³² *“la mayoría de los compromisos calendarizados se encuentran en proceso de cumplimiento”*, sense que, en alguns casos, s'haguessin superat *“la fase de subsistencia... y únicamente se han ejecutado proyectos de emergencia”*.⁵³³ Defectes causats per inseguretat jurídica, absència de plans d'ordenació territorial i de desenvolupament regional, debilitat del sistema de consells de desenvolupament a l'àmbit local, especulació, pobresa del sol, inversions descoordinades i insuficients, manca de mercats i de serveis, tot i els projectes productius del *Fondo de Fideicomiso de la Comisión Técnica para la Ejecución del Acuerdo sobre Reasentamiento (CTEAR)* i els projectes d'impacte ràpid (PIR) d'ACNUR.⁵³⁴

El balanç sobre l'Acord indígena apareixia més negatiu: *“los resultados concretos del trabajo... de las comisiones... han sido escasos y... aún es largo el camino hacia un consenso nacional en torno al carácter pluricultural de la nación guatemalteca... (con) fuertes prejuicios racistas en determinados sectores de la población”*.⁵³⁵ La campanya i els resultats del referèndum sobre les reformes constitucionals són els que motivaren aquestes reflexions, junt amb el balanç del treball de les comissions de l'Acord, de les quals només la referent als Drets Relatius a la Terra va acomplir la seva funció.⁵³⁶

⁵³¹ .- Jonas (2000): 299 i ss.

⁵³² .- El 30 de juny de 1999 ACNUR i els governs de Mèxic i de Guatemala acordaren finalitzar el procés de retorn organitzat de refugiats des de Mèxic: 5.383 entre 1998 i la primera meitat de 1999, però des de juny de 1994 havien estat quasi 30.000, i en total 43.000 en els darrers quinze anys. Els retornats de forma organitzada estaven essent situats en 50 assentaments dels quals 32 eren finques adquirides amb fons públics. Quart Informe sobre Cronograma. Nums. 9-11. I MINUGUA: Material de premsa sobre el Acuerdo de Reasentamiento de las poblaciones desarraigadas. 1999. Amb tot, encara seguien residint a Mèxic uns 23.000 refugiats de Guatemala, ubicats a Chiapas, Campeche i Quintana Roo. *Prensa Libre*, 26 de juny de 1999.

⁵³³ .- *Ibidem*. Numeral 14. I Quart Informe sobre Cronograma: Situació dels compromisos sobre aspectes socioeconòmics i agraris, reassentament i incorporació. Suplement. Apartat c) Nums. 81-83.

⁵³⁴ .- CTEAR també facilità ajuts per a la documentació personal a causa de l'absència del reglament de desplegament de la *Ley Temporal Especial de Documentación* (D-L 75-97). En el marc d'aquesta llei i mitjançant ACNUR i el *Programa de Apoyo a la Documentación (PADOC)*/UE varen ser documentades 48.274 persones. *Ibidem*. Num. 12.

⁵³⁵ .- Desè Informe. Num. 31.

⁵³⁶ .- Les Comissions són: d'Oficialització d'Idiomes Indígenes (el seu treball quedà perjudicat pel fracàs de les reformes constitucionals); dels Llocs Sagrats (va suspendre les tasques a finals de 1998); de Reforma i Participació (incapaç d'avançar en concrecions de participació i representació dels indígenes en

Realment, indígenes i govern interpretaven de manera diferent els compromisos de l'Acord, el govern sempre més restrictiu com era d'esperar de conformitat a la tradició guatemalenc d'una nació fraccionada, mentre COPMAGUA s'esforçava a provocar una interpretació més favorable del govern i avançava en l'organització de les entitats indígenes i en el desplegament del seu protagonisme polític i social. Pel juliol de 1999 va ser creada entre SEPAZ i COPMAGUA la *Defensoría de la Mujer Indígena (DMI)* "uno de los pocos frutos concretos de la implementación del Acuerdo", adscrita al COPREDEH, d'una gran transcendència política, social i cultural, "hecho sin precedente en Guatemala", tot i el seu compliment insuficient⁵³⁷ i desvirtuat.⁵³⁸

Tampoc no tenia precedent al país l'acord per a un pacte fiscal que havia reclamat l'any anterior la Comissió d'Acompanyament al moment de recalendraritzat l'objectiu del 12% de càrrega tributària per situar-lo al 2002. Per aquest motiu i sempre sota el temor de les seves possibles repercussions sobre les eleccions de la tardor d'aquell any, i també amb por per les reaccions del Grup Consultiu, va ser constituïda (març de 1999) la *Comisión Preparatoria del Pacto Fiscal (CPPF)*, i el govern elaborà una nova proposta fiscal amb una altra modalitat d'IUSI, amb una lenta rebaixa a l'Impost a les Empreses Mercantils i Agrícoles (IEMA) i amb el disseny d'un funcionament més eficaç de la Superintendència d'Administració Tributària (SAT). Malgrat que novament el Grup Consultiu va acceptar el pla del govern, la proposta només aconseguí internament indiferència i oposició, i no prosperà.⁵³⁹

La qüestió de la terra i de la pobresa rural marcà una altra de les fites rellevants dels APFD al 1999, en relació a la qual s'avançà en diverses direccions com la *Ley del Fondo de Tierras* (aprovada pel maig, just abans d'una reunió amb el Grup Consultiu), la fixació pel MAGA de les àrees d'acció estratègica, l'increment de la inversió pública al món rural, de les operacions del *Banco de Desarrollo Rural (BDR)*, amb incentius forestals, la regularització de terres nacionals, una major concertació social i un

instàncies centrals i descentralitzades en el nou estat de dret pluricultural i multiètnic); i Comissió sobre Drets a la Terra, que elaborà el projecte de llei de Fons de Terres aprovat pel Congrés.

⁵³⁷ .- Quart Informe sobre Cronograma. Numeral 28, 30 i 31. I Quart Informe sobre Cronograma. Suplement. Num. 78-80.

⁵³⁸ .- També estava essent clarament desvirtuat el compliment del compromís sobre emissores de ràdio, que no podien ser adquirides per organitzacions indígenes per manca de recursos. Quart Informe sobre Cronograma. Num. 29.

⁵³⁹ .- El CACIF i el FRG feren fracassar l'IEMA, i el Congrés no aprovà una reforma de l'Impost sobre la Renda (ISR). "Hacia finales de 1998... el único progreso realmente visible... era la creación de la SAT...". Jonas (2000): 329.

increment de les activitats –encara insuficients- de CONTIERRA, entitat que estava contribuint a la reducció de la conflictivitat.

Aquests avenços no amagaven lentituds i limitacions en els altres compromisos i un compliment molt desigual, en especial en ordenació territorial, en el cadastre nacional (mancat de recursos), en l'elaboració d'un cens i d'un registre nacionals de terres per a la seva titularitat i regularització, en cobertura del crèdit productiu i comercial, sense garanties legals ni reconeixement estatal dels drets col·lectius indígenes, de la seva propietat comunal sobre la terra, amb una insuficient i inadequada legislació en, per exemple, impostos sobre terres ocioses, sense garanties de sostenibilitat dels plans i programes iniciats. Aquests disfuncionaments contrastaven amb les expectatives creades exageradament optimistes, i generaven situacions explosives, de manera que en aquesta àrea "*la paz más bien dio origen a nuevos conflictos que a la restauración de los mismos*".⁵⁴⁰

Els compromisos relatius a sanitat, ensenyament i habitatge havien estat implementats de manera positiva encara que no totalment. Millores de les infraestructures i augment dels serveis havien possibilitat una més àmplia cobertura en especial a les àrees rurals, que havien estat molt desprotegides, i el *Sistema Integral de Atención en Salud (SIAS)* cobria 20 dels 22 departaments del país, però només el 22% de la població total, amb notòries mancances des del primer nivell d'atenció (centres comunitaris) en personal, en la seva capacitat, en medicaments i en equips.⁵⁴¹

En ensenyament, al costat de grans avenços en la reducció de l'analfabetisme i en l'expansió del *Programa Nacional de Autogestión Educativa (PRONADE)* més notoris a les àrees rurals, continuaven evidents mancances: desequilibris entre zones urbanes i rurals, poca capacitat dels docents i dels administradors educatius, continguts temàtics inadequats sense referències a la pluriculturalitat de la societat, baix nivell en l'ensenyament extraescolar, escoles insuficients, recursos escassos, material escolar insuficient, pràctica absència del bilingüisme al PRONADE. L'objectiu de, mínim, tres anys d'escolaritat entre els 7 i els 12 anys no va ser possible assegurar-ho pel 2000.

⁵⁴⁰ .- Jonas (2000): 343.

⁵⁴¹ .- Entre 1993 i 1998 la mortalitat infantil havia passat del 51% al 45%, però lluny de l'objectiu del 26% per a l'any 2000; el 75% dels centres comunitaris no disposaven de sèrum oral contra la diarrea infantil (la principal causa de mortalitat); la poliomielitis estava controlada, però no el xarampió (79% de vacunacions). A la vegada, es detectava una presència massa nombrosa (quasi dependència) de les ONG (77 a finals de 1998) i de metges de Cuba en zones no atractives per als metges del país. Quart Informe sobre Cronograma. Nums. 42, 43 i 44.

També l'habitatge oferia grans contrastos entre el compromís de dedicar-hi l'1'5% dels ingressos fiscals i, per tant, l'increment de la cobertura, i deficiències enormes com l'incompliment de l'ordenació territorial i del medi natural, o les promogudes pel *Fondo Guatemalteco de la Vivienda (FOGUAVI)*, els fons del qual eren aprofitats sobre tot pel sector privat amb mínim control de la relació qualitat-preu i amb els agravants que la majoria dels habitatges, inclosos els del *Programa Techo-Piso* de FONAPAZ, no responen a les condicions de dignitat, que aquests programes s'executaven fortament centralitzats sense participació local i sense els requisits establerts als APFD ni a la *Ley de Vivienda y Asentamientos Humanos*.⁵⁴²

La participació i la concertació socials encara oferien importants problemes en bona part degudes a les insuficiències governatives al compliment dels APFD (cas, per exemple, del nomenament del governadors departamentals),⁵⁴³ malgrat avenços en l'àmbit de la dona (*Foro de la Mujer*) i en una major presència de les organitzacions indígenes, que contrastaven amb una mínima concertació laboral, amb una alta conflictivitat, amb molts obstacles a la llibertat sindical i amb poca interlocució social.⁵⁴⁴ Igualment, l'elevada taxa d'atur i de treball informal no havia estat rebaixada pels Acords de Pau, que, de fet, ni s'ho varen proposar de manera directa ni tan sols a l'Acord socioeconòmic.

Tanmateix, el procés de desconcentració del Ministeri de Treball i Previsió Social amb set oficines regionals estava permetent portar a tot el territori els serveis d'inspecció, relacions laborals i previsió social. Però, per altra banda, les seves accions es realitzaven sense coordinació amb l'*Instituto Guatemalteco de Seguridad Social (IGSS)*, el qual, per la seva part, no aconseguia ni la universalització del servei, ni la seva eficàcia ni l'autonomia ni els recursos suficients i, per tant, sufragava unes pensions

⁵⁴² .- "...Los constructores de viviendas, por la misma falta de supervisión, no se han preocupado por la calidad y seguridad de la construcción, sino por conseguir altos beneficios aprovechando el subsidio". Suplement al Quart Informe sobre Cronograma. Num. 51.

⁵⁴³ .- El govern conculcà el procés de consulta als sectors no estatals dels Consells de Desenvolupament en perjudici dels APFD, de la llei de l'OE i de l'oportunitat de procurar la legitimació social dels nous governadors. Vide Nomenclario de los Gobernadores Departamentales. MINUGUA. 23 de febrer de 2000.

⁵⁴⁴ .- Encara es produïen assassinats de líders sindicals i escandaloses coaccions i amenaces sobre treballadors il·lustrades amb fets com els de l'empresa BANDEGUA, de Morales (octubre de 1999). Quart Informe sobre Cronograma. Num. 61.

molt baixes.⁵⁴⁵

Potser és en relació als compromisos de l'Acord d'Enfortiment on més es manifesta el seu desigual compliment, i en concret a l'OJ que veié augmentat el seu pressupost en un 50% respecte a 1995, creada la Comissió Ad Hoc per al seguiment de les recomanacions de la Comissió d'Enfortiment de la Justícia⁵⁴⁶ i constituïda una nova CSJ, i al MP que sofrí nombroses reformes des del *Plan global de reestructuración*, l'Institut de Defensa Pública Penal i els projectes per a la transformació del Sistema Penitenciari, que "*nunca ha sido priorizado*".⁵⁴⁷ Amb tot, la justícia patia greus deficiències en investigació criminal i en el dret al procés judicial amb garanties i en especial continua essent víctima de la impunitat, que no sols la desvirtuava i mantenia una percepció social de desconfiança i de crisi, sinó que també estava perjudicant la confiança ciutadana en el procés per la democràcia i per l'estat de dret. La llei de la Carrera Judicial, aprovada el 1999, hauria de contribuir a desfer part d'aquestes deficiències.

A la vegada es mantenia la incapacitat d'eradicar la inseguretat pública, cada cop més impregnada pel narcotràfic i pel crim organitzat, clara conseqüència de l'atur i del treball informal, és a dir, de la pobresa i de l'extrema pobresa (entre el 75% i el 90% de la població). La inseguretat ciutadana esdevingué una de les mancances més greus de l'estat, tot i l'increment de la PNC. Aquesta, que es desplegà pel país amb una millor preparació, no aconseguí de fer oblidar múltiples inconvenients: poca presència femenina (només el 6'5%) i indígena, instal·lacions mal dotades i amb equip insuficient,⁵⁴⁸ feble estructura del Servei d'Informació Civil (SIC) i del Servei d'Investigació Criminal (SIC), participació i acció delictiva de diversos agents, culpables de violacions de drets humans, en part a causa de la poca formació sobre drets humans a l'Acadèmia. Quedaven pendents les lleis d'ordre públic, de servei civil i la creació del Consell Assessor de Seguretat, limitar les patrulles conjuntes amb l'exèrcit i subordinar

⁵⁴⁵ .- La manca de recursos propis interns de Guatemala aplicats en aquests àmbits del Ministeri de Treball i de la Seguretat Social fa témer per la seva sostenibilitat quan no arribin les aportacions internacionals.

⁵⁴⁶ .- La Comissió Ad Hoc acabà les funcions pel desembre.

⁵⁴⁷ .- Afirmació de Mauricio López Bonilla, tinent coronel retirat de la PN, per a qui els guàrdies penals estan "*mal equipados, mal entrenados, mal pagados y sumidos en la corrupción*". *Prensa Libre*, 27 de desembre de 1999.

⁵⁴⁸ .- L'increment dels membres de la PNC fins a 17.399 (amb només el 36'53% de noves incorporacions) no arriba encara als 20.000 acordats per a finals de 1999. Quart Informe sobre Cronograma. Nums. 67 i 68.

tant l'EMP com La Dos. De fet, el govern Arzú va anar depenent “*cada vez más de la experiencia técnica y operativa de la G-2*”, perquè, segons Bernardo Arévalo, existeix una incomprendible capacitat de seducció i d'atracció de l'EMP sobre el president de torn.⁵⁴⁹

Pel que fa a l'exèrcit, faltava delimitar clarament per llei les seves funcions en un estat democràtic i transformar-lo de la seva anterior etapa de control sobre la societat. Havia reduït els efectius en els termes acordats (33%), havia procedit a un desplegament territorial diferent, però mantenia 95 dels 104 destacaments i els havia incrementat al Petén, havia disminuït el seu pressupost (33% en relació a 1995) que, però, continuava disposant d'un procés d'elaboració i d'aprovació propi sense intervenció parlamentària, i a la vegada incrementà el seu protagonisme en seguretat pública i en altres tasques civils. Sens dubte, el fracàs del referèndum de maig de 1999 va posar en perill algunes importants reformes previstes als APFD com la figura del “*general asimilado*” per facilitar el nomenament d'un civil per a ministre de Defensa.⁵⁵⁰ Però molts compromisos no anaven vinculats a la constitució per a la seva implementació i encara seguien encallats, com la dissolució o substitució de l'EMP, o l'aprovació de diverses lleis com la *Ley Constitutiva del Ejército* o la de creació del Servei Civil.⁵⁵¹ Tampoc no responia bé al contingut dels APFD el “*Manual de Doctrina del Ejército de Guatemala*”, presentat a finals de 1999, que el govern Portillo assumí com un esborrany de treball.⁵⁵²

El fracàs del referèndum també va paralitzar totes les reformes constitucionals i les acordades per al règim electoral i de partits polítics, de manera que les eleccions de 1999 se celebraren encara sota les velles disposicions.⁵⁵³ Però, el fracàs, greu en les seves causes, no pot ser considerat irremediable en els seus efectes perquè, amb les excepcions de la normativa sobre l'exèrcit, sobre la carrera judicial i sobre l'oficialització dels idiomes indígenes, les altres reformes legals són implementables sense canvis a la norma constitucional.⁵⁵⁴

A la incorporació de la URNG a la legalitat s'observaren dificultats en els aspectes

⁵⁴⁹ .- En conversa privada.

⁵⁵⁰ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Núm. 79.

⁵⁵¹ .- Les forces armades seguien mantenint les mateixes posicions al “triangle Ixil”, zona de dura repressió militar i amb greus violacions dels drets humans durant l'enfrontament armat. Quart Informe sobre Cronograma. Num. 75.

⁵⁵² .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Núm. 78.

⁵⁵³ .- EL TSE havia elaborat el projecte de nova llei a partir del consens assolit a la Comissió de Reforma Electoral.

laborals i de promoció de projectes productius, d'adquisició de terres, d'habitatge, i en general a tots els àmbits; més encara per als excombatents discapacitats (fins als canvis aportats per l'aplicació del subprograma específic a partir de principis de 1999), per als dispersos i per als desarrelats.⁵⁵⁵

Al mateix temps, el nivell elevat de normalitat amb què van celebrar-se les dues eleccions, amb nul·la interferència de les forces armades, absència d'incidents remarcables (a pesar de més de 200 denúncies per violació de drets polítics) i increment de la participació, i la implementació –encara que parcial i incompleta i recalendada- dels compromisos d'altres Acords i algunes millores introduïdes –no sense resistència- en l'ampli ventall socioeconòmic permeten formular un balanç agredolç de l'any 1999. S'havia avançat en el procés de pau i en el progrés democràtic.

Així doncs, a finals de 1999, a finals del govern Arzú, la situació de l'acompliment dels APFD era ben desigual, però la implementació parcial i incompleta no deslluïa un avenç democràtic sense precedents al país, potser en part sota el risc de la seva sostenibilitat, igualment amb un cert distanciament dels ciutadans desconexors del contingut dels Acords de Pau⁵⁵⁶ i amb l'oposició de sectors molt concrets, però també amb l'augment de la participació d'entitats socials i populars i d'organismes indígenes, i en un grau de clara consolidació democràtica. Dels 170 compromisos, el 36% (62) estaven totalment implementats a finals de 1999, el 23% (39) en procés, el 15% (26) de manera parcial o inicial, i el 25% (43) gens.⁵⁵⁷

Un balanç positiu en inversions públiques en infraestructures (19.197 milions Q entre 1996 i 1999) i en despesa social. Milloraren els serveis, com correus, ports i aeroports, carreteres i camins (més de 1.800 kms. asfaltats; i més de 2.600 kms. de camins nous sense asfalt). En Ensenyament el govern Arzú passà de 1.411'9 milions Q l'any 1995 a 3.439'2 milions Q el 1999; i en Sanitat de 750'4 milions Q a 1.597'8 milions Q entre els mateixos anys,⁵⁵⁸ en especial a l'interior del país i mitjançant programes com

⁵⁵⁴ .- Quart Informe sobre Cronograma. Num. 82.

⁵⁵⁵ .- Pel que fa al compliment per la URNG dels 22 compromisos substantius assignats, ho foren abans d'acabar el 1999, segons el Cap de MINUGUA, a MINUGUA: Palabras del Sr. Jean Arnault... Valoración Cuantitativa. Ob. cit. Per altra banda, la URNG es convertí en partit polític legalitzat pel novembre de 1998.

⁵⁵⁶ .- Segons Héctor Rosada-Granados, "*la población que desconoce los acuerdos de paz, y por desconocerlos no los apoya*". Prensa Libre, 27 de desembre de 1999.

⁵⁵⁷ .- MINUGUA: Palabras del Sr. Jean Arnault... Valoración Cuantitativa. Ob. cit.

⁵⁵⁸ .- Al Cinquè Informe sobre Cronograma la xifra indicada de despesa en salut pel 1999 era de 1.899'7 milions Q. Num. 52.

PRONADE i SIAS. En canvi, la qualitat de l'habitatge era deficient, a pesar que la inversió fou de 393'9 milions Q i superior a l'establerta a l'Acord socioeconòmic.⁵⁵⁹ Varen créixer la pobresa i la pobresa extrema, malgrat augments salarials entre el 23% i el 33%, però també va ser incrementat el sector informal de treball. El deute públic augmentà a 15.723 milions Q, el PIB creixia poc més del 5% al 1999,⁵⁶⁰ mentre queien els preus de les primeres matèries exportables, i la despesa pública executada es situava "*ligeramente superior*" a la prevista per a 1999 a l'Acord socioeconòmic.⁵⁶¹ Cara i creu, doncs, del govern Arzú, amb l'èxit d'haver culminat les negociacions per la pau i per la democratització, per haver incorporat a la legalitat i a la pràctica ordinària de la democràcia totes les forces polítiques, per haver resituat en part l'exèrcit al paper que li correspon en un estat de dret, per haver sabut mantenir, malgrat els fracassos, la necessària legitimació del règim, el consens suficient per a assegurar-li legitimitat, per haver transcorregut sense cap intent de cop d'estat, i per haver impulsat una forta modernització infraestructural. Segons Rafael Barrios Flores, aleshores president del Congrés, els APFD "*se cumplen a cabalidad y no habrá ningún problema para el referéndum sobre las reformas constitucionales, salvo un pequeño retraso a causa del Mitch*".⁵⁶²

El fracàs del referèndum, sense haver resolt les enormes desigualtats socioeconòmiques, el manteniment dels dèficits estructurals, la continuïtat del racisme, la pervivència de la impunitat i de la corrupció, l'increment de la violència al carrer, amb el desencert d'una desigual implementació dels compromisos dels APFD i amb una taxa de creixement econòmic del 3'5%, inferior a l'objectiu previst als APFD del 6%, el balanç no va poder ser positiu. "*No hicimos todo lo que se deseaba, sino sólo lo que pudimos*", resumí amb conformisme Rosa Zelaya, presidenta de SEPAZ.⁵⁶³

No fou ben bé així: el govern Arzú, brillant i eficaç a accelerar i culminar el procés de pau, fracassà en la seva implementació. Positiva als primers mesos de 1997, anà decaient paulatinament. Els APFD varen servir a Arzú per legitimar el seu govern, per

⁵⁵⁹ .- *Ibidem*. Num. 53.

⁵⁶⁰ .- Prensa Libre, 10 de gener de 2000, i Prensa Libre, Tribuna, Auditoría al Gobierno de Alvaro Arzú, de novembre de 1999.

⁵⁶¹ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Núm. 50.

⁵⁶² .- No ho va endevinar massa. Entrevista el 21 de setembre de 1999.

⁵⁶³ .- Prensa Libre, 27 de desembre de 1999. Per la mateixa raó. I com havia estat habitual des del Primer dels Informes de MINUGUA, el govern Arzú per boca del seu ministre Eduardo Stein, expressà el seu desacord amb el Quart Informe sobre Cronograma. Prensa Libre, 4 de desembre de 1999.

normalitzar la seva gestió, per pacificar el país i per atraure recursos financers internacionals. Però va desaprofitar l'ocasió d'aprofundir seriosament en el procés de democratització del país i de les institucions, malgrat que l'exèrcit no s'hi oposava. I a més, va sostenir inútils i perjudicials enfrontaments amb la premsa i, quan aquesta cercà l'aixopluc del PDH en defensa de la llibertat d'expressió, també s'enfrontà, el pressionà i li retallà el pressupost.⁵⁶⁴

Al PAN cada cop li interessà menys l'aplicació dels Acords de Pau, com ho demostrà la seva minsa implicació des del govern i com a partit en el referèndum constitucional. Arzú havia avançat en el procés de pau i en el progrés democràtic només de manera insuficient, i deixà un balanç agredolç.

4.4.- Fracàs del referèndum

Si l'assassinat de Mr. Gerardi mostrà amb tota claredat i contundència la pervivència de la brutalitat i de la impunitat dels anys més durs de l'enfrontament armat i de la pràctiques més bastes de la investigació policial i judicial per descobrir els autors materials i intel·lectuals d'un crim amb efectes desestabilitzadors del procés democràtic i amb pessimes repercussions internacionals per a la imatge de Guatemala, tot el procés de les reformes constitucionals constituí o una lliçó d'errors comesos pels qui (suposadament) volien amb més o menys convenciment (alguns l'anaren afeblint amb el temps) la reforma de la constitució i el triomf del referèndum però que amb les seves constants equivocacions regalaren un afortunada victòria als grups contraris als APFD i als opositors a la seva implementació, o una lliçó de simulació per part d'aquells a qui (igualmente de manera suposada) els corresponia el paper d'impulsors dels Acords de Pau i, per tant, de les obligades modificacions constitucionals, però que en realitat no els convenien ni els interessaven els canvis per a una nova constitució.

El procés de reforma constitucional exposà també ben nítidament, una vegada més,

⁵⁶⁴ .- Segons Miriam Milian, de l'Oficina del PDH, el govern Arzú amenaçà d'aïllar la PDH i li retallà recursos econòmics per limitar la seva activitat a partir del moment en què el PDH refusà la proposta governamental de deixar de fer costat als periodistes i als mitjans de comunicació agredits des del govern. Lamentaba que, per contra, l'Oficina presidencial pels drets humans, COPREDEH, disposés de més personal i de més recursos humans que la PDH, que havia de refiar-se dels ingressos procedents de la comunitat internacional. Indicà també que la col·laboració amb COPREDEH havia esdevingut "*tensa y desconfiada, y en cambio con MINUGUA todo son facilidades*". Entrevista el dia 20 de setembre de 1999.

que persistia l'enfrontament entre els partidaris i els contraris dels APFD, ara en una segona fase, la de la seva implementació.⁵⁶⁵ Entre els primers es trobaven el govern, el PAN i la majoria dels partits polítics amb les forces d'esquerra, els sindicats, l'església catòlica i algunes confessions evangelistes luteranes, les organitzacions indígenes, la majoria de les entitats que havien integrat l'ASC, el Col·legi d'Advocats i de Notaris, i ciutadans en general agrupats en el moviment "*Ciudadanos por el sí*"; i en el segon grup hi havia organitzacions i partits de dreta i d'ultradreta, organitzacions conservadores com CACIF i CEDECON, i entitats menors extremadament decidides com la *Liga Pro Patria*, i algunes esglésies evangèliques.

Ben diferent hauria estat el resultat del referèndum si el plantejament de les forces contendents hagués respost a aquesta classificació i cadascuna hi hagués jugat el rol que li pertocava i l'hagués executat de manera adient. Però no passà res d'això, al contrari. Com més temps transcorria, com més es complicava el procés de les reformes constitucionals des de l'etapa primera al Congrés fins a la campanya final del referèndum, més disminuïa el nombre dels partidaris del sí, més creixia, paradoxalment, la seva confiança i més s'incrementaven els seus errors.

La primera equivocació, la van cometre el govern i el seu grup parlamentari que renunciaren a aprovar al Congrés les reformes previstes a l'Acord d'enfortiment institucional i a l'Acord indígena dins el termini de temps fixat a l'Acord de Cronograma, malgrat disposar dels vots necessaris (dues terceres parts de la Cambra) amb la suma dels diputats del FDNG.

La raó del retard semblava convincent: atraure el vot favorable dels diputats del FRG i d'altres partits menors (MLN) contraris o, si més no, escèptics als Acords de Pau, i per tant aconseguir un ampli consens també en el referèndum posterior, que trenqués la idea que els APFD només eren un pacte entre el PAN i la URNG.

Si aquest va ser l'objectiu, el preu a pagar al FRG fou elevat: la inclusió d'altres propostes que no tenien res a veure amb els APFD (singularment l'anul·lació dels articles constitucionals que impedien la candidatura presidencial de Ríos Montt) i que induïren la creació d'una Instància Multipartidària (IM), vagament contemplada a l'Acord

La revista *Crónica*, el diari *El Periódico* i el programa radiofònic *Guatemala Flash* foren els més agredits des del govern Arzú, amb dos antecedents: *Prensa Libre* i *Telesiete Programa*.

⁵⁶⁵.- Jonas (2000): 366.

d'enfortiment,⁵⁶⁶ que va substraure la competència legislativa a la Comissió Legislativa del Congrés i que, a més, segons grups polítics de l'oposició, havia de disposar de competència per convertir les seves propostes en vinculants per al Ple de la Cambra. És més, per al FRG calia procedir a una Assemblea Nacional Constituent (ANC), procés llarg i complex, previst per a aquell tipus de reformes constitucionals que només podien efectuar-se mitjançant aquest procediment especial.⁵⁶⁷

Les organitzacions indígenes, mitjançant COPMAGUA, foren les primeres a proposar altres modificacions constitucionals més enllà de les reformes previstes estrictament als APFD, en especial sobre drets indígenes i més concretament sobre el dret consuetudinari maia que pretenien incorporar-lo com una part del dret positiu guatemalenc. El Congrés es trobà amb tres grans proposicions presentades: la del govern, que proposava reformes en 12 articles i l'addició d'un article nou; la de les organitzacions *Comisión para la defensa de los lugares sagrados*, *Comité directivo del proyecto Justicia y Multiculturalidad*, *Universidad de San Carlos de Guatemala*, COPMAGUA, representants dels garínagu i dels xinques, dels partits DCG; FDNG; UCN, també del MP i del president de l'OJ, que proposaren 22 reformes; i una tercera que pretenia modificacions no relacionades directament amb els APFD, avalades pel president del Congrés i pels partits DCG, FDNG, també FRG i alguns diputats independents i que proposava 32 modificacions constitucionals

Mentre es debatien lentament aquestes qüestions, a dins i a fora del Congrés, els contraris a les reformes reclamaven temps i temps per a l'estudi i aprofundiment i exigien noves instàncies polítiques més representatives i participades, i en darrer terme la convocatòria d'una ANC.⁵⁶⁸

Tot plegat va retardar el procés: pel maig de 1998, un any després que el govern entrés al Congrés les seves propostes, encara no s'havia avançat en cap sentit, i davant la imminència d'una important reunió del govern amb el Grup Consultiu prevista pel juny, el PAN repregué la iniciativa amb tres decisions destacades, però tardanes: desestimà incloure amb les reformes la pretensió del FRG sobre Ríos Montt, dissolgué la IM i va

⁵⁶⁶ .- Acord d'enfortiment institucional. Paràgraf II, Nums. 6-7.

⁵⁶⁷ .- La constitució vigent de 1985 ja havia estat modificada per 37 reformes aprovades en referèndum el 30 de gener de 1994.

⁵⁶⁸ .- Encara a principis del 2001 el FRG expressava els seus dubtes sobre si convocar o no una *Asamblea Nacional Civil (ANC)*. Segons Ríos Montt, el FRG no s'hi havia pronunciat definitivament "pues no la hemos visto como una necesidad sentida". Prensa Libre, 4 de gener de 2001.

remetre al Congrés nous projectes de reforma amb prevalença dels relacionats estrictament amb els Acords de Pau.

La iniciativa governamental, tardana, no aconseguí el seu objectiu, les reformes no varen ser aprovades i els estats del Grup Consultiu ajornaren la reunió al mes d'octubre per pressionar el govern del PAN a accelerar l'aprovació de les reformes, que finalment reberen llum verda dels diputats en un ampli consens del PAN, FDNG, DCG, MLN, UD i UCN i diputats no adscrits (amb l'abstenció notòria del FRG)⁵⁶⁹ a mitjan octubre, però les 13 propostes inicials del govern havien derivat a 50 amb la inclusió de punts sense relació amb els APFD: barreja de temes i conceptes que no contribuïren a facilitar la decisió dels ciutadans, complicaren la informació i perjudicaren possiblement el resultat final.

Els punts fonamentals de la reforma de la constitució, distribuïts en quatre blocs, els assenyalà el president del Congrés, Rafael Barrios Flores: *“reconocimiento a los pueblos indígenas, definición del papel del ejército en una sociedad democrática, fortalecimiento de la justicia, papel del presidente y del vicepresidente de la República”*.⁵⁷⁰ Contra aquests punts, contra el conjunt de les cinquanta propostes,⁵⁷¹ i sobretot contra el reconeixement del caràcter pluriètnic de Guatemala i contra el nou rol assignat a l'exèrcit, es mobilitzaren els adversaris dels APFD.

Satisfeta la urgència imposada pel Grup Consultiu, despuntaven a l'horitzó del 1999 els comicis presidencials i generals, i per tant el perill de la seva influència sobre el referèndum constitucional, i en conseqüència la urgència de la convocatòria del referèndum, sol·licitada per la Cambra Legislativa al TSE per Acord 41-98. En aquestes circumstàncies, en lloc d'apressar-se, el govern Arzú cometé un nou i gravíssim error amb la declaració de l'"estat de calamitat" a causa dels efectes devastadors de l'huracà Mitch (octubre) que comportava la limitació de les garanties constitucionals i, doncs, impedia al TSE la convocatòria de la consulta popular.

Amb la pròrroga de l'estat de calamitat fins al 30 de desembre, la possible convocatòria

⁵⁶⁹ .- El FRG va refusar el consens al Congrés (març de 1999) en la mateixa línia en què l'havia defugit a Contadora (agost de 1995), i es plantejà de postular el vot en contra de les reformes i del referèndum. Prensa Libre, Tribuna Divulgación, 24 de març de 1999. Finalment, i durant el curs de la campanya electoral, per oportunisme derivat de la credulitat en les enquestes, es decidí pel sí. L'únic partit contrari al vot afirmatiu al referèndum va ser el MLN. Prensa Libre, 29 de març de 1999.

⁵⁷⁰ .- Reformas a la Constitución Política de la República de Guatemala. Presentación. Congreso de la República de Guatemala. Octubre de 1998.

⁵⁷¹ .- Les cinquanta propostes de modificació constitucional consten detallades a l'epígraf 6.3.4.

del referèndum ja passava forçosament al segon trimestre de 1999, en ple any electoral. Però simultàniament a l'estat de calamitat, un altre desastre caigué sobre el conjunt de les reformes: dos recursos d'inconstitucionalitat –per part de la *Liga Pro Patria* i del *Centro para la Defensa de la Constitución (CEDECON)*- davant la CC que a començament d'any (5 de gener) va suspendre provisionalment el referèndum mentre el país es polaritzava amb aldarulls al carrer per part de grups pro-referèndum. Pel febrer la CC acceptà el recurs de CEDECON⁵⁷² i les reformes constitucionals retornaren al Congrés, que les reformulà i sistematitzà en els quatre grans blocs referits: sobre la nació i els drets socials i dels indígenes, sobre l'executiu, el legislatiu i el judicial. Novament amb llum verda, el TSE fixà el 6 de maig com a data per a la consulta popular, i començà la campanya. De fet, la campanya pel “no” ja s'havia iniciat fins i tot abans del Mitch –i no altra cosa eren els recursos a la CC- però ara prosseguí amb més força, recursos i falsedats: “*movieron hasta la última piedra, gastaron hasta el último quetzal, no se privaron de decir ni una distorsión en los medios de comunicación, no dejaron de explotar ningún miedo, incluida la xenofobia (contra la comunidad internacional)*”.⁵⁷³

Les forces contràries al referèndum es mogueren amb eficàcia, bones coneixedores dels “*pequeños círculos de influencia,... del tejido social de la Guatemala ladina y urbana (de todas las clases),... de las corrientes subterráneas*”,⁵⁷⁴ ocuparen les tertúlies radiofòniques amb missatges tremendistes, “*escalofriantes*”, les columnes de premsa des d'on pregonaven un munt de desgràcies contra la Guatemala dels ladins, els espais publicitaris de la radio i de la tv, i utilitzaren les xarxes de les esglésies evangèliques (molt preocupades pel despertar de la religió maia) i les ramificacions militars internes i els canals de contacte de les antigues PAC.

Per contra, els partidaris del “sí” es mobilitzaren dèbilment en mig de la confiança en la victòria que indicaven totes les enquestes, però també, en part, amb apatia per les reformes, sense entusiasme i sense convenciment. L'església catòlica escenificà aquesta actitud tèbia i desconcertant –potser tocada per l'assassinat de Mr.Gerardi, i temerosa de la resurrecció de la religió maia- tot optant per estimular la participació electoral però sense decantar-se expressament pel “sí”, en un capteniment oposat a la

⁵⁷² .- Alguns membres de la CC havien fundat CEDECON. Jonas (2000): 402.

⁵⁷³ .- Jonas (2000): 380.

⁵⁷⁴ .- *Ibidem*. Pp. 380-381.

seva postura sempre compromesa a favor del procés de pau i de democratització. I sobre el govern i el Congrés pesava la sorprenent prohibició del TSE d'intervenir en la campanya ni tan sols en programes informatius. El PAN encara fou més reticent que l'església catòlica i, simplement, no es mobilitzà, el FRG tampoc tot i que canvià al "sí" a principis d'abril creient-se els pronòstics –equivocats– de totes les enquestes i preocupat per la seva imatge internacional, però, de fet, el seu vot apuntava al "no" igual que el d'una part dels membres i seguidors del PAN.

Més actius, però també massa autoconfiats, el FDNG i la URNG estaven enderiats en altres qüestions i no s'esforçaren a accionar sobre les seves (suposades) bases electorals. En canvi, s'hi implicaren a fons les organitzacions indígenes i populars més compenetrades amb el seu món local, però tot i així sense contactes suficients, i igual que la resta de forces polítiques, socials, sindicals i cíviques d'esquerres sense prou pes polític ni influència social. De fet, cap grup o força política pro-sí va ser capaç d'informar ni d'explicar bé el contingut de les 50 reformes.

Encara a l'última setmana abans de la votació la CC admeté un altre recurs d'inconstitucionalitat de la *Liga Pro Patria*, que no va suspendre el procés electoral, però que contribuí a promoure el "no", igual que va ajudar-lo la dura declaració del CACIF el darrer dia de campanya⁵⁷⁵ en un esforç per assegurar el canvi de tendència del vot que s'havia manifestat cap al final de la campanya i que quedà confirmat el 16 de maig amb els resultats del 55% de "nos" sobre el 45% dels "sís" dels votants, i amb una abstenció ingent del 81'45%.

Guanyà el "no", vencé l'abstenció, perdé el "sí", i el procés de pau i de democratització s'encallà víctima d'una duríssima ofensiva de la qual no s'escapà MINUGUA, acusada d'ingerència en la política de Guatemala i sotmesa a atacs d'il·legimitat i a amenaces de clausura per part dels més vehements i eixelebrats ultramontans guatemalencs, que pretenien tancar el procés de pau i declarar la nul·litat de la legislació ordinària vigent aprovada en aplicació dels Acords de Pau. Víctima també d'una actitud del PAN molt freda i poc favorable a una decidida implementació dels Acords de Pau. Però de fet, si el percentatge de vots favorables només va ser del 7'5%, el dels contraris al referèndum no arribà ni al 10% parat en el 9'4%.

Percentatge que permeté celebrar la victòria, però que no deslegitimà el procés de

democratització ni la implementació dels APFD ni la via de la legislació ordinària, possible en tots els punts sotmesos a referèndum amb l'excepció del paper de l'exèrcit i del ministre de Defensa, d'algunes reformes judicials i en relació a alguns drets indígenes. I així ho entengueren els derrotats com COPMAGUA i de manera més vergonyant i poruga el mateix PAN (que ja patia, amb raó, pels resultats de les generals de finals d'any), però també, amb prudència, membres del FRG pendents de guanyar credibilitat internacional davant un previsible triomf electoral als comicis de finals d'any. Així doncs, la derrota del referèndum situà el procés de reformes legals en la via legislativa ordinària, en opinió de polítics de diverses formacions (Portillo, Berger, Colom)⁵⁷⁶ i representants de diferents entitats. El procés de reforma no es trobava estroncat. Portillo fins i tot es comprometé a tramitar per procediment legal ordinari la modificació de l'obligació de titularitat d'un militar en Defensa. I ho intentà, sense èxit i sota amenaces d'inconstitucionalitat, un cop elegit president.

És fa convenient en aquest punt parar esment en la baixíssima participació electoral del 18'54 %, sorprenent malgrat el lamentable precedent del referèndum de 1994 (15 %) i a pesar de les dades de l'enquesta preelectoral de Cid-Gallup, del mes de març, segons la qual només pensaven votar el 21 %. Les raons d'una abstenció tan forta responen, en primer lloc i com al 1994 i, de fet, com en tots els comicis celebrats a Guatemala, a nombroses dificultats tècniques per exercir el dret de vot a l'àmbit rural: meses molt allunyades, manca de transport públic, errors al cens en especial en les dones; i també desinterès pel contingut de les modificacions constitucionals, desconeixement, i en part convenciment de la victòria del "sí". Però cal afegir-hi més causes: excés i complexitat dels canvis que en dificultaven el seu coneixement, desconcert i tedi durant el procés preparatori (multitud de debats al Congrés, declaracions i contradecaracions dels partits polítics i d'organitzacions socials, contradiccions entre els defensors del "sí", recursos a la CC), desorientació davant la feblesa del govern i pels canvis de postura d'algun partit (FRG), falta de motivació entre els indígenes. I igualment desencís general per la classe política, i menyspreu per un procés considerat en part i presentat com una imposició "des de l'exterior" per la comunitat internacional, vist com una ingerència externa, tot i derivar indiscutiblement dels APFD, i per atribuir-lo a uns

⁵⁷⁵ .- Poc abans de finalitzar la campanya electoral foren assassinats els activistes del "sí" Roberto Cuc i Juana Lucía (Mamá Lucía). Jonas (2000): 374.

⁵⁷⁶ .- Prensa Libre, 18 de maig de 1999.

polítics desprestigiats (PAN i FDNG, principalment).⁵⁷⁷

Ben mirat, la victòria del “no” deixà el procés de pau i de democratització de Guatemala a les mans del FRG, que ja es prefigurava com a guanyador. Els votants guatemalencs –els pocs votants- traspassaren el futur del país al guanyador de les eleccions següents, que ja no correspondria al PAN malgrat oportunistes declaracions postreferèndum dels candidats Oscar Berger i Arabella de León. La victòria somriuria, sense misericòrdia per als vençuts, al partit de Ríos Montt, exdictador, artífex d’algunes de les més cruels violacions als drets humans, denunciades a l’Informe REMHI de l’ODHA i al de la CEH, i acusat per Rigoberta Menchú davant l’Audiència Nacional d’Espanya, i que compareixeria als comicis per un escó al Congrés de diputats per ocupar-hi la Presidència de la Junta Directiva, mentre repetiria de candidat a la Presidència de la República Alfonso Portillo, acusat de dos homicidis en la seva joventut a Mèxic, justificats pel propi autor com un acte “en defensa pròpia”.

⁵⁷⁷ .- Jonas (2000): 360 i ss., i entrevista a Bernardo Arévalo, a Guatemala, el 23 de setembre de 1999.

Siguen existiendo grandes brechas entre la población indígena y no indígena, entre las áreas rurales y las urbanas, y de género. MINUGUA. Informe A/55/973. Sisè Informe de Verificació sobre l'Acord de Cronograma. Num. 15.

5.- 2000: Gran victòria d'Alfonso Portillo, inquietud i continuïtat

El procés d'enfortiment democràtic i d'implementació dels APFD coincidí durant 1999 amb dos comicis electorals: el referèndum o consulta popular del 16 de maig sobre reformes a la constitució, i les eleccions generals (presidencials, al Congrés i municipals) del 7 de novembre, que no es resolgueren –pel que fa a l'elecció presidencial- fins a la segona volta, el 26 de desembre,⁵⁷⁸ i que constituïren “*un hito en la consolidación del sistema democrático en Guatemala*”.⁵⁷⁹

La contundent victòria de Portillo, *Frente Republicano Guatemalteco (FRG)*, després d'una campanya electoral d'estil populista amb totes les promeses que l'electorat desitjava sentir, de contingut antioligàrquic i tot deixant per al candidat del *Partido de Avanzada Nacional (PAN)*, Oscar Berger –protagonista i víctima d'una campanya electoral desastrosa⁵⁸⁰- la defensa de l'oligarquia poderosa i dominant, venia prefigurada des del “no” al referèndum i era cantada en totes les enquestes. Ja en la primera volta el FRG aconseguí un triomf arreu del país amb l'excepció del districte

⁵⁷⁸ .- Previ al procés per a la consulta popular, el TSE va procedir a un pla d'ampliació massiva del cens electoral, al qual col·laborà MINUGUA en especial en zones de difícil accés. La Missió comprovà la idoneïtat de la ubicació de les meses electorals (situades, però, només en capçaleres municipals) i constatà les mancances en infraestructures, comunicacions i equips d'oficina. Tant en aquests comicis com en els generals MINUGUA desplegà una gran activitat informativa, assessora, d'assossegament de la virulència electoral, i de verificació de denúncies de violació dels drets polítics en atenció especial a possibles abusos de poder o de parcialitat administrativa. La Missió només detectà algunes irregularitats, per exemple en el transport públic el dia de les eleccions, no atribuïbles a les autoritats. Sí que hi hagueren incidents violents, però a *posteriori* de les eleccions. MINUGUA: Desè Informe, i especialment Informe Electoral. Gener de 2000. També participaren en tasques d'observació electoral l'OEA i la UE.

⁵⁷⁹ .- Informe A/55/174. Onzè Informe sobre Drets humans. Num. 3.

⁵⁸⁰ .- “Quin efecte fa en un país cada cop més empobrit que cotxes de luxe del seguici del candidat oficial portin l'adhesiu: `Yo soy testigo del cambio`?”. “Alfonso Portillo, la recepta populista”. MARTÍNEZ, L.: AVUI, Diumenge. 9 de gener de 2000. P. 57. Berger patí, a més, canvis constants en la seva imatge publicitada. I amb anterioritat a la campanya, renuncià temporalment a ser candidat, cosa que el perjudicà.

central, que fou ratificat en segona volta a tots els departaments amb percentatges superiors al 60%, excepte també el districte central (54%), i en alguns amb més del 80% dels vots. La participació va ser superior al 1995 en totes dues voltes: en la primera exercí el vot el 53'95 % del cens (més de 7 punts sobre 1995), i a la segona el 40'37 % (10 punts per sobre de 1995). Augment de participació que MINUGUA interpretà “*en clave de reanimación de una ciudadanía no tanto apática como distante del proceso político a consecuencia de negativas experiencias políticas históricas*”.⁵⁸¹ Una vegada més el partit al govern era derrotat,⁵⁸² i un cop més calia anar a la segona volta, en la qual Portillo incrementà el nombre absolut de vots (i el percentatge, des de 47'7 % a 68'3%), malgrat el creixement de l'abstenció en relació a la primera volta. De fet, a les eleccions de 1995, a pesar de la derrota, el FRG ja havia augmentat enormement els vots (del 20% al 49%) en la segona volta tot palesant la seva capacitat de captar transferències de vot de partits menors.

El gran èxit electoral del FRG a les presidencials fou corroborat al Congrés: dels 113 diputats, el FRG n'obtingué 63 (i per tant, la majoria absoluta), el PAN 37, l'*Alianza Nueva Nación (ANN)* amb la URNG i el *Desarrollo Integral Auténtico (DIA)* 9, la DCG 2, i 1 tant el *Partido Libertador Progresista (PLP)* com LOV (*La Organización Verde*, formada per la *Unión Democrática (UD)* i la *Unión Verde (UV)*). Igualment s'imposà als municipis, en els quals, però, als bons resultats del FRG calgué afegir els del PAN, el manteniment del FDNG i sobretot dels comitès cívics,⁵⁸³ el tercer lloc per a l'ANN, i el quart per a la DCG. També guanyà al Parlament de Centreamèrica (PARLACEN).

En conjunt, FRG i PAN concentraren fortament el vot, de manera que trencaren l'habitual volatilitat i contribuïren a la pràctica desaparició d'alguns partits.⁵⁸⁴ EL FRG, a més, va guanyar amb un notori increment de la participació electoral, a conseqüència de la massiva inscripció de nous electors (698.293 més, o sigui un 20%) i a causa d'una major sensibilitat democràtica o d'una més gran preocupació o intencionalitat polítiques dels ciutadans derivada de la situació política generada pels efectes dels APFD, que

⁵⁸¹ .- MINUGUA: *Informe Electoral*. Citat. Num. 17.

⁵⁸² .- Victòries del candidat de l'oposició: el 1985, la DCG; el 1990, el MAS; el 1995, el PAN; el 1999, el FRG.

⁵⁸³ .- A Guatemala capital el PAN va mantenir l'alcaldia, i a Quetzaltenango, segona ciutat, fou reelegit el candidat del Comitè Cívic.

⁵⁸⁴ .- Entre els partits que es quedaren sense representació hi havia el MLN (“*el partido del terror*”) i la UCN, els quals, junt amb la DCG, havien jugat un paper destacat al principi de la transició. Per altra

estimulà l'exercici del vot de sectors tradicionalment abstencionistes, com els indígenes i la població femenina.⁵⁸⁵

A l'inici del govern d'Alfonso Portillo podia afirmar-se clarament que l'estat de Guatemala no mantenia una política violadora dels drets humans, encara que persistien accions d'obstaculitzar a la justícia en la defensa per acció i sobretot per omissió d'agents seus, presumptes culpables, entelès la nova imatge de l'estat. Podia assegurar-se també que les forces armades havien assumit el rol propi d'un exèrcit en un estat democràtic de subordinació al poder civil i d'execució dels plans i estratègies militars aprovats i fixats pel govern civil. Podia indicar-se sense equívocs que les últimes eleccions (1995 i 1999) s'havien celebrat amb netedat, llibertat, plena correcció i amb participació de totes les ideologies, i exemptes de pressions militars.⁵⁸⁶ Podia assegurar-se també que havien desaparegut institucions polítiques antidemocràtiques, de control social, herència del règim autoritari, com les PAC i els CM (però sense oblidar la pervivència d'una soterrada xarxa de contactes entre ells i els militars). Igualment podia afirmar-se que les controvèrsies polítiques i els antagonismes no es dirimien per la via de la violència física sinó per la confrontació dialèctica, a vegades prou agressiva (i amb un excés de violència oral en període electoral).⁵⁸⁷ I podia comprovar-se com les inversions en obres públiques i el destacat increment de la despesa social havien iniciat la modernització del país "*con la mejor infraestructura vial de los últimos tiempos*".

En definitiva, Alvaro Arzú havia conduït Guatemala no sols al final del procés de negociacions per a la pau sinó també, simultàniament i posteriorment, a l'estabilitat d'un estat de dret, que reunia les característiques poliàrquiques proposades per Dahl, constituïa "*un sistema político democrático en proceso de consolidación*"⁵⁸⁸ i amb

banda, posteriorment (mes de juny), 16 diputats del PAN formaren el grup Unionista. Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 5.

⁵⁸⁵.- Encara restaren sense empadronar un 18% de la població en edat de vot, defecte que, entre altres, exigeix insistir en l'aprovació de les reformes del règim electoral i de partits polítics, ja elaborades per la Comissió de Reforma Electoral, que el TSE havia proposat durant el govern Arzú.

⁵⁸⁶.- Malgrat que l'església catòlica i la *Kuchuj-Voz Ciudadana* havien denunciat irregularitats (compra de vots, amenaces) durant la campanya electoral (Prensa Libre, 3 de novembre de 1999), i que, passada la primera volta, també formularen denúncies alguns membres del TSE, tant MINUGUA com representants de la UE, de la OEA i el propi TSE confirmaren la correcció del procés electoral, però també la necessitat de reformes en el cens i en la ubicació de les meses electorals per tal d'afavorir la participació. Prensa Libre, 9 de novembre i 28 de desembre de 1999; i Análisis comparado de los resultados electorales 1995-1999, de Rafael López-Pintor, Asesor Electoral de MINUGUA, de 4 de gener de 2000.

⁵⁸⁷.- Desè Informe. Num. 27. Les comparacions són en referència a la campanya electoral de 1999.

⁵⁸⁸.- *Vide* notes 63 i 64.

l'acompliment, parcial, dels compromisos dels APFD estava avançant –lentament, això sí, i cada cop amb més fredor- tant en el procés d'enfortir la democràcia política com en el camí de major equitat econòmica, social, assistencial, cultural i ètnica, en uns termes insuficients, però superiors als de qualsevol altre època precedent.

Així doncs, a la societat guatemalenca no li preocupava tant la consolidació democràtica que no la considerava en perill com la implementació dels APFD que sabien –els seus partidaris- incompleta i parcial, fins i tot en aspectes essencials, o que –els seus contraris- no desitjaven en absolut. A favor de la implementació dels Acords de Pau varen reunir-se a Guatemala capital, el 7 d'octubre de 1999, delegats de més de cent organitzacions civils en la *Primera Cumbre Nacional de la sociedad civil por la paz* per analitzar el procés i per comprometre-hi els candidats electorals. Pel FRG hi participà Harris Whitbeck, que condicionà el seu posicionament favorable a la ratificació del Comitè Executiu del seu partit. Però al mateix dia, Iqbal Riza, cap del gabinet del secretari general de l'ONU, es reuní amb Portillo (i amb els candidats del PAN i d'ANN) que es comprometé en el compliment dels compromisos dels APFD, els calendaritzats pel 2000 i els que havien estat objecte de recalendarització.⁵⁸⁹

Però al mateix temps, la victòria d'Alfonso Portillo, populista i antioligàrquic, amb imatge “d'home dur”, amb una coneguda acusació d'homicidi a Mèxic, indicava que l'acceptació de la seva figura responia a una societat de cultura violenta, que preferia l'ordre públic i la mà dura al respecte per la llei. Sens dubte, en aquest aspecte jugà un paper primordial el cap del FRG, el general colpista i exdictador Ríos Montt, recordat –i valorat- per la seva duresa repressiva contra la guerrilla i per l'ordre públic que implantà en general, no pel respecte als drets humans o a les institucions democràtiques.

5.1.- L'herència rebuda per Portillo

Portillo va rebre una Guatemala políticament democràtica i sotmesa a grans

⁵⁸⁹ .- Prensa Libre, 7 i 8 de desembre de 1999. En conferència de premsa, Iqbal Riza assegurà el compromís dels tres principals partits polítics de “*cumplir con la agenda pendiente de los acuerdos*”. Riza també s'havia entrevistat amb membres del govern Arzú, de la URNG, de la Comissió d'Acompanyament i del TSE, i amb representants del sector empresarial, acadèmic, d'entitats pro drets humans, organitzacions indígenes, de la dona, amb Mr. Quezada, i amb diversos membres del cos diplomàtic acreditat a Guatemala, sempre amb un doble objectiu: conèixer el procés electoral en curs i garantir el ple suport de les NN UU al procés de pau i de democratització. MINUGUA: [Texto de la conferencia de prensa](#)

transformacions en tots els àmbits públics en la línia fixada pels APFD que requerien recursos interns i internacionals, humans i econòmics, però sobre tot la decidida voluntat positiva del govern del país. També acabava de rebre el poder justament després d'un referèndum que havia refusat les reformes constitucionals derivades dels Acords de Pau, i que alguns, entre els seus mateixos, interpretaren com l'estroncament del procés de democratització i de legitimació de la contrademocràcia en referència als APFD, o, si més no, de refredament de tot el procés. Si l'herència inventariava, doncs, una agenda pendent d'implementació de gran magnitud, i per tant amb nombrosos incompliments, aquests, si l'herència era acceptada, havien de ser evitats i calia afrontar-ne les causes, entre elles la falta d'una base financera sòlida que perjudicava el desplegament i l'acció d'institucions noves, mal dotades, o dificultaven la implementació d'alguns Acords; la falta de capacitat professional del personal, en especial l'antic no reciclat i enfrontat al de nova incorporació; la falta de maduresa i de tradició de nous serveis; o la manera d'interrelació de serveis mal o poc coordinats; i, en general, una manca de cultura democràtica. Per sobre de tot calia una actitud més valenta i decidida que la demostrada pel PAN als anys 1998 i 1999.

A aquests factors Portillo i el FRG (amb Ríos Montt al davant) havien aportat el seu propi patrimoni polític: una posició a favor dels drets humans i de la democràcia poc clara tradicionalment i havien sembrat dubtes i generat desconfiances, presagi de reaccions negatives de cara a l'esdevenidor, perquè si per una banda havien desaparegut institucions antidemocràtiques, culpables a més de múltiples delictes de sang i de nombroses violacions de drets humans, s'havien transformat i enfortit democràticament institucions bàsiques de qualsevol règim democràtic canviades en les seves funcions, composició i accions, i se n'havien creat de noves de conformitat als

APFD, per l'altra banda persistien actituds antidemocràtiques en la societat civil i singularment en diversos individus, inclosos agents públics, culpables d'actes violadors dels drets humans, que continuaven gaudint d'impunitat no tan tranquil·lament ni despreocupadament com abans, però en qualsevol cas aconseguien evitar la prompta i normal reacció dels organismes de l'estat encarregats de la responsabilitat democràtica d'investigar-los i, en el seu cas, de processar-los i sancionar-los.

concedida por el Sr. Iqbal Riza, Jefe del Gabinete del Secretario General de las NNUU, al finalizar su visita

La impunitat –amb el cas Gerardi de paradigma- era la pitjor herència, integrada pels valors i la cultura heretats no només dels anys de contrainsurgència sinó de pràcticament tota la història del país. I junt amb la impunitat, la corrupció a tots els nivells, la violència al carrer i la inseguretat ciutadana amb el corresponent sentiment d'indefensió. La violació dels drets humans havia de ser eradicada del tot i calia acabar amb el racisme.

Però en l'agenda pendent dels APFD, dins la munió de compromisos acordats, dels quals corresponia al nou govern la tasca d'“*iniciar, corregir o continuar la implementación del 64 %*”,⁵⁹⁰ destacaven també uns altres imprescriptibles objectius: per un cantó, la urgència d'afrontar democràticament les reformes fiscal (per dotar de recursos una política social i democràtica avançada, que possibilités l'acompliment dels APFD), judicial (és a dir, fonamentalment contra la impunitat i la corrupció, mitjançant la professionalitat dels recursos humans a l'Administració en general i més en concret a la PNC, al MP i a l'OJ), militar (per resituar l'exèrcit en el lloc corresponent en un estat democràtic de dret, sense funcions civils i amb una nova doctrina) i electoral (amb una nova regulació per afavorir la reforma del cens i l'augment de la participació); per un altre, la consecució d'una major equitat socioeconòmica⁵⁹¹ i la igualtat ètnica i d'una més viva participació de la societat en els afers públics a tots els nivells, i molt especialment en la lluita contra la pobresa; i per un tercer, la necessitat d'afrontar condicions econòmiques difícils: deute públic, increment del preu internacional del petroli amb les seves conseqüències sobre l'economia domèstica amb l'elevació de l'import dels productes en general, caiguda dels preus dels principals productes d'exportació (cafè, sucre, banana, cardamom), forta despesa social.⁵⁹²

La Comissió d'Acompanyament, per l'octubre de 1999, va establir l'agenda dels APFD pendents en la qual prioritzà set punts d'acció: drets humans i reconciliació nacional; relacions civicomilitars i reforma militar; reforma de la Justícia; pobles indígenes i relacions interculturals; política rural; i política fiscal.⁵⁹³

Concretant més l'agenda pendent al començament de l'època Portillo podem notar-hi,

oficial en Guatemala. 6 d'octubre de 1999.

⁵⁹⁰ .- MINUGUA: Palabras del Sr. Jean Arnault... Valoración Cuantitativa. Ob. cit.

⁵⁹¹ .- “*Según la Encuesta Materno Infantil, Guatemala se sitúa en el primer lugar latinoamericano, con un 46% de desnutrición crónica en niños de 0 a 5 años*”. Situación de la niñez en Guatemala. Informe 1999. ODHA. Guatemala, 2000.

⁵⁹² .- Prensa Libre, 27 de desembre de 1999.

junt amb la insistència contra les violacions dels drets humans i la reforma de la constitució, els compromisos següents:

- . el *Programa Nacional de Resarcimiento y/o Asistencia a las Víctimas de Violaciones a los derechos humanos*, l'objectiu del qual és la reconciliació nacional;
- . amb la mateixa finalitat, compliment de les recomanacions de la CEH, entre elles aprovació de la llei de creació de la *Fundación o Comisión por la paz y la concordia* i la *Comisión Nacional de búsqueda de niños desaparecidos*;
- . reforma de la llei electoral i de partits polítics;
- . accés a la terra, seguretat jurídica i integració productiva en el procés de reassentament;
- . dotació de documentació personal a retornats, desmobilitzats i desplaçats interns;
- . enfortiment de la *Fundación Guillermo Toriello* (creada el juny de 1997) per ajudar a la incorporació a l'activitat productiva dels exguerrillers;⁵⁹⁴
- . per tant, oferiment de terres als desmobilitzats, promoció de projectes productius, capacitació tècnica personal, oferta de crèdits en condicions assumibles, facilitats de participació i concertació democràtiques;
- . aprovació de la llei d'idiomes, el projecte de la qual havia estat elaborat per la Comissió d'Oficialització d'Idiomes Indígenes;
- . retorn del treball de la Comissió de Llocs Sagrats maies;
- . estímulo de consens govern-organitzacions indígenes al si de la Comissió Paritària de Reforma i Participació;
- . projecte de llei del Registre d'Informació Cadastral;
- . concessió de llicències de freqüències de ràdio a entitats indígenes, o, si més no, en usdefruit durant 15 anys;
- . increment del nombre d'indígenes a la funció pública i al govern;
- . seguiment de les recomanacions de la CPPF;
- . finançament adient per al Fons de Terres i augment del seu patrimoni;
- . recuperació de les terres lliurades irregularment al Petén i a la Franja Transversal Nord;
- . nova legislació sobre terres ocioses;

⁵⁹³ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 3.

- . impuls a la creació de la Comissió Multisectorial amb criteris de pluriculturalitat i biodiversitat;
- . aplicació de la reforma educativa;
- . canvi de l'accés a l'habitatge popular de conformitat als requisits dels APFD;
- . enfortiment dels Consells de Desenvolupament;
- . nomenament del governadors departamentals en atenció a les propostes dels sectors no estatals dels Consells de Desenvolupament;
- . aprovació del Codi Municipal;
- . creació de l'Institut de Foment Municipal;
- . promoció i sostenibilitat de polítiques de la dona, amb la llei sobre el *Instituto Nacional de la Mujer*;
- . foment de la negociació col·lectiva laboral, i de la llibertat sindical;
- . protecció als agents de processos electorals: jutges, fiscals, testimonis,...;
- . capaciació dels agents del MP en investigació criminal i en direcció de la PNC;
- . modernització i democratització dels principis de formació i preparació de la PNC;
- . increment de la plantilla de dones i d'indígenes a la PNC;
- . creació del Consell de Seguretat;
- . aprovació d'una nova llei sobre armes i municions;
- . també una llei sobre empreses privades de seguretat;
- . eliminació i prohibició de grups de seguretat il·legals i d'aparells clandestins;
- . aprovació de la *Ley constitutiva del ejército*;
- . establiment d'una nova doctrina militar;
- . substitució de l'EMP per un de civil;
- . creació del Servei Civil;
- . incorporació al dret positiu de la Convenció sobre els Drets dels Infants;
- . ratificació de tractats internacionals sobre drets humans pendents d'aplicació al país.

Es tractava d'una agenda pendent molt plena que, junt amb una actitud del FRG en general incerta en relació als APFD, no augurava una futura política massa positiva del nou govern pels Acords de Pau, malgrat el llistat de promeses electorals del FRG que, acceptada l'herència, incloïen dur a judici els responsables de crims de "lesa humanitat"

⁵⁹⁴ .- Una part considerable dels exguerrillers no havien aconseguit la reincorporació a causa o del retard dels fons internacionals o pels endarreriments dels projectes productius a l'àrea o regió; sense oblidar els problemes d'integració laboral.

i el compliment de les recomanacions de la CEH. Compromisos que quedaven igualits per les connotacions populistes de la seva campanya i especialment per la companyia i el pes pesant de Ríos Montt.

No fou estrany, doncs, que ja en data de 17 de desembre de 1999 –entre les dues voltes electorals per a les presidencials- Portillo mantingués una reunió expositiva de la seva futura acció de govern amb els ambaixadors de la UE a Guatemala,⁵⁹⁵ ni que posteriorment –en condició de president electe- s’entrevistés amb l’ambaixadora dels EUA que comprometé el suport de la Casa Blanca a la implementació dels APFD, i que representants de la Comissió Europea vinculessin la cooperació econòmica de la UE també a l’acompliment pel nou govern dels Acords de Pau.⁵⁹⁶

Amb aquests condicionants: grans i múltiples promeses electorals, agenda pendent immensa, pressions internacionals molt clares, exigències internes, Portillo, encara electe, proposà als partits polítics i a les entitats socioeconòmiques, culturals i ètniques un pacte de governabilitat, que en general va ser ben rebut però amb un cert grau d’escepticisme, i elogiat des de la comunitat internacional, en especial pel Grup de Països Amics,⁵⁹⁷ i que responia a la seva promesa electoral de crear un *Foro de Reconciliación y Solidaridad*, base del pacte de governabilitat.

Cert és que Portillo, en totes les seves declaracions, s’havia pronunciat per l’acompliment dels APFD, igual que posteriorment el seu govern tant a nivell intern com davant la comunitat internacional, i amb tota nitidesa en el seu discurs de presa de possessió.⁵⁹⁸ Però més dubtosa apareixia la postura de Ríos Montt que, ja abans de la segona volta, posà en una delicada situació el previsible nou govern de Portillo a causa de la denúncia de Rigoberta Menchú davant l’Audiència Nacional d’Espanya contra els dictadors Romeo Lucas, Ríos Montt i Mejía Vítores, i contra l’actual alcalde de Santa Rosa, Pedro García Arredondo.⁵⁹⁹

Acusació que va dividir la societat i la classe política guatemalenques, però que no

⁵⁹⁵ .- Prensa Libre, 18 de desembre de 1999.

⁵⁹⁶ .- Prensa Libre, 28 de desembre de 1999.

⁵⁹⁷ .- *Ibidem*.

⁵⁹⁸ .- Portillo seguí convencent els organismes internacionals: pel gener de 2000, el representant d’USAID confirmà la continuïtat del seu ajut econòmic a Guatemala per import de 57 milions \$. Prensa Libre, 20 de gener de 2000; pel setembre, el vicepresident Francisco Reyes López va proposar a l’Assemblea General de l’ONU la prolongació de MINUGUA “*al menos hasta el 2003*”. Prensa Libre, 13 de setembre de 2000.

⁵⁹⁹ .- També la justícia guatemalenca va rebre denúncies contra antics generals acusats de vulneració de drets humans, com les de l’ *Asociación Reconciliación para la Justicia*, formada per sobrevivents de massacres. Onzè Informe. Num. 10.

impedí la destacada victòria portillista ni l'elecció de Ríos Montt per president de la Cambra Legislativa. També és cert que Ríos Montt, en el seu discurs de presa de possessió de la Presidència del Congrés, es pronuncià per la reconciliació nacional, per la justícia i per la viabilitat dels APFD.⁶⁰⁰

El compromís de Portillo pels drets humans, per l'enfortiment democràtic de les institucions, en general pel compliment dels Acords de Pau, fou contundent en el seu discurs inaugural: acceptació de les recomanacions de la CEH i de l'Informe REMHI – “*convertidos en compromisos de gobierno y de Estado*”-, promesa de rescabament de les víctimes de violacions dels drets humans, compromís d'investigació dels detinguts-desapareguts, de resolució del cas Gerardi,⁶⁰¹ i de lluita contra la impunitat i de reforma de l'Administració de la justícia. Assegurà també les reformes fiscal, militar amb la supressió de l'EMP, la defensa i promoció dels drets de la dona i dels dels pobles indígenes, mesures a favor de l'ampliació de l'ensenyament i d'eradicació de la pobresa. Resumí el seu discurs en cinc “*grandes pilares*”: consolidar la democràcia i la reconciliació en base als Acords de Pau; descentralitzar el poder; impulsar un progrés econòmic sense privilegis; igualar les diferències socials; i lluitar contra la impunitat i la corrupció.⁶⁰² El discurs va ser ben acollit per la comunitat internacional i en concret des de les NNUU, i així ho manifestà el Secretari General en declaració publicada a Nova York el 17 de gener.

⁶⁰⁰ .- Onzè Informe. Num. 4.

⁶⁰¹ .- A més del cas Gerardi, seguien sense aclarir casos tan coneguts com els de Myrna Mack, Jorge Carpio, “Everardo” o Efraín Bámaca. En relació a aquest darrer cas, i malgrat que l'exèrcit-el coronel Morris de León- seguia assegurant que “*ese terrorista criminal murió en un enfrentamiento armado*”, la constància de la seva vídua, la nordamericana Jennifer Harbury, aconseguir destapar el seu assassinat clandestí o la seva execució extrajudicial per l'exèrcit guatemalenc amb la complicitat de la CIA. Dos agents de la Central d'Intel·ligència dels EUA varen ser-ne expulsats, alguns sofriren degradació i alguns varen ser amonestats. TVC: “60 Minuts. Secrets Inconfesables. Jennifer, Everardo i la CIA a Guatemala”. 13 de març de 1999.

⁶⁰² .- Prensa Libre, 15 de gener de 2000.

5.2.- La situació al tombant del nou mil·leni

Les paraules de Portillo anaren acompanyades inicialment amb fets, tot començant pel nou govern amb una composició impensable en atenció a la ideologia i afiliació dels seus membres, amb pocs components del FRG. El nou govern reflectí tant la voluntat política del president de complir les promeses electorals com la seva trajectòria o evolució política (des del marxisme guerriller de la joventut fins a una mena de liberalisme d'esquerres, populista, passant per la democràcia cristiana) com el seu afany d'independitzar-se de la tutela perillosa de Ríos Montt amb el qual pactà –no sense àrdues dificultats- els integrants del seu primer gabinet. El govern Portillo va incloure pocs riosmonttistes: el vicepresident Juan Francisco Reyes López, un dels fundadors del FRG, l'home fort del nou govern,⁶⁰³ Gabriel Orellana (canceller), Eduardo Weymann (Economia), i Mario Bolaños (Sanitat), mentre que la majoria ni tan sols pertanyien al FRG: alguns eren exguerrillers, com Rubén Calderón (titular de SEPAZ), defensors dels drets humans com Otilia Lux, pedagoga indígena, membre de la CEH (titular de Cultura y Deportes), el periodista Edgar Gutiérrez (titular de la nova *Secretaría de Asuntos Estratégicos (SAE)*, organisme cridat a substituir l'EMP), col·laborador de Mr. Gerardi, igual que el nou assessor presidencial, Ronalth Ochaeta, exdirector de l'ODHA, nomenat poc després ambaixador a l'OEA, i altres responien aparentment a amiguismes com Manuel Maza (Finances) i Roger Valenzuela (Agricultura)⁶⁰⁴ proposats per un home de gran influència sobre Portillo, el banquer Francisco Alvarado McDonald,⁶⁰⁵ i Luís Rabbé, proper al propietari de diversos mitjans de tv,⁶⁰⁶ mentre a Defensa situà el coronel Juan de Dios Estrada, un ministre militar

⁶⁰³ .- Personatge “*despreciado, respetado, polémico, directo, prepotente e intransigente*”. Prensa Libre, 30 d'octubre de 2000.

⁶⁰⁴ .- Va ser succeït per Leopoldo Sandoval, i aquest fou destituït el 4 de gener de 2001, i substituït per Jorge Escoto. Prensa Libre, 5 de gener de 2001. Dos dies abans Portillo creà el Ministeri d'Ambient i Recursos Naturals amb Haroldo Quej Chen de primer titular. Prensa Libre, 3 de gener de 2001.

⁶⁰⁵ .- Els seus fills, Freddy i José varen ser nomenats gerent de Presidència i secretari d'Afers Privats del president. Tanmateix, Ríos Montt disposà de gent seva en la direcció d'altres instàncies de l'Executiu com el *Fondo de Inversión Social (FIS)*, el *Fondo Nacional para la Paz (FONAPAZ)* o la Secretaria General de la Presidència. Prensa Libre, 7 de maig de 2000.

⁶⁰⁶ .- Es tracta del seu cunyat, Angel González, mexicà, que aportà a la campanya del FRG 70 milions Q. Siglo XXI, 24 d'abril de 2000. Pel febrer de 2000 posseïa els canals de tv 2, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 19, 31, 37, 41, 44, 49, 51, 55, 60, 64 i 68, concedits per Acords de Govern, i els 5, 20, 30, 40 i 43 obtinguts en subhastes. Siglo Veintiuno, 21 de febrer de 2000. El dia 22 del mateix mes encara va obtenir el canal 38 en la subhasta de cinc emissores. Prensa Libre, 23 de febrer de 2000. En la pràctica González exerceix un monopoli que va ser denunciat per l'OEA i per The New York Times, de Nova York. Prensa Libre, 15

transitori a l'espera de les modificacions constitucionals per permetre un titular civil,⁶⁰⁷ a Treball Juan Francisco Alfaro Mijangos, i Ruiz Wong a Governació.

I al nou govern seguiren decisions d'impacte de tota mena: l'anunci de substitució de l'EMP per la *Secretaría de Asuntos Administrativos y de Seguridad (SAAS)* amb un cap civil (creada per Acord Governatiu 73-2000); l'augment salarial lineal de 200 Q;⁶⁰⁸ la reactivació dels casos Gerardi i Myrna Mack amb la detenció de tres militars presumptes culpables; la detenció de Jorge A. Zimeri, un dels principals caps de la delinqüència organitzada; o la reducció del 10% de la despesa pública. Decisions i fets que provocaren les corresponents reaccions, entre altres: malestar i inquietud a l'exèrcit, alegria entre els ciutadans en especial per l'increment del sou, però amb protestes del sector empresarial, i acomiadament de funcionaris a causa de les retallades al pressupost.

Les decisions responien en part als seus compromisos electorals, com el *Pacto de Gobernabilidad democrática*, proposat solemnement el 14 de gener, i demostraven també una certa precipitació, una dispersió de criteri, incoherències i contradiccions al si del govern i del FRG, una evident urgència de distanciar-se públicament de l'anterior govern i també de diferenciar-se del president del seu partit, Ríos Montt. Així doncs, el nomenament dels governadors departamentals va haver de ser rectificat 15 dies després, deixant-los en suspens;⁶⁰⁹ la proposta d'un pacte general consensuat de governabilitat coincidí amb decisions importants unilaterals sense consens, com l'increment salarial.

de maig de 2001. A les acusacions de monopoli seguiren les d'afavoriment dels partits polítics grans, en especial PAN i FRG, de desinformació i de falta d'objectivitat informativa.

⁶⁰⁷ .- La seva transitorietat i el seu càrrec de coronel (que obligà a la renúncia automàtica de diversos generals) crearen malestar a les files de l'exèrcit que, però, acatà les disposicions. Tot i així, alguns militars destacats, del nivell del general Otto Pérez Molina, protestaren públicament al moment de retirar-se contra "el izquierdismo" del nou govern: "se está pasando de un extremo a otro". Estrada, ja general, va ser substituït pel també general Eduardo Arévalo Lacs el 8 de gener de 2001. "Cambios de rutina", segons Presidència, però també, segons fonts militars: "Estrada no observaba absoluta lealtad", mentre Arévalo és "amigo" del presidente, "compañero de estudios desde su niñez", però també "un oficial con mucho conocimiento del Ejército". Casualment -o no- Arévalo Lacs és membre de la Promoció 73 de l'Escola Politècnica, la dels membres que van conspirar contra Ríos Montt el 1983 per destituir-lo de cap d'estat. També va ser general del cos dels kaibiles. Prensa Libre, 20 de febrer de 2000, 9 i 12 de gener de 2001.

⁶⁰⁸ .- Per primera vegada en la història de Guatemala, el sou mínim més la bonificació acordats per Portillo permetien satisfer la *Canasta Básica de Alimentos*. Tanmateix, el problema romangué perquè en la pràctica la bonificació sovint no va aplicar-se i perquè la inflació va menjar-se l'augment dels sous. En general, la legislació laboral s'incompleix sobretot al camp i en el treball femení i infantil. "Balance de los Acuerdos de Paz (II Parte)", a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núms. 161-162. Juliol/agost de 2000. Pp. 12-19.

A la vegada va mantenir un sospitós silenci en relació a les reclamacions contra el partidisme dels canals 3, 7, 11 i 13 de televisió, monopoli televisiu d'un empresari que "*tiene lazos familiares con el ministro de Comunicaciones, Infraestructuras y Vivienda,*"⁶¹⁰ i sobre les agressions a la premsa (des del tancament –el 2 de febrer- del programa *T-mas de noche* fins a coaccions diverses sobre els mitjans a càrrec no del govern sinó de persones properes), va permetre o estimular la instrumentalització dels problemes del transport públic urbà contra el PAN a la capital, i va continuar l'enfrontament amb l'empresariat tant pels salaris com per les importacions de 300.000 Tm. de sucre "*para acabar con los oligopolios*".⁶¹¹

El nou govern es reuní aviat amb el BM per a l'anàlisi de la situació econòmica del país, per al disseny de noves mesures i per enfortir el procés de pau i de democràcia, amb punts d'estudi ben concrets: política fiscal, de descentralització, sobre ensenyament, salut i per la necessitat de recalendaritzar diversos compromisos, alguns fins al 2006.⁶¹²

Per la seva part, la *Human Rights Watch (HRW)*, en complir-se els 60 dies del govern Portillo, en valorava positivament aquelles primeres mesures completades per la defensa dels drets humans, tot destacant-hi el compromís d'implementar les recomanacions de la *Comisión Interamericana de Derechos Humanos (CIDH)* sobre casos d'execucions extrajudicials, desaparicions forçades i la massacre de Dos Erres,⁶¹³ compromís assumit pel president de la COPREDEH el 3 de març junt amb el de la ratificació de tractats internacionals sobre drets humans encara pendents de vigència a Guatemala. Un canvi destacat del nou govern Portillo en relació al seu precedent.

En complir-se els 100 dies, el balanç ja era força desigual: les 300.000 Tm. de sucre havien esdevingut només 5.000 per any, amb una baixa del preu –després de dures negociacions amb els productors- de només 0'03 \$ la lliura; l'increment salarial s'havia

⁶⁰⁹ .- Amb l'excusa de reestudiar el procés de designació. Cal tenir en compte la pressió per tal que Presidència atengués els criteris i els candidats proposats pels Consells de Desenvolupament Local.

⁶¹⁰ .- *Onzè Informe*. Num. 47.

⁶¹¹ .- També aprovà la importació de gas propà per abaratir-ne el preu i reduir els sectors socials beneficiats per la reducció del subsidi del preu de l'electricitat "*sólo para los pobres*". *Prensa Libre*, 4 d'abril de 2000.

⁶¹² .- *Prensa Libre*, 7 de febrer de 2000.

⁶¹³ .- Siglo XXI, 27 de març de 2000. *Onzè Informe*. Num. 5. Els casos ara reconeguts pel govern Portillo eren: la massacre de Dos Erres (1982), l'assassinat de Myrna Mack (1990) i la mort d'un nen a qui uns desconeguts li lliuraren una granada de mà en una bossa de menjar. *Prensa Libre*, 7 de març de 2000.

reconduït de 25 \$ a només 11 \$,⁶¹⁴ i seguien sense resoldre's els casos Gerardi i Mack, entre altres promeses incompletes. La situació de la seguretat ciutadana havia empitjorat i s'havia convertit en "*el mayor riesgo para el goze de los derechos fundamentales*": segrestaments,⁶¹⁵ assassinats, robatoris.⁶¹⁶ Continuava la impunitat i havia crescut la corrupció, l'amiguisme i el nepotisme amb un ús abusiu de la partida pressupostària 0-29 utilitzada per a la col·locació d'afins sense els tràmits administratius pertinents, i amb la creació, per aquest motiu, de noves places innecessàries. Al cap de set mesos s'havien subscrit 3.164 contractes nous pel procediment ràpid del 0-29, "*mal necesario y problema heredado*", segons el secretari general de la Presidència, Luis Mijangos.⁶¹⁷ Amb tot, l'enquesta Cid/Gallup, de finals de març, atorgava un signe positiu a Portillo: "*el país estará mejor que con Arzú,... va por buen camino,... más confianza que desconfianza...*".⁶¹⁸

A finals d'abril, de cop, la situació a la capital explotà a causa de les duríssimes protestes (i de la contundent reacció policial, mal dirigida) contra l'augment del 33 % del preu del transport públic a la capital a partir del dia 24, en una demostració més de la importància social i política, més que econòmica, del transport públic, no tant a causa de l'augment de la tarifa com pel baix nivell dels ingressos dels ciutadans.⁶¹⁹ Quatre dies seguits de reclamacions al carrer, que havien anat pujant de to des de pacífics aldarulls d'estudiants de la Universitat de San Carlos i de l'*Asociación de Estudiantes Universitarios (AEU)* i de sindicalistes de la *Unidad de Acción Sindical y Popular (UASP)* fins a una violenta onada de disturbis amb saqueig de comerços i la mort (dia 27) de cinc persones.

El dia 24, l'alcalde declarà que sense subsidi del govern no podien rebaixar-se les

⁶¹⁴ .- Prensa Libre, 24 d'abril de 2000.

⁶¹⁵ .- Tot apunta que el segrestament i desaparició de Mayra Gutiérrez, catedràtica de la USAC, presentà característiques típicament polítiques.

⁶¹⁶ .- De gener a abril de 2000: robatoris a 15 bancs i a 7 camions de transport de diner. Prensa Libre, 24 d'abril de 2000. MINUGUA criticà encertadament la perillosa substitució de la PNC per la PM (Decret-legislatiu 8-2000) sota la fórmula d'assistència i col·laboració, i - encara pitjor- per l'exèrcit (Decret-legislatiu 40-2000): *Ley de Apoyo a las Fuerzas de Seguridad Civil*. Igualment el Acuerdo Gubernativo 87-2000 que autoritzà l'exèrcit per a funcions de seguretat als centres penitenciaris. Mesures contràries a la desmilitarització. *Onzè Informe*. Núms. 7 i 8.

⁶¹⁷ .- La Secretaria Executiva de la Presidència era el departament amb més contractats, 1.001. Prensa Libre, 28 de setembre de 2000.

⁶¹⁸ .- "La opinión pública hacia el gobierno de Portillo en marzo", a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 158. Abril de 2000. P. 6.

⁶¹⁹ .- "Una nueva crisis del transporte urbano". Reporte Político. Panorama de Actualidad. Núm. 158. Abril de 2000. P. 5.

tarifes, malgrat la proclama a “*una resistencia pacífica*” de part d’estudiants i sindicalistes. Reyes López demanà públicament la renúncia de l’alcalde panista Fritz García Gallont a canvi d’estudiar un possible subsidi, però amb la intenció de desgastar-lo políticament: “*Si el alcalde de la capital se declara incompetente e incapaz y formalmente solicita la intervención del gobierno, entonces se evaluará*”. Sota pressió del govern, doncs, l’Ajuntament accedí a reunir-se amb la multisectorial i amb Portillo (retornat precipitadament de Costa Rica) i, el dia 27, revocà l’increment.⁶²⁰ Amb tot, ja des del dia 26 quedava clar que les *Fuerzas Especiales de Policía (FEP)* no podien contenir els delinqüents infiltrats, i des d’alguns canals de tv s’intentava decantar l’opinió pública a favor del govern (FRG) i contra l’Ajuntament (PAN), mentre la precària estratègia policial afavoreix les inevitables morts de manifestants, dos per trets de policia privada.

El *guategazo* –nom amb què van ser batejats aquest fets- palesà que seguia el dur enfrontament FRG-PAN mesos després dels comicis electorals i que es mantenia viu l’esperit de revenja del FRG per la victòria panista a la capital. Però igualment demostrà la pervivència d’actituds més perilloses: l’existència d’un poder ocult i paral·lel, que activa, quan li interessa, bandes de delinqüents que actuen amb impunitat per imposar al carrer el control social: grups a les ciutats i les antigues PAC a l’interior del país. Un poder que desperta aquests grups i bandes des dels ressorts de l’estat amb capacitat de manipular masses destructores i de dirigir-les als objectius triats per aquell ull amagat, amb influència per fer-hi oposar forces policials insuficients, mal dotades i mal dirigides contra “*una masa orquestada por un conspirador*”.⁶²¹

Tampoc eren acomplertes les recomanacions de la CEH, entre elles la de creació de la *Fundación por la Paz y la Concordia*, a la qual s’havia compromès explícitament Portillo (i en nom d’ell, el titular de SEPAZ), i que el Congrés desestimà amb l’excusa

⁶²⁰ .- Diversos analistes incorporen aquests fets al conjunt dels enfrontaments interpartidistes (PAN-FRG) amb la intenció eferregista de cremar l’alcalde panista. Però tampoc no pot ser oblidada la tradicional dificultat de resoldre problemes locals sense la intervenció del govern. En aquest cas, no sols hi actuà el govern, sinó també la SAE i el Congrés de diputats en una batalla que també semblava apuntar contra Portillo. Prens Libre, 25, 26, 27, 28 i 29 d’abril i 2, 3 i 6 de maig de 2000. També El País, 29 d’abril de 2000. P. 4, i AVUI, 30 d’abril de 2000. P. 8.

⁶²¹ .- SEQUÉN-MONCHEZ, A.: “El pulso de los bárbaros”, a Diálogo, Núm. 5. Any 3. Juny del 2000. L’autor assimila la manipulació d’aquestes masses a la d’aquella que linxà, el dia 29, a Todos Los Santos Cuchumatán, Huehuetenango, un japonès i un guia guatemalenc.

d'irregularitats i contradiccions, i amb la promesa d'elaboració d'un nou projecte.⁶²² La situació política estava exhibint un preocupant enfrontament intern, de fons, entre Portillo i Ríos Montt, amb compromisos assumits pel primer que el segon torpedinava des del Congrés amb el control de la majoria dels 63 diputats del FRG.⁶²³ L'enfrontament resultava també de la publicació de documents de l'antic *Archivo* de l'exèrcit des de la nova SAAS (amb titular portillista) que comprometien les forces armades tot posant de manifest les accions de control que havien exercit sobre la societat, i responia a la destitució del Cap de l'Estat Major de la Defensa Nacional, el coronel Ruiz Morales. També hi contribuí el lliurament per *The National Security Archives* de documentació del govern dels EUA sobre violacions de drets humans per l'exèrcit de Guatemala, entre altres.⁶²⁴

Simultàniament, pel maig, SEPAZ, en compliment dels acords entre el govern i el BM, va fer públic un extens programa "*Lineamientos Estratégicos para el cumplimiento de los Acuerdos de Paz 2000-2004*" per a l'enfortiment del procés de pau tot destacant-hi de nou la creació de la *Comisión por la Paz y la Concordia*, però també el sistema fiscal, el problema de la terra, el nou paper de l'exèrcit, els rendiments productius en ensenyament, salut i habitatge,⁶²⁵ i la readequació del *Programa Nacional de Resarcimiento*.⁶²⁶ La proposta de SEPAZ s'afegia a l'acord de cooperació tècnica que poc abans -5 de maig- havien aprovat MINUGUA i el president del Congrés de Diputats per accelerar l'agenda legislativa dels APFD mitjançant cursets i seminaris sobre la implementació dels citats Acords i l'elaboració de les noves lleis corresponents o

⁶²² .- Prensa Libre, 5 de maig de 2000. Va ser creada el 27 de juny de 2001 per A.G.263-01, però amb un contingut inferior al previst per la CEH. Informe A/56/273. Dotzè Informe sobre Drets Humans. Num. 75.

⁶²³ .- Pel gener de 2001 els 62 diputats del FRG sol·licitaren per escrit a Ríos Montt que continués un any més a la presidència del Congrés (seria el primer a dirigir la Cambra Legislativa dos anys seguits) en considerar-lo l'únic capaç de resoldre els problemes interns del FRG entre diputats i el govern: "*La permanencia de Ríos Montt en la Presidencia del Congreso es imprescindible para la unidad del partido y la bancada, debido al liderazgo que tiene entre los miembros del partido*", segons Arístides Crespo, secretari general adjunt del FRG. Prensa Libre, 4 de gener de 2001. Esclar que, per possibilitar la continuïtat de Ríos Montt a la presidència, havia calgut aprovar la *Ley Orgánica del Organismo Legislativo*, una de les lleis "casuístiques" o *ad hoc* aprovades en la present legislatura a benefici de particulars. La nova llei autoritza la permanència en el càrrec durant 4 anys. Prensa Libre, 18 de setembre de 2000.

⁶²⁴ .- La SAAS havia denunciat, el començament del nou govern (24 de gener de 2000), la desaparició d'arxius de casos tan emblemàtics com els de Mr. Gerardi i Myrna Mack, i la destrucció d'altres documents. Onzè informe Num. 9.

⁶²⁵ .- Prensa Libre, 13 de maig de 2000. Onzè Informe. Num. 4.

⁶²⁶ .- Procedimientos de exhumación en Guatemala (1997-2000). Informe de Verificación. Num. 63. MINUGUA. 1999.

derivades del compliment dels Acords de Pau.⁶²⁷

Tanmateix, a finals de mes –el dia 25- Guatemala sorprengué tothom amb l'aprovació d'un pacte fiscal –*El Pacto Fiscal para un futuro con paz y desarrollo*-, el "Pacte Fiscal" tan desitjat, signat en presència dels presidents dels tres poders polítics per representants de més de 130 organitzacions civils,⁶²⁸ després de negociacions àrdues i complexes i amb representants internacionals de les Nacions Unides i d'organismes financers internacionals.⁶²⁹

El pacte continuà progressant amb l'estímul de la Comissió d'Acompanyament que va promoure un nou acord, el 20 de juny, entre representants de la societat civil i del sector empresarial que signaren el *Acuerdo Político para el financiamiento de la Paz, el Desarrollo y la Democracia en Guatemala*,⁶³⁰ que establia canvis tributaris i administratius concrets, seguits de mesures fiscals acordades per ser aplicades al mes següent. Tanmateix, i en la normalitat de la lògica política guatemalenca, el pacte fiscal havia de quedar encallat, i hi va quedar per l'agost, quan els representants empresarials abandonaren la *Instancia Política del Pacto Fiscal (IPPF)* a causa de la pretesa incorporació de nous tributs no inclosos en el projecte inicial. Malgrat el posterior retorn del CACIF a les negociacions, el pacte seguí entrampat.⁶³¹

Als mesos següents la situació política i socioeconòmica s'anà deteriorant amb la persistència de l'enfrontament Portillo-Ríos Montt, entre el govern i el legislatiu, que generaren una permanent sensació d'instabilitat i d'ingovernabilitat, amb un increment de l'atur i del sector informal que va arribar al 70% de la població econòmicament activa

⁶²⁷ .- Prensa Libre, 6 de maig de 2000.

⁶²⁸ .- "Cooperativistas, sindicatos, organizaciones sociales y populares, académicos, empresariales, mesas departamentales de seguimiento de los Acuerdos de Paz, entidades coordinadoras de la sociedad civil, organizaciones de mujeres, partidos políticos y organizaciones indígenas". Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 15.

⁶²⁹ .- Curiosament, el PAN, que durant el seu mandat havia procurat un pacte fiscal que atorgués major estabilitat i seguretat al procés d'aplicació dels APFD, refusà de signar el pacte i el criticà agraument en un gest més de ressentiment polític que d'estratègia política, però sense oblidar que, tàcticament, la seva negativa podia satisfer part de l'oligarquia. De fet, el president del CACIF, signant del pacte, Marco Augusto García Noriega, no desaprofita l'ocasió de criticar el govern en el seu discurs protocolari tot exigint "*reactivación económica a la brevedad*". Prensa Libre, 5 de gener de 2001. Els canvis d'actitud del PAN i del FRG exemplifiquen també les dificultats d'aconseguir consensos en la vida política de Guatemala, i la incapacitat dels partits guatemalencs d'arribar a pactes de futur.

⁶³⁰ .- Responia als principis de "*suficiencia, sostenibilidad y progresividad establecidos en los Acuerdos de Paz y en el Pacto Fiscal*", que havien de permetre una càrrega tributària del 9'2% del PIB el 2000 i del 12% el 2002. Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 41.

⁶³¹ .- Segons Prensa Libre, de 5 de gener de 2001, "*gravar la generación eléctrica, la distribución del cemento y las operaciones en monedas extranjeras no formaban parte del pliego de medidas acordadas en mayo por los grupos participantes en la negociación del Pacto Fiscal*".

(PEA),⁶³² tot i la bonesa i l'estabilitat de les magnituds macroeconòmiques. Malgrat un més gran respecte als drets humans i la creació del *Departamento de Inteligencia Civil y Análisis de la Información (DICAL)*,⁶³³ persistien la impunitat⁶³⁴ i la corrupció, amb actes intimidatoris contra MP, OJ, premsa, ONG;⁶³⁵ i ensems el procés d'acompliment dels APFD i de la majoria dels compromisos proclamats per Portillo⁶³⁶ es trobava estancat, en especial el pacte de governabilitat i el fiscal i la substitució de l'EMP.

La situació política mantenia les tradicionals característiques guatemalenes de manca de consens, i absència en les institucions més altes de l'estat d'una elemental i bàsica cultura política democràtica demostrada per un cantó en la tosca –i menyspreable, desvergonyida i preocupant- alteració per part de 24 diputats de la majoria de la llei de l'Impost a la distribució de begudes alcohòliques i gasoses (D. 43-2000), acabada d'aprovar, amb falsificació del diari de sessions; i palesada per una altra banda per l'omissió del procés legal de licitació per part de l'Executiu en milionàries concessions d'obres o de serveis, per afavorir amiguismes i clientelismes,⁶³⁷ en un groller abús de l'"estat de calamitat" que obligà Ríos Montt a declarar la conveniència de la corresponent investigació en mig de l'escepticisme de l'opinió pública i de les crítiques de l'oposició.

Pel que fa a l'alteració del text del D.43-2000 –infracció coneguda per *Caso Guategate*– la postura del grup parlamentari del FRG va consistir inicialment a negar-la tot argüint, a més, la inexistència de cintes magnetofòniques i de video de la transcripció dels debats de la sessió, "*recicladas por orden de la Junta Directiva (del Congreso) y los apuntes de las taquígrafas fueron tiradas a la basura*".⁶³⁸ O, com afirmà el jutge instructor, Augusto Eleázar López Rodríguez, "*los empleados me dijeron que las habían borrado*".⁶³⁹

Tanmateix, Prensa Libre va descobrir una cinta magnetofònica que serví per comprovar

⁶³² .- Prensa Libre, 12 de gener de 2001.

⁶³³ .- Creat per Acord Governatiu 462-2000.

⁶³⁴ .- Al cap d'un any de la publicació del Archivo Militar Secreto, el MP no havia citat cap dels militars presumptament implicats: "*La distribución realizada entre distintas fiscalías de la capital ha limitado las posibilidades de investigación*". MINUGUA recomanà la concentració de les denúncies en un sol fiscal. *Onzè Informe. Suplement. Num. 111.*

⁶³⁵ .- *Onzè informe. Num. 13.*

⁶³⁶ .- Membres del *Frente de Pobladores de Asentamientos Humanos de Guatemala (FREPOGUA)* varen tancar-se a MINUGUA en reclamació d'habitatges i de terres, mentre els jubilats es manifestaven per l'increment de les seves misèrrimes pensions. Prensa Libre, 26 de setembre de 2000.

⁶³⁷ .- Prensa Libre, 25 i 26 de setembre de 2000.

⁶³⁸ .- Prensa Libre, 4 de gener de 2001.

⁶³⁹ .- Prensa Libre, 30 de setembre de 2000.

que el text final de la nova llei –el publicat en el diari oficial- no coincidia en part –la taula impositiva- amb el text aprovat en la sessió plenària del Congrés del dia 27 de juny. Hi havia hagut, doncs, una manipulació posterior demostrada amb la publicació de la cinta de transcripció.

A partir de la publicació de la cinta, Leonel López Rodas (PAN) plantejà l'acció prejudicial o impunitat (*antejuicio*) davant la CSJ contra 24 diputats del FRG presumptes culpables de la violació del text de la llei. La defensa dels acusats eferregistes s'orientà en tres direccions: Ríos Montt seria, en qualsevol cas, innocent; presentació d'una bateria de recursos judicials fins a arribar a la CC (i deixant de banda la insegura CSJ) i formulació d'acusacions als partits de l'oposició, singularment al PAN, i en concret contra López Rodas.⁶⁴⁰

L'actitud dels diputats del FRG, sumada a altres aspectes criticables com les nombroses lleis anomenades "casuístiques",⁶⁴¹ la falta de compliment i de respecte al procés administratiu per a les licitacions (p.ex. de vehicles), increments salarials exagerats, excessius viatges, remuneracions per a estudis dels propis diputats, contribuïren a generar una pèssima imatge del Congrés que motivà propostes de depuració de la Cambra Legislativa d'acord amb el precedent de l'època de Ramiro de León, causada pel "serranazo"; i fins i tot, de manera sorprenent, aparegué alguna proposta de renovació no dels diputats sinó de transformació de la Cambra Legislativa en dos cossos, un de representativitat regional i un de central.⁶⁴²

Com a conseqüència de tot aquest guirigall, l'enquesta Cid/Gallup, realitzada entre el 8 i el 14 de juliol, recollí ja unes primeres manifestacions de descontent i de preocupació

⁶⁴⁰ .- Els gravàmens publicats en el text del Diario Oficial eren inferiors als aprovats pel Ple dels diputats. El cas Guategate constitueix també una altra demostració de l'abús de les facultats de paralització de la justícia amb recursos purament procedimentals. Miguel Angel Albizures, d'AI, denunciava la "falta de firmeza de la CSJ y la serie de obstáculos que presentaban los diputados eferregistas en los tribunales", Prensa Libre, el 4 de gener de 2001.

⁶⁴¹ .- La *Ley Orgánica del Organismo Legislativo* (per permetre que Ríos Montt pogués presidir el Congrés durant 4 anys seguits), la *Ley del Fondo de Inversión Social (D.2-2000)* i les reformes a la *Ley de la PNC (D.6-2000)* per possibilitar que Iván Arévalo, diputat, pogués dirigir el *Fondo de Inversión Social* i l'exjuge Baudilio Portillo la nova PNC, respectivament.

⁶⁴² .- La Cambra regional (48 diputats) respondria a criteris ètnics i sociolingüístics, i la central (12 membres) seria integrada per "*intelectuales de renombre*". Tants n'hi ha? L'autor de la idea no explica què s'entén per intel·lectual ni quins criteris aporten renom. GÓMEZ, J.: "*Renovemos todo el Congreso*", a Siglo Veintiuno. 11 d'octubre de 2000. Anava tan enllà la crítica de l'autor al Congrés, que considerava necessari que "*la ciudadanía... pueda cancelar su voto a los actuales diputados, delegando en su lugar a ciudadanos notables*". Hem passat d'intel·lectuals de renom a ciutadans notables, però tampoc explica com s'adquireix la notabilitat ni quin seria el procediment de delegació. Realment es tracta d'una mostra del nivell dels columnistes.

de la població que en general considerava l'any 2000 pitjor que l'anterior, i que albirava nuvolades als anys següents.⁶⁴³ A finals de juliol Portillo es va veure obligat a introduir canvis governamentals que el debilitaren i enfortiren Ríos Montt. Varen caure ministres portillistes (Ruiz Wong i Valenzuela) i n'entraren de riosmonttistes (Byron Barrientos a Governació), però Portillo es reservà alguns nomenaments importants: Gabriel Aguilera (SEPAZ) i Arturo Montenegro (SEGEPLAN).⁶⁴⁴ Per l'agost Portillo s'anotà un as important amb l'acord signat el dia 9 amb la *Comisión Interamericana de Derechos Humanos (CIDH)* per al reconeixement de violacions de drets humans comeses per l'estat i pel compromís governamental de col·laborar en la investigació dels casos. Víctor Godoy, titular de COPREDEH, assegurà la bona disposició del govern amb la CIDH, i que dels 130 casos denunciats, el govern ja hi havia reconegut la seva responsabilitat en 44.⁶⁴⁵ La nova postura del govern, impensable a l'època d'Arzú, no va agradar les forces reaccionàries o amb por per possibles responsabilitats en els casos ja reconeguts i en la resta.

No era d'estranyar que en aquesta situació políticament enrarida i jurídicament confusa en l'actuació dels poders de l'estat es temés per una elecció obscura i partidista –de fet, tradicional- dels membres de la CC per al període 2001-2006, la institució judicial més valorada des de sempre pels ciutadans: “...ha jugado un rol determinante en el mantenimiento de la constitucionalidad y de la democracia en tiempos de crisis, se perfila como una institución prestigiosa...”.⁶⁴⁶ Amb la intenció d'evitar partidismes i de promoure una designació no sectària, sinó motivada per criteris de capacitat, de professionalisme i d'ètica, grups pro-drets humans organitzaren, el 23 d'octubre, la campanya *Transparencia Pública*, tot i que el procés de nomenament no començava fins al gener per concloure al març.⁶⁴⁷

⁶⁴³ .- Prensa Libre, 7 d'agost de 2000.

⁶⁴⁴ .- Aguilera és una destacada personalitat vinculada a FLACSO i propera a Portillo, i Montenegro havia estat membre de CEPAL. Per la seva part, el riosmonttista Barrientos (exmembre de la intel·ligència militar) havia estat suspecte de participació en l'assassinat de Manuel Colom Argueta, i d'excolpista. “Nuevos ministros: primer reacomodo de fuerzas”, a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núms. 161-162. Juliol/agost de 2000. Pp. 7-11. Segons el *Centro de Estudios de Guatemala* -“Análisis de coyuntura, octubre de 2000”- amb el canvi de govern, Portillo va haver de cedir en tot: davant el FRG, el CACIF i els EUA.

⁶⁴⁵ .- Prensa Libre, 10 d'agost de 2000.

⁶⁴⁶ .- POITEVIN, R.: “La democracia en Guatemala”, a *Guatemala: las particularidades del desarrollo humano*. Vol. I: *Democracia, etnicidad y seguridad*. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K. (comp.). F & G Editores. Guatemala. 1999.

⁶⁴⁷ .- Les organitzacions promotores de la campanya varen ser *Madres Angustiadas (MA)*, *Familiares y Amigos contra la Delincuencia y el Secuestro (FADS)*, *Fundació Myrna Mack* i *Instituto de Estudios*

Portillo anava més enllà i afirmava, tot aprofitant l'avinentsa de la commemoració de la independència de Guatemala (15 de setembre), que “*nos falta un país*”, i afegia que “*la democracia tiene enemigos, tiene peligros, pero vino para quedarse*”.⁶⁴⁸ Es referia tant a la situació crítica en general com, més en concret, a l'enfrontament del seu govern amb el CACIF amb motiu del pacte fiscal encara en veherent discussió. Però els crítics anaven més enllà d'aspectes concrets per importants que fossin, i assenyalaven que l'executiu portillista no donava imatge de ser un govern “plural”, ni tan sols “heterogeni”, sinó “*amalgama que sólo ha provocado inseguridad e inestabilidad económica, por ser un gobierno incoherente que improvisa demasiado*”.⁶⁴⁹

La situació s'anà deteriorant durant tot el mes de setembre –“*en nueve meses un desgaste similar a tres años*”-⁶⁵⁰ sense que fos percebuda per l'opinió pública una millora ni entre Portillo (govern) i Ríos Montt (legislatiu) ni entre govern i societat civil (CACIF inclòs) ni entre les forces polítiques; i sense que millorés ni la manca de llocs de treball ni la inflació ni la situació de pobresa de la immensa majoria dels ciutadans. Només la macroeconomia resistia. Un sondeig telefònic –realitzat els dies 22 i 23 per Call Center de Telgua- donà un 94% de respostes afirmatives a l'existència de crisi política, econòmica i social. A continuació, tots els sectors polítics, econòmics, socials i sindicals incrementaren la petició al govern de formalitzar el pacte de governabilitat proclamat per Portillo el 14 de gener de 2000, en el seu discurs inaugural de mandat, iniciant-lo amb el pacte fiscal tan buscat i tan difícil d'aconseguir, tan proper i tan allunyat.

Simultàniament a aquestes reclamacions, diverses organitzacions sindicals i populars organitzaren manifestacions i plantades davant de Presidència del govern i del Parlament en protesta per la situació general i més concretament pel problema de la propietat de terres i per l'escàndol Guategate.⁶⁵¹ Protestes afegides al descrèdit del Congrés i a la percepció de crisi política. El temor de Ríos Montt devia ser considerable,

Comparados de Guatemala. Els deu magistrats -cinc titulars i cinc suplents- han de ser nomenats per parelles pel Congrés, l'Executiu, la CSJ, el Col·legi d'Advocats i el Consell Superior Universitari.

⁶⁴⁸ .- Prensa Libre, 16 de setembre de 2000.

⁶⁴⁹ .- Declaracions d'Helen Mack Chang, directora de la Fundació Myrna Mack. Prensa Libre, 1 d'octubre de 2000.

⁶⁵⁰ .- *Ibidem*.

⁶⁵¹ .- Les plantades de protesta a les portes del Congrés varen ser reiniciades, de forma intermitent, pel gener de 2001 (després del període les festes de Nadal i Cap d'Any) contra l'ús pels diputats eferregistes del *antejuicio* o immunitat parlamentària per evitar el seu possible processament pel cas Guategate. Prensa Libre, 6 de gener de 2001.

ja que mobilitzà exPAC –formalment dissoltes- que pagaren espais publicitaris a la premsa en defensa del general (finals de setembre) i també funcionaris governamentals per concentrar-se a Guatemala capital davant del Congrés, en marxes i manifestacions de suport a Ríos Montt amb un caràcter marcadament oficialista i poc espontani, “*acarreados en autobuses... obligados bajo la amenaza de perder su empleo*”.⁶⁵² També deuria ser alta la preocupació de l’executiu quan el ministre de Governació, Byron Barrientos, anuncià l’existència d’un pla terrorista de desestabilització del govern, de la democràcia i del país; pla que, tanmateix, el president Portillo no va voler confirmar, bé que sense prou capacitat de convèncer sobre l’estabilitat del govern. Descartà, això sí i amb plena rotunditat, un possible estat d’excepció.⁶⁵³

La percepció de crisi perdurava a tots els nivells: en el propi govern, en el qual Edgar Gutiérrez, titular de la *Secretaría de Asuntos Estratégicos (SAE)*, confirmà que havia pensat de retirar-se,⁶⁵⁴ o Orlando Portillo, sotssecretari privat de la Presidència, familiar del president, que presentà la seva renúncia el dia 6 d’octubre;⁶⁵⁵ en el Congrés, amb Ríos Montt de visita a l’interior del país a galvanitzar els seus seguidors, i amb les manifestacions del representant de la *Unidad de Coordinación Ejecutiva*, Johny Cabrera, que reconeixia divergències entre Ríos Montt (i el partit FRG) amb Portillo (i els seus col·laboradors en general no eferregistes) i acceptava igualment una situació d’instabilitat general que “*será reconducida a la brevedad*”.⁶⁵⁶ També hi coincidien des de la PDH, on el procurador adjunt, Marco Antonio Aguilar Palma, definí la crisi política de real i profunda, difícilment reversible, i perillosa,⁶⁵⁷ sense descartar pressions militars.

En termes semblants, amb preocupació pel desgovern i la inseguretad política i la problemàtica econòmica del moment, expressaren la seva opinió qualificats membres

⁶⁵² .- Siglo Veintiuno. Editorial. P. 14.

⁶⁵³ .- Siglo Veintiuno, de 4 d’octubre de 2000. P. 6.

⁶⁵⁴ .- Prensa Libre, 8 d’octubre de 2000. Se sentia travat des d’instàncies eferregistes del govern i del partit i torpedinat des de poderosos i opacs grups de pressió, “*capaces de todo con tal de preservar sus prerrogativas, sus negocios, su dominio fáctico y su poder nefasto sobre el país*”. Entrevista el dia 7 d’octubre de 2000.

⁶⁵⁵ .- L’autor d’aquest treball va merèixer la primícia de la renúncia per part d’Orlando Portillo en conversa privada al seu despatx el mateix dia 6 d’octubre, a primera hora de la tarda. La renúncia havia estat presentada dues hores abans.

⁶⁵⁶ .- Entrevista amb l’autor el mateix dia 6, al Congrés de Diputats.

⁶⁵⁷ .- També en conversa al seu despatx de la seu de la PDH, al mateix dia. El procurador adjunt acabava de retornar d’un viatge a l’interior del país, colpit encara pels moviments de les exPAC. Per a ell, la

de la societat civil, com Alejandro Sánchez (Fundació Myrna Mack), Bernardo Arévalo (director de FLACSO), Nery Rodenas (director d'ODHA) i Carmen Rosa de León (directora d'IEPADES).⁶⁵⁸ En síntesi, tots els entrevistats coincidien en què Portillo no governava, que defugia les responsabilitats, que només feia declaracions que després havia de rectificar, i que els qui de debò manaven eren Ríos Montt i el vicepresident Fuentes. Coincidien també en què l'exèrcit semblava situat en un paper discret i de respecte al poder civil, però amb disputes a causa de la influència –real o pretesa– d'exoficials sobre Portillo: *“ellos lo cercaron, lo coparon y son su punto de equilibrio frente a Ríos Montt”*.⁶⁵⁹ Sostenien igualment tots que els problemes més greus eren la inseguretat ciutadana, la impunitat i la manca de treball formal. Per a Helen Mack, la situació del moment presentava dues crisis: *“la primera son las promesas nuevas que no ha cumplido (el gobierno), y dos, las de toda la vida, como tierra, salud, educación y seguridad para los guatemaltecos”*, i Manfredo Marroquín, d'Acción Ciudadana (AC), indicava l'existència d'una crisi estructural.⁶⁶⁰

Tant es mantingué a tots els nivells la sensació de crisi política –amb l'afegitó, en algun cas, del rumor d'un possible cop d'estat o d'una intervenció militar– que el mateix Alfonso Portillo va sentir-se obligat a desmentir públicament comentaris i rumors el dia 12 d'octubre, l'endemà d'una reunió amb alts càrrecs militars. Reunió que havia disparat rumors imparables, i que Portillo qualificà de rutinària perquè, assegurà amb gran sorpresa, *“cada seis meses me reúno con los 4.000 oficiales para informarles qué es lo que hemos hecho y cómo vamos”*. Al dia següent, des del CACIF, García Noriega i Luis F. Montenegro insistiren en el problema de la crisi, ara des del vessant econòmic, amb propostes de solucions que anaven dirigides als tres poders de l'estat, però que prioritzaven el consens i el diàleg constructiu: *“ya se perdió un año de gobierno y no se*

involució democràtica acabava de començar per obra de Ríos Montt i per la inhibició de Portillo, que *“sólo habla y habla como si la campaña electoral no hubiera concluído”*.

⁶⁵⁸.- Totes les entrevistes foren realitzades a Guatemala capital entre els dies 5 i 6 d'octubre de 2000. Per a Carmen Rosa de León, *“Portillo no podrá resistir otra situación pareja y va a sucumbir en la siguiente. No tiene aguante. Es lo que desean Ríos Montt y su FRG. Con ello, toda la gente válida, que la hay, dejará el gobierno a la espera del triunfo futuro de Alvaro Colom”*. Creia, però, que l'exèrcit no es mouria, i que la dimissió de Portillo comportaria l'ascens del vicepresident Fuentes. També Bernardo Arévalo coincidí en el desgast de Portillo, al qual afegia el del FRG i el del PAN, i no descartava la possible estratègia de les elits de preparar el camí d'Alvaro Colom, *“con quien son posibles acuerdos de futuro”*. No veia tampoc l'exèrcit amb intencionalitats ni desigs de cop d'estat. Entrevistes en les dates citades.

⁶⁵⁹.- Es referien sobretot a Francisco Ortega, Napoleón Rojas i Jacobo Salán Sánchez. Prensa Libre, 26 de desembre de 2000.

⁶⁶⁰.- Prensa Libre, 1 i 11 d'octubre de 2000.

puede dejar pasar más tiempo".⁶⁶¹ Idea de reconciliació que ràpidament repregueren Portillo i Ríos Montt en actes públics i que recolliren els representants dels sectors socials disposats a iniciar ràpidament contactes per a solucionar la difícil situació de Guatemala,⁶⁶² que, segons alguns dels entrevistats, podria acabar produint que en els futurs comicis presidencials les elits desestimessin tant el FRG (potser sense Ríos Montt) com el PAN (víctima de divisions internes i escissions) per potenciar un altre partit, nou, amb Alvaro Colom de candidat de consens.⁶⁶³

Els rumors de cop d'estat responien per una banda a un acord entre partits polítics per garantir la impunitat d'alguns diputats i altres alts càrrecs polítics, singularment del FRG, amenaçats de processos judicials, i molt especialment es basaven en un pacte d'elits entre CACIF, militars i grups econòmics (diferents als del CACIF) amb poca incidència sobre el FRG i el govern. El CACIF recollia el malestar i l'oposició de membres contraris als APFD previsiblement perjudicats per la seva implementació en aspectes com la regularització de terres i el cadastre (empresaris agroindustrials dels sectors del sucre i del cafè, vinculats al món de les finances). Per la seva part, vells i nous generals buscaven nous compromisos de Portillo per a la seva situació personal i per a una millor posició de les forces armades en el futur polític de Guatemala.⁶⁶⁴

També MINUGUA s'alarmà per la "*persistente divulgación de rumores y especulaciones que anuncian, y en ciertos casos incitan, al quiebre del respeto del ordenamiento jurídico y la institucionalidad democrática de Guatemala*". Fruit de l'alarma, la Missió de les NNUU publicà una declaració en què recordava l'objectiu de l'ONU per la pau, la democràcia i l'estat de dret, constatava la legitimitat del govern del FRG i del seu programa, votats majoritàriament, advocava pel consens i la tolerància política i social, per la conciliació basada en els drets humans, en el reconeixement de la diversitat dels pobles, en la política de major equitat social i econòmica, i en l'enfortiment de les institucions de la República, basat en la llei i en l'exercici responsable de les llibertats i

⁶⁶¹ .- Prensa Libre, 14 d'octubre de 2000.

⁶⁶² .- Prensa Libre, 21 i 22 d'octubre de 2000.

⁶⁶³ .- Exposaren aquesta possibilitat tant l'adjunt al PDH, Marco Antonio Aguilar com Carmen Rosa de León (IEPADES), i Bernardo Arévalo no la descartà. Durant aquells dies Colom, que havia estat candidat per *Alianza Nueva Nación (ANN)*, tercera força política als comicis de 1999, trencà negociacions amb els diputats unionistes dissidents del PAN i constituí l'*Asociación Encuentro Democrático de Izquierda (EDI)* el dia 7 d'octubre. "*Asociación y no partido político*". Siglo Veintiuno, 5 d'octubre de 2000 i Prensa Libre, 7 d'octubre de 2000.

⁶⁶⁴ .- "Congreso virtualmente paralizado", a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 169. Abril de 2001. Pp. 15-21.

en el respecte a l'estat de dret, i convocava tothom a la implementació dels APFD sobre *“la base del diálogo y la concertación... lo que beneficiará al conjunto de la ciudadanía, consolidará la gobernabilidad y afianzará la legitimidad de las instituciones democráticas”*.⁶⁶⁵

Per la seva part, l'Onzè Informe de MINUGUA,⁶⁶⁶ referent als primers 6 mesos del govern d'Alfonso Portillo, (d'1 de desembre de 1999 a 30 de juny de 2000) confirmava aquesta situació pessimista, començant per un increment (petit) de les violacions comprovades als drets humans, en especial a la llibertat d'associació i reunió i als drets polítics amb incidents comprovats en 37 municipis vinculats als resultats de les eleccions,⁶⁶⁷ fenomen que no ha de sorprendre atesos els dos comicis electorals durant 1999. I al mateix temps denunciava la persistència –encara que a la baixa- de violacions del dret a la vida amb participació de membres de la PNC, de l'exèrcit, i amb accions d'encobriment i de falsificació i desaparició de proves. També la PNC i el SIC eren assenyalats com a principals culpables de violació al dret a la integritat personal (tractes cruels, inhumans i degradants) i a la llibertat i seguretat personals (amenaces i intimidacions).⁶⁶⁸

MINUGUA va denunciar també amenaces a membres dels mitjans de comunicació en perjudici de la llibertat d'expressió, i violacions a la llibertat d'associació i de reunió sindicals, tot assenyalant com a principals responsables el govern i l'OJ. En general, per als sindicats la política laboral del govern Portillo pecava per incoherent i contradictòria: al costat de reformes positives com la millora de la inspecció laboral a les empreses (9.500, o sigui 3.000 més que l'any anterior) o com la major presència territorial o com la creació de la *Procuraduría de Defensa del Trabajador* (amb 700 casos, dels quals 300 acabaren amb demandes judicials), ha mancat capacitat coercitiva per part del Ministeri, reconeguda pel propi ministre Juan Francisco Alfaro, que ha tolerat una mena de *“ley de la selva”* en expressió de José Pinzón, secretari general de la CGTG,⁶⁶⁹ amb represàlies contra els dirigents sindicalistes que varen arribar al seu assassinat en alguns casos.

⁶⁶⁵ .- MINUGUA: La paz, el respeto del ordenamiento jurídico y la institucionalidad democrática.19 d'octubre de 2000. A Espanya els altres no es cansaven de reclamar *“el ejército al poder”*.

⁶⁶⁶ .- Als efectes de comparació estadística l'informe cobreix les denúncies presentades des de l'1 d'octubre de 1999, o sigui un període de 9 mesos. Num. 2.

⁶⁶⁷ .- Onzè Informe. Nums.15 i 42.

⁶⁶⁸ .- *Ibidem*. Nums. 17 a 20, i 32 a 34.

Al mateix temps la política salarial no va satisfer ni obrers ni empresaris, perquè els augmentats acordats inicialment varen ser retallats, i l'increment decretat per Portillo a principis de desembre del 16% al salari mínim decretat va ser valorat insuficient pels sindicats i excessiu per l'empresariat que inicià una campanya d'incompliment que provocà la reacció del Ministeri. Però també els sindicats organitzaren mobilitzacions de protesta perquè, segons Victoriano Zacarías de la UGT, "*los pobres somos más pobres que ayer*" i perquè "*los incrementos de salario no se han hecho efectivos en todas las empresas y, sin embargo, los precios de la canasta básica y los servicios sí han aumentado de manera generalizada*".⁶⁷⁰ A més, creixia l'ocupació informal, en part pel treball de nens i nenes de 7 a 14 anys, que representaven el 6% de la PEA.⁶⁷¹

La Missió de les NNUU constatava "*serias debilidades del MP i del OJ en sus primordiales roles de investigación y juzgamiento de los delitos*", i en l'incompliment del "*deber estatal de prevenir, investigar y sancionar los delitos y las violaciones a los derechos humanos, así como de las garantías que comprende el derecho al debido proceso legal*", amb la qual cosa es facilitava la impunitat i la corrupció en els àmbits relacionats amb la justícia, en especial els referents a violacions de drets humans, tot destacant-hi per altra banda i de manera negativa la permanent irresolució d'alguns casos judicials emblemàtics (Bámaca, Carpio, González Dubón, Mack, Gerardi,...), per una altra i positivament avenços en alguns d'aquests casos (Mack, Gerardi, Dos Erres,...) desmentits (amb l'excepció del cas Gerardi) en el Dotzè Informe, i també per anul·lacions de sentències no ajustades a dret (Cándido Noriega). De manera molt remarcable, la CSJ va procedir a la remoció –sense precedents– de trenta jutges en aplicació de la nova llei de la Carrera Judicial, i als nomenaments per consens (i no a dit) dels jutges. Amb tot, restaren zones del territori sense cobertura judicial, principalment a l'interior del país.⁶⁷²

La Justícia també era vulnerada per l'actitud encobridora i falsificadora de proves per elements de la PNC i de l'exèrcit, per pràctiques d'investigació paral·leles a càrrec de

⁶⁶⁹ .- Prensa Libre, 21 de desembre de 2000.

⁶⁷⁰ .- Amb el darrer augment el salari mínim promig arribà als 752 Q mensuals al camp, i el no agrícola a 830 Q. Els augmentats en serveis atanyien aigua, electricitat, propà, telèfon, ensenyament i taxes municipals. Prensa Libre, 8 i 12 de gener de 2001.

⁶⁷¹ .- ODHAG (2000): 21.

⁶⁷² .- Malgrat els avenços en la inversió, el percentatge més alt del pressupost de la CSJ anà destinat al funcionament administratiu i a sous. Per a l'any 2001 serà el 87% de 943 milions Q. Prensa Libre, 5 de gener de 2001 i 28 de desembre de 2000.

les forces armades (prohibides)⁶⁷³ o per grups integrats per agents públics, exagents i professionals privats,⁶⁷⁴ per actes de linxaments, per execucions extrajudicials comeses a vegades per la PNC (“*gravísimos casos*”),⁶⁷⁵ i per accions de “neteja social”, causades en ocasions per aparells clandestins i cossos de seguretat il·legals “*enquistados en distintos ámbitos del Estado*” i també per organitzacions criminals amb lligams públics i nominacions pseudopolítiques,⁶⁷⁶ tot començant per exPAC més o menys reorganitzats.⁶⁷⁷

Si l’Onzè Informe de MINUGUA començava tot indicant un increment petit de violacions als drets humans en general, acabava en canvi fent notar que “*el primer semestre del 2000, que se inició con el cambio de gobierno, registró el mayor incremento de denuncias de amenazas vinculadas*” a les accions de les persones i entitats que promouen els drets humans, mitjançant prestació de denúncies, aportació d’informació sobre vulneracions als drets humans en l’època de l’enfrontament armat, o inici de nous processos judicials a exagents públics (funcionaris, militars) per delictes de lesa humanitat. Amenaces realitzades amb la utilització d’infraestructures i material governatiu –“*vehículos con placas de circulación asignadas al EMP*”- que no són investigades o ho són amb escassa profunditat. Persecució en contra d’organitzacions de drets humans denunciada pel PDH i per diverses entitats,⁶⁷⁸ algunes de les quals foren assaltades com la *Fundación de Antropología Forense de Guatemala (FAFG)*, però també sofriren aquest delictes persones físiques com Mynor Melgar (assessor d’ODHA). En termes igualment negatius s’expressa MINUGUA en el Dotzè Informe.⁶⁷⁹ Per la seva part, el PDH, Julio Arango Escobar, en su *Informe Anual Circunstanciado* corresponent a 2000, assenyala un increment de les violacions als drets humans “*del 4%*”, en especial els individuals, com el dret a la vida, a la seguretat, amb desaparicions forçades i amb linxaments, però també els econòmics i socials. Aquesta reculada ja era

⁶⁷³ .- El ministre de Defensa, Juan de Dios Estrada, afirmà que “*mi primera orden escrita fue que estaba estrictamente prohibido hacer investigaciones que fueran campo del MP o de los tribunales de Justicia*”. Prens Libre, 5 de gener de 2001.

⁶⁷⁴ .- Com la coneguda per “*La Oficinita*”.

⁶⁷⁵ .- *Onzè Informe*. Num. 102.

⁶⁷⁶ .- “*Frente Rebelde del Pueblo*”, “*Nueva Guerrilla*” o “*Ejército para la liberación de los Pueblos Mayas*” constitueixen grups armats delinqüencials, a vegades amb connexions polítiques o policials. Per exemple, el cas Moreno. *Onzè Informe*. Nums. 73, 75, 76 i ss. *Onzè Informe. Suplement*. Nums. 58 i 59.

⁶⁷⁷ .- *Onzè Informe*. Nums. 46, 47, 37, 56, 57, 60, 61, 62, 66 a 71 i 86.

⁶⁷⁸ .- Per exemple: AI, GAM, *Centro de Acción Legal para los derechos humanos (CALDH)*, MA. Prens Libre, 23 i 27 de desembre de 2000.

⁶⁷⁹ .- *Dotzè Informe*. Nums. 76 a 88.

temuda des de l'arribada del FRG al poder,⁶⁸⁰ i n'acusà clarament la PNC de principal culpable. Segons el Procurador, les denúncies rebudes durant l'any 2000 varen ser 18.323, el 51 % de les quals correspongueren als drets humans individuals, el 19 % als drets humans socials (ensenyament, sanitat, medi ambient,...) i el 18 % als drets econòmicosocials (habitatge, treball, drets sindicals,...).⁶⁸¹ La deterioració del respecte als drets humans i la pervivència de la impunitat eren, junt amb la inseguretad ciutadana, els problemes que més preocupaven al PDH a finals de 2000.⁶⁸²

Tampoc no va ser optimista el Cinquè Informe sobre Cronograma, presentat a l'Assemblea General de l'ONU el 28 de juliol de 2000, que, tot seguint l'acompliment dels Acords de Pau pendents, reconeixia importants retards en cadascun dels APFD. Retards generalitzats per la manca de recursos o una inadequada assignació, o per l'execució incompleta de l'assignació, o per la lentitud en els treballs de la Cambra Legislativa o amb l'excusa de nous enfocos o per la indefinició del govern, o pel canvi de criteri o per discussions entre govern i Congrés, o per problemes d'aplicació. Multitud de causes que frenaven la implementació dels APFD, començant pel Programa de Rescabament i per l'execució dels compromisos de la CEH, entre ells, per exemple, el de creació de la Comissió de Persones Desaparegudes.

La retallada en la despesa pública pel 2000 va fixar-se en el 20%, però no havia d'afectar sanitat, ensenyament i seguretat, i que, en conjunt, incidí en les zones més pobres del país. Ensenyament patí, però, reduccions en el *Programa de Educación Extraescolar*, en el de *Capacitación de Docentes y Administradores Educativos* i en PRONADE, si bé ho compensava amb el *Programa Nacional de Alfabetización 2000-2004* per reduir l'índex d'analfabetisme al 15% i beneficiar-ne 2'8 milions de persones.⁶⁸³ A Sanitat, i en concret per al Pla Nacional de Salut 2000-2004 hi havia consignada la xifra de 2.029'7 milions Q, quantitat que es corresponia amb els APFD. En Habitatge la consignació va ser del 2% dels ingressos tributaris, superior a les previsions dels Acords de Pau, amb l'afegit de 200 milions Q per a les poblacions desarrelades, però FOGUAVI restà paralitzat fins al mes de maig sense explicacions, i de fet el Ministeri va ser el que menys va invertir i el que menys va despendre el

⁶⁸⁰ .- *Ibidem*.

⁶⁸¹ .- Prens Libre, 24 de gener de 2001.

⁶⁸² .- Entrevista a la Universitat de Vic el 12 de desembre de 2000.

⁶⁸³ .- Al mateix temps, segons el Ministeri d'Educació, varen ser servits 1,115.762 esmorzars diaris. Prens Libre, 17 de gener de 2001.

pressupost assignat: només el 59% de 2.365 milions Q.⁶⁸⁴

Quant a la política de terres, tot i que el Pla 2000-2004 conté grans declaracions a favor dels minifundistes, no concretà inversions ni considerà la condició cultural i ètnica dels pobles indígenes ni el nou rol social i familiar de la dona.⁶⁸⁵ Tampoc FONTIERRAS disposava de recursos suficients per a la població desarrelada per a la compra de les 19 finques que faltaven per al total previst de 23.⁶⁸⁶ El pressupost total del Fons pel 2000 va acabar essent de 231 milions Q, i la seva acció beneficià 2.583 famílies establertes principalment en Alta Verapaz i Petén. Segons Portillo, l'any 2000 FONAPAZ ha donat 489 títols de propietat a Petén, que formen part dels més de 3.000 d'aquest Fons als quals s'han de sumar els 1.600 de FONTIERRA.⁶⁸⁷

Durant tot l'any els ciutadans incrementaren "*la percepción... de la inseguridad y la violencia delictiva*", que seguia constituint "*lugar central en la preocupación de la ciudadanía*", amb una PNC integrada en un 61% per membres procedents de cossos policials anteriors, amb els mateixos defectes en doctrina, recursos, organització i funcionament que el 1999 i sense haver avançat en la nova legislació d'ordre públic, de servei civil, ni en el Consell Assessor de Seguretat, tot i que SEPAZ les havia anunciat per aquell any.⁶⁸⁸ El ministre Byron Barrientos explicà els 72 expedients oberts a membres de la PNC i les accions de depuració contra agents culpables; accions insuficients, ateses les complicitats amb "*maras*" i les violacions de drets humans comeses.

A finals de 2000, el balanç era més agre que dolç amb èxits del govern i de la PNC en mig d'una immensa tirallonga de delictes de tota mena, des dels assassinats als segrestaments i les desaparicions forçades passant pels linxaments (generalment impunes), pel tràfec de drogues, robatoris a domicilis i de vehicles, assalts en carreteres, atracaments a bancs, comerços i cotxes blindats, fugues de presos. I junt a evidents èxits policials com la detenció de 18 bandes del crim organitzat, de més de 26.000 persones per la PNC, pel SIC i pel *Departamento de Operaciones Antinarcóticos*

⁶⁸⁴ .- Preguntat al Congrés -el 15 de novembre- per precisar les despeses del seu Ministeri, contestà: "*Fue un montón*" (!). Prensa Libre, 29 de desembre de 2000.

⁶⁸⁵ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Nums. 49 a 53 i 43.

⁶⁸⁶ .- *Ibidem*. Nums. 25 i 26.

⁶⁸⁷ .- Siglo Veintiuno, 4 d'octubre de 2000. P. 6, i Prensa Libre, 3 de gener de 2001. A principis de 2001 FONTIERRAS va adquirir quatre finques al Banco del Ejército per a sanejar-ne les finances.

⁶⁸⁸ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Nums. 64 i ss.

(DOAN), greus mancances: més de tres mil homicidis per armes de foc,⁶⁸⁹ els trenta-tres linxaments (dels quals, dinou mortals)⁶⁹⁰ amb la passivitat general de les autoritats però amb una creixent acció dissuassòria de la PNC (en ocasions agredida al mig del tumult) i amb una més correcta actitud dels governadors departamentals (en especial el de El Quiché), i milers de robatoris de tota índole. Era normal la preocupació dels ciutadans i les crítiques de diverses entitats singularment les que es relacionen amb els drets humans.⁶⁹¹

L'exèrcit, que ja havia vist reduït el seu desplegament pel territori en més de 30 destacaments (no a l'àrea Ixil), incrementà en canvi el seu pressupost de manera directa (913'6 milions Q) i fins i tot, increïblement, amb fons de FONAPAZ, mantingué l'EMP i amplia les seves accions al carrer en suport a la PNC en base a la *Ley de Apoyo a las Fuerzas de Seguridad Civil*. Amb tot, continuà el seu paper de submissió constitucional al poder civil i, malgrat certes declaracions, no amenaçà l'estabilitat del govern,⁶⁹² el qual presentà al Congrés el projecte de reforma de la llei constitutiva de l'exèrcit.

Quant a la URNG, el seu acord per a la incorporació a la societat civil va quedar paralitzat tot i els programes de col·laboració de la UE i els compromisos d'implementació de projectes productius per als desmobilitzats i de programes integrals per a discapacitats.⁶⁹³

No sorprengueren els resultats de l'enquesta realitzada per Cid/Gallup entre el 24 d'octubre i l'1 de novembre que atribuïren a Portillo una baixa popularitat del 19%, igual que a Ríos Montt,⁶⁹⁴ ni tampoc estranyà que el grup parlamentari del FRG qualificés l'acció del govern Portillo de "*regular*", en expressió del president "*de la bancada eferregistra*", Mario Rivera.⁶⁹⁵ Però si aquests diputats feien referència a l'acció política genèrica del govern, l'avaluació sobre la implementació concreta dels APFD resultà més

⁶⁸⁹ .- Entre les 1.270 armes de foc incautades hi havia: 3 llançacoets, 1 metralladora, 6 metralletes, 62 fusells, 88 rifles, 527 pistoles i 401 revòlvers. *Prensa Libre*, 30 de desembre de 2000. Segons MINUGUA, existien a Guatemala uns 2 milions d'armes no registrades. *Onzè Informe*. Num. 87.

⁶⁹⁰ .- MINUGUA :*La persistencia de los linchamientos*. 26 d'octubre de 2000.

⁶⁹¹ .- L' inici de 2001 va ser calamitós: 85 persones assassinades per armes de foc entre l'1 i el 12 de gener. *Prensa Libre*, 13 de gener de 2001.

⁶⁹² .- *Onzè Informe*. Nums. 75 i ss.

⁶⁹³ .- *Ibidem*. Nums. 84, 87 i 88.

⁶⁹⁴ .- *Prensa Libre*, 15 de novembre de 2000.

⁶⁹⁵ .- Hi coincidí Víctor Ramírez, sotspresident del grup parlamentari del PAN. *Prensa Libre*, 11 de gener de 2001.

negativa encara: Per a Héctor Rosada-Granados, “en 2000 el FRG desgastó deliberadamente el concepto de los Acuerdos... Siento que el proceso muere lentamente”; opinió compartida, entre altres, pel general retirat (des de gener de 2000) Otto Pérez Molina⁶⁹⁶ que parlava de “desil·lusió”, per Mr. Víctor Hugo Martínez (CEG) i per Eddy Armas (ASC). Per a aquest darrer, “el FRG no sólo ha evadido ampliar dichos compromisos (els dels APFD), sino que, desde un inicio, ha pretendido manipularlos”.⁶⁹⁷ El 12 de desembre de 2000 tingué lloc la cerimònia solemne de presentació i signatura del nou cronograma per a la implementació dels compromisos dels APFD: uns 119 i 250 accions dels Acords de Pau, que havien estat recalendaritzats per la Comissió d’Acompanyament durant octubre i novembre per al període 2000-2004. D’entre ells Prens Libre destacava la dissolució del EMP, el reforçament de la seguretat ciutadana, la legislació sobre rescabament a les víctimes de l’enfrontament armat i el compliment de les recomanacions de la CEH en especial la creació de la Fundació per a la Pau i la Concòrdia, la nova doctrina militar, un millor funcionament i el desplegament total de la PNC, l’adquisició de terres i la pràctica governamental de reconeixement del caràcter multilingüe i pluricultural del país, i el paper de la dona en especial la indígena,⁶⁹⁸ l’increment de la despesa social en sanitat, en habitatge, en ensenyament per a la reducció de l’analfabetisme al 30% i per a l’escolarització dels nens de 7 a 12 anys durant un mínim de tres cursos, amb ensenyament bilingüe “casi ausente en el PRONADE... incipiente en el sistema tradicional”.⁶⁹⁹ No eren tots, per descomptat, però tan sols aquesta breu relació ja indicava les dificultats dels anys a venir i alguns dels problemes del govern a començaments de 2001,⁷⁰⁰ posats de manifest per les crítiques

⁶⁹⁶ .- Otto Pérez va ser cap de l’EMP i membre de la Comissió Negociadora del govern dels APFD en 1995-1996. La seva família sofrí dos atemptats, que el general denuncià a MINUGUA per considerar-los “un acto de intimidación... por las críticas que he vertido contra el gobierno”. Prens Libre, 14 de novembre de 2000. Finalment, i per a seguretat, la família hagué d’exiliar-se als EUA. Prens Libre, 15 de març de 2001.

⁶⁹⁷ .- Prens Libre, 29 de desembre de 2000.

⁶⁹⁸ .- “Ser mujer, niña e indígena es una triple desventaja pues es marginada, abusada y discriminada”, d’acord amb l’Informe de PNUD de 1999 “Guatemala, el rostro rural del desarrollo humano”, recollit a ODHA (2000): 20.

⁶⁹⁹ .- ODHAG (2000): 20.

⁷⁰⁰ .- En el pressupost pel 2001 el govern tampoc no va ser prou valent d’incrementar la càrrega fiscal i preferí, com de consuetud, disminuir la despesa social, que afectà notòriament el Ministeri d’Educació que, amb la disminució de partides, deixà sense atendre més de 300.000 nens en unes 3.500 comunitats, i disminuí en més de la meitat els fons de PRONADE. La forta reducció pressupostària motivà una dura crítica i un clar advertiment de l’ambaixadora dels EUA, Prudence Bushell, en una reunió del Club Rotary de Guatemala, el 10 de gener de 2001: “si el gobierno guatemalteco no está dispuesto a invertir sus propios recursos en la educación pública, es lógico que la comunidad internacional cuestione el gasto de

al discurs/Informe de Portillo i pels resultats de l'enquesta de *Vox Latina*. Però era remarcable, i així ho assenyalà MINUGUA,⁷⁰¹ que el nou cronograma va ser avalat per la signatura dels presidents dels tres poders de l'estat en expressió pública de la voluntat institucional d'avançar pel camí dels APFD.

El diumenge 14 de gener de 2001, un any després d'haver pres possessió, Alfonso Portillo presentà al Congrés el seu primer Informe anual tot indicant-hi només èxits: l'estabilitat macroeconòmica, la disciplina en les finances, la reducció del dèficit fiscal, el fre a la inflació, les negociacions del pacte fiscal (no conclòs), la creació de la SAE, la preparació de futures lleis importants (cadastre, radiocomunicacions), i en especial l'assumpció dels APFD com a política d'estat. I s'oblidà dels seus compromisos electorals començant pels *cinco pilares* de què parlava just un any abans. Però reiterà la voluntat d'implementar els compromisos dels Acords de Pau.

L'incompliment de tantes propostes va justificar que Frank Le Rue, del CALDH, qualificés l'any 2000 de "*año de las promesas rotas*", i que en termes semblants es pronunciés l'oposició política i ciutadana, crítica pels incompliments del govern, pel "*pulso permanente de portillistas y riosmonttistas*", i també per la "*sensación de ingobernabilidad y desconocimiento de quien manda*".⁷⁰² El PIB només va créixer el 3'3 % inferior al 3'7 % previst,⁷⁰³ mentre la càrrega tributària quedava al 9'44 % del PIB, enmig del citat debat que no va aconseguir el Pacte Fiscal desitjat, bàsic per a l'objectiu del 12 % establert als APFD. L'execució de la despesa pública es realitzà, en general, en termes adequats als Acords en especial en salut, ensenyament i justícia; i en canvi, en altres institucions com el MAGA, el MICIV i el de Treball i Previsió, i en alguns fons socials, no va ser executada tota la partida del pressupost.⁷⁰⁴

La primera conseqüència destacada va ser la petició del govern per ajornar la reunió del Grup Consultiu (prevista inicialment pel novembre de 2000). El govern de Guatemala cercava un moment més oportú després de l'aprovació de la recalendarització per la

sus recursos". Escandalitzada, l'ambaixadora constatà que "*Guatemala gasta más en cosméticos que en la educación de niños entre 7 y 12 años*" i que en 1999 només varen invertir-se 1000 Q "*en cada estudiante que se inscribió en la primaria, casi la mitad del gasto de otros países latinoamericanos*". Prensa Libre, 29 de desembre de 2000 i 11 de gener de 2001.

⁷⁰¹ .- Informe A/55/973. Sisè Informe de Verificació sobre Cronograma. Num. 5.

⁷⁰² .- Prensa Libre, 14 de gener de 2001.

⁷⁰³ .- La Hora, 16 de gener de 2001.

⁷⁰⁴ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Nums. 22 i 31.

Comissió d'Acompanyament.⁷⁰⁵

En coincidència amb el discurs presidencial de 14 de gener, Prensa Libre publicà una enquesta que confirmà les anteriors, realitzada entre el 21 de desembre i el 5 de gener, desastrosa per a Portillo, Ríos Montt i el FRG. Si ja el grup parlamentari eferregistra considerava regular l'acció política del govern Portillo, ara el 70'6% dels ciutadans va suspendre el govern, i el 80% assegurà no creure's les promeses del president que, però, aconseguia més credibilitat que Ríos Montt. Les causes del mal govern procedien de l'incompliment de les promeses, de les confrontacions de l'executiu i del partit majoritari amb sectors socials (alguns d'ells, víctimes d'amenaques i d'intimidacions),⁷⁰⁶ de l'estancament de l'economia, de les baralles intestines del FRG,⁷⁰⁷ i del cas Guategate. Però també preocupaven la impunitat, la corrupció i la improvisació de l'acció de govern, mentre que els temors pel futur apuntaven a la delinqüència (el 71% creia que havia empitjorat), l'atur (pitjor que abans, segons el 69%) i la inflació.⁷⁰⁸

I mentre alguns opositors reclamaven que Portillo agafés "*las riendas del gobierno*", aquest aprofitava el final del seu Informe per repetir les promeses d'un any abans, en especial les derivades dels APFD i de les conclusions de la CEH, i des de la SAE Edgar Gutiérrez les sistematitzava en uns nous cinc temes, sense cap referència ni de l'un ni de l'altre a la Comissió d'Acompanyament. Cinc temes amplis: la reactivació econòmica amb la mobilització de recursos exteriors i comptant amb els efectes del Tractat de Lliure Comerç amb Mèxic, la lluita contra la pobresa (amb eradicació del treball infantil) i l'increment de la despesa social, el reforç de la seguretat (amb un servei civil d'intel·ligència i una nova doctrina de l'exèrcit), el combat contra la impunitat i l'enfortiment dels drets humans, i una política exterior més activa.⁷⁰⁹

Així doncs, les velles i repetides promeses de sempre d'ençà dels Acords de Pau en un discurs "*dirigido más a la comunidad internacional que al pueblo guatemalteco, para convencer a los donantes de que hay interés en el proceso de paz y la democracia*", en

⁷⁰⁵ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 24.

⁷⁰⁶ .- Periodistes, personalitats públiques, membres d'ONG, i "*gravísimas amenazas a sujetos procesales*". Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 6.

⁷⁰⁷ .- Els enfrontaments interns del FRG, i en concret entre els membres de l'executiu i els del legislatiu, forçaren un acord o pacte entre Portillo i Ríos Montt, reconegut públicament pels seus principals afectats. Prensa Libre, 25 de gener de 2001.

⁷⁰⁸ .- *Ibidem*.

⁷⁰⁹ .- La Hora, 15 de gener de 2001.

expressió de Frank Le Rue (CALDH).⁷¹⁰ També la Conferència Episcopal de Guatemala (CEG), en l'assemblea anyal celebrada a finals de gener, exigia al govern atenció a causa de la crisi del país pels mals de sempre: corrupció, impunitat, falta de justícia, i també per la reducció dels pressupostos d'ensenyament i de sanitat, i pel presumible augment de l'IVA.⁷¹¹

Amb la persistència de la crisi Legislatiu-Judicial, amb uns partits polítics poc cohesionats i disciplinats, víctimes de lluites internes i d'escissions començant pel partit del govern,⁷¹² i quan no s'havia apagat encara el ressò de les protestes populars de l'any anterior contra el govern i el Congrés amb plantades al carrer davant les portalades del Congrés i de la Presidència de l'Executiu, creixia el malestar social i augmentava la polarització social i política.

El 27 de febrer de 2001 el FRG modificà (D.L.5-01) l'article 16 del D.L.63-94 per a permetre que els diputats (entre ells el president) membres de la Junta Directiva del Congrés sotmesos a l'acció prejudicial d'impunitat o *antejuicio* poguessin continuar en l'exercici del càrrec. Set mesos després de l'alteració del text del D.L.43-00, el dia 5 de març de 2001, la CSJ acceptà la demanda contra els 24 diputats de la bancada eferregista, i a continuació els altres grups parlamentaris presentaren recurs d'inconstitucionalitat contra la modificació de l'art.16 del D.L.63-94, que fou admès per la CC, la qual, el 21 de març, la deixà provisionalment en suspens, malgrat múltiples pressions.⁷¹³ La suspensió forçà Ríos Montt a deixar de presidir el Congrés i va obligar Portillo a proclamar públicament la seva solidaritat eferregista amb tots els diputats acusats.

⁷¹⁰ .- Prensa Libre, 15 de gener de 2001.

⁷¹¹ .- Prensa Libre, 27 de gener de 2001.

⁷¹² .- Sorgiren al Congrés dos nous partits polítics: el Grup Unionista i la *Unidad Nacional de la Esperanza (UNE)*. El 12 de gener de 2001 els diputats Rafael Barrios, Anabella de León, Mario Flores i Pascual Simón varen separar-se de la bancada Unionista (escissió procedent del PAN) i crearen, el 6 de març següent, la UNE, a la qual va afegir-se Otoniel Fernández (procedent de l'ANN). El 15 de març s'hi sumaren Carlos Gutiérrez i Hugo Samayoa (escindits del FRG). "Congreso virtualmente paralizado", a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 169. Abril de 2001. Pp. 15-21. Fora del Parlament també aparegueren noves forces polítiques, com el *Partido Patriota*, creat pel general Otto Pérez Molina (març de 2001). Entretant, la URNG patia una dura reestructuració i lluites intestines amb denúncies internes i públiques contra dirigents, entre ells Arnoldo Noriega, acusat, entre altres denúncies, d'un presumpte abús sexual a una menor d'edat, filla d'una antiga guerrillera, mentre ell havia denunciat l'intent per part de Celso Humberto Morales, "Tomás", de l'antic EGP, de procedir a la venda d'una illa caribenca que pertanyia a aquest grup des de l'època de la guerrilla, quan "*cada organización guerrillera manejaba sus propios recursos*". Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 8. Prensa Libre, 25, 26 i 27 d'octubre de 2000. La denúncia contra Noriega va ser presentada al PDH. Recentment, Portillo ha estat acusat des de l'FRG de muntar clandestinament un partit propi.

Trencat el pacte d'elits d'octubre de 2000, la situació desembocà ara, febrer de 2001, en un novell i continuat rumor de cop d'estat, constantment desmentit i permanentment reanunciat a causa d'un "*clima de violencia incontrolable, señalamientos de corrupción en ministerios y desacuerdos del gobierno con diversos sectores*".⁷¹⁴ El cop va acabar sense realitzar-se per les pressions internacionals, per l'oposició de la societat civil i per l'acció conciliadora i dissuassora de MINUGUA caracteritzada per un seguit de consultes i de reunions amb agents polítics (partits i personalitats), socials i econòmics (sindicats, entitats patronals, associacions cíviques i de la societat civil) amb l'objectiu de trobar un consens sobre l'esdevenidor immediat i a llarg termini del país a partir del compliment dels APFD i per la fermesa de Portillo: "*Este presidente no se raja*".⁷¹⁵ Amb un govern dèbil, però més estable, Guatemala anà avançant durant el 2001 en mig d'una creixent inflació, amb greus problemes per a un treball fix i per a uns sous dignes (en especial per al sector femení), en una preocupant situació d'increment de la violència i de la inseguretat ciutadana i amb continuïtat dels linxaments. La crisi financera de diversos bancs privats (Metropolitano i Promotor intervinguts i rescatats per l'estat, canvis ministerials, amb acusacions diàries contra alguns càrrecs públics per nepotisme,⁷¹⁶ malversació i malbaratament de fons públics,⁷¹⁷ s'afegí a una desconcertant i feixuga polèmica fiscal, que s'allargà mesos després de la seva crispada aprovació que obligà a la intervenció mediadora de MINUGUA. I tanmateix, la reforma, important, no sembla suficient per a dinamitzar l'economia i per impedir els APFD ni per eliminar les màfies de les duanes ni per afavorir una despesa pública correcta.⁷¹⁸

Entretant, el compliment de les previsions dels Acords de Pau avançaren amb una lentitud indiscutible, de manera que a Guatemala segueixen "*grandes brechas entre la*

⁷¹³ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 7.

⁷¹⁴ .- Prensa Libre, 28 de febrer de 2001.

⁷¹⁵ .- Prensa Libre, 28 de febrer de 2001. "*Son doce los que me atacan -va dir Portillo- los que duermen con sus mujeres pero que sueñan conmigo*". Guillermo Monroy, de la Patronal Social del Arzobispado, va acusar: "*són el Ejército y los empresarios los que propagan los rumores a manera de sondeo*". En visita a Guatemala del Secretari General de l'OEA, César Gaviria, tant Portillo com el cos diplomàtic descartaren l'exèrcit. Prensa Libre, 2 de març, 14 de març i 20 de juny de 2001.

⁷¹⁶ .- Familiars de diputats i de regidors, i funcionaris de l'estat havien estat contractats pel Ministeri de Comunicacions, Infraestructures i Vivenda (MICIVI) pel "*renglón O-29*", o sigui, sense justificació en el pressupost i per tràfic d'influències. Prensa Libre, 14 de març de 2001.

⁷¹⁷ .- A destacar-hi el ministre Rabbé, de Comunicacions, ja substituït.

⁷¹⁸ .- "Nuevo paquete fiscal, movilizaciones y diálogo nacional". Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 172. Juliol de 2001. Pp. 3-11.

población indígena y no indígena, entre las áreas rurales y las urbanas, y de género".⁷¹⁹

Lentitud que preocupava la UE, que n'exigí la correcció en la XVII Conferència del *Diálogo de San José*, celebrada a Guatemala (25-26 de març), i que acabà de nou amb un ajut de 15 milions d'euros per al quinquenni 2001-2005.

L'ajuda europea va ser condicionada a la consolidació de l'estat de dret, ja que ni la PNC ni el sistema judicial han estat capaços d'eradicar la corrupció i d'eliminar la impunitat, amb múltiples denúncies contra agents i amb la tradicional desconfiança amb la justícia, tot i les millores estructurals, legals, de pressupost i amb les reformes per apropar la justícia als indígenes (Jutjats de Pau comunitaris, servei de traducció, personal bilingüe, ubicació de la *Comisión de Asuntos Indígenas* en la CSJ).⁷²⁰

L'aportació econòmica europea apuntà també a la lluita contra la pobresa i el suport a polítiques socials, i a la reforma fiscal. Tant és així que l'import a aportar l'any 2005 dependrà de la implementació de la reforma tributària aprovada.⁷²¹

Per la seva part, si bé és cert que l'exèrcit es manté en el paper de subordinació al poder civil i de replegament, també ho és que ha aconseguit de mantenir les seves funcions policials i d'intel·ligència, que l'EMP es manté (recalendaritzat pel primer semestre de 2003),⁷²² i que entre consignacions directes i suplementos de crèdit o noves transferències aconsegueix de superar el muntant pressupostari que els APFD li assenyalen.⁷²³

L'any 2001, doncs, avançà amb grans dificultats per part del govern, amb poca autoritat interna, amb enfrontaments entre els propis dirigents i amb constants pugnes amb els grups parlamentaris de l'oposició, i entre el descrèdit general de l'opinió pública, que les enquestes reflectien: pel març, una de Cid/Gallup tornava a deixar en un mal lloc el president Portillo, però en un de pitjor Ríos Montt i encara més malament el vicepresident Reyes López, i al mateix temps els enquestats responien amb pessimisme sobre l'esdevenidor del país.⁷²⁴ Els rumors de cop d'estat i els resultats de l'enquesta induïren l'OEA, mitjançant el seu Secretari General, a fer saber al govern

⁷¹⁹ .- *Sisè Informe sobre Cronograma*. Num. 15.

⁷²⁰ .- *Sisè Informe sobre Cronograma*. Nums. 67 i 68.

⁷²¹ .- "Centro América debe unificarse, consigna del Diálogo de San José", a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 169. Abril de 2001. Pp. 7-14.

⁷²² .- Segueix l'estranya seducció de l'EMP sobre el president de torn?

⁷²³ .- *Sisè Informe sobre Cronograma*. Nums. 19, 77 i 78. L'any 2000 l'exèrcit ja no va respectar la reducció pactada. Num. 22.

⁷²⁴ .- *Prensa Libre*, 12 de març de 2001.

guatemalenc i a la societat civil el suport total a Portillo i a l'estabilitat governamental (13 de març). Una setmana després Portillo es reuní amb el cos diplomàtic en una llarga sessió en què es repassaren la situació política del moment amb el risc d'ingovernabilitat, els efectes desestabilitzadors de l'enfrontament intern del FRG, la lentitud en la implementació dels APFD i els problemes de la inseguretat ciutadana i pública que perjudicaven el clima d'inversions estrangeres.⁷²⁵

La situació no millorà, com ho demostrà una altra enquesta de Vox Latina, de l'abril, que seguia mantenint una valoració popular baixa per a Portillo, "dèbil i aïllat", i obligat a canvis constants en els càrrecs executius: en setze mesos, vuit ministres substituïts i setze viceministres. Pel maig, les notícies sobre la reforma fiscal i nous rumors de més canvis ministerials encara empitjoraren la puntuació popular del president: només li feien costat el 30 % dels enquestats.⁷²⁶ Tanmateix, i com era de preveure, l'aprovació del paquet fiscal i l'augment de l'IVA al 12 % (refusat pel 91 % dels enquestats) deixaren Portillo en la puntuació popular més baixa, amb el 88 % en contra; i simultàniament era blasmat de submissió a Washington i al BID i d'explicar a través de la CNN "*un país inexistente, una Guatemala totalmente distinta a la realidad*".⁷²⁷

5.3.- La presència (nova) dels EUA a Guatemala

Des de la doctrina Monroe el continent americà es trobava pels EUA reservat per als americans, i durant el segle XIX els nordamericans no feren sinó que enfortir-se en el seu propi país a l'àmbit militar i a l'esfera econòmica tot presenciant les debilitats dels seus veïns al sud de Río Grande, les divisions de l'Amèrica llatina, els seus constants cops d'estat, el militarisme i les guerres civils permanents. Als EUA no calgué atiar cap dels defectes dels seus veïns ni intervenir-hi més enllà de casos puntuals, sobretot a l'istme central i al Carib, zones més properes geogràficament, per exercir-hi la seva hegemonia.

Les intervencions nordamericanes han respost sempre, naturalment, als seus interessos, però sovint han estat precedides d'una invitació, d'un acord de les elits dels

⁷²⁵ .- Prensa Libre, 23 de març de 2001.

⁷²⁶ .- Prensa Libre, 22 i 23 d'abril i 16 de maig de 2001. La reacció de Portillo als mals resultats de les enquestes demostrà la seva irritació: "*las encuestas -va dir- me las desayuno con chicharrón con yuca*".

⁷²⁷ .- Prensa Libre, 10 de juliol de 2001.

països del continent, que cercaren en els poderosos veïns del nord el dirimidor extern dels enfrontaments interns, o l'aliat fort contra els rivals, o el fre a iniciatives de països veïns cregudes perilloses per a l'estabilitat pròpia o de la zona.⁷²⁸

Durant el segle XX, cada cop que finalitzava una guerra mundial, Europa se sentia obligada a replegar-se en ella mateixa per recuperar-se'n i a mantenir l'atenció sobre aquells territoris colonials de més interès per a les potències europees victorioses, tot deixant l'Amèrica Llatina per als EUA. El final de la Guerra Freda, malgrat haver consistit en una altra mena de guerra que, a més, va acabar també de forma diferent, va exigir de nou a Europa una concentració d'esforços en ella mateixa, dirigits ara cap els països de l'Est. Per la seva part, els EUA, després de cada una de les tres guerres del segle XX, varen reaccionar en relació a l'Amèrica Llatina de la mateixa forma en termes econòmics i polítics amb un increment i un enfortiment dels contactes i vincles comercials, i en la presumpció de reservar-se sota la seva influència tot l'hemisferi americà, en especial durant la Guerra Freda quan el considerà un espai de països aliats contra la URSS, contra el comunisme, a partir de la "doctrina Kennan", que Eisenhower adoptà.⁷²⁹

Amb Bush (1989-1992), victoriós de la Guerra Freda, i després amb Clinton (1993-2000), els EUA seguiren amb els dobles missatges cap a Guatemala que ja havia fet arribar Reagan: suport al procés de pau (ben clarament amb motiu del *serranazo*) i a la promoció i respecte pels drets humans (el violador principal dels quals era l'exèrcit), i de defensa de Guatemala en la Comissió de Drets Humans de les Nacions Unides a Ginebra,⁷³⁰ però ensems de sosteniment i supervaloració de les forces armades "*como institución más eficiente del país... la adecuada para satisfacer las necesidades de la población local y para realizar tareas no propiamente militares... carreteras, escuelas, clínicas...*"⁷³¹ i en la lluita antidroga. El Pentàgon i la CIA mantenien programes de cooperació i d'assistència a l'exèrcit guatemalenc. Amb tot, Clinton no va dubtar a

⁷²⁸ .- Tot i les ganes d'intervenir-hi, Ronald Reagan es trobà amb el regal de la petició dels petits estats veïns de Grenada per tal que els EUA hi intervinguessin.

⁷²⁹ .- George T. Kennan, després d'una gira per Amèrica Llatina, assegurà que el comunisme havia esdevingut el principal problema dels EUA a l'hemisferi. En el seu Informe es decantà per mesures repressives a executar per cada govern. Als EUA ni Acheson (Secretari d'Estat) ni Truman en feren massa cas. Les seves tesis triomfaren amb Eisenhower (i amb Nixon, Vicepresident, i Foster Dulles, Secretari d'Estat). Quan caigué Arbenz a Guatemala (1954) quedaven a l'Amèrica Llatina les democràcies de Xile, Uruguai, Brasil i Costa Rica. Pastor (1995): 199 i ss.

⁷³⁰ .- Carolina Rodríguez de Fankhauser, ministre canceller de Guatemala a la Delegació a Ginebra de les Nacions Unides, coincidí en aquest paper dels Estats Units. Entrevista el dia 18 de novembre de 1998.

criticar les forces armades de Guatemala quan, amb de León, empitjorà la situació sobre els drets humans; i la tensió va créixer amb la publicitat dels casos d'assassinats de Michael DeVine i Bámaca, en els quals havia participat un agent de la CIA que alhora era oficial de l'exèrcit de Guatemala, el coronel Julio Alpírez, i que posaren de manifest no sols les íntimes relacions que havien existit entre les forces armades guatemalenes i els EUA (la CIA, els Departaments d'Estat i de Defensa, el Consell de Seguretat Nacional i l'AID "*que había llevado a cabo un informe programa de entrenamiento policial desde 1957 hasta 1974*") sinó també els intents dels dos governs per amagar-ho.

Ja abans dels APFD els EUA valoraven el procés de transició a la democràcia i uns comicis electorals més competitius com un bon instrument per desmobilitzar moviments revolucionaris i com una pràctica alternativa a accions revolucionàries. La Casa Blanca reforçà aquella consideració positiva de la democratització a partir de la signatura dels APFD, moment en què l'Administració de Washington orientà les relacions amb Guatemala sobre tres paràmetres: "comprensió" davant la falta de rigor en la implementació dels compromisos dels Acords de Pau per part dels governs Arzú i Portillo, "*con excepción de la reforma tributaria*" i amb protestes o lamentacions en casos concrets com després del fracàs del referèndum per a les reformes constitucionals; proposta de noves relacions de cooperació entre els dos exèrcits, centrades ara en la guerra antidrogues; i per una altra banda, ajudes conscients des de l'AID per al compliment dels APFD (per a desmobilització i reintegració d'exguerrillers, per a programes d'ajuda a vídues i orfes de la guerra, per a la reforma de la Justícia, per a ensenyament i ensenyament bilingüe, i de capacitació de civils i militars per a activitats civils, tradicionalment exercides per les forces armades).

Clinton encara reforçà les bones relacions Washington-Guatemala, dins els paràmetres democràtics, amb la desclassificació de documents de les diverses agències del govern que havien intervingut a Guatemala i forniren de documentació i de proves el treball de la CEH que ho havia sol·licitat (1997). Igualment Clinton es traslladà a Guatemala en viatge de "bona voluntat" (1999) des d'on criticà el paper de repressió i de col·laboració en les violacions dels drets humans que hi havia realitzat forces militars i d'intel·ligència dels EUA.

⁷³¹ .- Jonas (2000a): 238-239.

Però de manera simultània la Casa Blanca proposà l'entrada a Guatemala de 400 soldats nordamericans per a la lluita antidroga, per a cooperació en la consolidació de la pau i per a establir relacions de més estreta col·laboració entre els dos exèrcits. Proposta que cal emmarcar en l'objectiu nordamericà de lluita contra el narcotràfic i de control i presència a l'Amèrica Llatina en la línia de creació a Panamà del *Centro Multilateral Antinarcóticos*, un cop tancades les bases Howard, Kobbe i Farfán properes al canal.⁷³²

George W. Bush ha seguit la política de Clinton, confirmada en l'entrevista que Portillo va mantenir a la Casa Blanca el 5 de juliol de 2001, però ja prèviament Washington havia manifestat a Guatemala la seva inclusió en el grup de països beneficiats per l'ampliació de la Iniciativa de la Conca del Carib, si bé amb l'exigència a Guatemala d'aclarir els assassinats i atemptats contra líders sindicals, de respectar el compliment del dret a l'organització sindical, i d'impedir la discriminació laboral.⁷³³

Els EUA han seguit aportant recursos econòmics d'ajuda i amb personal. L'ambaixadora Prudence Bushnell manifestà a Portillo l'aportació de 260 milions \$ per a la implementació dels APFD i també la presència de més de 200 voluntaris de l'AID en tasques de desenvolupament, fins al punt que el director d'AID, Mark Schneider, assegurà que "*Guatemala se convertirá en el tercer país con más ayuda de la AID*";⁷³⁴ es mantenien també els contactes entre les forces armades amb l'assistència de policies i militars guatemalencs en cursos de formació als EUA;⁷³⁵ i començava també la presència de soldats americans integrants del *Programa Nuevos Horizontes* en funcions humanitàries inicialment, amb un destacament de 90 membres al Petén on "*construirán cinco escuelas, perforarán cinco pozos, repararán un tramo de carretera de 16 km. Y realizarán ocho operativos de atención sanitaria y salud preventiva*", activitats beneficioses per al Petén i "*para capacitar a los pilotos estadounidenses y el resto de militares en sus especialidades, la mayoría de los cuales son reservistas*".

⁷³² .- El CMA pretenia ser un centre d'espionatge amb cobertura per tot el continent americà per lluitar contra la producció, tràfic i consum de drogues -cocaïna especialment- i el blanqueig de diner. La lluita contra la droga va centrar bona part de la política internacional americana de Clinton, l'exemple més notori del qual el constituí el Pla Colòmbia, iniciat l'any 1999 entre els EUA i el govern colombià, amb un pressupost de 1.300 milions \$, que apunta també contra les FARC i que busca estendre's a diversos estats que per l'agost de 2000 ja eren sis, entre ells els de Centreamèrica menys Nicaragua. AZNÁREZ, J.J.: "Los yanquis no vuelven a casa", a *El País*, 10 de setembre de 1998. P. 4, i FLORES, F.: "Bush extiende el Plan Colombia por América", a *La Vanguardia*, 10 de juny de 2001.

⁷³³ .- *Prensa Libre*, 30 de setembre de 2000.

⁷³⁴ .- *Prensa Libre*, 9 de febrer de 2000.

Guatemala ha acceptat d'integrar-se en la lluita antinarcòtica dels EUA. Lluita que Washington està aprofitant, segons Petras, per introduir-se a l'Amèrica Llatina. Afirmació no compartida per tothom, atesa la importància real de "*la producción, tráfico, consumo de drogas y la influencia de esa actividad en la sociedad civil (que) se ha convertido en un tema central en las discusiones sobre seguridad*", segons Aguilera i Ogaldes, i per la disminució del valor estratègic de l'istme a causa de noves modalitats de transport de la droga (naus allunyades de la costa o potents avions que no necessiten repostar), en opinió d'Arnson.⁷³⁶

El Congrés guatemalenc, doncs, aprovà per majoria (FRG i PAN) l'entrada de 90 efectius de les forces armades nordamericanes per coordinar-se amb l'exèrcit de Guatemala en el Pla *Mayan Jaguar* i l'ús d'aeronaus i helicòpters dels EUA.⁷³⁷ Potser Guatemala està buscant aconseguir una imatge més neta a nivell internacional, ja que ha estat acusada amb fonaments pel Grup d'Acció Financera Internacional (GAFI) d'estat "no cooperant" en el combat internacional contra el rentat de diner procedent de la droga, els narcodòlars. Acusació que ha posat al descobert que "*el país tiene un sistema financiero obsoleto*" que no permet escatir l'origen de les transaccions, i "*no está al día en sus compromisos internacionales*".⁷³⁸

La nova estratègia de les forces armades dels EUA no ha estat fàcilment acceptada, en especial per part dels partits i dels diputats que havien militat o simpatitzat en moviments d'esquerra durant la Guerra Freda. A Guatemala no va ser votat pels diputats de l'ANN (URNG, DIA, LOV), que també negaren el seu vot al Pla *Nuevos Horizontes 2001*, que a més va patir el ridícul de la manca del previ acord del Congrés (obligat a causa de la presència de soldats estrangers), mancança justificada encara més ridículament pel portaveu del FRG, segons el qual els soldats nordamericans havien arribat a Guatemala "*en calidad de turistas*".⁷³⁹

Actualment, doncs, encara segueixen arribant missatges duals des de Washington en

⁷³⁵ .- Prensa Libre, 19 de maig de 2000.

⁷³⁶ .- Arnson (1998): 100, Aguilera, G. i Ogaldes, C.: "La narcoactividad como amenaza a la seguridad", a *Buscando la seguridad*. FLACSO. Guatemala. 1996. P. 94, i PETRAS, J.: *Estratègies dels Estats Units per a Amèrica Llatina a la dècada dels 90*. Text de les conferències pronunciades els dies 18 i 19 de maig de 1992. Societat Catalana de Sociologia. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona. 1992.

⁷³⁷ .- El País, 15 d'abril de 2000, I Siglo Veintiuno, 24 d'abril de 2000.

⁷³⁸ .- Declaracions de Manfredo Marroquín (Acción Ciudadana) i de Pablo Ceto (ANN). Prensa Libre, 23 de juny de 2001.

⁷³⁹ .- Prensa Libre, 7 i 14 de febrer de 2001.

direcció a Guatemala, però amb Clinton la Casa Blanca girà un full en les seves relacions amb aquest país centreamericà. No és que els EUA es desentenguin del que passi al sud de Río Grande, però l'absència de la Guerra Freda ha fet canviar les postures nordamericanes igual que la influència de la UE directament i mitjançant el Grup de Països Amics, i també el compromís d'afavorir el compliment dels APFD. Si amb el derrocament d'Arbenz (1954) els EUA introduïren la Guerra Freda al continent americà, els APFD significaren també el final d'aquesta guerra a l'hemisferi.⁷⁴⁰

⁷⁴⁰ .- No són menystenibles ni la pervivència de guerrilles a Colòmbia (malgrat les connexions amb el món de la droga) ni la sobrevivència del règim castrista a Cuba, però llur importància estratègica per als EUA ha disminuït molt.

*Es más fácil democratizar la política que la sociedad.
Centroamérica: una transición autoritaria a la
democracia. Edelberto Torres-Rivas.*

6.- La democràcia sostenible a Guatemala

Durant el seu mandat Arzú va aconseguir mantenir la legitimitat del règim malgrat la incompleta implementació dels compromisos dels APFD i a pesar de la impressionant baixa participació electoral al referèndum per a les reformes constitucionals, superada a les eleccions de 1999-2000. El desencís per les dificultats d'aplicació dels Acords de Pau, per la necessitat de la seva recalendarització, per la continuïtat d'elements políticament i socialment perniciosos, no impediren que la societat guatemalenca també percebés avanços considerables i s'avingués a defensar el nou règim democràtic, una part per considerar-lo un fi en ell mateix, vàlid per assentar el joc polític mínim electoral, i una altra part per aprofitar-lo com un instrument al servei d'objectius de reforma de la societat, d'equilibri econòmic, de justícia social, de participació dels ciutadans no limitada a la confrontació electoral ni vehiculada únicament per uns partits polítics sense credibilitat.

De fet, la democràcia electoral és en qualsevol cas la base i el fonament des del qual pot ser possible projectar-se per a l'assoliment de fites que, essent polítiques com totes, incideixen més profundament en el camp ètnic, econòmic, social, cultural. La situació amb Portillo no ha canviat massa i, essent desigual la implementació dels APFD, presenta alguns èxits sorprenents. Si més no, no ha empitjorat. I ara, com abans, el règim democràtic es presenta en tres nivells: el purament polític; el de l'eficiència del govern de la qual depenen uns rendiments en diversos aspectes econòmics, socials, culturals, ètnics, que ajuden a legitimar el govern i el règim democràtic; i el de la participació de la societat civil a través dels partits polítics -instruments clàssics de democràcia- però igualment mitjançant altres organitzacions que havien demostrat una gran vitalitat i un esperançat dinamisme en el curs del procés de negociacions, i que, de mica en mica, s'han anat apagant a partir dels APFD.

Els Informes de MINUGUA incideixen clarament en els punts de compliment dels Acords: el respecte, la promoció i la defensa dels drets humans, en especial “els prioritaris”; el compliment de l’Acord indígena; l’enfortiment institucional; la reforma socioeconòmica en aspectes tan elementals com el treball, la sanitat, l’ensenyament, l’habitatge i, en un altre sentit, la càrrega fiscal ni que sigui amb l’únic objectiu d’acomplir les fites mínimes establertes als APFD però amb la finalitat d’aconseguir un sistema tributari equitatiu i globalment progressiu; la lluita contra la delinqüència i la inseguretat ciutadana, i molt destacadament apunten a la necessitat de l’eliminar la impunitat i la corrupció.

Cadascun d’aquests elements és determinant, i dins del seu ampli conjunt alguns estableixen condicions *sine qua non*. Cal atendre especialment a: els drets humans, que a Guatemala impliquen singularment els drets indígenes i la identitat pluriètnica, multicultural i plurilingüe; la justícia i el problema de la impunitat; la seguretat pública i la cultura de la violència; la reforma fiscal; la propietat de la terra i les desigualtats socioeconòmiques; la reforma de la Constitució i reformes legislatives, en especial l’electoral i dels partits polítics; i el nou rol de l’exèrcit.

La història i el present recents guatemalencs assenyalen incompliments en tots els àmbits, com hem tingut ocasió de constatar: alts índexs de pobresa i de pobresa extrema, i elevades taxes de subocupació i de treball informal; baixa fiscalitat (la més baixa del continent després d’Haití); analfabetisme extrem; violència pública i civil; violació dels drets humans i racisme; corrupció i impunitat.⁷⁴¹

Avui no només a Guatemala sinó als estats veïns d’Amèrica Llatina la democràcia, el sistema polític democràtic, s’aguanta sobre un suport econòmic i social feble i injust, basat en reajustaments estructurals imposats des dels anys 90 per l’obertura econòmica dirigida pels organismes financers internacionals que apartaren el paper de l’estat en benefici de les forces del mercat, que aportaren major eficiència i competitivitat, però que igualment incrementaren les desigualtats escandaloses a favor de les elits i grups formats o beneficiats pels règims militars anteriors, amb un impacte social negatiu ja que continuà la manca de serveis socials necessaris, augmentà la

⁷⁴¹ .- América Central después del huracán: costes, consecuencias y cooperación. Informe de IRELA-Instituto de Relaciones Europeo-Latinoamericanas. Guatemala. 27 de gener de 1999. *Passim*.

marginalitat i va créixer la delinqüència.⁷⁴²

Aquesta situació derivada de proteccionismes i de mala gestió anteriors i del més recent neoliberalisme a l'empara de l'anomenat "Consens de Washington"⁷⁴³ ha resultat decebedora i s'imposa un reforçament del paper de l'estat "*para hacer posible una reconciliación entre el mercado y la sociedad*", un enfortiment de les petites i mitjanes empreses, un creixement sostenible i la consolidació d'una societat civil "*capaz y productiva*".⁷⁴⁴

Avui, després de crisis econòmiques com les dels països d'Amèrica Llatina en general per als quals va ser elaborat "el consens de Washington", i més en concret després de la crisi econòmica de Mèxic de 1994, i també de les crisis al sud-est asiàtic des de 1997, "*la teoría económica contemporánea no respalda la conclusión de que la estabilidad y la competencia son suficientes para generar crecimiento*".⁷⁴⁵ Les receptes econòmiques dels organismes internacionals no són exitoses ni sempre ni arreu, i acostumen a ser molt costoses en les seves conseqüències socials, i, doncs, perilloses en l'àmbit polític a causa dels possibles efectes desestabilitzadors.

Els APFD poden constituir una bona oportunitat a Guatemala per corregir els greus desequilibris socioeconòmics existents, i també han de servir per a enfortir les institucions i la pràctica democràtiques, la defensa dels drets humans i la plataforma per al desenvolupament humà. Han de servir per a consolidar els passos positius que reflecteixen els Informes de MINUGUA, i per eliminar els aspectes negatius.

⁷⁴² .- Els problemes econòmics i socials provocats pels "reajustaments" han permès que alguns autors parlessin de "*dos décadas perdidas en el Continente*". Reyes (1997): 18.

⁷⁴³ .- GUITIÁN, M. i MUNS, J.: La cultura de l'estabilitat i el Consens de Washington. Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona. Barcelona. 1999. Segons John Williamson, a qui s'atribueix l'origen de l'expressió "Consens de Washington", aquest consens és format per deu punts, resumibles en quatre: un marc macroeconòmic equilibrat, un govern de menors dimensions i més eficient, un sector privat eficient i en expansió, i unes polítiques destinades a la reducció de la pobresa. Pp. 11-34.

⁷⁴⁴ .- SOLANA, F.: Informe: La perspectiva económica y social de América Latina y la de su relación con la Unión Europea. XIV Conferència Interparlamentària Unió Europea/Amèrica Llatina. Brussel·les, 15-18 de març de 1999.

⁷⁴⁵ .- PRZEWORSKI, A.: Democracia sustentable. Paidós. Buenos Aires. 1998. P. 114.

6.1.- Drets Humans i identitat pluriètnica

Com hem vist, el difícil i important Acord global sobre drets humans, base de la resta dels APFD, i també els Acords sobre reassentament, sobre la CEH, l'Acord indígena, l'Acord socioeconòmic i l'Acord sobre reformes atenyen directament al respecte i compliment dels drets humans de tots els guatemalencs. Apunten, doncs, per primera vegada en la història de Guatemala a la creació d'una sola nació sobre la base d'una autèntica igualtat legal, la supressió de barreres ètniques, la reparació d'injustícies seculars, i la promoció d'una societat més justa i més equitativa, i també, en els moments actuals, a “*sanar las heridas del enfrentamiento armado y lograr la reconciliación*” sobre la base del respecte i defensa dels drets humans.⁷⁴⁶

Per la seva part, les Nacions Unides assignaren en primer lloc aquest objectiu a la seva Missió a Guatemala, junt amb la denúncia de les violacions, el suport a les institucions guatemalenes encarregades de la seva defensa i l'obligació de presentar recomanacions i propostes per al seu compliment. Calia imprescindiblement acabar amb la històrica vulneració constant de tots els drets humans, incrementada a partir dels fenòmens de militarització de l'estat i amplificada de manera brutal als anys dels governs Lucas García, de Ríos Montt i de Mejía Vítores.

Així doncs, MINUGUA per una part, per l'altra algunes de les instàncies sectorials de l'ONU com ACNUR, PNUD, CES, la Comissió de Drets Humans, per un altre cantó el PDH i -en menor grau- la COPREDEH, també diversos organismes internacionals americans començant per l'OEA, per una altra banda països americans i europeus, i també confessions religioses en especial l'església catòlica i la luterana, i diverses ONG, han contribuït i estan cooperant en el combat contra les vulneracions dels drets humans a Guatemala.

L'ODHA i la CEH, en els seus respectius Informes -*Guatemala: Nunca más* o Informe REMHI, i *Guatemala: Memoria del silencio*- que s'afegeixen als periòdics Informes de la Missió de l'ONU i als d'altres organismes de Nacions Unides, han documentat milers de casos de violacions dels drets humans contra víctimes individuals o en massacres, la seva autoria material i intel·lectual anònima però amb clars indicis de culpabilitat que apunten a institucions oficials (militars, policials i polítiques, inclòs l'EMP), a escamots

⁷⁴⁶ .- Novè Informe. Num. 81.

paraoficials i, en menor grau, a la guerrilla, i la impunitat dels seus autors per la complicitat de les pròpies institucions estatals encarregades d'investigar els fets i de castigar-ne els culpables.

Durant el govern d'Arzú havia tingut lloc una progressiva disminució de les violacions amb la desaparició d'una política estatal expressa conculcadora dels drets humans,⁷⁴⁷ malgrat l'autoria i -ni que fos per omissió- complicitat personal -no institucional- d'agents públics, i a pesar de la permanència de vincles de col·laboració entre grups il·legals i bandes de delinqüents amb personal d'instàncies oficials.

I en conseqüència Guatemala va ser exclosa per la Comissió de Drets Humans de les NNUU, a Ginebra,⁷⁴⁸ del llistat de països amb violacions dels drets humans, "*tras reconocer que ya no existe una política institucional del Estado violatoria de los derechos humanos*".⁷⁴⁹ També el CES en el seu Informe citat constata una evolució positiva de la situació, explícita igualment en els periòdics Informes de MINUGUA fins al juliol de 1998. De llavors ençà -a partir del segon semestre de 1998- la Missió de les NNUU ha tornat a reiterar increments de violacions als drets humans.

El Novè Informe (fins a desembre de 1998) retreu les disfuncions en el sistema de seguretat pública i en l'OJ amb la vigència de la impunitat i una baixada del ritme positiu de l'aplicació dels drets humans amb "*graves violaciones comprobadas como ejecuciones extrajudiciales, amenazas y torturas*", augment de la conflictivitat social i violacions als drets laborals i sindicals, i increment de les operacions de "neteja social" i dels linxaments.⁷⁵⁰

Tant MINUGUA com el PDH remarquen que "*es preocupante que algunas dependencias como los servicios de inteligencia del Estado, sigan siendo reiteradamente señalados como instrumentos de permanente violación a los derechos humanos*,"⁷⁵¹ igual que la PNC; i entre les accions violatòries denunciades, la de la tortura, encara ara practicada a Guatemala amb impunitat i amb greus conseqüències de lesions físiques i psíquiques (en aquest darrer cas, fins i tot per als torturadors).⁷⁵²

⁷⁴⁷ .- "*La violación de los derechos humanos ya no es parte de la política del estado*". Informe E/CN.4/1998/93. Consejo Económico y Social de las NNUU. Num. 68.

⁷⁴⁸ .- Resolució 1998/22 de 14 d'abril de 1998.

⁷⁴⁹ .- *Novè Informe*. Num. 2.

⁷⁵⁰ .- *Novè Informe*. Nums. 6 i 10.

⁷⁵¹ .- Procurador de Derechos Humanos: *Informe Anual Circunstanciado 1999*. Guatemala. P. 20.

⁷⁵² .- MINUGUA: *Mensaje del Sr. Kofi Annan, Secretario General de las Naciones Unidas, en el día internacional en apoyo de las víctimas de tortura*. 26 de juny de 2001.

Així doncs, l'Informe de la CEH *Guatemala, memoria del silencio*⁷⁵³ formulà diverses recomanacions en aquesta matèria, com la ratificació i la implementació per l'executiu, i pel legislatiu de diferents instruments internacionals de drets humans: la Convenció Internacional sobre l'eliminació de tota forma de discriminació racial, amb el subsegüent reconeixement de la competència per a rebre queixes del Comitè per a l'eliminació de la discriminació racial, el primer Protocol Facultatiu del pacte internacional sobre drets civils i polítics, la Convenció contra la tortura i altres tractes cruels, inhumans o degradants, amb el reconeixement del dret a presentar queixes al Comitè contra la tortura, el Protocol addicional a la Convenció Americana sobre drets humans en matèria de drets econòmics, socials i culturals ("*Protocolo de San Salvador*"), la Convenció Interamericana sobre desaparició forçada de persones, i l'Estatut del Tribunal Penal Internacional. Igualment, la incorporació al dret positiu de Guatemala de les normes de dret internacional humanitari.

Durant l'any 2000 va retardar-se la implementació del *Programa Nacional de Resarcimiento y la Asistencia a las víctimas de violaciones a los derechos humanos durante el enfrentamiento armado*, i s'executaren diversos programes pilots en zones d'extrema pobresa, greument afectades per la violència i que no havien disposat d'ajuts anteriors.⁷⁵⁴ I tampoc no va ser implementat com calia l'Acord indígena, en l'aplicació del qual "*no se ha alcanzado un grado de cumplimiento medianamente satisfactorio*" ni ha assolit el consens necessari per al seu compliment.⁷⁵⁵ S'havia d'arribar al 2001 per a un consens polític i social necessari per a un pla integral de rescabament i assistència a les víctimes, però no per l'Acord indígena.

Igualment quedà pel 2001 la resolució definitiva de la documentació legal personal de part dels antics desplaçats interns o exiliats, en especial dones. Si bé al 2000 va aprovar-se una pròrroga d'un any a la Llei Temporal Especial de Documentació Personal, continuen bosses de població al marge i persisteixen les dificultats per al seu compliment.

Aquesta situació genera problemes per a la sol·licitud de terres, d'habitatge o de crèdits

⁷⁵³ .- De 10 de març de 1999

⁷⁵⁴ .- MINUGUA constatà l'encert d'aquests programes-pilot que han de contribuir al disseny definitiu del *Programa Nacional de Resarcimiento*, però notà que l'èxit es donava en aspectes concrets de caràcter material (infraestructures, habitatge, ensenyament, sanitat...), però no s'arribava a la consideració d'elements per a la reconciliació i el perdó. Cinquè Informe sobre Cronograma. Nums. 17 i 19.

⁷⁵⁵ .- MINUGUA: Comunicado de prensa de MINUGUA con motivo del día internacional de las poblaciones indígenas. 8 d'agost de 2001.

bancarís, i també per a rebre certs serveis socials. Semblantment passa amb els exmobbilitzats singularment els desocupats. S'hi avança de manera molt lenta, més encara en els projectes d'integració productiva.⁷⁵⁶

L'Informe de la CEH impulsà a més a més l'aplicació de mesures administratives per als funcionaris responsables de violacions de drets humans, entre elles la creació d'una Comissió presidencial per investigar l'actitud d'oficials de l'exèrcit i dels cossos de seguretat de l'estat sobre el compliment de la normativa internacional de drets humans durant el temps passat d'enfrontament armat, amb especial referència a la lluita contra la impunitat. Normativa aprovada per la Comissió de Drets Humans de l'ONU.

El govern s'oposà inicialment a la constitució d'aquesta Comissió investigadora que "*iría contra el espíritu y la letra de lo pactado en los acuerdos de paz*", en expressió del canceller Eduardo Stein que al·ludí també al caràcter no vinculant de les recomanacions de la CEH, però hagué de cedir (19 d'abril de 1999) per la pressió de la societat civil organitzada en una *Instancia Multiinstitucional para la Paz y la Concordia* recomanada per MINUGUA i promoguda pel PDH, Julio Arango, junt amb membres de diverses entitats -com Alianza contra la Impunidad (AI)- i també es beneficià de la pressió internacional.⁷⁵⁷ Funcionà mitjançant cinc comissions de treball, però el govern mantingué la postura reticent a les recomanacions de la CEH en especial en l'aplicació del *Programa Nacional de Reparación*, i tampoc propicià la constitució de la *Comisión por la Paz y la Concordia*, que "*facilitaría... políticas integrales de búsqueda de desaparecidos y exhumaciones*".⁷⁵⁸ Recalendaritzada per la Comissió d'Acompanyament per al 2001, va ser finalment aprovada el 27 de juny per A.G.263-01, si bé sense abastar tots els aspectes recomanats per la CEH, raó per la qual el PDH ha refusat de participar-hi.⁷⁵⁹

Quant als segrestaments ocorreguts als anys 80, la CSJ ordenà al PDH un "*Procedimiento de Averiguación Especial*" per a la investigació de diferents casos, que

⁷⁵⁶ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Nums. 26-29.

⁷⁵⁷ .- S'integraren a la Comissió, en qualitat d'observadors, MINUGUA, UNICEF i ACNUR. Prensà Libre, 7, 10 i 17 d'abril de 1999.

⁷⁵⁸ .- "*La única iniciativa que se está llevando a cabo es la campaña de identificación y ubicación de cementerios clandestinos por la SEPAZ a Huehuetenango y Alta Verapaz.*" Cinquè Informe sobre Cronograma. Nums. 20 i 21. S'han estat realitzant altres procediments d'exhumacions entre 1997 i 2000: 40 al Quiché, 20 a les Verapaces, 9 a Huehuetenango, 5 a Chimaltenango i 3 a Petén, malgrat els obstacles i les deficiències de procediment de les institucions estatals, singularment el MP i l'OJ. MINUGUA (2000): Procedimientos de Exhumación en Guatemala (1997-2000). Citat.

⁷⁵⁹ .- Dotzè Informe. Num. 75.

es va veure reforçada des dels EUA per l'obertura de la documentació de *The National Security Archives* i a Guatemala per l'autenticació del *Diario Militar Secreto* i amb entrevistes als segrestats sobrevivents que aportaren proves de culpabilitat sobre diversos comandaments militars.⁷⁶⁰

Segons el PDH, són els drets humans individuals els més vulnerats a partir dels APFD i, entre ells, el de la seguretat amb un creixement espectacular dels linxaments (els reals, les temptatives, els que causaren víctimes mortals o només ferits) i un nombre elevat de víctimes singularment l'any 1999 amb 236 entre mortals (48) i ferits (188).⁷⁶¹ Juntament amb els linxaments, MINUGUA destacà les violacions als drets humans, "*a la vida, a la integridad, la seguridad y a la justicia, debido a la incapacidad de los órganos encargados de garantizarlas*", i remarcà la pervivència de la impunitat i de l'activitat de grups organitzats armats.⁷⁶²

Pel que fa a les violacions als drets humans socials, el PDH destacà els d'ensenyament en primer lloc, seguit pel de la salut, i després els de la família i del medi ambient, "*expresión clara del grado de desatención en el que se encuentra la gran mayoría de la población guatemalteca*".⁷⁶³ També sofriren increment les vulneracions als drets humans econòmics, singularment com a "*resultado de las políticas de privatización o desincorporación*"⁷⁶⁴ que incidien en el dret al treball i en la cobertura dels serveis públics. I al mateix temps, i sense menystenir els avenços en el món laboral i sindical indicats pels Informes de MINUGUA, obstacles legals, administratius i judicials seguien vulnerant la llibertat d'associació i d'acció sindicals, i alguns líders o representants sindicals i laborals eren víctimes d'amenaques i d'atemptats.

Obstacles denunciats per l'OIT, que havia proposat diverses modificacions legals al Codi de Treball mitjançant la Comissió d'Experts en Aplicació de Convenis i Recomanacions de la OIT, i a altres normes legals i reglamentàries.⁷⁶⁵ El procés de reformes iniciat el 2001 només va ser parcial i motivà sancions internacionals com

⁷⁶⁰ .- PDH (1999): 29.

⁷⁶¹ .- MINUGUA: Los linchamientos: un flagelo contra la dignidad humana. Informe de Verificación. 19 de desembre de 2000.

⁷⁶² .- MINUGUA: MINUGUA en el séptimo aniversario de la subscripción del Acuerdo Global sobre Derechos Humanos. 29 de març de 2001.

⁷⁶³ .- PDH (1999): 21

⁷⁶⁴ .- *Ibidem*. P. 21. Ressalta les denúncies a conseqüència de les privatitzacions de Telgua i de l'Empresa Elèctrica.

⁷⁶⁵ .- Informe A/53/853. Suplement. Nums 98-106. I també Tercer Informe de Verificación sobre l'Acord socioeconòmic (A/53/421). Suplement-Annex.

l'exclusió de Guatemala del SGP i la necessitat de noves reformes aprovades pel Legislatiu.

Un dels col·lectius encara perjudicats per la normativa i per les pràctiques usuals el constitueixen les dones, tradicionalment discriminades en els camps polític, cívic, laboral i professional, en especial si és indígena, i sense oblidar la minusvàlua al si de cada família, àmbit on comença l'exclusió.⁷⁶⁶ Encara avui dia, les dones lamenten que la lluita per la igualtat, defensada des dels partits polítics i sindicats, apunta a la igualtat de classe i en base a motius econòmics, sense preocupació ni interès per la igualtat de gènere.⁷⁶⁷

Així doncs, els APFD establiren compromisos a implementar pel govern i la societat civil per a la promoció del paper de la dona en tots els àmbits, i durant els anys posteriors als Acords de Pau s'ha produït un increment dels organismes de participació de la dona en la vida social i política, amb modificacions legals i amb la creació d'organismes i d'institucions jurídiques i polítiques que han de permetre la presència creixent de la dona –i de la dona indígena– en llocs de responsabilitat i d'influència política, social, econòmica i cultural.⁷⁶⁸ Les primeres iniciatives foren la creació del *Foro Nacional de la Mujer* (A.G.105-98) i de la *Defensoría de la Mujer Indígena* (A.G.525-99). Entre altres, també mereix ser destacable per la seva implicació governativa la creació de la *Secretaría Presidencial de la Mujer* (A.G.200-00), i en l'àmbit familiar la llei (D.L.97-96) i el reglament de la llei per a prevenir, sancionar i eradicar la violència intrafamiliar (A.G.831-00 i A.G. 868-00) i la creació de la *Coordinadora Nacional para la prevención de la violencia intrafamiliar (CONAPREVI)*.

Aquest ha estat un dels aspectes en què més s'ha avançat des del punt de vista institucional i estructural a partir dels APFD, però la realitat no ha estat gaire modificada ja que en tots els sectors públics, polítics o no, el percentatge d'homes supera de molt el de dones,⁷⁶⁹ raó per la qual MINUGUA es plantejava el seguiment de la *Política*

⁷⁶⁶ .- MINUGUA: Los desafíos para la participación de las mujeres guatemaltecas. Informe de Verificación. Març de 2001. Num. 7.

⁷⁶⁷ .- SÁNCHEZ, R.: "*Usted compañera... espérese*". Fundación Friedrich Ebert. Materiales de Estudio y Trabajo, Núm. 29. Guatemala. 1999. Pp. 69-73.

⁷⁶⁸ .- Les tres actuals diputades maies, Manuela Alvarado, Aura Marina Otzoy i Rosalina Tuyuc, mantenen posicions crítiques de gran duresa contra la marginació de la dona indígena, no només la política, tot i que valoren la renovació i la democratització que poden aportar els APFD, i en concret l'Acord d'identitat tant per a la condició femenina com per a l'ètnia maia, com als ciutadans pobres en general. TVC: "60 Minuts. Dones indígenes i diputades". 13 de juliol de 2000.

⁷⁶⁹ .- MINUGUA: Los desafíos para la participación de las mujeres guatemaltecas. Citat. *Passim*.

Nacional de Promoción y Desarrollo de las Mujeres Guatemaltecas y Plan de Equidad de Oportunidades 2001-2006 en l'esfera local, municipal i departamental.

Algunes de les víctimes principals -i la majoria de les víctimes- de les violacions actuals dels drets humans continuen essent els indígenes, malgrat els diversos Acords que recullen importants reivindicacions, l'aplicació de les quals hauria de transformar l'estat i la nació guatemalencs tot facilitant la incorporació a la vida política -a la ciutadania- de la majoria de la societat, de la qual els indígenes (maies, xinxes i garínagu) constitueixen més del 60 %.⁷⁷⁰ Però, *"como ente regulador de la convivencia social, el Estado continua manifestando las mismas lacras, prácticas, usos y abusos del pasado autoritario del país... el comportamiento prepotente, racista y excluyente de los gobernantes de turno"*.⁷⁷¹

Esclaus primer, subjugats i discriminats sempre, víctimes del racisme amb què els ladins i, per tant, les institucions oficials de l'estat els han tractat des del temps de la conquesta i de la colonització, exclosos de les institucions polítiques i de les econòmiques, objecte d'atenció sovint interessada pels moviments socials i per les religions, esdevingueren a més les principals i més nombroses víctimes de les represàlies militars durant els anys d'enfrontament armat. Hi posaren les víctimes a cada cantó i entre els dos bàndols. Han patit, doncs, una doble discriminació, la secular i sistemàtica, la de sempre des de l'arribada dels castellans, i la castrense i paramilitar a partir i a conseqüència de l'enfrontament armat en especial des de la segona etapa de les guerrilles i sota els governs de Lucas, Ríos Montt i Mejía Vítores.⁷⁷² *"Marginados totalmente... en 1821, en la revolución liberal de 1871... también fueron despojados de sus tierras comunales. En la revolución de 1944 a 1954 tampoco fueron incluidos..."*.⁷⁷³

Tanmateix, mai el govern guatemalenc ha reconegut l'existència de discriminacions ètniques ni culturals, tot i que diversos textos legals implicaven en la pràctica una

⁷⁷⁰ .- Segons l'antropòleg Alfonso Arrivillaga, citat per Víctor Gálvez Borrell, *"el término garífuna debe reservarse en singular para el individuo o el idioma, mientras que para designar al grupo conviene emplear el vocablo garinagu"*. Gálvez (1999): 283. Constitueixen un grup petit d'uns 5000 parlants. Pel que fa als maies, no sembla arriscat considerar que constitueixen un 60 % de la població de Guatemala, si bé el govern els situa per sota del 50 % en part per problemes de cens i en part per consideracions políticoculturals. Quant als xinxes -que *"no son mayas"*- s'estima *"en cerca de 20000 el número de personas pertenecientes a dicho grupo"*. Gálvez (1999): 285-286.

⁷⁷¹ .- PDH (1999): 23.

⁷⁷² .- SOLARES, J.: *Derechos Humanos desde la perspectiva indígena en Guatemala*. Debate, Núm. 29. FLACSO, Guatemala. 1995.

⁷⁷³ .- CUMES, E.: *Plan FODIGUA 2000 al 2010*. Antecedentes. FODIGUA. Guatemala, 2000.

subjugació laboral, i per tant també econòmica, social i política, dels indígenes.⁷⁷⁴ El racisme s'ha manifestat sobretot en el capteniment pràctic, no normativat, des d'instàncies oficials i privades i en l'actitud dels ladins: "*los hombres (indios) ganaban un real por día, y las mujeres medio real*".⁷⁷⁵ Ni tan sols els governs progressistes d'Arévalo i d'Arbenz varen anar més enllà "*d'una declaración de principios o bien... un simple lirismo o una retórica intrascendente*".⁷⁷⁶ La Constitució de 1985, per exemple, defensa els drets humans dels indígenes, però sense un posterior desplegament normatiu de rang inferior.

Guatemala ha negat sempre el seu caràcter d'estat racista i ha subscrit tractats internacionals com el Pacte Internacional de drets civils i polítics (que exigeix als estats el respecte als drets culturals, religiosos i lingüístics) i la Convenció internacional sobre l'eliminació de qualsevol forma de discriminació racial. Però la realitat ha estat tota una altra, si bé en intensitat diferent. La dura realitat indígena començà a millorar lentament al primer terç del segle XX amb brots de conscienciació maia però amb precàries organitzacions pròpies i amb l'obertura per part de pocs indígenes -comerciants- fora del seu món, més enllà de la seva comunitat tradicional.

Els canvis s'acceleraren a conseqüència del xoc causat en aquelles comunitats molt tradicionals pels processos de modernització i amb motiu de l'enfrontament armat. A partir dels anys 40 i 50 i fins als anys 70 la recuperació de la identitat indígena -encara parcial- procedí dels missioners catòlics i dels moviments d'Acció Catòlica i també, en part, de missioners protestants, i més tard fou obra d'activistes de la DCG a la recerca

⁷⁷⁴ .- El *Reglamento de Jornaleros* (1877), la llei contra la vagància (1878) que, sota l'excusa del seu enunciat, obligava els indígenes a treballar de franc en plantacions de cafè de 100 a 150 dies per any, el *Reglamento del servicio de trabajadores agrícolas* (1884), la *Ley de trabajadores* (1894), la *Ley de vagancia* (1934), tot i que Enrique Ubico es vantava de les seves amistats índies i de les seves relacions populistes amb els indígenes en procurar evitar-ne una explotació laboral *excessiva* i reconeguent les seves autoritats locals (alcaldes auxiliars). També Carrera i Estrada havien mantingut bones relacions en general amb els cacics indígenes. Aquestes "bones relacions" no responien a l'acció d'acostament per part del govern sinó a l'apel·lació d'intermediació dels indígenes a la jerarquia de nivell superior per dirimir els seus conflictes o per evitar els abusos dels ladins: al segle XIX apel·laven el poder nacional contra els poders locals i regionals, a l'església contra els estralls per influència de la revolució francesa i de l'individualisme liberal, després a Carrera, i ja al segle XX als dictadors Cabrera i Ubico contra els abusos ladins. Sembla que es tractava d'una reminiscència de l'època colonial, resultat de "pactes" entre el rei, els conquistadors i els indígenes. Va ser a la dècada dels 80 i finals dels 70 que els indígenes s'adonaren que la injustícia que patien procedia del propi estat. Gàlvez (1997): 63-64.

⁷⁷⁵ .- CEH (1999): 44. Carlos M. Vilas recorda que encara en la dècada de 1970, en algunes finques de Guatemala, els indígenes podien ser lligats a grillons i eren víctimes d'altres instruments de tortura física. I també que, encara ara (!), alguns terratinents de El Salvador es creuen en el dret del *ius primae noctis*. Vilas (1998): 322.

⁷⁷⁶ .- Rojas (1992): 233.

de suport electoral, i oposats tots a la confraria i a “*la costumbre*”, és a dir a les tradicionals institucions sociopolítiques dels maies.⁷⁷⁷

Millores a les comunicacions, incorporació d'adobs als camps, eliminació de deutes, activitats comercials, industrials i agrícoles permeteren l'enriquiment i el progrés personal i familiar d'alguns maies –“*minoría capitalista*”-,⁷⁷⁸ però a la vegada el creixement demogràfic i el problema de la terra n'empobriren la majoria. Les connexions religioses no sols implicaren una ofensiva a les tradicions en tots els àmbits sinó també l'obertura i els contactes a l'exterior, humans, econòmics, culturals, polítics, entre els quals l'accés a la Universitat,⁷⁷⁹ i per primera vegada l'ús públic de llengües maies mitjançant l'emissora de Ràdio Tezulutlán.⁷⁸⁰

Amb les primeres organitzacions indígenes pròpies (en general de tipus cooperatiu) alguns trencaren definitivament amb les velles organitzacions comunitàries de la confraria⁷⁸¹ i s'obriren a modernes organitzacions que s'enfortiren amb iniciatives noves i amb el descobriment de la seva capacitat d'acció plenament demostrada amb motiu del terratrèmol de 1976, “*terratrèmol de classe*”. Amb el xoc dels agents de l'Acció Catòlica amb “*las cofradías, los principales y los ajq'ij (zahorines)*”, alguns indígenes pertanyents a la *Cofradía “vieron en Acción Católica una oportunidad para librarse de ellos”*.⁷⁸²

Aparegueren organitzacions maies molt conscients de la seva identitat, com la *Coordinadora Nacional Indígena* que convocó diversos seminaris entre 1974-76, i de la situació real de la seva ètnia, que decidiren incidir en la vida pública de Guatemala en tots els àmbits, amb el CUC al davant (creat el 1978 i reconstituït el 1986). La *Coordinadora de los sectores civiles* (al si de la qual va ser formada la *Mesa Maya*)

⁷⁷⁷ .- Entre els gariganu les institucions tradicionals eren les “*hermandades*” i els “*clubes*”. Les primeres “*funcionaban como instituciones de cohesión social y de reproducción de la identidad. Los clubes... más bien a promover la unión, la ayuda mutua y... las fiestas*”. Gálvez (1999): 304-305.

⁷⁷⁸ .- Gálvez et alii (1997): 52.

⁷⁷⁹ .- Accés estimulat especialment per l'AC i la Universitat Rafael Landívar, que creà el 1967 un centre especialitzat en promotors rurals. Gálvez (1999): 308.

⁷⁸⁰ .- Creada per Mr. Juan Gerardi quan era bisbe de Verapaz (1967-1974). També decidí Mr. Gerardi utilitzar la llengua Q'eqchi' en la litúrgia. Zauzich (1998).

⁷⁸¹ .- Trencar amb la cofradia constituïa una autèntica proesa cultural i social perquè integra tot un món sociocultural que manté el foc i les arrels precolombins i a la vegada les incorporacions espanyoles: “...es un lugar sagrado, sede de poderes sobrenaturales y núcleo ideológico bien definido. Es cristiana y pagana al mismo tiempo. Es instrumento de integración, de cohesión social, de servicio a la comunidad y de manera simultánea vehículo de división y conflicto...”. Citat de Flavio Rojas Lima a Gálvez (1999): 301.

⁷⁸² .- Gálvez et alii (1997): 54-55. Per la seva part el treball dels protestants va realitzar-se a partir de l'*Instituto Lingüístico de Verano*.

constituí la primera plataforma d'acció unitària i en igualtat amb els ladins, igual que l'*Asamblea de la Sociedad Civil (ASC)*. La igualtat fou més palesa quan, havent aconseguit la URNG la inclusió en el calendari i temari de les negociacions un Acord sobre la identitat dels indígenes (1995) i un Acord socioeconòmic (1996), ni la URNG ni el govern disposaven de propostes elaborades i aprofundides sobre aquella temàtica, mentre que les organitzacions indígenes ja les havien elaborat des de 1952. També anteriorment havien aprovat un manifest per "una societat d'igualtat i de respecte" (1980) i la *Declaración de Iximché* (1981).⁷⁸³

No varen aconseguir de participar directament en les negociacions, però hi influïren des del seu lloc a l'ASC mitjançant les aportacions d'aquesta entitat a la mesa negociadora que, esclar, no acceptà tots els punts de l'ASC igual que aquesta instància tampoc no havia admès totes les propostes dels maies. Però, sense cap mena de dubte, a partir de la dècada dels 90 s'ha de contemplar "*la presencia indígena bajo una perspectiva diferente en Guatemala*".⁷⁸⁴

Per altra banda, a l'època de Ramiro de León Carpio va ser creat (A.G.435-94) el *Fondo de Desarrollo Indígena (FODIGUA)*, integrat per diverses organitzacions, subvencionat pel govern i amb presència de representants governatius, organitzat amb una estructura regional, i amb una direcció nacional de *principales* que constitueixen un Consejo Nacional del qual emana el president. Consta també d'una *Asamblea Mayor* (72 membres) i d'un Consell de sacerdots maies. La seva finalitat és la de procurar el desenvolupament "*social, económico, político, tecnológico, comercial, industrial y espiritual*"⁷⁸⁵ dels indígenes i la seva qualitat de vida.

Tot i que FODIGUA va ser fruit d'una iniciativa de l'*Asamblea Permanente del Pueblo Maya (APPM)* amb la finalitat de "*insertar cuadros medios en el aparato estatal*", algunes organitzacions maies consideren el Fons massa governamental per la seva organització interna i per estar dotada amb aportacions financeres del govern i d'organismes de cooperació internacional. Pedro Ixchop, president del *Consejo*, no negava aquest caràcter sinó que el defensava amb criteris pragmàtics (recursos i

⁷⁸³ .- Al manifest *Los pueblos indígenas de Guatemala ante el mundo* apel·laren a la rebel·lió i a la incorporació a la guerrilla, tot i que en general no havien deixat de considerar l'enfrontament armat com una lluita entre ladins malgrat la seva implicació. De fet, tenien consciència que "*...unos eran de la guerrilla y otros del ejército y nos engañaban los dos bandos*". ODHA (1998): Cas 8008, Ixcán, Quiché.

⁷⁸⁴ .- Gálvez (1999): 281.

⁷⁸⁵ .- Cumes (2000): *Justificación*.

col·laboració governativa) i recordava l'origen genuïnament maia del Fons.⁷⁸⁶ No es manifestava preocupat, i, si bé reconeixia errors, refusava les anomalies i les irregularitats de què el Fons ha estat acusat.⁷⁸⁷

Si fins ara el reconeixement polític diferenciador dels indígenes venia regulat des de la Constitució de 1985 amb prou ambigüitat i sense un desplegament normatiu ordinari, els APFD -en concret l'Acord indígena, l'Acord sobre enfortiment institucional i l'Acord sobre reformes constitucionals- situaren cinc propostes específiques de reforma de la constitució més altres compromisos que, com l'aplicació del dret comunitari, també implicaven modificacions constitucionals a partir de la consideració de Guatemala com un estat multiètnic, pluricultural i multilingüe. Al mateix temps, el Conveni 169 de l'OIT, aprovat pel Congrés pel març de 1996 després de múltiples pressions, però *sub conditione* de la prevalença del dret intern, reforça els compromisos dels APFD.

Que la Constitució no hagi estat modificada a causa de la derrota del referèndum, no comporta l'abandó dels compromisos dels Acords de Pau. Si els APFD defineixen Guatemala com un estat pluricultural, pluriètnic i multilingüe és perquè efectivament ho és, i la Constitució ha de recollir-ho, les lleis ordinàries s'hi han d'adequar, l'estat ha de funcionar-hi i la societat ha de reflectir-ho des de la normalitat diària, pràctica i formal. I per descomptat aquest és l'objectiu de les organitzacions indígenes que ja no pretenen només uns objectius locals i modestos, sinó que, dirigint-se "*directamente al Estado*", presenten propostes que comporten un altre tipus d'estat, una altra organització, unes relacions socials diferents: "*demandan el derecho a la diferencia y plantean las futuras relaciones sociales en Guatemala caracterizadas por la interculturalidad... Es un nuevo actor social que reclama protagonismo.*"⁷⁸⁸

La inserció social dels indígenes com a ciutadans exigeix alguns elements imprescindibles: *programes* d'adquisició i de dotació de terres amb condicions econòmiques i jurídiques convenientes i fermes; oficialització dels idiomes indígenes (en compliment de les recomanacions de la Comissió d'Oficialització); aplicació del dret

⁷⁸⁶ .- Entrevista el dia 6 d'octubre de 2000 a Guatemala ciutat.

⁷⁸⁷ .- S'indicaven com irregularitats "*entre ellas proyectos pagados sin concluir, alteración de documentos y transferencias internas de fondos no autorizados, ... sobrevaloración de compras, adjudicaciones ilegales,...*". Prensa Libre, 27 d'abril de 2000. Ixchop atribuïa les denúncies a pugnes entre FRG i el govern anterior del PAN i també a enveges d'altres organitzacions indígenes de caire més radical i reivindicatiu i menys col·laborador amb les instàncies oficials, "*más ruidosas, más confrontadoras y menos eficaces*". Entrevista citada.

⁷⁸⁸ .- Gálvez (1999): 282-283.

consuetudinari local, però amb condicions jurídiques, socials i polítiques capaces d'evitar una possible nova marginació o la conculcació de drets moderns “*en la lógica de la conciliación y en la jurisdicción optativa*” en primera instància i/o per a faltes i delictes;⁷⁸⁹ i el reconeixement legal de l'organització política local maia (alcaldes auxiliars, *principales*, comitès,...); la seva autonomia local sobre les bases ja existents (la comunitat, les autoritats, el dret consuetudinari): “*esa base sólida... ya existe... la autonomía puede iniciarse ahora*”.⁷⁹⁰ En aquest punt no pot oblidar-se un cert risc de practicar l'antiladinitisme.⁷⁹¹

Vigent l'Acord indígena, han canviat moltes actuacions públiques perquè, malgrat certes crítiques inicials, l'Acord acabà per ser acceptat i utilitzat per a l'execució dels seus compromisos. Execució alentida des del govern, com ho testifiquen els Informes de MINUGUA, però empena des de les organitzacions maies i per l'exigència de la Missió de l'ONU, pel seguiment del PDH i per l'interès des d'altres instàncies internacionals i des de diferents països d'Amèrica i d'Europa. Execució afavorida per la integració al dret positiu de Guatemala de diversos instruments internacionals antiracistes.⁷⁹² Execució iniciada immediatament després de la signatura dels APFD amb la constitució de les Comissions previstes: d'Oficialització dels Idiomes indígenes (Acord governatiu 308-97, de 10 d'abril), per als llocs sagrats (Acord governatiu 261-97), Paritària per a la reforma educativa (Acord governatiu 262-97), i amb altres iniciatives legislatives. Execució que ha comportat també la creació de FONTIERRA, de la *Defensoría de la Mujer Indígena*, i la millora de la cobertura dels serveis d'ensenyament i de sanitat en les àrees indígenes. I execució difícil per culpa de la manca de recursos materials i humans, com intèrprets i traductors judicials, i per la pervivència de capteniments i

⁷⁸⁹ .- ESQUIT, E. i GARCÍA, I.: El derecho consuetudinario, la reforma judicial y la implementación de los Acuerdos de Paz, a Debate, Núm. 44. FLACSO. Guatemala, 1998. P. 157.

⁷⁹⁰ .- ESQUIT, E.: “Relaciones interétnicas en Guatemala: de la dominación a la democracia multicultural”, a La construcción de la nación y la representación ciudadana en México, Guatemala, Perú, Ecuador y Bolivia. Dary Claudia (comp.). FLACSO. Guatemala. 1998. P. 292.

⁷⁹¹ .- El terme *ladino* avui fa referència al guatemalenc no indi, fins al punt que “*las relaciones iniciales, entre colonizadores e indios, serían las mismas que en la actualidad caracterizan a las de los ladinos e indígenas*”. Gálvez (1999): 311. Però inicialment significava l'indi que parlava *castilla* i més tard corresponia a una barreja de mestissos i gent pobra; després als que posseïen terres, i encara al segle XIX indicava els nous ciutadans que abraçaven la doctrina liberal. *Ibidem*: 290-291, i Morales (1998): 423.

⁷⁹² .- Especialment la Convenció Internacional sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació racial i el Conveni 169 de l'OIT sobre pobles indígenes i tribals en països independents. L'art.1.b. d'aquest Conveni defineix els pobles indígenes en països ja independents o descolonitzats aquells que descendeixen de poblacions que hi habitaven abans i al moment de la conquesta i colonització, i que conserven les seves institucions culturals, socials, econòmiques i polítiques totalment o en part.

d'actituds mentals racistes i discriminatòries problemàtiques per als indígenes que exercien càrrecs públics i fins a arribar a l'assassinat de dirigents com els de la *Unión del Pueblo Maya*.⁷⁹³ Mancances materials i de voluntat política que han repercutit en un "alto incumplimiento de los compromisos... en el ámbito de los derechos políticos, económicos y sociales de los pueblos indígenas".⁷⁹⁴

Els maies han avançat pel seu propi compte i sovint sense soroll, reservadament, i malgrat l'escepticisme d'ells mateixos. Ja no són els menors d'edat de l'època colonial,⁷⁹⁵ ni els conillets de l'època de l'enfrontament armat del qual guarden una gran desconfiança per les organitzacions ladines, exèrcit i guerrilla.⁷⁹⁶ El *II Encuentro Continental de Organizaciones Indígenas y Campesinas*, celebrat a Xela-jú del 7 al 12 d'octubre de 1991, va constituir una bona plataforma de projecció de la presència pública de les organitzacions maies, però la seva valoració fou majoritàriament negativa a causa de la marginació que sofriren per part dels ladins, pel diferent contingut de les reivindicacions socioeconòmiques, i pel domini polític exercit sobre ells pels ladins.⁷⁹⁷ En conseqüència, la CONG se'n separà i s'uní a la *Coordinadora de Organizaciones y Naciones Indígenas del Continente*.

Al 1992, amb motiu del 500è aniversari de l'arribada de Cristòfol Colom a Amèrica, organitzaren una contracelebració (general entre els descendents dels precolombins en el marc de la *Campaña Continental 500 Años de resistencia indígena, negra y popular*) i formularen públicament un plec de demandes de caire polític, cultural i lingüístic, l'origen de les quals es troba en el document de la *Coordinadora Consejo de Organizaciones Mayas (COMG)* de 1991. Continuaren després amb l'enfortiment de les entitats existents i amb la creació de noves –vide epígraf 3.1- entre les quals les relacionades amb la dona, com la *Comisión de derechos de la mujer indígena*, embrió de la *Defensoría de la mujer maya* que participà en el *Foro nacional de la mujer* amb la presència d'unes dues-centes delegades maies elegides per les comunitats i per les

⁷⁹³ .- *Setè Informe*. Nums. 75-79.

⁷⁹⁴ .- MINUGUA: *Comunicado de prensa con motivo del día internacional de las poblaciones indígenas*. Citat.

⁷⁹⁵ .- Tan menors d'edat que ni podien portar armes de foc ni espasa ni muntar a cavall ni marxar del seu poble. O si no, eren fuetejats.

⁷⁹⁶ .- Cojtí (1997a): 20 i 313.

⁷⁹⁷ .- Bastos i Camús (1996): 169 i ss. Bogotà acollí el *I Encuentro Continental* (1989), precedit d'una altra reunió a Quito (1987).

seves associacions.⁷⁹⁸

En un altre sentit, i molt significativament en el món polític, sobresortiren els Comitès Cívics electorals municipals -a partir de la iniciativa del de Xela-jú (o Quetzaltenango) de 1972-que els permeteren presentar l'any 1995 nombroses candidatures i aconseguir més de 80 alcaldies, entre elles la de Quetzaltenango, la segona població més gran, i en conjunt el 58'8 % de les alcaldies, tot i que al 1999 els Comitès Cívics baixaren en resultats.⁷⁹⁹ En aquesta mateixa línia política la *Comunidad Política del Pueblo Maya, K'amalb'e*, després de fer notar la tradicional escassa presència maia en les llistes electorals –“de 1948 a 1995 sólo 25 diputados mayas”-⁸⁰⁰ formulava una proposta de major participació dels indígenes que, recuperant una vella iniciativa de FODIGUA, defensava la creació de regions autònomes per criteris ètnics i amb discriminació positiva a favor de l'ètnia majoritària a cada districte. Paral·lelament, COPMAGUA havia anat més enllà i defensà l'autonomia política territorial per la via de la desconcentració, descentralització i regionalització.

L'ASC suavitzà aquests plantejaments i l'Acord sobre identitat només es referia a criteris lingüístics i culturals, sense referències polítiques. Tanmateix, la qüestió de l'autonomia políticoadministrativa d'algunes regions i territoris majoritàriament maies no ha desaparegut sinó que es troba en procés de reformulació presentada sota una capa de moderació per a tranquil·litat dels ladins: “*unidad en la diversidad... algo más que la descentralización y algo menos que el federalismo*” (Cojtí), “*los pueblos indígenas deben hacer referencia a la unidad nacional y a la muticulturalidad del país*” (Menchú), “*no se puede hablar de autonomía inmediata*” (Chaclán), “*no se trata de... separación del Estado actual*” (Cuxil), “*no se podría dar una autonomía total*” (Vicente), “*tampoco vamos a crear una segregación*” (Aura Marina Otzoy, diputada kaqchikel).⁸⁰¹

⁷⁹⁸ .- Betancur (1998): 112 i 127. També MINUGUA i el PDH col·laboraren al neixement i enfortiment d'aquestes institucions en el *Programa de Atención a los Pueblos Indígenas* i altres experiències pilot. La *Defensoría* ha estat reforçada recentment mitjançant un conveni amb Suècia i el PNUD, de 230 mil \$, per a la creació d'oficines regionals, l'elaboració d'un pla estratègic i dotació de personal qualificat. La primera de les seus regionals va ser la de Santa Cruz del Quiché. Prensa Libre, 3 de juliol de 2000.

⁷⁹⁹ .- Els Comitès Cívics Electorals tenen caràcter temporal i només són vàlids per a les eleccions locals. “*Al finalizar la elección quedan automáticamente disueltos*”. *Ley Electoral y de Partidos Políticos*. Arts. 97-98 i 114.

⁸⁰⁰ .- Gálvez et alii (1997): 96. Actualment són sis els escons ocupats per indígenes, tres dones i tres homes.

⁸⁰¹ .- Gálvez et alii (1997): 95-102. L'oposició ladina prové en especial de la por atàvica i a causa de prejudicis racials, i no tant per consideracions de tradició centralista ni pel record de perills de desmembració (Chiapas i Socomusco, Belize, i el fracassat intent de l'*Estado de los Altos* del segle XIX). Gálvez (1999): 356.

El problema de la identitat indígena, majoritàriament maia, abasta tots els aspectes: acabar amb el racisme, resituar-los en el lloc que els pertoca, aconseguir una societat amb igualtat d'ètnies, de cultures, sense discriminacions polítiques ni socials ni religioses, amb igualtat d'oportunitats en ensenyament, salut,⁸⁰² habitatge, amb accés a la propietat de la terra, amb una justícia en la pròpia llengua, transparent, que incorpori el dret consuetudinari maia, amb la promoció de l'ensenyament dels i en els propis idiomes, amb canals de decisió política. *“Se está produciendo una autoidentificación con el concepto ‘pueblo maya’, se habla de derechos e identidad del pueblo maya, se discute profundamente sobre el contenido del concepto ‘autonomía política y cultural’ y se investiga acerca de los derechos humanos a la realidad indígena concreta”*.⁸⁰³

A partir de 1993 la divisió entre entitats populars amb participació maia i entitats maies desaparegué perquè les populars maies afegiren a les seves demandes econòmiques i socials les reclamacions etnicopolítiques maies. Les populars *“antes eran mayas de hecho, pero no de discurso ni de proyecto. Desde ese momento (1993) puede considerarseles parte del movimiento maya puesto que empezaron a reivindicar derechos indígenas”*.⁸⁰⁴

En definitiva, els APFD proposen mesures de tot tipus per enfortir les institucions democràtiques del país i per al respecte i defensa dels drets humans per a tots els ciutadans guatemalencs, sense criteris de classe ni de lluites ètniques, sinó sota el principi del pluralisme cultural, lingüístic i ètnic, de la convivència pacífica, legal i pràctica de la cultura indígena i de la ladina, de la presència política maia. Però el món ladí polític, que controla un estat molt allunyat dels indígenes -excepte en l'aparell repressiu- segueix esmunyint-se o respon amb hostilitat. Si al seu moment, els maies només pogueren seguir de lluny el procés dels APFD i si només un maia va poder registrar la seva signatura en un dels Acords de Pau (Manuel Salazar Tatzagüic, viceministre d'Ensenyament amb Ramiro de León), la situació no va millorar amb posterioritat, ja que ha continuat per als indígenes la seva exclusió dels alts càrrecs de

⁸⁰² .- De l'estudi realitzat en diverses poblacions majorment indígenes, en especial centrat en les localitats de Comalapa i Santo Domingo Xenacoj (*Caqchikel*), Chichicastenango i Almalorga (K'iche') i Santiago Atitlán i San Pedro La Laguna (Tzutujil), la reclamació dels principals drets humans a ser atesos començava per l'ensenyament i la sanitat: *"Nuevamente se aprecia el hecho de que contra lo esperado, aparece menos el problema de la tierra y la pobre economía doméstica que lo relativo a la infraestructura física, educación y salud"*. Solares (1995): 66.

⁸⁰³ .- Palencia i Holiday (1996): 71.

⁸⁰⁴ .- Cojtí (1997a): 113.

l'administració, de les forces armades, de la Justícia i del Congrés, en especial per a les dones,⁸⁰⁵ i de marginació oficial (a l'ensenyament, la justícia, l'administració en general, els mitjans de comunicació,...) de la seva llengua, element bàsic de la supervivència de la seva cultura.⁸⁰⁶ Amb tot, Portillo ha designat una ministra indígena, Otilia Lux, i incrementà un xic la presència maia en càrrecs secundaris, sense oblidar la presència de representants en algunes de les Comissions previstes als APFD⁸⁰⁷ ni les sis actes al Congrés a partir de 1999.

Pel que fa a les Comissions Paritàries, dissolta la d'Idiomes indígenes, la *Comisión Nacional Permanente para la Oficialización de los idiomas indígenas* i l'*Academia de Lenguas Mayas de Guatemala* varen elaborar un preprojecte de llei d'idiomes sense més avanç. Tampoc no avançà la proposta per a reactivar la Comissió de Llocs Sagrats. I seguiren amb dificultats els treballs de les Comissions Paritàries de Reforma i Participació (amb propostes de reforma del Codi municipal i a la llei de Consells de Desenvolupament) i de Drets relatius a la terra dels pobles indígenes.⁸⁰⁸

La proposta maia -de la *Comunidad Política del Pueblo Maya, K'amalb'e-* inclou la modificació de la llei de Consells de Desenvolupament per a potenciar la participació dels indígenes a l'àmbit local, la creació de comissions regionals de diputats maies, la presència d'indígenes en el govern (vicepresident, ministres, diputats,...), modificació de la llei electoral per afavorir la presència de maies als departaments on són majoritaris, la promoció de fiscals i jutges maies, de defensories indígenes i de la dona; la creació d'un Consell Nacional Indígena com a "*contraparte ejecutiva en frente al gobierno central*"; i "*iniciativa política más creativa y novedosa del último medio siglo en Guatemala*"- una nova organització politicoadministrativa del país amb autonomia política per a algunes

⁸⁰⁵ .- La norma dels partits, en les eleccions legislatives, era la de "*nunca más del 10 %*". Solares (1995): 62 i 67, i Betancur (1998): 109 i ss.

⁸⁰⁶ .- "*Uno de los factores determinantes de la supervivencia de una cultura es si su lengua es una lengua gubernamental, es decir, si se usa en las escuelas públicas, los tribunales, los órganos legislativos, las agencias de política social, los servicios sanitarios, etc.*" Kymlicka (1998): *Passim*. Però igualment en els mitjans audiovisuals, en els quals és bàsica la presència de la llengua, si no els seus parlants mantenen el sentiment i el convenciment d'usar una llengua secundària. Sobre televisió, "*los Acuerdos (sólo) sugieren que el Canal 5 de televisión asignado al ejército sea puesto al servicio de la sociedad*". Betancur (1998): 205. Quant a la ràdio, MINUGUA ha denunciat que els concursos d'adjudicació d'emissores convocats legalment marginen, de fet, les iniciatives indígenes, incapaces de competir amb el potencial de les ladines. Cal tenir present que la ràdio és l'únic mitjà de comunicació que arriba al 100 % de la població. Existeixen prop de 400 emissores, però el 90 % de l'audiència va a només 80 emissores. Prens Libre, 10 de març de 2001.

⁸⁰⁷ .- Per exemple, entre altres, a CONATIERRA i a la Comissió d'Acompanyament.

⁸⁰⁸ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Nums. 31 i 34.

regions en base ètnica i lingüística.⁸⁰⁹

El futur ha de passar per les dificultats de la pluriculturalitat, a la qual Guatemala va abocant-se per una diversitat de causes entre les quals destaquen el respecte als drets humans i el creixement de l'indigenisme, i més en concret pel contingut dels APFD, l'ajuda internacional, les complicitats indígenes intraamericanes i una major autoafirmació maia.⁸¹⁰ El país és multilingüe i pluricultural, però no ha estat reconegut així per l'estat en mans dels ladins, minoritaris però hegemònics, que han accentuat les diferències internes de Guatemala i que continuen amb por per un futur diferent, no desitjat, més igualitari ètnicament,⁸¹¹ amb un reconeixement legal dels drets humans indígenes i per a l'exercici d'aquests drets. Es manté, doncs, el perill que ladins i maies vagin per separat: que les demandes indígenes continuïn només amb el seu caràcter cultural i polític, ètnic, sense un abast nacional o general, i que els ladins aspirin sobretot a drets socioeconòmics i s'entestin en la Guatemala tradicional al seu servei, i que, per tant, es perpetuï "*el Estado para los mestizos (ladinos) y la nación para los indígenas*",⁸¹² i que, en definitiva, ladins i maies, o ladins i antiladins, continuïn per camins separats i enfrontats en lloc d'assumir el mestissatge i la interculturalitat que Mario R. Morales anomena "*síndrome de Maximón*": "*la necesidad y la no satisfacción de una y la otra parte con su contrario que la complementa... aparece tanto en indios como en ladinos, en mayas como en mestizos.*"⁸¹³

També en l'àmbit dels drets indígenes segueix essent necessària la verificació constant de MINUGUA sobre la situació dels drets humans perquè "*aún nos tratan como razas inferiores*"⁸¹⁴ i continuen tenint molts problemes i dificultats a causa de la seva condició indígena. "*El estereotipo del indio en la clase dominante actual responde, en gran medida, al mismo estereotipo que históricamente ha tenido dicho sector desde la época colonial*", i que bàsicament es caracteritza per considerar-lo "submís, conformista, bru,

⁸⁰⁹ .- Bastos i Camús (1996): 191, Gálvez et alii (1997): 95-102 i (1999): 326 i ss. FODIGUA va ser la primera a plantejar la regionalització política, que parcialment i a la baixa fou recollida als Acord indígena (lletra C) i Acord socioeconòmic (lletra A.10.e).

⁸¹⁰ .- ZAPETA, E.: "La dimensión pluricultural y multiètnica de Guatemala", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Cit. Pp. 353 i ss.

⁸¹¹ .- El resultat dels vots per departament, al referèndum constitucional de 1999, assenyala també les diferències ètniques: guanyà el sí en els departaments majoritàriament maies.

⁸¹² .- Zapeta (1999): 370 i ss.

⁸¹³ .- Morales (1998): 433.

⁸¹⁴ .- Manifestacions de la jove maia guatemalenc, Elena Chiquibal, en el Parlament Internacional de Joves aplegat a Sidney. Prensa Libre, 1 de novembre de 2000.

baix, gandul, tradicional, introvertit”, menystingut pel seu “retard cultural”, segons els ladins.⁸¹⁵

Com assenyala Vinicio Cerezo, els indígenes ocupen “*la periferia, al nivel de la pobreza y de los trabajos manuales peor pagados*”. També el pitjor lloc del mercat del “*consumo ínfimo, que es el de mera subsistencia. Pagan sus impuestos indirectos y son la base del ejército*”.⁸¹⁶ Esclar que Vinicio no va fer gaire res -o res- per canviar aquesta situació denunciada pels bisbes de Guatemala que criticaven el fet que “*los hombres de maíz son extraños en la tierra que fuera de sus antepasados y se les trata como gente de segunda clase*”.⁸¹⁷ Encara avui.

I avui s’aferran a la reproducció de la família, a la propietat individual (més que comunitària) de la terra perquè així la poden transmetre als fills, i al treball individual personal com a únic mitjà garantit de superació, en la línia de la doctrina de les esglésies evangèliques, de la “teologia de la prosperitat”, no com a resignació i conformisme personals sinó per a l’enriquiment individual: “*la comunidad ya no es el centro del Mundo sino un punto de arraigo y de referencia en un Mundo abierto y amplio*”.⁸¹⁸

6.1.1.- Els linxaments

Si en la percepció indígena, molt real, l’estat es troba lluny i és ineficaç i corrupte -i ho és molt significativament en l’àmbit de la Justícia i de la seguretat ciutadana- no ha d’estranyar la pràctica dels linxaments ni que aquest fenomen no hagi merescut una desqualificació ràpida i contundent per part de les autoritats i des dels mitjans de comunicació, ni que creixi en zones del país que més sofriren l’enfrontament armat i les seves conseqüències de predomini de la violència, amb majoria indígena en un context de desestructuració del teixit social, del sistema d’autoritat tradicional i dels valors seculars de la convivència ordenada, amb els índexs més baixos de desenvolupament humà, ni que es correspongui també amb la persistència de les dissoltes estructures

⁸¹⁵ .- Casaús (1998): 66-68 i 140-146.

⁸¹⁶ .- Monteforte (1998): 153.

⁸¹⁷ .- CONFERENCIA EPISCOPAL DE GUATEMALA: El clamor por la tierra. Carta Pastoral. 1988.

⁸¹⁸ .- MARIA, B.: “Organización comunitaria y progreso de desarrollo local en la región Ixil, Guatemala”, a Chiapas & Guatemala: conflictos et reconstruction sociale. Colloque organisé par l’Institut Pluridisciplinaire

paramilitars de les PAC i dels CM, perquè, com assenyala Mario Fuentes Destarac, degà de la Facultat de Dret de la Universitat Landívar, “*no sólo la falta de justicia pronta ha sido la causa de los linchamientos, sino también la de una patología social que afecta al país*”.⁸¹⁹

A Todos Santos Cuchumatán, Huehuetenango, el 29 d'abril de 1999, varen ser morts un turista japonès, Tetsua Yamahiko, i un guatemalenc. El primer a cops de pedra i de destrat, el segon per cops i cremat per una turba de cinc-cents individus. Quatre més foren ferits. A tots se'ls atribuïa la intenció de segrestar un nen per a un sacrifici satànic. Falsament, esclara.⁸²⁰ “*El autobús con vidrios polarizados, cortinas oscuras...*”, segons l'alcalde que intentava justificar l'actuació de la gent, tot informant que, prèviament, algú havia fet circular “*en medios impresos y radiales de la localidad*” la indesitjada arribada a la zona d'uns 3.000 seguidors d'un culte satànic.⁸²¹ A Chupoj III Centro, Santa Cruz del Quiché, varen ser cremats vius dos directius del Comitè de l'energia elèctrica acusats d'haver estafat alguns veïns. Malgrat que alguns membres de la PNC hi va acudir, no van poder entrar a la Comunitat, bloquejada la porta, rebuts a cops de pedra i atacats per homes armats amb matxets. Els linxats moriren a l'hospital a causa de les greus ferides.⁸²²

Els linxaments, doncs, constitueixen “*...un desafío extremo a la autoridad del Estado y a la vez la expresión violenta de la exasperación popular de naturaleza criminal*”.⁸²³ Per a MINUGUA han esdevingut “*un fenómeno social particularmente complejo, debido a su naturaleza, características, extensión y frecuencia*”,⁸²⁴ i hi ha dedicat una intensa atenció en els seus Informes, a partir del Quart i en Suplements i un Informe específic. Aquest fenomen constitueix de fet un paradigma de la situació de Guatemala després dels APFD i del procés d'implementació dels Acords, i és en aquest sentit que el present treball el recull perquè afecten “*derechos fundamentales como el derecho a no ser privado arbitrariamente de la vida, los derechos a la integridad y a la libertad personal, y las garantías judiciales; también involucran tratos crueles, inhumanos y*

pour les Études sur l'Amérique Latine à Toulouse (IPEALT). Tolosa del Llenguadoc, 24-26 de maig de 2000. P. 23.

⁸¹⁹ .- Prensa Libre, 14 de setembre de 2000. Desè Informe. Suplement. Nums. 40-59.

⁸²⁰ .- Onzè Informe. Num. 69. Prensa Libre, 21 d'abril de 2001.

⁸²¹ .- Sequén-Mónchez (2000).

⁸²² .- MINUGUA (2000): La persistencia de los linchamientos. Citat.

⁸²³ .- Informe de PNUD de 1999, parcialment citat pel PDH al seu Informe Anual Circunstanciado 1999. P. 31.

degradantes"; i perquè, tot i no trobar-se específicament tipificat en el Codi Penal de Guatemala, constitueix un fet criminal que abasta diversos delictes compresos en la normativa penal guatemalenca a partir del "*delito de muchedumbre*" o de "*homicidio en riña tumultuosa*" (art. 39 del Codi Penal) per tal com "*las personas que integran la turba pueden cometer delitos contra el orden público, contra la libertad y seguridad, contra la integridad personal, contra el patrimonio y, lo más grave, contra la vida*".⁸²⁵

Encara que no són instigats ni realitzats per l'Estat, els linxaments en general no constitueixen un fenomen espontani sinó que sovint són propiciats per autoritats locals (alcaldes, alcaldes auxiliars, jutges de pau i agents de la PNC locals) que també a vegades en són autors materials o els seus còmplices actius o passius, mentre que en diverses ocasions l'autoria intel·lectual i/o material és la d'antics PAC i CM, i de gent i grups interessats a crear "*mayor violencia y zozobra con fines políticos*".⁸²⁶ Al mateix temps, els òrgans de l'estat, les institucions encarregades d'evitar-los, d'investigar-los, de descobrir i perseguir-ne els culpables i responsables i de sotmetre'ls a judici, mantenen, en general,⁸²⁷ una actitud condescendent o simplement passiva, tolerant, defugint les seves responsabilitats legals i institucionals, acceptant la pèrdua del monopoli estatal de l'ús legítim de la força i renunciant al seu deure jurídic de garantir - si més no, d'oferir- seguretat als ciutadans i de vetllar pel compliment de les lleis.

Quant als mitjans de comunicació, han mantingut una actitud entre comprensiva i sensacionalista d'aquest fenomen i han contribuït a la seva difusió i acceptació per l'opinió pública, a la seva justificació com a forma de "justícia popular", com a instrument d'una secular cultura de la violència (si bé la seva actitud ha millorat i ha adoptat tons de denúncia responsable del delictes, dels seus autors i de crítica al govern). A la vegada s'aprofita aquesta connotació de violència secular per atribuir-ne falsament l'origen i la causa al dret consuetudinari maia; i per aquesta raó i pel tarannà de les institucions de l'estat que afavoreixen la impunitat dels culpables i la pervivència d'una cultura de la violència, de pràctica violenta en les relacions humanes i ciutadanes,

⁸²⁴ .- MINUGUA (2000): Los linchamientos: un flagelo contra la dignidad humana. Citat.

⁸²⁵ .- MINUGUA indica en el seu citat Informe de Verificació sobre Linxaments els delictes que hi poden ser comesos i els articles del Codi Penal relacionats: assassinat (art.132), lesions (arts.145-148), detenció il·legal (arts.203 i 204).

⁸²⁶ .- Desè Informe. Suplement. Num. 48.

⁸²⁷ .- MINUGUA destaca també l'excepcionalitat d'agents policials -i d'algunes autoritats tradicionals i estatals- que "*muchas veces arriesgando sus propias vidas,... bajo serio riesgo*" han impedit la mort dels linxats o n'han empedit les conseqüències.*Ibidem*. Nums. 13 i 20.

contradiu la cultura de la pau i de respecte i defensa dels drets humans i posa en qüestió frontalment el procés de democratització i de pau.

És per tots aquests motius que els linxaments mereixen una consideració singular. La complexitat d'aquest fenomen es posa de manifest amb l'observació de les seves característiques i de les seves causes. D'acord amb els diversos Informes de MINUGUA, els autors no són delinqüents habituals sinó "*en su mayoría, ciudadanos comunes que ingresan a la categoría de delincuentes por participar en este hecho criminal*". Hi participen moltes persones "*y hasta comunidades enteras*" i en molts casos "*la casi totalidad de los linchamientos en que se registra más de dos víctimas*"- es tracta d'actes planificats (i no espontanis, com als seus inicis) que inclouen interrogatoris "*durante horas o días*", pseudojudicis, aplicació de tortures i de tractes cruels i degradants amb duríssims càstigs físics, i fins a arribar a la mort.⁸²⁸

Els seus autors, líders i incitadors, solen ser homes de més de 35 anys, pocs però capaços d'arrossegar una multitud exaltada, personatges en part procedents de la lluita contrainsurgent sense oblidar la possibilitat de motius de caire personal.

El factor seqüela de la contrainsurgència es manifesta igualment pel fet que els departaments més afectats pels linxaments es corresponguin en general amb els més impactats per l'enfrontament armat i amb més problemes socioeconòmics i amb uns índexs de desenvolupament més baixos, amb excepció de Guatemala.⁸²⁹

L'enfrontament armat i la contrainsurgència incrementaren el valor social de la violència, "*las conductas agresivas y defensivas y el verticalismo jerárquico*" amb el protagonisme d'uns dirigents locals militars o fortament militaritzats que lideraren tant les operacions bèl·liques com les activitats polítiques i socials i que desmuntaren les estructures políticosocials i culturals tradicionals, arraconaren les pautes de conducta i de convivència ancestrals a cada municipi i per a cada grup i els valors eticosocials, i aportaren una manca de respecte al dret consuetudinari i a les formes més

⁸²⁸ .- Alguns casos impactaren durament l'opinió pública guatemalenca i la internacional a causa de les seves crueltats: el 19 de gener de 1999, a San Pedro Carchá, Alta Verapaz, a la finca Campur, 4 persones foren brutalment apalissades i després incinerades: "*Los occisos fueron vapuleados, baleados y quemados vivos... La turba enfurecida impidió que las autoridades retiraran los cadáveres y otras evidencias, como los fusiles (dels linxats)... A eso de las 14:00 horas (del día següent) la turba volvió a quemar los cadáveres junto a los fusiles*". Prensa Libre, 21 de desembre de 1998. Cinc dies després, a El Afán, Ixcán, Quiché, 4 persones foren colpejades, ferides amb matxets i llançades al riu Chicoy, en presència del jutge de pau i d'elements militars. Desè Informe. Suplement. Num. 44. Els instigadors a El Afán van ser exPAC i exCM. *Ibidem*. Num. 47.

consensuades de justícia i de convivència grupals.

El president de la Conferència Episcopal de Guatemala, Mr. Víctor Hugo Martínez, en relació als linxaments i en concret amb motiu del que va esdevenir-se a Tzutzabé, Santa Lucía La Reforma, Totonicapán, el 18 de maig de 1999, quan varen ser cremades i enterrades cinc persones, va indicar causes com “*motivos religiosos, traumas de posguerra y problemas sicológicos*”,⁸³⁰ capaces de generar una gran crueltat.

El respecte a la cultura ancestral, a les pràctiques de convivència social diària heretades de les generacions anteriors, constitueix una de les més destacades preocupacions de bona part dels indígenes que indiquen com agents causants de l'erosió cultural tres principals factors: l'exèrcit en primer lloc (amb tot l'aparell paramilitar i les seves conseqüències a cada poble), les sectes evangèliques (alienadores políticament i culturalment) i, des de sempre, els ladins que els han humiliat i subjugat. Però al costat d'aquests elements externs a la comunitat, intrusos, assenyalen també el canvi generacional, viu en la majoria de poblats i d'aldees i ple a Guatemala ciutat on “*los jóvenes están perdiendo el respeto, se visten como 'mareros'... ya no quieren hablar su idioma, se cambian el traje distintivo, reniegan de su lugar de origen... se ha perdido respeto por la civilización*”.⁸³¹ Aquesta pèrdua de valors convivencials tradicionals contribueix a crear un clima en la comunitat propici a les actituds violentes -i no de consens sobre delictes i sancions- al menyspreu per la vida, per la persona, al menysteniment per la solidaritat de grup i de poble i promou sentiments de recel, d'odi i de desconfiança.

La inclusió de Guatemala ciutat al tercer lloc de les zones més afectades per linxaments respon a aquesta desestructuració social de gran part dels seus habitants que procedeixen d'un constant allau migratori. Gent separada de la seva comunitat, desencaixada, que malviu en un ambient insolidari i hostil, sense lloc de treball digne o sense feina, amb ingressos ínfims, en barris marginals i marginats, degradats, sotmesos a la violència de la delinqüència comuna o a condicions laborals d'exploació, desatesos de tot. La Conferència de les Esglésies Evangèliques de Guatemala, l'any

⁸²⁹ .- Quiché (linxaments 64, total de víctimes 123), Alta Verapaz (54 i 113 respectivament), Guatemala (45 i 68), Huehuetenango (30 i 54), Sololá (22 i 37), Petén (22 i 46), San Marcos (22 i 47).

⁸³⁰ .- Prensa Libre, 26 de maig de 1999.

⁸³¹ .- Solares (1995): 47 i ss. - 64.

1998, establí com a causes socials dels linxaments la inestabilitat política, la crisi econòmica i la marginació d'amplis sectors socials i la debilitat de l'estat.⁸³²

Naturalment, els linxaments comprometen la responsabilitat de l'estat, el seu deure de proporcionar seguretat a les persones, de mantenir l'ordre públic, de defensar la llibertat, la vida, la integritat personal, la presumpció d'innocència i la pràctica d'un judici legal, la seva obligació de prevenir els delictes, d'investigar-los, de perseguir-ne els culpables i de sancionar-los, si cal, i el seu dret a exigir dels funcionaris i servidors públics un capteniment acordat a les lleis.⁸³³ “*Se sigue apreciando una clara falta de interés de parte de los operadores de justicia por avanzar en la investigación y establecer las responsabilidades de los autores materiales e intelectuales... Sólo en tres de los noventa casos (de 1999) la PNC detuvo a los autores o instigadores en flagrancia*”.⁸³⁴

Segons el programa per a evitar linxaments, organitzat conjuntament per la CSJ, MINUGUA i el Ministeri d'Ensenyament, les principals causes, d'entre 25, són falta d'educació, desconeixement de les lleis, falta d'informació sobre l'existència de jutjats a la zona, desconeixement del sistema de justícia, les seqüeles de l'enfrontament armat en exPAC i exCM, i en el rancor deixat en la gent en general, influència de diverses ideologies, manipulació dels líders locals, incertesa sobre el futur, inseguretat ciutadana, robatoris, atracaments, violacions, segrestaments i assassinats, desigualtat social, corrupció a la Justícia, falta de credibilitat en les institucions estatals.⁸³⁵

MINUGUA no s'està de denunciar les institucions, en especial la PNC perquè en general les investigacions socials -i del MP- són decebedores, “*meramente formales o inexistentes*”,⁸³⁶ per diverses causes, entre elles la manca d'una política governativa contra la delinqüència i l'absència de coordinació entre la PNC i el MP: la política, sovint, de suport de les autoritats locals, també per motius de disfuncionalitat interna de

⁸³² .- MINUGUA: Los linchamientos: un flagelo contra la dignidad humana. Citat. Num. 29.

⁸³³ .- Segons MINUGUA, ha estat comprovada la participació d'agents de l'estat en linxaments: 35 contra el dret a la vida, 24 contra el dret a la integritat i 55 contra la llibertat. Los linchamientos: un flagelo contra la dignidad humana. Citat. Núm. 17. Igualment Desè Informe. Suplement. Nums. 47-48. També té registrada la participació d'exPAC i d'exCM. *Ibidem*. Num. 18.

⁸³⁴ .- Desè Informe. Suplement. Nums. 52 i 54.

⁸³⁵ .- Prensa Libre, 28 d'octubre de 2000.

⁸³⁶ .- Fins al 31 de desembre de 1999 només s'havien iniciat processos judicials en 44 dels 90 casos de linxaments denunciats. MINUGUA, *Ibidem*. Num. 22.

la pròpia policia com la destinació d'agents indígenes a zones de llengua diferent;⁸³⁷ i per l'obediència a ordres -sorprenents- del MP de paralització o suspensió de l'acció judicial, o per lentitud del procés d'investigació.⁸³⁸

Tanmateix, l'Informe de la Missió de les NNUU fa notar també la millora de l'acció policial "*en los últimos años*".⁸³⁹ Però la PNC va ser incapaç de protegir el jutge de Pau de Senahú, Alta Verapaz, Alvaro Hugo Martínez, víctima mortal de linxament al propi Jutjat el 13 de març de 2001 "per por" segons el MP, ja que, sentint-se acorralat, va disparar contra la multitud, "per manca de recursos" en opinió de l'entitat *Familiares y Amigos contra la Delincuencia y el Secuestro (FADS)*, "per lentitud" segons el GAM, mentre que el director general de la PNC justificava el retard dels seus homes perquè "*fue un hecho planificado, porque la turba cortó la comunicación, cerró el camino de acceso a Senahú y cortó las líneas telefónicas*".⁸⁴⁰ "*Nadie ha investigado el crimen*", manifestaren dirigents de 29 comunitats de Chichicastenango davant d'unes 7000 persones després del linxament de vuit individus en Xalbaqueij. Es referien al cas de Maria Tzoc, de 18 anys, paralítica a causa d'un tret disparat per una banda de delinqüents, i mai investigat. La gent va creure's en el dret de prendre's la justícia per la seva mà.⁸⁴¹

Al MP se li poden atribuir els mateixos defectes i carències estructurals que a la PNC, més "*una débil presencia en el país y la acumulación excesiva de expedientes*", però sobretot la manca d'una "*clara voluntad institucional de perseguir estos delitos (linchamientos) y la falta de seguridad para los funcionarios y fiscales que los investigan*". Les disfuncions del MP mereixen la consideració de la major gravetat

⁸³⁷ .- Pel desembre de 2000 el 99 % dels policies indígenes es trobava en disposició de trasllat, destinat en àrees lingüístiques altres que la seva. MINUGUA. *Ibidem*. Num. 21.

⁸³⁸ .- Abans de cursar les ordres de captura dels dinou principals sospitosos del linxament a Todos Santos Cuchumatán, Huehuetenango, del 29 d'abril de 1999 (un japonès i d'un guatemalenc morts i de quatre persones més ferides), el director general de la PNC va publicar-ne la llista: només en varen poder detenir nou. El 22 i el 24 d'agost del mateix any els linxaments varen ser en dues aldees de Quiché (Tunajà I, Zacualpa, i Tunajà II, Joyabaj): "*cinco personas murieron, tres fueron ferozmente golpeadas, ahorcadas y luego baleadas, y dos fueron heridas con machetes y degolladas por la turba*". *Desè Informe. Suplement*. Num. 45. El MP sol·licità del jutjat de Primera Instància de Santa Cruz la suspensió de la detenció dels presumptes culpables a causa, entre altres, del "*control y respaldo social que gozaban los ejecutores e instigadores de los hechos...*". *Onzè Informe*. Nums. 69 i 70. *Los linchamientos: un flagelo contra la dignidad humana*. Citat. Num. 24.

⁸³⁹ .- MINUGUA: *Los linchamientos: un flagelo contra la dignidad humana*. Citat. Num. 20.

⁸⁴⁰ .- Prensa Libre, 15 de març de 2001. La turba acusava el jutge d'haver deixat en llibertat el presumpte agressor d'una nena de 8 anys, a la qual hauria "*enlazado como una res*". Prensa Libre, 21 d'abril de 2001.

⁸⁴¹ .- Prensa Libre, 22 de juliol de 2000.

perquè del seu correcte funcionament depenen tant la investigació policial com l'impuls dels processos judicials com la possibilitat que els tribunals disposin dels elements de judici necessaris.⁸⁴² Per tot plegat, i sobre un total de 337 linxaments entre 1996 i 2000, només varen iniciar-se 75 processos judicials.

Pitjor encara, els tribunals només dictaren 17 sentències en total, de les quals només 10 varen ser condemnatòries, i d'elles 2 foren anul·lades en apel·lació, i de les 8 restants tan sols 1 restà ferma i definitiva. En resum, el 2'3 % dels casos de linxaments, que atenyeran només condemna per a 16 persones: 1 a presó de 5 a 10 anys, 6 entre 20 i 30 anys, i 9 entre 31 i 50 anys. Sempre en relació al delicte d'assassinat, i en dos casos per assassinat en multitud.

Sense cap mena de dubte, la complexitat del fenomen dels linxaments, de les seves causes, apunta tant al respecte als drets humans com a l'enfortiment institucional de l'estat, però també incideix sobre el conjunt de la societat, la qual rep massa sovint "el missatge" que prendre's la justícia per un mateix és tan vàlid com invàlids són els drets humans dels presumptes delinqüents.⁸⁴³ Ja hem constatat la postura de les Esglésies Evangèliques de Guatemala (1998) i de la Conferència Episcopal (2000), però també és necessari un capteniment contrari més decidit dels mitjans de comunicació i dels partits polítics, de condemna clara i contundent, i en general de les entitats socials per la seva múltiple capacitat d'influir sobre l'opinió pública i d'educació cívica per la convivència i per la pau que acabi amb la falsa consideració de "justícia popular" o de seqüela del vell dret indígena, i els situï com el que són: una pràctica inhumana, degradant i cruel, vulneradora de drets humans bàsics.

L'evolució dels linxaments i el tractament que mereixin des del cos social guatemalenc, i més encara des de les institucions de l'estat, nacionals i locals, reflectiran un indicatiu de la salut de la consolidació de la democràcia a Guatemala. En aquest sentit és positiva la condemna pel Tribunal de Sentència de Totonicapán a 100 anys de presó de dos individus que participaren destacadament en un linxament a Momostenango l'any 1996. Els presumptes delinqüents, assassinats a cops i cremats, eren evangelistes. Igualment és molt interessant el compromís de les dotze comunitats de El Estero, Izábal, de no procedir al linxament dels delinqüents capturats i lliurar-los al jutge,

⁸⁴² .- MINUGUA: Los linchamientos: un flagelo contra la dignidad humana. Citat. Nums. 23 i 25.

⁸⁴³ .- Zepeda, R. (1999): "Indicadores de violencia e inseguridad", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Ob. cit. P. 509.

malgrat que fins a aquell moment els delinqüents capturats “*en forma casi constante... al poco tiempo son dejados en libertad*”. El pacte establí que, efectuada la detenció, se n’aixecaria acta per indicar-ne els motius que seria tramesa al jutge després de ser signada pels veïns, amb la pretensió que el jutge apliqués la llei “*en base a la petición de los pobladores*” per evitar la impunitat. Vincent Piola, portaveu de MINUGUA, manifestà al respecte que “*mientras la impunidad continúe, los linchamientos seguirán ocurriendo*”.⁸⁴⁴ Per aquests motius MINUGUA recomana un tractament integral i coordinat sobre els linxaments per part de les autoritats, començant per mesures preventives amb especial referència als dirigents polítics i socials locals, amb programes d’educació cívica, i la promoció dels valors de la cultura de la pau, dels drets humans i de la lluita contra la impunitat.

6.2.- Desenvolupament humà

La consolidació democràtica de Guatemala, que implica accions en els diversos camps polítics, econòmics, socials, culturals, ètnics, s’enfortirà si l’estat és capaç cada vegada més de satisfer aquelles necessitats que els ciutadans consideren bàsiques i aquelles que possibilitin el desenvolupament humà integral.

Desenvolupament per al qual l’estat ha d’elaborar i executar polítiques públiques generals i sectorials (ensenyament, sanitat, habitatge, treball,...) essencials per a oferir als ciutadans, en termes d’igualtat, oportunitats i opcions al seu abast, entre elles la possibilitat de participar democràticament en la presa de decisions i en l’establiment d’aquelles opcions.

L’estat, doncs, haurà de respectar, promoure i defensar els drets humans, els cívics, els polítics, els econòmics i els socials, els culturals i els ètnics, sense diferències ni marginacions, estimular-los; empènyer el desenvolupament econòmic del país, intervenir-hi com a govern, com a legislador, com a inversor directe i com a financer; i proporcionar els serveis bàsics.

A Guatemala el respecte i la defensa dels drets humans han de tenir en compte el caràcter multiètnic, multilingüe i pluricultural de la societat, amb més del 60 % de població indígena que, a més, ocupa les zones rurals del país i, doncs, se sent lligada a

⁸⁴⁴ .- Prensa Libre, 24 i 26 d’abril de 2001.

la terra com a principal activitat econòmica però igualment com a fil conductor de la seva cultural secular: “...maíz y frijol no representan sólo una opción económica... forman parte de su identidad cultural,... el maíz es una planta sagrada”.⁸⁴⁵

Guatemala ha estat tradicionalment un país agrícola, “el país de los hombres de maíz”, i continua essent predominantment rural malgrat la forta immigració dels darrers anys des del camp a la ciutat, singularment a la capital on la immigració jove espera trobar un lloc de treball o més remuneració i millors serveis i on viu el 35 % de la població, mentre un 50 % habita unes “30.000 comunidades rurales compuestas mayoritariamente por indígenas”.⁸⁴⁶ Al mateix temps Guatemala segueix presentant els paràmetres més elevats en desigualtats socioeconòmiques entre els països llatinoamericans, amb una majoria de la població que pateix altes taxes d’analfabetisme, baixos índexs d’escolarització amb infraestructures velles i insuficients o inexistents en diversos poblets i aldees, monotonia en l’alimentació (cereals i llegums (*frijoles*) amb escasses proteïnes), una sanitat deplorable amb destacats percentatges de mortalitat en la infància que també sofreix desnutrició elevada, alta morbiditat, baixos índexs de vacunació, mínima medicina preventiva amb una esperança de vida de 64 anys, segons Informe de les Nacions Unides (octubre de 2000).⁸⁴⁷ “los servicios de sanidad rural son de peor calidad que los de la educación rural”. Igualment l’electrificació rural indica grans deficiències i mancances.⁸⁴⁸

Una societat en la qual els pobres són cada vegada més miserables i en augment (75 %) ⁸⁴⁹ i els rics cada cop més opulents, amb brutals desigualtats en els salaris⁸⁵⁰ i amb

⁸⁴⁵ .- MINUGUA: Situación de los campesinos. Informe de Verificación. 2000. Num. 35.

⁸⁴⁶ .- PAZ, G.: Guatemala: Reforma agraria. FLACSO. Guatemala. 1997. P. 8. Jonas (2000): 344: *La población ha llegado a ser casi 50 % urbana*”.

⁸⁴⁷ .- Informe recollit per Prens Libre del dia 11 d’octubre de 2000, que remarcava que l’esperança de vida de Guatemala és la més baixa de Centreamèrica.

⁸⁴⁸ .- L’*Instituto Nacional de Electrificación* s’ha manifestat incapaç de poder cobrir la demanda d’electrificació rural. Prens Libre, 1 d’octubre de 2000.

⁸⁴⁹ .- Segons Informe del Programa Mundial d’Aliments (PMA) de les Nacions Unides, el 75 % dels guatemalencs pateixen extrema pobresa, i el 22 % de les famílies no arriben a 1000 Q/mes. Prens Libre, 8 de març de 2000. Posteriorment, un Informe de les Nacions Unides, d’octubre de 2000, indicà que la població pobra de Guatemala representa el 84 % del total, o sigui 8,800.000 habitants, dels quals el 27 % correspon a famílies amb un ingrés inferior a 1 \$ diari. Prens Libre, 11 d’octubre de 2000. Tanmateix, l’Informe sobre el Desenvolupament Humà 2001 situa en un 10 % la població guatemalenca que viu amb menys d’1 \$ diari. A El Salvador és el 26 %, i a Hondures el 4’5 %. Nicaragua no presentà dades. Nacions Unides: Informe sobre el Desenvolupament Humà 2001. Associació per a la Nacions Unides de Catalunya (ANUC). Barcelona. 2001.

⁸⁵⁰ .- La diferència entre els sous del camp i els dels executius és entre 20 i 40: “los asesores del director de COPAZ, Gustavo Porras, ganan 78 veces más que un campesino”, i un 45 % de les famílies “ni siquiera pueden adquirir la canasta básica”. Paz (1997): 7 i 8.

enormes dificultats per a la supervivència: “*la característica central de esta sociedad es su dualismo... la brecha se ha ampliado*”.⁸⁵¹ També en habitatge i en infraestructures urbanes com clavegueram, abastament d'aigua a les cases, salubritat, electrificació,... Tanmateix, el problema principal segueix essent el de la terra perquè “*la agricultura es todavía el motor de la economía y la fuente principal de trabajo de la mayoría de la población*”⁸⁵² encara que només serveixi per a la simple subsistència i amb tècniques tradicionals en especial a l'altiplà maia.

La pèssima distribució de la terra, l'enorme desigualtat de la seva titularitat –“*el más desigual de América Latina*”⁸⁵³ – el desús i el mal ús que se'n fa amb un 60 % de les finques grans sense cultivar⁸⁵⁴ compliquen encara més l'existència diària de la majoria de la població fonamentalment rural a causa de les dificultats de supervivència (agreujades en anys de mala collita), de la precarietat del treball al camp (en procés de reducció), dels baixos salaris,⁸⁵⁵ dels instruments jurídics que hi regulen les condicions laborals, de les dependències externes en els preus dels productes exportables (cafè, cotó, cardamom, sucre, bananes).⁸⁵⁶

La terra ha estat el factor que ha generat més conflictes després dels Acords de Pau. I ara com abans és possible distingir cinc tipus d'explotacions agrícoles: les que abasten una extensió superior a les 450 Ha. (més d'1/3 part de la terra agrícola), les que –amb un promig de 100 Ha.- posseeixen entre 45 i 450 Ha., aquelles que –en un grau intermedi- apleguen de 7 a 45 Ha., i per sota els minifundis –dividits en microexplotacions (menys d'1'4 Ha. Amb tendència a empètitir-se més) i petites explotacions- que constitueixen més del 50 % de les explotacions.⁸⁵⁷

Si les disparitats pel tamany de les explotacions ja són prou significatives, més ho són

⁸⁵¹ .- Le Bot (1995): 41.

⁸⁵² .- Torres-Rivas (1999): 203.

⁸⁵³ .- Jonas (2000): 342.

⁸⁵⁴ .- “...*tenemos tierra ociosa y campesinos sin tierra, una fórmula que ha empobrecido el país*”. Paz (1997): 13.

⁸⁵⁵ .- “*El mezzuino salario y la reducida masa salarial pagada es determinante en el margen de ganancia obtenida por el latifundista*”. Paz (1997): 7.

⁸⁵⁶ .- Amb el suport del BID i del BM s'estan organitzant altres exportacions agrícoles no tradicionals per afrontar la caiguda internacional dels preus dels productes principals exportables. Una primera llista comprèn, segons Prensa Libre del dia 12 de febrer de 2001: “*alcachofas, anturios, arándanos, cacao, carambola, cactus, chamadorreas, guayaba, marañón y persimón*”. El preu del cafè ha sofert una autèntica davallada arreu del món, i s'ha situat a preus de fa 25 anys. REYES, G.: “La debacle del café”, a El Nuevo Herald. Florida, EUA. 23 d'abril de 2001. Prensa Libre, 12 de febrer de 2001.

⁸⁵⁷ .- Le Bot (1995): 48-49. Paz (1997): 7. Segons Paz, un 2'6 % de propietaris deté el 65 % del total de terres.

les desigualtats en la qualitat del sòl: els grans dominis ocupen també “*las mejores tierras, producen esencialmente para el mercado internacional*” i pertanyen a l’oligarquia, mentre que pel que fa als minifundis “*las más de las veces se trata de tierras de mala calidad, montañosas, expuestas a la erosión, divididas y agotadas*”.⁸⁵⁸ La terra constitueix el factor bàsic per al desenvolupament humà de la majoria de la societat guatemalenca, però el ple desenvolupament socioeconòmic del país exigeix el compliment de tots els APFD, dels que atanyen la terra i tota la seva problemàtica i els referents a l’ensenyament, la sanitat, l’habitatge, el treball i els sous, la seguretat social. “*Guatemala es un país joven*”,⁸⁵⁹ és a dir, amb un 64 % de població que no arriba als 25 anys, però les esperances d’aquesta joventut per a un accés igual d’oportunitats en ensenyament, en serveis en general, en treball són molt minses, més encara entre la població rural, i en especial la indígena.⁸⁶⁰ Per aquests motius tant l’Acord socioeconòmic com l’Acord indígena com l’Acord de reassentament establiren tota una sèrie d’objectius a aconseguir i de compromisos a implementar que beneficiessin els ciutadans, que els procuressin major cobertura en serveis i en infraestructures. Uns objectius que s’adreçaven a la satisfacció de les “*necesidades básicas insatisfechas*”: habitatge (qualitat), origen i abastament d’aigua i d’aigua potable, accés fàcil al servei de salut i a l’ensenyament i evitació de la precarietat del treball.⁸⁶¹

Si en uns primers moments els objectius s’estaven aconseguint, aviat calgué procedir a la recalendarització de molts d’ells a causa de la lentitud, dels obstacles i d’una petita voluntat decidida governamental, mentre apareixien campanyes de caire popular, en algun cas massives, en reclamació de les promeses incompletes com la *Gran Campaña por la Educación* que, amb el suport d’unes 102.000 signatures autenticades i l’aval de 41 entitats nacionals i internacionals, demanava una consignació pressupostària pel 2000 de 4.500 milions Q. en ensenyament, equivalent al 3’74 del PIB, que era la

⁸⁵⁸ .- Le Bot (1995): 48 i ss. Si, com assenyala Le Bot, el *Comité Interamericano para el Desarrollo Agrícola (CIDA)* considera que la superfície mínima per a una explotació familiar ha de ser de 7 Ha., a Guatemala les 7 Ha. Poden ser equivalents a 3’9 Ha. de primera qualitat.

⁸⁵⁹ .- SAZO, E. I RAMÍREZ, E.: “Situación de la Educación en Guatemala, 1997”, a *Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol.II*. Ob. cit. P. 14.

⁸⁶⁰ .- El 75’6 % de la població rural és pobra, per un 28’8 % de la urbana; el 74’2 % de la població indígena és pobra, per un 40’9 % de la ladina. Dades del citat Informe de Nacions Unides d’11 d’octubre de 2000.

⁸⁶¹ .- ACEÑA, M. C.: “El perfil de salud”, a *Guatemala: Las particularidades del desarrollo humano. Vol. II*. Ob. cit. P. 61.

despesa mitjana d'Amèrica Llatina en ensenyament.⁸⁶²

Aquestes causes s'agregaren amb el nou govern Portillo per "*la revisión y evaluación de los programas dirigidos a lograr las metas de cobertura establecidas en los Acuerdos de Paz y en la formulación de las nuevas políticas sociales*",⁸⁶³ raons per les quals s'insistia des de MINUGUA en el compliment dels compromisos dels APFD i en la "*integración de la perspectiva multicultural en el diseño y aplicación de las políticas públicas en el área social, económica y cultural*".⁸⁶⁴

Tanmateix, en Ensenyament, malgrat els increments de pressupost i l'augment quantitatiu d'alumnes i mestres i a pesar de la realització de programes nous i l'ampliació d'antics (PRONADE, iniciat el 1992, i CENACEP, començat el 1994),⁸⁶⁵ perviuen els defectes de sempre en el sistema: majors inversions a l'àrea urbana que a la rural, excés de personal administratiu i per tant un "*nivel de eficiencia sumamente bajo*", sous minsos, pocs recursos per a la inspecció, taxa d'escolaritat molt insuficient fins i tot en primària (on era previst d'arribar al 100 % el 2000), índexs alts d'absentisme, deserció i repetició (mitjanes del 9'5 % i del 4'8 % respectivament), falta de professorat bilingüe, baixa qualitat i preparació, programes formatius antiquats i obsolets, poca atenció a l'ensenyament especial, i curta matriculació a les carreres universitàries (6'6 % de la població entre 19 i 29 anys) i encara pitjor pel que fa a la població indígena.⁸⁶⁶ MINUGUA reflecteix en el seu darrer Informe⁸⁶⁷ les mancances indicades amb la falta de cobertura total de PRONADE i les deficiències en la qualitat de l'ensenyament, dels continguts, sense referències a "*la multiculturalidad y a la equidad de género*" ni a l'educació cívica, democràtica i de participació. Es corre el perill que "*la brecha de la desigualdad en el siglo XXI sea la educación, al igual que en el*

⁸⁶² .- En aquell moment –novembre de 1999- Guatemala destinava a Ensenyament el 2'2 % del PIB, però a l'any 1997 només hi havia consignat l'1'6 %. Prensa Libre, 4 de novembre de 1999, i Sazo i Ramírez (1999): 22. Només Haití presenta taxes més baixes. Les millores en Ensenyament han estat reconegudes per MINUGUA: Quart Informe sobre Cronograma. Nums. 46-49, i pels propis organitzadors de la *Gran Campaña*, però encara es consideraven insuficients. L'increment demanat va ser acollit pel Congrés. Prensa Libre, 20 de novembre de 1999 i 9 de gener de 2000.

⁸⁶³ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 49.

⁸⁶⁴ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 30.

⁸⁶⁵ .- Les sigles de PRONADE equivalen a Programa Nacional de Autogestión para el Desarrollo Educativo, i les de CENACEP a Centros de Aprendizaje Comunitario en Educación Preescolar.

⁸⁶⁶ .- Sazo i Ramírez (1999): *Passim*. Prensa Libre, 9 de gener de 2000.

⁸⁶⁷ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Nums. 33-36. Hi ressalta la importància del *Programa de Becas para Niñas del Area Rural*, i la seva implicació als nens mitjançant les *Becas de la Paz*.

siglo XX lo fue la tierra".⁸⁶⁸

Pel que fa a l'ensenyament bilingüe, el compliment dels compromisos pateix tant la falta de professorat com l'absència d'una *pedagogia adecuada*, la manca de textos escrits en idiomes maies, com l'absentisme i la deserció. Igualment preocupa la seva dependència de la cooperació internacional que en fa perillar la continuïtat i la sostenibilitat. Però són innegables també els avenços, tot i ser insuficients: el programa bilingüe ha passat de quatre comunitats inicials (K'iche', Kaqchikel, Mam i Q'eqchi') a dotze (vuit més: Q'anjob'al, Poqomchí, Chuj, Ixil, Tz'ntujil, Achí, Sakapulteko i Uspanteco), existeixen textos per a pàrvuls en quatre llengües maies,⁸⁶⁹ i el professorat bilingüe ha arribat a 6.500 titulars. Avenços que no impedeixen que 800.000 alumnes maies es quedin "*fuera del sistema bilingüe*".⁸⁷⁰

L'índex d'analfabetisme segueix marcant el progrés en l'ensenyament a Guatemala. Al respecte, els APFD establiren la taxa màxima del 30 % per a l'any 2000, xifra a la qual s'havia arribat el 1999 amb el 29'6 %, segons dades de la *Comisión Nacional de Alfabetización (CONALFA)*, acceptades i utilitzades a l'*Informe sobre Desarrollo Humà 2000* de Nacions Unides⁸⁷¹ i per l'*Agencia Internacional para el Desarrollo*, però qüestionades a Guatemala mateix i des del propi govern perquè, segons Demetrio Cojtí, viceministre d'Ensenyament, "*hubo presiones políticas encaminadas a demostrar éxito para lograr resultados favorables en las elecciones*".⁸⁷²

L'actual govern va anunciar una nova política d'ensenyament per al període 2000-04 i un *Programa Nacional por la Alfabetización* per reduir l'analfabetisme al 15 % en 4 anys que beneficiaria uns 2'8 milions de guatemalencs; preparat pel Ministeri i per CONALFA, va començar el 2 d'octubre de 2000. Programa amb problemes diversos: de pressupost, de metodologia sobre ensenyament a les dones, i amb l'oposició de certs sectors socials.⁸⁷³ L'índex d'alfabetització de Guatemala segueix essent el més baix de

⁸⁶⁸ .- Betancur (1998): 257. L'any 2001 PRONADE ha vist disminuir el seu pressupost, malgrat les reclamacions de mestres i pares. Prens Libre, 2 de juliol de 2001.

⁸⁶⁹ .- Sazo i Ramírez (1999): 25. La majoria dels programes en ensenyament bilingüe són finançats per USAID amb una aportació per als anys 1998-2002 d'11,760.000 \$. Prens Libre, 30 de gener de 2000.

⁸⁷⁰ .- Prens Libre, 16 de maig de 2000.

⁸⁷¹ .- Nacions Unides: *Informe sobre el Desarrollo Humà 2000*. Associació per a les Nacions Unides de Catalunya (ANUC). Barcelona. 2000.

⁸⁷² .- Prens Libre, 23 de febrer de 2000.

⁸⁷³ .- *Onzè Informe*. Num. 51. Per tal que aquest *Movimiento Nacional per la Alfabetización 2000-2004* tingués èxit calien 40.000 voluntaris i una mitjana de 376.000 persones alfabetitzades cada any, i comptar amb la col·laboració d'universitats, ONG i el mateix exèrcit. Prens Libre, 31 d'agost i 26 d'octubre de 2000. Tanmateix, la manca de voluntaris forçà el govern a obligar-hi els estudiants universitaris, decisió

tota Centreamèrica: el 67'3 %.⁸⁷⁴

La sanitat va molt aparellada amb l'ensenyament i també amb altres factors com la higiene (pública i privada), la salubritat, la facilitat d'accés als serveis sanitaris i, doncs, amb desaigues i clavegueram, aigua potable als domicilis,⁸⁷⁵ carreteres en un estat correcte i bons serveis de transport sanitari.

A Guatemala els indicadors de salut presenten uns índexs molt desfavorables en termes absoluts i en relació als altres estats de l'Amèrica Llatina. Normalment, només Haití queda per sota, i en ocasions també algun altre estat com Bolívia en esperança de vida (66 anys a Guatemala, 60 a Bolívia i 55 a Haití, però 77 a Costa Rica) o Nicaragua en l'accés a l'aigua potable (Guatemala 64 %, 28 % a Haití, 53 a Nicaragua, però 96 % a Costa Rica i 93 % a Panamà).⁸⁷⁶ En tots els indicadors Guatemala ofereix una situació molt deficient: en mortalitat i mortalitat infantil, en parts assistits, en morbiditat, en prevenció, en vacunació, en desnutrició, en manca d'establiments sanitaris, en llurs deficiències, en pocs recursos humans que, a més, es concentren en les zones urbanes especialment la capital, en manca de centres de distribució rural de medicaments, i en recursos financers, tot i que el 1999 la despesa pública en sanitat (1.899'7 milions Q) superà l'acordada als APFD i el 2000 s'ajustava a les previsions (2.029'7 milions Q), però amb una reducció del 23 % el 2001.⁸⁷⁷ Igualment en alimentació amb un 57 % dels nens fins a 3 anys amb desnutrició, i si bé el *Plan de Escuelas Saludables* introduí alimentació escolar per a 16.000 alumnes, es manté sense cobertura la infància fins als 5 anys, els més afectats per la desnutrició.⁸⁷⁸

El govern Portillo elaborà un *Plan Nacional de Salud 2000-04* per corregir els defectes del sistema i ajudar la població tradicionalment marginada com són els indígenes, en especial la dona, els treballadors migratoris i també nens i adolescents. Pla que obre

que provocà cadenes de recursos d'inconstitucionalitat. Prensa Libre, 7 d'abril de 2001. També s'hi negaren, amb recursos judicials en marxa, estudiants de batxillerat.

⁸⁷⁴ .- Prensa Libre, 11 d'octubre de 2000.

⁸⁷⁵ .- A les zones urbanes el 92 % dels habitatges disposa d'aigua potable per canonada, però un 85 % detectava algun grau de contaminació; al món rural el servei canalitzat d'aigua potable del 54 %. Aceña (1999): 82.

⁸⁷⁶ .- Segons fonts de PNUD, citades per M.del C. Aceña (1999): 54 i 56. També Informe sobre el Desenvolupament Humà 2001. Citat.

⁸⁷⁷ .- És notable la quantitat de metges cubans a les zones rurals. Pel que fa a la mortalitat infantil, és molt més elevada en les àrees rurals i en la població índia. Igualment els parts atesos per metge eren només del 12'6 % en mares sense educació i del 96 % en mares amb estudis superiors. Quant a la vacunació del sarampió, s'arribà al 83 % el 1999: percentatge encara insuficient per a la seva erradicació. Aceña (1999): 69 i Cinquè i Sisè Informes sobre Cronograma. Nums. 52 i 38, respectivament.

⁸⁷⁸ .- Prensa Libre, 8 de març de 2000.

esperances per a una millor i més universal atenció i prestació de serveis sanitaris, reforçat pel *Consejo Nacional de Salud* (creat pel març de 2001 i integrat per l'*Instituto Guatemalteco de la Seguridad Social (IGSS)*, el Ministeri d'Ensenyament i diversos sectors socials) per a afavorir la coordinació institucional dels serveis sanitaris. Amb tot, els serveis d'atenció sanitària, assistencial i de prevenció pequen d'excessiva dependència financera internacional, de manca d'una política clara amb programes inacabats (obres suspeses en 11 hospitals en construcció o remodelació per dissolució de la *Secretaría de Desarrollo Social*) sense prou coordinació i articulació entre serveis que se solapen, i tots amb pocs recursos (p. ex. entre el *Programa Nacional de Salud Reproductiva* i el de *Salud Integral para la Niñez, Adolescencia, Adulto Mayor y Discapacitado*) i encara amb problemes lingüístics en zones i pobles del país, que dificulta l'objectiu de la universalització dels serveis de la salut.⁸⁷⁹

També la universalització –i l'obligatorietat i l'eficiència- manquen en l'IGSS, amb una part del personal laboral –l'informal, els autònoms, els assalariats d'empreses petites, entre altres- que no es beneficien de la cobertura de l'IGSS, que té 907.095 afiliats i un pressupost de 3,834 milions Q. La universalització i també l'eixugament del deute que hi té l'estat i l'increment de les pensions mínimes deriven dels APFD. En relació a aquests compromisos MINUGUA ha notat evidents millores continuades el 2000, any en què l'IGSS recuperà l'autonomia perduda a l'època de Castillo Armas,⁸⁸⁰ però els núvols amenaçadors no han desaparegut a causa de deficiències en el control intern, irregularitats comptables, falta de transparència en els comptes de dipòsit (al BANRURAL), i incompliment del govern en l'aportació de les seves quotes.

El Programa de l'Habitatge 1996-2000 comprenia recursos generals en concordància amb els Acords de Pau, que no varen ser atesos el 1997, però sí amb excés el 1998 i el 1999, i aportacions específiques per a 624 habitatges per a vídues, desplaçats interns i desmobilitzats de la guerrilla en el marc del *Programa Techo-Piso*, i programes de subsidi mitjançant FOGUAVI: 700 habitatges per a retornats i desplaçats. S'hi detectaren diversos defectes, com manca de control sobre l'oferta, escassa participació

⁸⁷⁹ .- La Comissió d'Acompanyament té previst pel 2001 el disseny d'un Pla de medicina indígena i tradicional de consulta amb les comunitats. Cinquè i Sisè Informes sobre Cronograma. Nums. 52 i 40, respectivament.

⁸⁸⁰ .- Resumidament: per Resolució de la CC, l'IGSS recuperà la capacitat de nomenar els seus gerent i sotsgerent, que havia estat atribuïda al president de la República pel D.545, de 14 de febrer de 1956. Prens Libre, 12 de setembre de 2000. MINUGUA anota les millores al Quart Informe sobre Cronograma. Nums. 66-72.

bancària, problemes medioambientals i poca aportació a reformes d'habitatges. A causa dels estralls del Mitch, el govern s'afanyà a desplegar el *Programa Agenda de 100 días (12 de novembre de 1998 a 20 de febrer de 1999)* per a resituar les més de 54.000 persones afectades i retornar-les als seus habitatges.⁸⁸¹

També l'any 2000 l'estat complí de sobres els APFD amb l'1'46 %, més 348 milions Q. en reajustaments durant l'exercici i un pressupost addicional de 200 milions Q. Ara bé, la materialització d'aquests recursos presentà diversos defectes, tot començant per la paralització de les activitats de FOGUAVI durant el 2000 que frenà la construcció i introduí grans dosis de preocupació als possibles beneficiaris dels habitatges que es mobilitzaren fins a aconseguir l'aportació governamental de 100 milions Q. –a finals de març de 2001- per a construir “5.748 soluciones habitacionales”. Eufemisme per a amagar la migradesa de les noves construccions. Migradesa acompanyada per les grans deficiències en serveis i en manca d'infraestructures en molts dels blocs edificats sense control (i sense escrúpols) i amb incompliment de les normes urbanístiques i medioambientals.⁸⁸²

La nova política proclamada per Portillo i exposada pels ministres de Finances, Manuel Maza, i del MICIVI, Luis Rabbé, que anunciaren un muntant de 210 milions Q., amb un total previst de 3.250 beneficiaris (a començar per les Verapaces), anava destinada principalment a famílies desarrelades i també per a famílies amb pocs ingressos i per als damnificats per l'huracà Mitch encara pendents de reassentament.⁸⁸³ Així doncs, el nou govern elaborà una *Política Nacional de Vivienda y Asentamientos Humanos*, d'acord amb el programa *Matriz de Política Social 2000-2004* que abastava actuacions en terrenys rurals i urbans i en habitatges amb la finalitat de fer de Guatemala “*un país de propietarios*”. El Pla no prosperà i el nou ministre, Alvaro Heredia (2000), aprovà un altre Pla amb 424 milions Q. Ben valorat per tothom, oposició inclosa, i molt significativament per Williams Mazariegos, secretari del *Frente de Pobladores de Asentamientos Humanos de Guatemala (FREPOGUA)* i per la diputada d'esquerres

⁸⁸¹ .- El *Programa Techo-Piso* s'aplicà en divuit Departaments, però amb moltes deficiències. MINUGUA: *La política de la vivienda en el marco de los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación*. Agost de 2001. A conseqüència del Mitch, més de 200.000 habitatges varen ser declarats “*áreas de alto riesgo*”, amb pèrdues de més de 233 milions Q.

⁸⁸² .- *Quart Informe sobre Cronograma. Suplement*. Nums. 49-55. *Cinquè Informe sobre Cronograma*. Num. 53.

Nineth Montenegro.⁸⁸⁴

L'accés dels pobres a un habitatge digne obliga a atendre les causes de la pobresa, i singularment la manca de treball que molts guatemalencs consideren prioritària a qualsevol altra política: *“El gobierno habla de alfabetización, pero más que eso preferiríamos trabajo para que nuestros hijos no se queden también sin aprender a leer y a escribir”*.⁸⁸⁵ Probablement les característiques més destacades del mercat de treball són la incapacitat de correspondre l'oferta de mà d'obra, la situació de subtreball i de treball informal (més que no d'atur), el pagament d'uns sous baixos i poca capacitat de diàleg.⁸⁸⁶

Segons una enquesta de l'*Instituto Nacional de Estadística (INE)* de 1999, el 2 % pateix atur, el 59 % es troba en subtreball i el 39 % disposa de treball formal, però segons la *Encuesta de Ingresos y Gastos Familiares 1998-99*, el sector informal *“emplea el 70 % de la PEA”*.⁸⁸⁷

Una altra cosa són els sous que es perceben, generalment petits i, pitjor encara, per sota dels mínims establerts: si bé la *Comisión Tripartita del Salario Mínimo* el fixà per al camp en 25'08 Q/dia (8 hores) més un incentiu mensual de 5'38 Q/dia, i per a altres feines en 27'67 Q./dia més un incentiu de 5'15 Q/dia, *“miles de guatemaltecos venden su fuerza de trabajo por menos de 20 Q/dia. Más de la mitad, sobretudo en el área rural”*.⁸⁸⁸ Sous baixos per a una mà d'obra abundant i creixent amb una tendència a l'augment de la presència de la dona tant en treball informal (venda ambulat) com en maquila i, per tant, més en l'àrea urbana que en la rural, que percep salaris més baixos que l'home o no en percep en ser considerada *“colaboradora de las tareas desplegadas*

⁸⁸³ .- L'any 2000 retornaren a Hisenda 200 milions Q. assignats a FOGUAVI i que no foren utilitzats. D'aquests, 100 milions han estat incorporats al programa de 2001. Prens Libre, 9 de febrer i 4 de març de 2001, i Cinquè i Sisè Informes sobre Cronograma. Nums. 53 i 42, respectivament.

⁸⁸⁴ .- Els recursos de FOGUAVI surten en part del Banco Centroamericano de Integración Económica (BCIE) i del Banco Interamericano de Desarrollo (BID), amb 184 i 154 milions Q., respectivament. Prens Libre, 14 de juliol de 2001. FREPOGUA havia denunciat el desnonament i l'expulsió de 5.992 famílies de terrenys ocupats, en especial a la capital. MINUGUA (2001).

⁸⁸⁵ .- Declaracions d'un pare de cinc fills resident a San Antonio Suchitepéquez. Prens Libre, 29 d'abril de 2001.

⁸⁸⁶ .- *“...continua la escasez de empleos adecuadamente remunerados tanto en el campo como en la ciudad... alta tasa de sub-empleo y desempleo (más de 2/3 de la PEA o Población Económica Activa)”*. Jonas (2000): 343. Portillo establí, després de moltes estires i arronses, uns augments salarials de 125 Q. per al camp i de 82 Q. per a la ciutat, que foren impugnats pel CACIF. Siglo Veintiuno, 9 de març de 2000.

⁸⁸⁷ .- Prens Libre, 29 d'abril de 2001.

⁸⁸⁸ .- Prens Libre, 29 d'abril de 2001.

por los hombres”.⁸⁸⁹ Segons Rosa Marina Escobar, directora de l’associació *Mujeres en Solidaridad*, “una dona a la maquila guanya 2’71 \$/dia”.⁸⁹⁰ A finals de 2000 hi havia a Guatemala 106.000 llocs a la maquila, que en part es perdien en maquiles dels països veïns encara més contemporitzadors en general. Pel juliol de 2001 el PDH, Julio Arango, denuncià els abusos soferts en els sous pels treballadors de la maquila de Sulki, SA, un de tants.⁸⁹¹ Les maquiles no sols eren acusades de salaris baixos sinó també de vendre a l’interior del país: venda prohibida ja que estan exonerades d’IVA.⁸⁹²

Al mateix temps, “*los salarios mínimos aprobados, bajo el supuesto que se cumplieran, beneficiarían únicamente al 33’5 % de la PEA*”, que són els qui, d’acord amb el cens de 1994, tenen un contracte formal de treball i “*los cotizantes al IGSS*”.⁸⁹³

A les anteriors deficiències i abusos en el treball i els sous cal afegir l’explotació del treball infantil arreu del país sense que, en general, siguin millors els diversos *Centros de Protección y Abrigo*.⁸⁹⁴

A part segueixen els homicidis de sindicalistes i accions de grups violents contra treballadors, singularment afiliats sindicals, amb clara vulneració del dret a la llibertat i a la seguretat personal i als drets sindicals d’associació i de pacífica reivindicació laborals. “No podem crear sindicats perquè ens fan fora de la feina... la coacció, la pèrdua de la feina, però també la pèrdua de la vida”.⁸⁹⁵ Les amenaces contra els membres de SITRABI de l’empresa BANDEGUA, subsidiària de Del Monte, en foren una mostra ben representativa.

⁸⁸⁹ .- “*La jefatura femenina de hogares es de un 20 %*”, MINUGUA: *Situación sobre los compromisos laborales de los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación*. 2000. Nums. 23 i 24. “*Me quedé viuda muy joven. Trabajé en una finca de melón, pero me despidieron por los aumentos de salarios en enero. Abrí una tortillera, pero no rinde. Tengo esperanzas de encontrar empleo en una maquila de la capital*”. Declaracions de Gloria Chacón, de San Jorge, Zacapa. Prensa Libre, 29 d’abril de 2001.

⁸⁹⁰ .- Entrevista publicada a l’AVUI, 16 d’octubre de 2000, contraportada.

⁸⁹¹ .- Prensa Libre, 11 de juliol de 2001.

⁸⁹² .- Prensa Libre, 6 i 9 d’agost i 29 i 30 d’octubre de 2000.

⁸⁹³ .- UNIVERSIDAD RAFAEL LANDÍVAR, INSTITUTO DE INVESTIGACIONES ECONÓMICAS Y SOCIALES: “*Empleo y desarrollo humano en Guatemala. 1980-1996*” (Miguel von Morgen coord.), a *Guatemala: Las particularidades del desarrollo humano*. Vol. II. Ob. cit. P. 165.

⁸⁹⁴ .- Más de 40.000 nens i nenes entre 7 i 14 anys “*trabajan en 34 actividades laborales entre ellos varios oficios peligrosos*” a la frontera amb Mèxic, però també en finques de cafè “*y otros cultivos de la Costa Sur*”. Prensa Libre, 17 de gener de 2000 i 22 d’abril de 2001.

⁸⁹⁵ .- Declaracions de Rosa Marina Escobar a l’AVUI, citades. “*La participación femenina en los sindicatos es escasa: 9’4 % del total*”, Universidad Rafael Landivar (1999): 170. MINUGUA: *El caso de los trabajadores de BANDEGUA. Graves violaciones de los derechos humanos en Morales, Izábal*. Comunicat. 28 d’octubre de 1999. Els fets foren els següents: Un grup armat amenaçà de mort i obligà els membres del sindicat SITRABI a renunciar, en públic i gravat en vídeo, a les protestes per l’acomiadament de 897 obrers, a les reivindicacions, al lloc de treball a BANDEGUA i a fugir de la regió (dia 13 d’octubre de 1999). La PNC, avisada, no comparegué.

Condicions desfavorables i abusos laborals, com acomiadament de dones embarassades o la no remuneració d'hores extres, crisis al camp i amenaces de tot tipus empenyen cada cop més els guatemalencs a emigrar a Mèxic (Chiapas) i als EUA, d'on procedeixen remeses que contribueixen decisivament a l'economia del país,⁸⁹⁶ i de manera simultània els EUA intenten d'impedir l'entrada d'indocumentats i retornar-los.⁸⁹⁷ Les condicions laborals són tan dolentes que l'OIT recomanà i exigí, l'any 2001, importants reformes al Codi de Treball per adequar-lo a les normes internacionals ratificades per Guatemala. Reformes en defensa dels drets laborals, i dirigides al mateix Ministeri, a l'organització i funcionament interns dels sindicats i a les legítimes mobilitzacions amb vagues i aturades. El Congrés només aprovà malament i en part (D.L.13-01) les reformes exigides, consensuades entre sindicats i patronal, a satisfacció del CACIF, però amb l'alarma i la preocupació del govern per la probable exclusió de Guatemala del *Sistema General de Preferencias (SGP)*, perjudicial per a la imatge exterior del país i per les possibles reaccions del grup de Països Amics. I així s'esdevingué a principis de maig: Guatemala va ser exclosa del SGP i de la *Iniciativa de la Cuenca del Caribe (ICC)*. La pròpia ambaixadora dels EUA ho anuncià al Congrés, mentre MINUGUA recordava els compromisos dels APFD i els incompliments.⁸⁹⁸ El Congrés s'afanyà a preparar 36 noves reformes, però només en foren aprovades 28 (15 de maig de 2001) sense consens amb l'oposició, amb els sectors empresarials i sindicals en contra, sota la pressió dels EUA i per evitar més sancions internacionals al si del SGP i a la ICC.⁸⁹⁹ Reformes que, amb tot, MINUGUA saludà positivament com "*un importante avance en el cumplimiento de los Acuerdos de Paz y en la adecuación de la legislación interna a las recomendaciones de la OIT*".⁹⁰⁰

6.2.1.- La terra

⁸⁹⁶ .- Més de 5.000 passaren la frontera de Mèxic entre el 5 i el 6 de gener de 2001. Prens Libre, 13 i 19 de febrer de 2001.

⁸⁹⁷ .- Jonas (2000): 245.

⁸⁹⁸ .- També feia notar la conveniència de ratificació del Conveni 182 de l'OIT sobre "L'eliminació de les pitjors formes del treball infantil". MINUGUA: Ante el proceso de reformas al Código Laboral. Comunicat. 9 de maig de 2001.

⁸⁹⁹ .- Denunciaren Guatemala els senadors nordamericans Christopher J. Dodd, Patrick J. Leahy i James M. Jeffords. Tanmateix, malgrat les reformes aprovades, "*Guatemala continuarà en la lista negra de la OIT i del SGP*", segons Daniel Vásquez, de la UASP. Prens Libre, 7, 15 i 16 de maig de 2001.

⁹⁰⁰ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 48.

Podrien assegurar que els actuals conflictes per la possessió de la terra varen començar amb la conquesta de Guatemala per part de Castella i per la colonització posterior. A partir de la independència les pugnes s'agreujaren. Ja sabem que la independència arribà com a mal menor, com a nova situació no volguda per l'oligarquia. Al segle XIX la política dels successius governs, de qualsevol signe, girava sobre la propietat de la terra i els seus rendiments.⁹⁰¹ La concentració de finques en poques famílies, d'origen colonial o europeu,⁹⁰² per compra o expropiació en especial després de Justo Rufino Barrios,⁹⁰³ i d'explotació de mà d'obra singularment indígena (molt abundant a partir de la supressió dels *ejidos* i de les terres del comú) generaren molt malestar social i algunes revoltes i aixecaments, que es reproduïren posteriorment. Mentre es transformava la societat i apareixia una nova classe de propietaris,⁹⁰⁴ la *grana o cochinitilla* –massa inestable a causa de malures- deixava pas al cafè: l'any 1871 “*un quintal de café valía 10 pesos y uno de grana 70 pesos, pero las producciones tenían la siguiente valoración: 131.213 quintales para el café y (només) 14.600 para la grana*”.⁹⁰⁵ El cafè exigeix grans extensions de cultiu i mà d'obra abundant sense problemes legals, que varen ser resolts per Barrios amb el *Reglamento de Jornaleros* i les *habilitaciones*; i més tard, obsolet el *Reglamento*, per la Llei contra la Vagància i, amb Ubico, per la Llei de Vialitat. A l'època d'Ubico “*se tomaron dos medidas importantes: a, la repartición de tierra baldía a los campesinos a raíz de la crisis del 29, pero sin titulación que hiciera legal su posesión; b, al final de la dictadura, la ley que autorizaba matar al que entraba en las fincas sin permiso del propietario*”.⁹⁰⁶

Les revoltes de camperols, indígenes sobretot, contra Ubico i immediatament després de la seva caiguda (Patzicía, 20 d'octubre de 1944; San Juan Ostunlco,

⁹⁰¹ .- Fins a 1870 les modalitats de tenença de la terra eren: amb títol legítim, sense títol, *ad corpus*, terres comunals dels pobles indis (*ejidos*), propietats d'ordes religioses, de cofradies religioses, de fundacions de comunitats religioses. És a dir, criolls, indígenes, comunitats religioses i, la resta, l'estat com a terres *realengas o baldíos*. Paz (1997): 60 i ss.

⁹⁰² .- Sobretot a conseqüència de la crisi de 1929, quan “*muchas fincas pasaron a capital alemán... De golpe 170 fincas pasaron a manos alemanas, las que aportaban el 40 % de la producción total del café, tenían las mejores tierras y eran los mejor equipados*.” Cap a finals de la II Guerra Mundial foren expropiades per pressions dels EUA. Paz (1997): 80 i ss.

⁹⁰³ .- “*Barrios hizo literalmente pedazos las formas de tenencia de la tierra establecidas desde la colonia*”, en especial amb la derogació del cens emfitèutic que afectava *ejidos* i terres comunals índies. Paz (1998): 62.

⁹⁰⁴ .- Militars que afavoriren la revolució liberal, civils liberals, petits capitalistes compradors i petits propietaris agrícoles. Paz (1997): 63.

⁹⁰⁵ .- *Ibidem*. P. 61.

⁹⁰⁶ .- *Ibidem*. P. 95.

Quetzaltenango, el mateix dia) obligaren a derogar la legislació anterior, i amb la llei de titulació supletòria (1945) fou legalitzada la possessió de terres en usdefruit.

L'any 1949 –govern Arévalo- fou proclamada la llei d'arrendament forçós de les terres en desús amb la finalitat de “*frenar el desalojo campesino, dotarlos de tierra y rebajar el precio de los productos*”. Arrendament que seria reforçat amb Arbenz en deixar-lo sense límit de temps i el pagament en un 5 % (no un 10 %) del valor de la collita.⁹⁰⁷

L'autèntica reforma agrícola, però, la protagonitzà el govern Arbenz a partir del D.900-54 amb afectació directa sobre moltes terres, latifundis en general i terres cultivables (però cultivades), tot fixant parcel·les d'11 Ha. mínim i de 18 Ha. màxim, amb indemnització prèvia. Foren expropiades en total 883.615 Ha., de les quals eren de l'estat 280.000 Ha.⁹⁰⁸

La contrarevolució de Castillo Armas va comportar immediatament la contrareforma agrària i el retorn de governs autoritaris i despòtics amb la derogació de la legislació agrària reformista, la devolució de les expropiacions i la repressió sobre indígenes i camperols antics beneficiaris. De llavors ençà el problema de la propietat de la terra i el de la pobresa dels camperols –indígenes sobretot- no ha fet sinó créixer i agreujar-se, de manera que Guatemala continua avui amb “*tierra ociosa y campesinos sin tierra. Una fórmula que ha empobrecido el país,*”⁹⁰⁹ sense que s'hi hagi treballat seriosament per canviar-la, malgrat que la pròpia Constitució de 1985 (art.40) permet fins i tot l'expropiació de terres ocioses.

El problema va empitjorar amb l'enfrontament armat i destacadament amb el retorn de refugiats i desplaçats interns a l'espera de terres per a treballar-hi i assentar-s'hi. Avui, segons dades del MAGA, “*cerca de 500.000 familias campesinas se encuentran en un nivel inferior al de subsistencia, en gran parte por la carencia de tierras de cultivo*”, ja que “*la concentración en manos del 1 % de los productores de casi el 75 % de las mejores tierras de Guatemala y, por otro lado, la explotación por el 96 % de los productores de un 20 % de la tierra*” no sols crea una extrema desigualtat sinó que posa en perill els APFD i un futur democràtic i amb equitat. Terres que sovint són ocupades, també si la propietat és particular, amb la conseqüent disputa per la titularitat, i

⁹⁰⁷ .- *Ibidem*. P. 111.

⁹⁰⁸ .- *Ibidem*. P. 141. Quant al preu de la indemnització, es tingué en compte la “*matrícula fiscal... tal como se encuentra el 9 de mayo de 1952*”. *Ibidem*. P. 133. La FAO estableix un mínim de 7 Ha. i un màxim de 44 Ha.

⁹⁰⁹ .- *Ibidem*. P. 13.

igualment pels termes o fites, pels accessos o camins i per les fonts o punts d'aigua. Terres reclamades amb ajut de la *Coordinadora Nacional Indígena y Campesina (CONIC)*,⁹¹⁰ caracteritzada per un gran activisme.

La tipologia dels conflictes de terres és diversa⁹¹¹ i la seva solució implica diferents institucions (indicades als Acords socioeconòmic i indígena) com la *Dependencia Presidencial de Asistencia Legal y Resolución de Conflictos sobre la Tierra (CONTIERRA)* que va ser creada per A.G.452-97, de 4 de juny, el Registre de la Propietat que ha de ser modificat per agilitar-lo, descentralitzar-lo, fer-lo eficient i obligatori, el Cadastre per al qual va ser constituïda la *Unidad Técnica Jurídica* que ja ha iniciat el procés cadastral en set zones pilot,⁹¹² el *Fondo de Tierras (FONTIERRAS)* que és un fideïcomís creat per A.G. 392-97, de 14 de maig. Comporta, doncs, instruments financers i jurídics com la *Ley del Fondo de Tierras (D.24-99)* aprovada poc abans d'una reunió del govern amb el Grup Consultiu de països amics i els *Tribunales Jurídicos Agrarios*.⁹¹³ El que cal és una “*estrategia integral... tenencia de la tierra, mecanismos de crédito, procesamiento y comercialización, legislación y seguridad jurídica, asistencia técnica y capacitación, la sostenibilidad de los recursos naturales y la organización de la población rural*”.⁹¹⁴ Realment, com indica MINUGUA, no s'ha realitzat una política integral de desenvolupament rural per a la majoria de la població

⁹¹⁰ .- “*Queremos que el gobierno cumpla con legalizar las tierras o que le entregue un pedazo a quien no lo posee*”, segons Juan Tzib, dirigent de la *Marcha Nacional maya y campesina por la madre tierra, justicia social y desarrollo* que tingué lloc el 10 d'octubre de 1999. Prensa Libre, 11 d'octubre de 1999.

⁹¹¹ .- En un estudi de SEPАЗ i de CONTIERRA, se n'indiquen tretze: invasió de finques privades (forma clàssica i majoritària), ocupació de *baldíos* de l'estat, ocupació d'*ejidos* municipals, ocupació de *baldíos* pel titular veí (ampliació de la finca), reocupació de les finques abandonades pels emigrats/refugiats, ocupació per problemes laborals (falta de percepció del sou), ocupació per construir-hi un habitatge (especialment en barris de les ciutats), títols falsos a conseqüència d'engany en la transacció, ocupació amb un document privat no elevat a públic ni registrat, titularitat per part de dos titulars, ocupació amb certa tolerància de l'amo (que no l'explota), demandes per part de gent desarrelada/retornada, demandes per problemes de límits i fites. SANDOVAL, L.: “Grado de preparación del sector agrícola ante la globalización”, a *Guatemala: Las particularidades del desarrollo humano. Vol. II*. Ob. cit. Pp. 278 i ss. MINUGUA: Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación. Maig de 2000. Num. 28.

⁹¹² .- Són Sacatepéquez (municipis de San Lucas i Santiago), Chiquimula (San Jacinto), Zacapa (Huité), Alta Verapaz (Santa Cruz), Baja Verapaz (Prulhá), Petén (San Francisco) i Escuintla (La Democracia). Els costos van a càrrec de països de la UE, del PNUD i del BM. MINUGUA: Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz. Citat. Nums. 51-58.

⁹¹³ .- És previst que CONTIERRA tingui, lògicament, una existència provisional i que sigui substituïda pels TJA, però la seva creació està parada després d'un intent d'avantprojecte de llei (1999), tot i que “*el 70 % de propiedades afronta algún problema*”. MINUGUA: Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz. Citat. Num. 10. Prensa Libre, 2 de juliol de 1999.

⁹¹⁴ .- Acord socioeconòmic. Num. 32. MINUGUA: Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz. Citat. Num. 6.

rural en situació de pobresa i d'extrema pobresa, i a la vegada no s'atén de manera adient la diversitat ètnica i cultural de Guatemala. Així doncs, pel desembre de 2000 MINUGUA, a demanda del propi govern, lliurà una proposta de política integral rural que requereix major pressupost, presència de l'estat en les zones camperoles per a promoure-hi activitats productives secundàries i terciàries (no directament agropecuàries), l'accés a la terra i la seguretat jurídica dels propietaris indígenes, dels antics desplaçats i dels desmobilitzats. *“Si se asignan los recursos necesarios, la titulación pendiente para la población desarraigada se resolvería durante 2001”*.⁹¹⁵ Per la seva part, CONTIERRA havia rebut a finals de 2000 més de 900 casos, *“de los cuales 411 están en investigación y 132 en proceso de conciliación”*.⁹¹⁶

El *Plan estratégico* del MAGA que abasta fins al 2020 ja contempla grans objectius per al desenvolupament sostenible, la creació de llocs de treball agrícola i no agrícola, la capacitat competitiva del país, millora de la qualitat de vida, reducció dels índexs de pobresa al camp,⁹¹⁷ incorporació de la dona en igualtat de condicions en sou, accés a la propietat de la terra, al crèdit,⁹¹⁸ alfabetització a infants i dones,⁹¹⁹ però no presenta polítiques clares a termini mitjà ni *“concreta planes de inversión dirigidos a la promoción del desarrollo de los agricultores minifundistas”*, si més no en la política per al període 2000-04 presentada pel MAGA,⁹²⁰ ni la coordinació entre les principals institucions que treballen pel camp.

Tampoc no té en compte el Ministeri ni l'increment del patrimoni de FONTIERRAS ni la necessitat de les reformes legals indicades ni el dret a la terra per part de les comunitats indígenes, ni, en general, el procés de descentralització. Ja al 1998 s'indicava que amb FONTIERRAS *“se corre el riesgo de crear uno más, sin mayores mecanismos de control, que repita experiencias que en este sentido se han tenido con otros fondos sociales y descentralizadores como INTA, CONATIERRA, gigantes del*

⁹¹⁵ .- *Sisè Informe sobre Cronograma*. Nums. 49, 50 i 51.

⁹¹⁶ .- MINUGUA: *Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz*. Citat. Num. 23.

⁹¹⁷ .- Sandoval (1999): 245.

⁹¹⁸ .- Amb aquesta finalitat el MAGA va crear, el 30 d'octubre de 2000, la *Unidad de Género, Mujer y Juventud Rural* per evitar una triple discriminació: *“por ser mujeres, por ser indígenas y por ser pobres”*. MINUGUA: *Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz*. Citat. Nums. 38 i 39.

⁹¹⁹ .- *“Aunque el índice de analfabetismo se redujo durante la última década, el 42'6 % de la población rural sigue siendo analfabeta, principalmente los indígenas y las mujeres”*. MINUGUA: *Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz*. Citat. Num. 13.

⁹²⁰ .- *Cinquè Informe sobre Cronograma*. Nums. 42 i 43.

aparato estatal centralizador".⁹²¹

Les crítiques contra FONTIERRA, CONTIERRA, el MAGA i en general el govern han anat en augment. El 10 d'abril de 2000 la *Coordinadora Nacional de Organizaciones Campesinas (CNOC)* va organitzar una multitudinària manifestació a la capital "*cansados de esperar respuestas satisfactorias para sus demandas*".⁹²² Segons el dirigent Daniel Pascual, "*390 expedientes de conflictos de propiedad continuan engavetados en CONTIERRA*" i en FONTIERRA "*permanecen estancadas 620 solicitudes de crédito para la compra de terrenos... y más de 200.000 expedientes de regularización de propiedad continuan archivados en el MAGA*". Tanmateix, també és veritat que el Banco de Desarrollo Rural (Banrural) incrementà fins a 1.000 milions Q. la seva cartera de crèdit (170 l'any 1995) amb especial atenció als departaments més afectats per l'enfrontament armat i la pobresa,⁹²³ i que a finals de 2000 el procés de regularització de terres a càrrec de FONTIERRA hauria beneficiat "*10.728 familias asentadas en 158.446 Ha.*", però amb un gruix d'expedientes que superaven els 60.000.⁹²⁴ Les reivindicacions contenien també millores salarials, reformes al Codi de Treball i aprovació de la Llei del Cadastre.⁹²⁵

Problemàtica que fa pensar, doncs, en l'increment de la conflictivitat per causa de la terra i per la pobresa i la desigualtat que l'acompanyen. CONIG segueix aglutinant les protestes per la manca de terra, pacífiques però violentes en ocasions: un enfrontament entre veïns de San Miguel Ixtahuacán causà un mort i diversos ferits;⁹²⁶ en altres circumstàncies els problemes procedeixen de conflictes amb veïns o antics propietaris amb amenaces i pors constants, com fou el cas de Los Cimientos, Chajal, una localitat de K'iche's, que l'hagueren d'abandonar els anys 1981-82 a causa de la guerra i la contrainsurgència. Les terres foren ocupades per PAC d'ètnia ixil. L'any 1994, els k'iche's pogueren recuperar una part de les velles propietats en forma de *Comunidad de Población en Resistencia (CPR)*. Després de la guerra "*y en el marco de graves condiciones socioeconómicas y de inseguridad jurídica sobre la tenencia de la tierra*"

⁹²¹ .- BONILLA, M.I.: "¿Se avecina otro gigante?". Prensa Libre, 18 de novembre de 1998. P. 13.

⁹²² .- Informe E/CN.4/1998/93. Consejo Económico y Social de las NNUU. Citat. Les terres recuperades per CONTIERRA i FONTIERRA són insuficients per a atendre les demandes existents. Nums. 40-43.

⁹²³ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 53.

⁹²⁴ .- MINUGUA: *Situación de los compromisos relativos a la Tierra en los Acuerdos de Paz*. Citat. Num. 63.

⁹²⁵ .- A la manifestació del dia 10 d'octubre se n'afegí una altra el 12. El Día, 25 i 27 de setembre de 2000.

⁹²⁶ .- Prensa Libre, 14 de maig de 2001.

s'incrementà la reocupació pels k'iche's. L'any 1997 reclamà la propietat una empresa desconeguda, Nabadijá SA, tot al·legant títols del segle XIX. I ara els exPAC intenten treure'ls amb armes, violacions, atacs físics, malgrat que els k'ichés tenen els títols de propietat, segons reconeixen CONTIERRA i la *Unidad Presidencial para la Resolución de Conflictos (UPRECO)*.⁹²⁷

Els incompliments per part del govern provoquen la tornada a Mèxic de retornats que havien estat atrets pels APFD; incompliments no només en la titularitat de les terres, sinó en la manca de serveis bàsics, de comunicacions, i també pel nivell dels salaris.⁹²⁸

També és veritat que alguns dels litigis es resolen per la via del diàleg i del consens, sense violència i sense "*la lentitud y muchas veces ineficacia de los tribunales*", amb la constitució de la *Mesa de negociación de Conflictos de Tierras*.⁹²⁹

Si, tal com recull MINUGUA, segons l'*Encuesta Nacional de Ingresos y Gastos de 1998*, prop del 60% de la població viu al món rural, de la qual el 59% és indígena; si el 40% de la PEA treballa al sector primari; si el 77% dels treballadors informals també feinegen a l'àrea rural, no ha d'estranyar que els APFD haguessin incidit extensament en el món rural sobre la base d'un pla o programació integral de desenvolupament per a possibilitar noves i millors oportunitats a la gent d'aquesta àrea, les mateixes oportunitats que la resta dels habitants. L'alternativa només és o la pobresa o l'emigració.

Tanmateix, i com hem vist, el desplegament econòmic i humà del món rural no s'ha produït fins ara, perquè malgrat les millores, les reformes, els avenços i la implementació -parcial- dels Acords de Pau, l'àrea rural manté les mancances tradicionals: analfabetisme, poca capacitació professional, desnutrició, problemes de salut, habitatge en males condicions, sense aigua potable, sense clavegueram, amb treball mal remunerat, informal, sense seguretat social, amb marginació a causa de la pobresa, per la condició indígena, per ser dona –o per ser les tres coses alhora-, amb

⁹²⁷ .- Prensa Libre, 2 de juliol de 2001. MINUGUA: Los conflictos en Guatemala: un reto para la sociedad y el Estado. Informe de Verificación. 2001. Nums. 39-41.

⁹²⁸ .- Prensa Libre, 28 d'agost de 2000. Paral·lelament a les demandes de terres, també una part de la població reclama habitatges dignes, compromís també incomplert igual que el dels assentaments humans. Representants del *Frente de Pobladores de Asentamientos Humanos de Guatemala (FREPOGUA)* varen tancar-se en protesta a la seu de MINUGUA entre el 25 i 27 de setembre de 2000. *Vide* els comunicats de premsa de la Missió de l'ONU Permanencia de pobladores de asentamientos humanos en la Oficina Regional de MINUGUA en Guatemala, i Pobladores de asentamientos humanos abandonan Oficina Regional de MINUGUA. 25 i 27 de setembre de 2000.

dificultats per accedir a la propietat de la terra, per optar a línies de crèdit (que segueixen essent un privilegi),⁹³⁰ amb infraestructures de transport i de comunicacions antiquades i en mal estat. I perquè l'acció del govern –si existeix- és lenta, tardana, ineficient i descoordinada,⁹³¹ no té en compte la diversitat ètnica i cultural de Guatemala i actua “*en la concepción que la sociedad es homogénea... sin tener en cuenta su carácter multiétnico y pluricultural*”⁹³².

Totes aquestes dificultats més l'escassa inversió pública, la presència de formes de violència social, la fluctuació a la baixa dels preus internacionals dels productes agrícoles exportables,⁹³³ no auguren un esdevenidor agradable ni per al camp guatemalenc ni per al procés de consolidació democràtica de Guatemala, i, en canvi, esdevenen un desafiament per al desenvolupament econòmic de tot el país, per a la pau política i social i per a superar “*todos los factores de exclusión y falta de equidad que provocan la pobreza y la extrema pobreza en el campo actual*”.⁹³⁴

La desigualtat en la propietat, concentrada en poques mans, “*y la pulverización de multitud de minifundios*”, obliga els petits i pobres pagesos a buscar un sou en les grans plantacions. Són mínims que forcen el personal fix de les grans explotacions a procurar-se petites parcel·les de producció pròpia per aconseguir millors ingressos; són mínims que en ocasions són compensats per prestacions en espècie (habitatge, sanitat, més dies lliures,...).⁹³⁵ En aquestes circumstàncies, per a molts d'ells, part

⁹²⁹ .- Casos de Alta Verapaz e Izabal. MINUGUA: Los conflictos en Guatemala: un reto para la sociedad y el Estado. Citat. Nums. 48 i 50.

⁹³⁰ .- Pel juny de 2001 va celebrar-se a Panajachel, Sololá, el *Primer Encuentro Latinoamericano sobre Producción y Comercio de Pueblos Indígenas* per a informació i ajut als indígenes (agricultors i artesans, cooperatives i associacions) de les ajudes econòmiques i financeres possibles. Les ajudes d'USAID, per exemple, “*deben estar abiertas a todos... no son sólo para los ladinos*”. Prensa Libre, 26 de juny de 2001.

⁹³¹ .- Barreja de competències entre les Redes de Agentes de Desarrollo Agrícola Sostenible (RADEAS) i els Consells de Desenvolupament Urbà i Rural que duu a “*situaciones de ambigüedad y lentitud en la toma de decisiones, además de conflictos entre organismos de carácter participativo, cuyos miembros en muchos casos son los mismos*”. MINUGUA: Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz. Citat. Num. 70.

⁹³² .- MINUGUA: Situación de los compromisos relativos a la tierra en los Acuerdos de Paz. Citat. Num. 4.

⁹³³ .- Degut a la sobreproducció mundial, els preus del cafè han baixat a 63 \$/quintal (havia registrat preus de 116 \$/quintal), i ocupa l'11 % de la PEA, o sigui 2'2 milions, amb 61.500 productors de tots els terrenys. Segueix essent el principal producte d'exportació, però com a aportador de divises i creador de llocs de treball ha estat superat pel turisme. Els principals països compradors de cafè a Guatemala són EUA (48 %), Alemanya (14 %), Japó (9 %). Prensa Libre, 12 de febrer de 2001.

⁹³⁴ .- *Ibidem*. Num 77.

⁹³⁵ .- ORDÓÑEZ, C.E.: “Contexto socioeconómico y estrategias de reproducción de los campesinos en Guatemala”, a Chiapas & Guatemala: conflictos et reconstruction sociale. Colloque organisé par l'Institut Pluridisciplinaire pour des Études sur l'Amérique Latine à Toulouse (IPEALT). Tolosa del Llenguadoc, 24-26 de maig de 2000. Pp. 38-55.

important de la població, la democràcia queda lluny i la seva situació particular, però també la situació en general, exigia una via per a accedir a la “*tierra, capital, tecnología, infraestructura y otros recursos para los habitantes pobres del campo*”.

6.3.- Modernització de l'estat

Guatemala s'ha caracteritzat tradicionalment per disposar d'un estat a la vegada fort i feble: dur contra la societat, contra els ciutadans -en especial contra els indígenes- opressor, capaç de generar estructures de força i de control sobre les persones, i ensems un estat dèbil en les seves institucions, ineficaces, ineficients i corruptes, al servei d'una elit que el considera un instrument a la seva disposició. Un estat deformat, repressiu i arbitrari, desprestigiats, que s'ha aguantat gràcies a la por imposada pels seus nombrosos dictadors, sense legitimitat social. Incapaç d'actuar pel bé comú i de proporcionar als ciutadans els serveis mínims necessaris (ensenyament, sanitat, habitatge,...), d'eradicar la pobresa (ni tan sols la condició de pobresa extrema), de facilitar seguretat ciutadana, de fornir infraestructures (comunicacions, electrificació,...). Sense capacitat, ni tan sols, de presència en tot el territori (amb l'excepció significativa de les forces armades), summament centralitzat, i desconfiat amb els seus ciutadans. Així doncs, un estat mancat de credibilitat interna i de respecte internacional, i sense legitimitació interior ni exterior.

Amb aquestes característiques ni era factible la participació ciutadana, ni era possible d'arribar a consensos generals i permanents ni era viable l'establiment d'un estat de democràtic de dret ni aconseguir la governabilitat del país, entesa com “*el grado esperado de estabilidad y legitimidad que un régimen político requiere para ser funcional respecto de determinada sociedad*”.⁹³⁶

La governabilitat requerida apunta clarament a la instauració d'un règim democràtic que conjunti estabilitat del govern amb la seva legitimitació, l'ordre públic amb la justícia, el creixement econòmic amb l'equitat; en definitiva, la democràcia i el seu rendiment productiu.

Els APFD varen elaborar, com hem vist, els objectius i els mecanismes necessaris per a una profunda reforma política de l'estat per a la seva democratització, per a

⁹³⁶ .- Gálvez (1994): 73.

l'enfortiment democràtic de les seves institucions al servei dels ciutadans, per implantar a Guatemala un estat legitimat per la seva capacitat d'assegurar no sols l'ordre públic sense opressió, sinó una acció de govern amb eficàcia d'acord amb les demandes ciutadanes i per a la satisfacció de les necessitats públiques i dels dèficits socioeconòmics acumulats, amb unes regles de joc obertes i iguals per a tothom, sense elitismes exclusius. Un estat nou que faciliti la possibilitat de participació ciutadana en la presa de decisions mitjançant organismes i processos de desconcentració i de descentralització i de reforç dels municipis, però també amb la creació d'instàncies de mediació i d'intermediació entre el poder i la societat civil. Una societat civil a reforçar tant en el seu liderat -a causa de l'eliminació de líders polítics delmats per l'acció repressiva governamental anterior- com en els seus instruments.

La democratització de l'estat -i de la societat- a partir dels APFD ha de ser plantejada en tres nivells per a assegurar-ne la seva vigència i governabilitat sostenible: el respecte i la defensa dels drets humans individuals i de grup en l'àmbit personal i com a procés d'integració nacional, de construcció d'una sola nació; la millora de tots els factors de desenvolupament humà, singularment l'eradicació de la situació de pobresa i d'extrema pobresa de la majoria de la societat, i per tant ha de resoldre l'etern problema de la terra; i la reforma i modernització de l'estat en tots els seus òrgans i mecanismes, a la recerca de la seva eficàcia funcional, de la seva presència territorial, de la seva democratització, en un procés d'obertura social i de creixent participació ciutadana.

En aquest procés de "*reforma integral del Estado*", com el definia Arzú al començament del seu mandat, en el document *Vamos al Cambio*, es fa necessari prioritzar els objectius, atesa l'enorme quantitat de reformes i modificacions compreses als Acords de Pau.

Hi destaquen la reforma de la Justícia i la lluita contra la impunitat, essencials per a l'establiment d'un estat democràtic de dret, per a generar la confiança de la societat en la pròpia Justícia plenament independent, i en l'equitat del sistema democràtic en general i com a garantia d'un ordre públic i social de convivència, sense corrupció, sense privilegis, i com a reforç d'una seguretat ciutadana malmesa que exigeix una nova política de seguretat capaç d'acabar amb el clima de violència comuna, de violència organitzada per màfies i bandes, i de violència per motius ètnics o d'enfrontament socioeconòmic, i que implica una PNC diferent en la seva doctrina, preparació, selecció, i manera de combatre contra la delinqüència i de col·laboració

amb els ciutadans.

La reforma per a una política fiscal de caire més progressista constitueix un altre dels factors essencials en la modernització de l'estat, i ha d'afectar tant la migradesa dels ingressos fiscals amb una baixa càrrega tributària i nombrosos defectes en la capacitat impositiva i en la coercitiva, com la deficient despesa pública, i sobretot ha d'implicar el consens necessari per a una política fiscal que compleixi els APFD. Consens impossible amb el govern Arzú i difícil amb el de Portillo, el qual, però, sí ha tirat endavant una considerable reforma, malgrat l'oposició del CACIF i d'una munió d'entitats de la societat civil i de partits polítics de l'oposició.

La reforma política ha de prioritzar amb el mateix interès i urgència les modificacions constitucionals i legals previstes als APFD, tot i el fracàs del referèndum, en el qual novament el govern Arzú no es situà a l'altura de les circumstàncies. I junt amb la constitució, cal procedir a un munt de canvis legislatius, entre ells i de manera destacada els que atanyen el joc electoral i el dels partits polítics en concret, organismes claus del procés democràtic representatiu, però immersos en un profund desprestigi ciutadà.

Tanmateix, l'element més fonamental de la reforma política l'aporten les forces armades. L'exèrcit s'ha avingut a captar-se com un instrument del govern i ha limitat el seu anterior paper d'amo del govern fins a 1985 i de principal protagonista de l'acció política durant els primers governs civils. Avui l'exèrcit s'ha resituat, si més no formalment, en el paper assignat pels Acords de Pau -defensa de la sobirania i de la integritat territorial del país- i ha procedit a desmantellar instal·lacions i a reduir efectius per a adequar-se a la seva funció en el nou règim. És veritat que hi hagueren resistències inicials i que Arzú tampoc sostingué una política encertada de nomenaments; i també és cert que la implementació dels APFD s'ha executat molt cenyida a la lletra i de forma més quantitativa i lenta que qualitativa, però, amb tot, avui l'exèrcit ni juga a amenaces de cops d'estat ni pretén imposar-se per sobre del govern. La seva preocupació apareix més centrada a poder continuar gaudint de privilegis socioeconòmics i de diferències basades en el seu "esperit de cos", a mantenir l'oblit -i, si de cas, la impunitat- sobre fets passats susceptibles d'encausament judicial, i a seguir detenant unes posicions institucionals modificables, disfuncions democràtiques, la pervivència de les quals depèn del govern civil: titularitat del ministeri de Defensa, absència de control parlamentari sobre el seu pressupost, control militar dels serveis

d'intel·ligència, continuïtat de l'EMP. Avui, en el context d'una nova doctrina militar en consonància amb un estat de dret (lentament elaborada) les forces armades busquen nous escenaris d'actuació mitjançant la funció policial de l'exèrcit i la lluita contra el món de la droga,... Però defuig intromissions al govern en la forma d'un cop d'estat, i no pretén influir en els aspectes civils del govern.

6.3.1.- La justícia i la impunitat

Els linxaments, com ja hem vist, vulneren el respecte degut als drets humans i incideixen també en el sistema judicial del mal funcionament del qual són una de les causes i una de les conseqüències, i expressió del manteniment de la impunitat. Tanmateix, la reforma a fons de la Justícia per a un sistema democràtic a Guatemala que enforteixi l'estat de dret i consolidi la democràcia, o per tal que sigui capaç de "*resolver con eficacia y legitimidad los conflictos sociales y controlar el ejercicio del poder*"⁹³⁷ ve continguda en diversos Acords de Pau: l'Acord global sobre drets humans, l'Acord indígena, l'Acord sobre enfortiment i l'Acord sobre reforma constitucional i règim electoral. Tots ells contenen compromisos per a la reforma del sistema judicial que, de fet, signifiquen crear-ne un de nou, vital per a la consolidació democràtica i absolutament necessari per a la independència del poder judicial, garantia de l'estat de dret, dels drets humans i dels drets dels ciutadans en general, de la legalitat i del seu control.

Teòricament, la independència de la Justícia es troba garantida a Guatemala per la Constitució (art.203), per la llei de l'OJ (art.57) i pel Codi Processal Penal (art.7), i també pels instruments internacionals ratificats sobre Drets Humans (la Declaració Universal, el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics i la Convenció Americana sobre Drets Humans). Però la politització de l'OJ, el sistema de nomenament dels magistrats de la CSJ i de la Cort d'Apel·lacions, la dependència dels jutges "inferiors" en relació als seus "superiors" de la CSJ, l'arbitrarietat dels nomenaments, la temporalitat i per tant la

⁹³⁷ .- MINUGUA: Funcionamiento del sistema de Justicia. Suplemento al décimo Informe sobre Derechos Humanos de la Misión de Verificación de las Naciones Unidas en Guatemala. 2000. Num. 1.

inestabilitat en els càrrecs, la manca de normativa per a la carrera judicial,⁹³⁸ l'absència de normes fixes en el règim disciplinari, la manca de recursos materials, les intimidacions, amenaces, atemptats i les pràctiques d'obstruccióisme des d'altres instàncies, han estat impeding l'existència d'un autèntic poder judicial independent.

El compliment del principi de legalitat, la submissió del poder al dret, el respecte als drets humans i de cada ciutadà impliquen que la Justícia es constitueixi com un poder independent legítim i estructurat segons les seves pròpies normes en les seves pròpies instàncies jeràrquiques i de conformitat a la normativa constitucional i legal. Esclar que *“a los poderes fácticos no les interesa fortalecer este tipo de control ni someterse a él”*.⁹³⁹ De fet, sempre n'han estat per sobre i secularment l'han utilitzat al seu servei. Històricament i fins ara mateix *“quienes ejercieron el poder no necesitaron, en rigor, un sistema que proveyera una justicia eficiente y segura en la solución de conflictos sociales; por el contrario, se prefirió recurrir a la fuerza, ejercida por quien, a su turno, detentare el poder económico, político o militar”*.⁹⁴⁰

Recurs a la força per part d'una Justícia cara, sense transparència (*“cajas negras en manos de iniciados”*), sense prou recursos materials (amb instal·lacions mal dotades) ni humans (insuficients, mal preparats i poc capacitats), lenta i ineficient, corrupta,⁹⁴¹ sotmesa a intimidacions, desestructurada i sense coordinació amb el MP i la PNC,⁹⁴² insensible als fets seculars de violència des del poder, al servei d'aquest poder contra els ciutadans, utilitzada per les elits contra la majoria i pels ladins contra els maies,⁹⁴³

⁹³⁸ .- Carrera reconeguda a l'art. 209 de la Constitució.

⁹³⁹ .- FUNDACION MYRNA MACK: Hechos que afectan la independencia judicial y la administración de Justicia en Guatemala: amenazas, intimidaciones y atentados contra jueces, fiscales y abogados. Correcció i edició final, Alejandro Sánchez i Ramón Enrique Recinos. Guatemala, 1999. P. 6.

⁹⁴⁰ .- Betancur (1998): 133.

⁹⁴¹ .- *“40.000 casos estancados a finales de 1999”*. Prensa Libre, 15 de desembre de 1999. Lentitud i corrupció admeses pel mateix president de l'OJ, Óscar Najarro Ponce, i que motivaren que Alianza contra la Impunidad (AI) sol·licités un relator específic de les NNUU. Prensa Libre, 23 de març de 1999. La CSJ va haver d'investigar denúncies per corrupció als Jutjats de Pau, d'Instància i de Sentència d'Izábál, Escuintla, Petén, Jalapa *“y otros lugares”*. Prensa Libre, 11 de gener de 2000. Segons la *Junta Disciplinaria del OJ*, des d'agost de 2000 fins a juliol de 2001 *“existen alrededor de mil quinientas denuncias contra varios jueces”*. Prensa Libre, 7 de juliol de 2001. Tancat aquest treball el 31 de juliol de 2001, la CSJ va cessar quatre Jutges de Pau d'Escuintla a causa de nombroses irregularitats, i entre ells, alguns per haver afavorit reus fugats de la presó d'Alta Seguretat. Prensa Libre, 30 d'agost de 2001.

⁹⁴² .- Com a mostra, el fiscal del MP d'Izábál, Danilo Rodi, *“presentó antejuicio contra todos los jueces de esa región, a quienes señaló de anomalías en el trámite de expediente, pero también los jueces se quejaron del representante del MP”*. Prensa Libre, 22 de gener de 2000.

⁹⁴³ .- *“Nunca hay justicia para la gente indígena”*, en expressió d'un centenar d'indígenes que protestaren per la detenció sense motiu de dues noies maies (18 d'abril de 1996), posteriorment insultades al Jutjat de Pau de San Ildefonso Ixtahuacán i agredides pels mateixos funcionaris judicials. Cinquè Informe. Suplement. Cas 65, Nums. 197-200.

defensora de una total impunitat. L'any 1983 Ríos Montt creà els Tribunals de fur especial amb "*jueces sin rostro y sin nombre*" al servei de la contrainsurgència mentre funcionava el "*cordón telefónico*" que connectava el govern amb la CSJ. Igual de pertorbadora i antidemocràtica va ser l'actitud de la CSJ durant el *serranazo*: la *Corte de Rodil* no dubtà a sotmetre's a les demandes del Ministeri de Defensa i de diversos generals, refusà l'exigència de renúncia dels seus membres formulada per l'*Asociación de Jueces y Magistrados*, i expedientà el president d'aquesta Associació, el jutge Luis Alberto Mazariegos. I en el dia a dia "*los datos oficiales no mienten: la mayoría de condenas son contra personas de escasos recursos... agricultores, jornaleros, chóferes, indígenas,... el 74 % de las sentencias*".⁹⁴⁴

Durant els governs civils alguna cosa havia començat a canviar, encara que parcialment i lentament, amb el nou Codi Processal Penal (D. 51-92) vigent des de l'1 de juliol de 1994, però sense cap altre avenç ni tan sols els anunciats nous Codi Penal i Codi Penitenciari, que no passaren de proclama. Tanmateix, el Codi Processal Penal introduí canvis importants, ja que separà les funcions dels fiscals de les dels jutges i aportà publicitat, oralitat i transparència als processos i es reforçà l'assistència jurídica amb el servei públic de Defensa Penal.

La resistència a la modernització de la Justícia no va poder evitar els compromisos del govern en els APFD per a la reforma judicial amb la proposta de modificacions a la Constitució,⁹⁴⁵ per a les quals va ser creada la CFJ (A.G.221-97), integrada per dotze persones a títol personal, que inicià les seves funcions el març de 1997.⁹⁴⁶ També fou constituït el *Consejo Nacional contra el crimen y la delincuencia*.⁹⁴⁷

Els APFD recollien la necessitat de satisfer les mancances i les disfuncionalitats citades, i per tant l'objectiu consistia a elaborar en el termini de sis mesos un Informe i un conjunt de recomanacions sobre modernització, accés i agilització de la Justícia i la capacitat professional. La Comissió també es pronuncià sobre seguretat i justícia i

⁹⁴⁴ .- Prensa Libre, 9 de desembre de 1999.

⁹⁴⁵ .- L'any 1994 varen ser modificats els arts. 214, 215, 216 i 222 de la Constitució per incrementar el nombre de magistrats de la CSJ (de 9 a 13) i suprimir-ne els suplents, establir una periodicitat de 5 anys per als membres de la CSJ i determinar els nomenaments per elecció del Congrés, prèvia selecció dels candidats per una Comissió de Postulació.

⁹⁴⁶ .- Els integrants eren 4 magistrats de l'OJ, un funcionari del MP, el director de la PN, els degans de les facultats de Dret de les Universitats San Carlos i Rafael Landívar, un expresident del Col·legi d'Advocats, un assessor jurídic del sector empresarial, un advocat indígena i una dirigent d'una ONG. Primer Informe. Num. 41.

sobre un ampli ventall de qüestions que s'anaven arrossegant any rere any, com corrupció, intimidacions, empara contra resolucions judicials, violència social, delinqüència, sistema penitenciari i facultats de Dret. L'Informe final, d'abril de 1998, titulat *Una nueva Justicia para la paz*, conté el conjunt de recomanacions de reformes constitucionals, legals i administratives.⁹⁴⁸

La Comissió va elaborar un text amb 25 temes a concretar-ne i a substanciar-ne pel govern o pel legislatiu "*los contenidos materiales*" sobre la CSJ (caràcter jurisdiccional i composició), l'OJ (funció i administració), el Consell encarregat de nomenar els jutges i els magistrats i la funció disciplinària, la carrera judicial (ja recollida a l'art.209 de la Constitució),⁹⁴⁹ la carrera del servei civil (auxiliar),⁹⁵⁰ el caràcter pluricultural, multiètnic i multilingüe del país i l'accés a la justícia en la pròpia llengua i amb independència de la situació econòmica particular, el dret consuetudinari indígena i la seva aplicació amb salvaguarda de la Constitució i dels tractats internacionals, la garantia d'una Justícia imparcial, raonada, ràpida i complida, amb separació del fur militar limitat exclusivament a delictes militars, els pressupostos del MP i de l'OJ, i l'establiment de la nova PNC única al territori.

Així doncs, la Comissió recollia tota la problemàtica del sistema judicial, les deficiències i les disfuncions amb els problemes de la corrupció i de la impunitat. I és en relació a aquests dos aspectes -els més blasmats des de MINUGUA: "*la impunidad sigue constituyendo el más serio obstáculo para la vigencia de los derechos humanos*"⁹⁵¹ - que cal posar més èmfasi perquè constitueixen les pitjors lacres del sistema.

Amb tot, és bo de tenir present que les modificacions de la CFJ sobrepassaren àmpliament el nombre d'articles constitucionals previstos de ser modificats pels APFD; i

⁹⁴⁷ .- Integrat per representants del Congrés, de l'OJ, de la CC, junt amb els ministres de Defensa i de Governació, el Procurador General de la Nació i el Cap del MP. Prens Libre, 9 d'abril de 1999.

⁹⁴⁸ .- COMISION DE FORTALECIMIENTO DE LA JUSTICIA: Una nueva Justicia para la paz. Informe final de la Comisión de Fortalecimiento de la Justicia. 1998. Havia estat precedit per un primer Informe y recomendaciones sobre reformas constitucionales referidas a la Administración de Justicia, d'agost de 1997.

⁹⁴⁹ .- La carrera judicial va ser aprovada pel Congrés, D. 41-99. Segons José Quesada Fernández, president de la CSJ, "*se apoyará en cuatro órganos: el Consejo de la carrera judicial (per a l'administració de la carrera), la Junta de Disciplina Judicial (per a les funcions disciplinàries, excepte destitucions), les Comissions de Postulació, i la Unitat de Capacitació Institucional (per a planificar i facilitar la formació tècnica dels jutges)*". Prens Libre, 3 de novembre de 1999. La Junta de Disciplina va ser constituïda el 21 d'agost de 2000. Prens Libre, 22 d'agost de 2000.

⁹⁵⁰ .- Va entrar en vigència el 14 de gener de 2000.

⁹⁵¹ .- Cinquè Informe. Num. 55. Es tracta d'una consideració repetida per la Missió de l'ONU en els seus diversos Informes.

que a les propostes de la CFJ se sumaren altres aportacions, entre elles les de la *Comisión Nacional Permanente sobre reformas constitucionales de los pueblos indígenas (CNP-Reformas Constitucionales)*, la de la *Comisión de modernización del OJ*, la de la CSJ i la de la *Fundación Myrna Mack*.⁹⁵² Propostes coincidents, amb algunes diferències específiques.

Del seu conjunt, de la consideració d'altres organismes, de les dels partits polítics, i les resultants del debat al Congrés, en sortí la proposta de modificar 18 articles de la Constitució (1, 66, 70, 157, del 203 al 210, del 213 al 217, 219, 222 i 251) i propostes de canvis legislatius sobre la carrera judicial, el sistema públic de defensa penal, la dotació de més pressupost a l'OJ i al MP i a la Defensa Penal i sobre les carreres fiscal i policial. Paral·lelament veieren la llum propostes de reformes de la Justícia des d'altres organismes i entitats, amb aportació de documentació o mitjançant audiències; i des del propi sector Justícia va ser creada, pel setembre de 1997, la *Instancia Coordinadora de la modernización del sector Justicia*.⁹⁵³

MINUGUA hi realitzà -i hi segueix efectuant-hi- un treball destacable, en concret des de l'*Área de Fortalecimiento del Poder Civil*,⁹⁵⁴ en assessorament de la CFJ i posteriorment de la *Comisión Ad Hoc*, que la va substituir, de la *Comisión de modernización* de l'OJ, i de la *Comisión Nacional para el Seguimiento y Apoyo al Fortalecimiento de la Justicia* (creada el 5 de gener de 2000).⁹⁵⁵ També està contribuint a l'enfortiment democràtic del MP (Manual del fiscal, carrera fiscal, sistema disciplinari,...), del servei públic de Defensa Penal (administrat per l'*Instituto de Defensa Pública Penal*, creat pel Congrés al desembre de 1997 per D.129-97). També propicià MINUGUA altres iniciatives com el

⁹⁵² .- Propostes presentades, la de la CNP pel juliol de 1997 amb el títol *Propuestas sobre reformas constitucionales de los pueblos indígenas*, la de l'OJ amb el de *Plan de modernización del OJ 1997-2002*, d'agost de 1997, i la de la Fundación Myrna Mack, també de 1997, amb el títol *Reformas constitucionales: modernización y democratización de la Administración de Justicia*.

⁹⁵³ .- Segons Astrid Lemus, secretària d'aquesta Instància, "*la mala calidad del trabajo se refleja en resoluciones deficientes... incide en la falta de credibilidad*". Declaracions conjuntes amb Luis Pásara, representant de la Missió de les NNUU. Prensa Libre, 15 d'abril de 1999. Altres organismes de la societat civil varen ser: *Comisión Nacional Permanente sobre el Derecho Indígena (CNP-Derecho Indígena)*, *Instituto de Estudios Comparados en Ciencias Penales de Guatemala (ICCPG)*, *Familiares y Amigos contrala Delincuencia y el Secuestro (FADS)*, *Madres Angustiadas (MA)*, *Comisión Nacional por los Derechos Humanos de Guatemala (CONADEHGUA)*, *Centro para la Acción Legal en Derechos Humanos (CALDH)*, *Coordinadora de Acciones Legales para la Mujer (COALM)*, *Oficina Nacional de la Mujer (ONAM)*, *ODHA*. WOLA: La reforma judicial en Guatemala, 1997-1998: una guía básica sobre los problemas, procesos y actores. Guatemala, maig de 1998. *Passim*.

⁹⁵⁴ .- Durant molt de temps dirigida pel catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona, Dr. Jesús M. Rodés.

⁹⁵⁵ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 59. Onzè Informe. Num. 67.

projecte pilot *Justicia y Pluralismo lingüístico*, o el *Proyecto Justicia y Multiculturalidad*, i col·laborà en la reforma del sistema penitenciari.

Junt amb FONAPAZ va crear el *Centro de administración de justicia de Nebaj* (1996), iniciativa pilot amb continuïtat a Quetzaltenango, San Marcos i Totonicapán. Per la seva part, l'OJ establí 102 nous jutjats i 35 intèrprets, i sengles centres-pilots de mediació i conciliació a Guatemala-ciutat, Zacapa i Quetzaltenango, 10 fiscals sota el règim de la reforma de 1998,⁹⁵⁶ i 5 Jutjats de Pau Comunitaris, experimentals, és a dir, amb competències més àmplies, com les de “*celebrar audiencias de conciliación y aprobar acuerdos entre las partes en los casos de delitos de acción privada y de acción pública dependientes de instancia particular*” i per resoldre “*con arreglo a los usos y costumbres, la equidad y los principios generales del Derecho*” i aplicar “*el criterio de oportunidad*”. Jutjats que han contribuït positivament a facilitar l'accés a la Justícia en el nivell territorial i lingüístic amb “*un uso creciente de los Juzgados de Paz Comunitarios*” per part de la població indígena, fins al punt que els propis Jutjats han autoampliat les seves competències inicials per entrar a considerar conflictes diversos, locals i familiars, com límits de finques, deutes, afers de família, adulteri, concubinat, bruixeria, desobediència a les autoritats de la comunitat local. L'ampliació del principi d'oportunitat en delictes que no el justifiquen pot contribuir a una vulneració dels drets humans i dels drets constitucionals i generar una nova modalitat d'impunitat, que també pot ser provocada mitjançant les viciades pràctiques habituals del personal auxiliar, de formació procedent d'altres èpoques i no reciclat.⁹⁵⁷

L'atenció que el sistema de Justícia a Guatemala va despertar tant als APFD i, doncs, per part de MINUGUA i altres organismes de l'ONU, com per part dels països donants i cooperants, i en organismes nacionals i internacionals de la societat civil, respon a la convicció que sense un funcionament correcte de la Justícia no és possible l'estat de dret ni la consolidació de la democràcia ni una societat ordenada. Sense justícia continuen la corrupció, els desequilibris socioeconòmics, les desigualtats davant la llei, la vulneració dels drets humans, la impunitat. I al costat de la impunitat, que la protegeix, la violència i la inseguretat ciutadana amb “*altos índices de criminalidad*”

⁹⁵⁶ .- Novè Informe. Num. 7.

⁹⁵⁷ .- Onzè Informe. Suplement. Nums. 63, 66, 70 i 71. Els cinc Jutjats de Pau Comunitaris estan instal·lats a San Andrés Semetabaj, Sololá; San Rafael Petzal, Huehuetenango; San Luis, Petén; Santa María Chiquimula, Totonicapán; i San Miguel Ixtahuacán, San Marcos. Num. 64.

especialmente cuando se trata de la impunidad de los poderosos".⁹⁵⁸

Injustícia, impunitat, inseguretats, corrupció, sempre denunciades en tots els Informes de MINUGUA, causen estralls en la convivència social i en l'estabilitat política, en l'economia i en la qualitat de vida. L'absolució de Cándido Noriega, exCM, acusat de 155 delictes, constitueix la increïble evidència de la presència de la impunitat -en expressió de Luis Xep, de COPMAGUA, o -segons Mario Polanco, del GAM- exemple de "*mala administración, poco profesionalismo y falta de independencia del OJ.*"⁹⁵⁹ Va ser igualment escandalosa l'absolució en apel·lació dels acusats per l'assassinat del dirigent polític Jorge Carpio Nicolle, després d'un procés de més de 6 anys ple d'obstacles, amenaces i onze renúncies dels fiscals.⁹⁶⁰ És encara més famós i paradigmàtic el cas de Myrna Mack: "*Probó por primera vez la participación de agentes del Estado en la realización de violaciones a los derechos humanos, específicamente la participación directa de un miembro del Ejército de Guatemala. Evidenció la forma de actuar ilegal de los servicios de inteligencia. Evidenció la utilización de toda la estructura militar con la finalidad de evitar que se investigue y sancione a sus miembros o a otras fuerzas de seguridad civiles y/o castrenses. Considerado como el primer proceso judicial en el ámbito guatemalteco, en el cual se está procesando a altos oficiales del Ejército discutiéndose la autoría intelectual de tales hechos*".⁹⁶¹ És veritat, però deu anys després (1990) el crim encara seguia impune.

Tanmateix, el més cèlebre, i igualment paradigmàtic, dels casos d'impunitat judicial va ser el de Mr. Juan Gerardi Conedera, seguit per tot un reguitzell d'amenaces i d'intimidacions contra fiscals, jutges, testimonis, persones vinculades a ODHA (des del bisbe Mr. Mario Ríos Montt fins al director Ronal Ochaeta) i mitjans de comunicació, amb l'ús i abús de tota la bateria possible de recursos amb l'única finalitat de retardar el procés judicial i amb el complement d'obstruccions i falsificació de proves i propostes de falses declaracions que poden arribar a esquitxar el germà de

⁹⁵⁸ .- BOVINO, A. i RAMÍREZ, W.: *Peña de muerte*. Fundación Myrna Mack. Guatemala, 1998. P. 5. Guatemala és el segon país més violent i insegur de l'Amèrica Llatina, després de El Salvador. Betancur (1998): 147.

⁹⁵⁹ .- Prensa Libre, 17 d'abril de 1999. Finalment fou condemnat, el 12 de novembre, en el tercer judici, pel Tribunal de Sentència de Totoncapán a 220 anys de presó, reconegut culpable de 6 assassinats i 2 homicidis. Prensa Libre, 13 de novembre de 1999.

⁹⁶⁰ .- Prensa Libre, 29 d'abril de 1999.

⁹⁶¹ .- Fundación Myrna Mack (2000): 25.

l'expresident Arzú.⁹⁶² Existeix un “*muro de la impunidad*” en casos com el de Gerardi o del diputat Klee Orellana que “*están pasando a formar parte ya de la innumerable lista de hechos que no han sido esclarecidos*”,⁹⁶³ si bé en el cas Gerardi ja hi ha hagut sentència condemnatòria en primera instància el 8 de juny de 2001.⁹⁶⁴

No pot negar-se que s'ha avançat en el conjunt del sistema judicial, s'ha aprovat nova legislació (Codi Processal Penal, Llei del servei públic de Defensa Penal, Llei de la Carrera Judicial, Llei del Servei Civil de l'OJ, nou Codi d'ètica de l'OJ),⁹⁶⁵ existeix una millor -i encara insuficient- coordinació entre OJ, MP, PNC i Ministeri de Governació, el nombre de jutjats s'ha incrementat,⁹⁶⁶ els jutges es caracteritzen per una creixent professionalització i capacitació, però lluny del nivell i de la qualitat requerides (com palesava l'estudi realitzat sobre 500 sentències per l'*Escuela de Estudios Judiciales* i MINUGUA, durant 1999),⁹⁶⁷ també el personal auxiliar i administratiu, les defensories civil i penal han estat reforçades però segueixen amb una “*insuficiente comunicación... con los reos*”,⁹⁶⁸ s'està aplicant territorialment el dret consuetudinari maia i existeixen nous jutjats-pilots en localitats de predomini indígena.

Però es mantenen encara una presència militar dissimulada en agències d'intel·ligència, una remilitarització de la PNC amb la incorporació no prevista als APFD (o no prevista en un nombre tan alt) de personal militar, de l'EMDN i de la vella PN, una nova activitat de l'exèrcit en funcions policials (de suport i liderat sobre la PNC) autoritzada pel govern

⁹⁶² .- Prensa Libre, 26 d'abril de 2001: “*Si yo decía que el Ejército y el Gobierno no tenían que ver en la muerte de Gerardi, liberarían al Padre Orantes*”. Declaracions durant el judici per part de Mr. Mario Ríos Montt, bisbe auxiliar de la diòcesi de Guatemala, que va ser objecte d'aquest oferiment. N'indicà l'autor, Antonio Arzú, germà de l'anterior president. Antonio Arzú ho negà.

⁹⁶³ .- PDH (1999): 30. MINUGUA indicava en el Dotzè Informe que la majoria dels casos més greus de violacions de drets humans “*no exhibe avances procesales sustantivos*”; i assenyalava els casos Xamán, Dos Erres, Myrna Mack, Mayra Gutiérrez. Dotzè Informe. Num. 49.

⁹⁶⁴ .- La sentència pel cas Gerardi va ser recorreguda i encara es troba pendent de resolució (maig de 2002), malgrat diverses reclamacions per a accelerar el procés començant per MINUGUA. Pel que fa a l'assassí material de Myrna Mack, Noel de Jesús Beteta, va ser condemnat el 12 de febrer de 1993, no així els presumptes autors intel·lectuals.

⁹⁶⁵ .- El nou Codi ètic entrà en vigència el 29 de març de 2001.

⁹⁶⁶ .- “*Más de 100 nuevas instancias judiciales en el interior*”. Prensa Libre, 7 d'octubre de 1999. És d'esperar que més ben dotades que la de Cubulco, Baja Verapaz, on s'incorporà com a jutgessa de Pau Marta Leticia Polanco Oliva: “*Cuando llegué, no había nada, no contaba con personal ni en donde vivir*”, ni casa ni mobles. Poc després, a Xocoj, va ser segrestada: “*luego de amarrada y golpeada con otras personas, la mantuvieron incomunicada un día y una noche*” per part de familiars d'exPAC condemnats a mort. Prensa Libre, 10 d'octubre de 1999.

⁹⁶⁷ .- Prensa Libre, 15 d'abril de 1999.

⁹⁶⁸ .- Desè Informe. Suplement. Num. 73.

(D. 90-96), pràctiques del passat per part de la PNC,⁹⁶⁹ una persistència de dificultats d'investigació criminal en alguns casos, el paper encara prepotent -i a l'ombra- de l'EMP, "*cabeza responsable de la impunidad... institución (que) prácticamente está por encima del bien y el mal*",⁹⁷⁰ la continuïtat del descontrol d'armament privat i de cossos privats de seguretat,⁹⁷¹ i les amenaces a jutges i fiscals,⁹⁷² i a testimonis. Però sempre l'element més negatiu continua essent la impunitat, atribuïda en general pels ciutadans a "*la debilidad de la ley que permite que se burle y que... incide en la falta de castigo a los criminales*".⁹⁷³

Actualment, doncs, i malgrat les millores, Guatemala viu un període de crisi en el sistema judicial per la irresolució de causes anteriors als APFD de gravíssima vulneració dels drets humans, per la munió d'actes delictius comuns, per la violència i la inseguretat ciutadanes, per la corrupció en els diferents nivells de la institució i per la impunitat que gaudeixen militars i paramilitars⁹⁷⁴ i poderosos delinqüents sigui per la via de la corrupció, de la intimidació o de la influència política. Impunitat que, en qualsevol cas, contribueix a la degradació de la Justícia i a l'increment de la desconfiança per part dels ciutadans. Defectes als quals s'ha de sumar l'escassa modernització del sistema, mal dotat de recursos materials amb personal poc qualificat a tots els nivells, i amb un funcionament rutinari, tradicional i desmotivat.

De manera que la impunitat és, segons els casos, el resultat d'actituds i deficiències rutinàries en el funcionament de la cadena judicial (en el dia a dia) o sobre tot de la ingerència d'interessos polítics i econòmics externs al MP i a l'OJ.

⁹⁶⁹ .- Sobre les noves relacions exèrcit-PNC, *Cinquè Informe sobre Cronograma*. Num. 77.

⁹⁷⁰ .- PDH (1999): 30. El pes i el poder de l'EMP arriben a tal extrem que en el cas Sas Rompiche les mostres de proves judicials varen ser aportades primer a l'EMP que al fiscal. *Prensa Libre*, 4 de maig de 1999.

⁹⁷¹ .- L'any 1998 existien més de 2 milions d'armes de foc sense registrar. D'agents privats de seguretat, n'hi havia més de 17.000, més que d'efectius de la PNC. *Betancur* (1998): 172 i 173.

⁹⁷² .- Són tan evidents les amenaces materialitzades sobre jutges i fiscals que les companyies d'assegurances es neguen a cobrir l'assegurança de vida i per a despeses mèdiques. *Prensa Libre*, 22 de març de 2000. En el cas Guategate el fiscal retirà els càrrecs contra Efraín Ríos Montt malgrat que la seva signatura consta en el document que modificava fraudulentament el text de la llei.

⁹⁷³ .- *Zepeda* (1999): 503.

⁹⁷⁴ .- La sentència sobre la massacre de Xamán, Chisec, Alta Verapaz, és demostrativa: l'any 1995 una patrulla militar matà 11 camperols desarmats, entre ells 2 menors d'edat, i en ferí 27. La sentència en Tribunal d'Apel·lació condemnà només 10 soldats a 12 anys per homicidi simple, i en deixà 15 en llibertat, entre ells el subnint que manava la patrulla. *Prensa Libre*, 7 de desembre de 1999. Organitzacions pro-drets humans qualificaren la sentència "*de racista e impune*" i la volien denunciar a la *Corte Interamericana de Derechos Humanos*. *Prensa Libre*, 8 i 9 de desembre de 1999. El fiscal, Alejandro Muñoz, va ser ascendit a Supervisor General del MP, "*premio por no haber hecho nada en el caso Xamán*," segons membres de la *Fundación Rigoberta Menchú*. *Prensa Libre*, 6 de gener de 2000.

En una enquesta promoguda, l'any 1997, per la *Fundación Myrna Mack* a 116 persones, dones, homes, líders i dirigents polítics, econòmics, laborals, populars, religiosos,⁹⁷⁵ el 40 % consideraven que els jutges no apliquen correctament la llei i un 43 % que eren entre força i molt corruptes. Amb tot, la corrupció quedava per sota de la ineficàcia dels administradors de justícia com a causes de les dificultats de la Justícia per als ciutadans. Una segona enquesta, un mes després, a 150 professionals del dret també destacava la falta de personal capacitats i la lentitud en els tràmits i en les decisions; igualment un 70 % creia que la Justícia o no era gens independent o n'era ben poc, i un 84 % considerava que, en matèria penal, era entre molt (58 %) i força (26 %) corrupta, i pràcticament un 89 % assegurava que s'hi donaven moltes (40 %) o bastants (48'7 %) irregularitats.

Per al bon funcionament de la Justícia a Guatemala és essencial, com assenyala MINUGUA,⁹⁷⁶ el treball dels fiscals perquè és a partir de les seves investigacions i les seves acusacions que actuen els altres actors del procés: els acusats, les víctimes, els defensors, els testimonis, els jutges i també el personal auxiliar. De l'estudi sobre 72 acusacions (entre els anys 1977-1999), realitzat per MINUGUA, apareixen deficiències i limitacions en totes les fases del procés: falta d'iniciativa en la recerca de proves, descoordinació amb la PNC, confusió en la descripció dels fets, manca de raonaments en la tipificació del delictes, confusió entre els fets i els preceptes legals aplicables, falta de raonament de la prova en què es basa l'acusació, incapacitat d'acreditació de la imputació i de la pena sol·licitada, investigació orientada a fets irrelevants, pobresa argumental i sense referències jurisprudencials i doctrinals,... "*El saldo resultante en estos casos es de impunidad*".⁹⁷⁷ S'ha intentat reforçar el MP amb la reestructuració prevista al *Programa de reorganización de los Fiscales Distritales y Municipales* i va crear-se la Fiscalia contra la Corrupció.⁹⁷⁸

Aquesta impunitat és encara més flagrant en els delictes sobre violència contra la dona, tant per violència intrafamiliar com per violacions sexuals; en el primer cas perquè per part de la PNC, del PM i de l'OJ es tendeix a inculpar-ne la pròpia dona, a responsabilitzar-la'n, o a considerar-ho qüestió de l'esfera familiar, de la vida privada, i

⁹⁷⁵ .- FUNDACIÓN MYRNA MACK: *Corrupción en la administración de Justicia-Anexos*. Correcció i edició Ramón Enrique Recinos. Guatemala, 1998. *Passim*.

⁹⁷⁶ .- *Desè Informe. Suplement. Funcionamiento del Sistema de Justicia*.

⁹⁷⁷ .- *Ibidem*. Num. 12.

⁹⁷⁸ .- *Cinquè Informe*. Num. 62.

en el segon per les deficiències i manca de tractament expeditiu de les denúncies, dels exàmens mèdics, predisposició a acusar-ne la dona, discriminació si és indígena, deficiències en la investigació i sanció si les víctimes són menors d'edat, malgrat la seva major vulnerabilitat.⁹⁷⁹

És igualment rellevant la funció central dels jutges. Ja hem notat les característiques, en general defectuoses, d'aquests alts administradors de la justícia a Guatemala, que, segons una enquesta de la *Fundación Myrna Mack*, coincideixen en la percepció dels estudis elaborats per MINUGUA: poca capacitació i formació professional insuficient, accés per amistat i influència, abús de legalismes i de formulismes incomprensibles,⁹⁸⁰ passivitat, pes de la jerarquia, abandó de les seves responsabilitats en els funcionaris auxiliars, escassa argumentació jurídica fonamentada per a la sentència.

Aquest perfil de jutges i de magistrats ha estat millorat amb la provisió per concurs, i després d'un curs a l'*Escuela Superior de Estudios Judiciales*, d'una nova tongada formada per 35 homes i 34 dones, equivalent a una quarta part dels jutges en actiu,⁹⁸¹ més preparats, més conscients del seu rol social, amb voluntat reformista de les pràctiques ineficients i dels mals usos rutinaris.

També destacava MINUGUA el paper fonamental a Guatemala dels defensors públics atesa la situació de pobresa de la majoria de la població.⁹⁸² En ressaltava sobretot la passivitat del defensor públic poc profund en la investigació dels fets, amb manca de contactes amb els seus defensats, poc capaç a qüestionar el plantejament del fiscal, escassament disposat ni a apel·lar la decisió judicial de presó preventiva (en general no motivada) ni a saber atendre el degut respecte a les garanties constitucionals dels acusats, i poc actiu en el debat, en el qual enlloc d'aportar proves de defensa, limita la seva intervenció a intentar rebatre les de l'acusació però amb prou feines refuta ni el fiscal ni els testimonis de càrrec. La situació s'agreuja encara més per als acusats que no parlen castellà, atesa la insuficiència d'intèrprets disponibles.

Pel que fa als serveis penitenciaris, la Missió de les Nacions Unides ha estat

⁹⁷⁹ .- Rodi Alvarado, víctima de constants maltractaments per part del seu marit, va aconseguir de fugir als EUA sense papers. Descoberta, obtingué l'autorització de la secretària de Justícia, Janet Reno, de romandre-hi legalment a causa de la seva vulnerabilitat en cas de retorn a Guatemala. *El País*, 15 d'abril de 2001. P. 24.

⁹⁸⁰ .- Desè Informe. Suplement. Funcionamiento del Sistema de Justicia. Cit. Num. 75: "*manejo legalista/ritualista*".

⁹⁸¹ .- *Ibidem*. Num. 73.

assenyalant les mancances en la capacitació professional del personal, en infraestructures, en mitjans de seguretat, superpoblació i condicions de vida penoses amb presos sense condemna (més del 60 %),⁹⁸³ i per pràctiques de corrupció i d'impunitat evidents davant el tractament a alguns dels reus i per la facilitat i la complicitat en les fugues de diversos delinqüents.⁹⁸⁴

Dels treballs d'anàlisi de MINUGUA es desprenen fàcilment la necessitat d'una renovació de l'ensenyament del dret a la Universitat, de l'establiment de millores en el procediment de selecció, capacitació, control i depuració de fiscals i de defensors públics, la urgència de reciclatge i de renovació del personal auxiliar, i, a més, en el cas dels defensors la conveniència de relació i contacte amb els detinguts, i en general cal també una major presència d'intèrprets lingüístics. Quant als jutges, cal garantir-ne la independència, enfortir la seva capacitació, estimular l'agilitat de la seva acció,⁹⁸⁵ eliminar l'amiguisme, incrementar-ne el nombre, territorialitzar el servei, combatre la corrupció i eliminar la impunitat.

Segons una altra enquesta d'opinió, d'*Acción Ciudadana (AC)*, l'entitat que apareix amb més corrupció és la PNC, i les causes més destacades van des de l'ambigua delimitació entre públic i privat, un ordenament jurídic i sistemes de control ineficients i escassament transparents, autoritarisme, inoperància de les institucions públiques encarregades de prevenir, controlar i sancionar la corrupció. Recull també sous baixos, manca de treball, ambició de diner o de poder, amoralitat, ignorància, mala aplicació de les lleis.⁹⁸⁶

Tornant a les amenaces i intimidacions, també la *Fundación Myrna Mack* va realitzar un

⁹⁸² .- "Dos terceras partes de la población se encuentran en una situación de pobreza que limita su acceso a un derecho tan importante como el derecho a asistencia pública". *Ibidem*. Num. 17.

⁹⁸³ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 63. MINUGUA: La situación penitenciaria en Guatemala. Citat. *Passim*. I Desè Informe. Suplement. Funcionamiento del sistema de Justicia. Capítol IV. Nums. 60 i ss.

⁹⁸⁴ .- El tracte rebut a la presó d'Antigua per part d'un dels militars condemnats per l'assassinat de Gerardi, o la fuga massiva de la presó d'alta seguretat d'Escuintla (17 de juny de 2001) en són exemples indiscutibles, que induïren MINUGUA a reiterar "*la urgente necesidad de la transformación y modernización del sistema penitenciario para superar sus carencias*" i per evitar-ne la repetició. MINUGUA: "MINUGUA analiza intención del Gobierno de establecer estado de alarma". 20 de juny de 2001.

⁹⁸⁵ .- Massa citacions tardanes als testimonis que sovint no compareixen, massa tàctiques dilatòries acceptades, i massa retards en la incorporació o integració de jutges i magistrats en la composició dels tribunals. En definitiva, excés de lentitud i de dessídia. Desè Informe. Suplement. Funcionamiento del Sistema de Justicia. Num. 75.

⁹⁸⁶ .- *Prensa Libre*, 11 d'abril de 1999.

estudi⁹⁸⁷ de 15 casos denunciats en els mitjans de comunicació entre setembre de 1996 i juliol de 1999. Una xifra de denúncies escandalosament gran. En el 30 % dels casos les amenaces anaren dirigides als fiscals⁹⁸⁸ i en un 19 % a jutges i magistrats, fins i tot sofrien intimidacions els familiars directes dels agents judicials. La majoria de les denúncies, 32 %, eren anònimes, però en un 30 % podien atribuir-se a membres de la PNC, de l'exèrcit i exPAC,⁹⁸⁹ i en un 21 % al crim organitzat. No sempre les amenaces (65 %) quedaven en això sinó que en ocasions es materialitzaven en atemptats contra les persones (12 %), represàlies, seguiments,... (11 %), que en general (37 %) atenyien delictes comuns, però en un grau també elevat (34 %) afectaven processos a policies, militars, exPAC, derivats -sembla- de la situació de reducció d'efectius produïda al final de l'enfrontament armat i l'aprovació dels APFD. Possibilitat ja recollida per MINUGUA.⁹⁹⁰ L'objectiu perseguit sempre apunta a la impunitat dels acusats mitjançant la influència sobre fiscals i jutges amenaçats o subornats, que alenteixen o obstaculitzen la investigació, renunciem al càrrec, són traslladats, obtenen permisos forçats o s'exilien.⁹⁹¹ Amenaces, intimidacions o suborns que també afecten altres agents judicials, auxiliars, oficials o els testimonis. El cas Gerardi n'és un exemple perfecte.

Tanmateix, la justícia ha millorat a Guatemala a partir dels APFD: *"es el (sistema) que más ha cambiado estructuralmente, con mucha lentitud, pero es una de las instituciones que más apertura ha tenido y la que ha involucrado mayor participación social"*.⁹⁹² S'han mantingut els defectes ja coneguts, però també les millores citades, en un procés positiu recollit a l'Onzè Informe de MINUGUA tant pel que fa a la creació i aprovació de Comissions, instàncies, plans, programes i nova legislació, com per l'augment de la

⁹⁸⁷ .- Fundació Myrna Mack (1999): 21.

⁹⁸⁸ .- No és estrany que els fiscals sol·licitin protecció per a ells i per als testimonis, i el mateix tracte (seguretat, sous,...) per a tots. Prens Libre, 10 d'abril de 1999.

⁹⁸⁹ .- *Desè Informe. Suplement. Funcionamiento del Sistema de Justicia*. P. 28, nota. S'hi citen algunes bandes formades per desmobilitzats, com *Agosto Negro, Valle del Sol, AR 15, El Canguro*, i especialment el cas Moreno Molino, la banda del qual incorporava exagents de les forces de seguretat i agents en actiu. Pel que fa als assassinats a agents de la Justícia, només (!) foren 7 casos: 4 jutges, 1 fiscal, 1 auxiliar, i advocat. *Ibidem*. P. 29.

⁹⁹⁰ .- Informe de març de 1999. P. 20.

⁹⁹¹ .- El fiscal de Delitos Especiales, Fernando Mendizábal de la Riva, va anunciar la seva renúncia el 3 de gener de 2000: *"abandonaría el cargo y dejaría el país si llegaba Alfonso Portillo al poder, pues su seguridad e integridad estarían en peligro... en base a los señalamientos que formuló en contra del gobernante electo y del general Efraín Ríos Montt durante el proceso que llevó contra el supuesto capo del contrabando Alfredo Moreno Molina"*. Prens Libre, 4 de gener de 2000.

⁹⁹² .- Declaracions d'Helen Mack. Fundación Myrna Mack (2000): 17-20.

despesa pública en el sistema judicial com en els mitjans per acostar la justícia als pobles indígenes.⁹⁹³ Fins i tot el judici pel Cas Gerardi acabà en condemnes en primera instància, que avalen l'acció de govern de Portillo més decidida que la d'Arzú en el procés de democratització del país.

6.3.1.1.- El cas Gerardi, prototípic

El procés judicial per escatir l'assassinat de Mr. Juan Gerardi Conedera, antic bisbe de Verapaz i del Quiché, forçat a l'exili amb part dels seus capellans i feligresos durant l'enfrontament armat,⁹⁹⁴ i posteriorment bisbe auxiliar de la diòcesi de Guatemala, constitueix probablement el cas més representatiu del mal funcionament de la Justícia i de la pervivència de tots els seus vicis i defectes a Guatemala. No és, ni de bon tros, l'únic, i n'hi ha altres de molt famosos -Cándido Noriega, Myrna Mack, Jorge Rafael Carpio Nicolle, Mario Alioto López Sánchez, la massacre de Dos Erres, la de Xamán, la del capellà belga Alfonso Stessel, la del pastor evangèlic Manuel Saquic- amb un llarg etcètera. Possiblement, el cas Gerardi conté tots els components d'un crim polític brutal que evidencià una clara implicació de l'EMP, amb una justícia lenta, ineficaç, influenciable i corrupta, en la qual segueixen prevalent les pràctiques de la impunitat: *“el tipo de crimen político que se suponía había terminado para siempre con la firma de la paz”*.⁹⁹⁵

Però aquest crim posà de manifest un altre fenomen: l'escassa voluntat del PAN i del govern d'implicar-se a fons en el compliment dels Acords de Pau tant en la lletra com en l'esperit: el temor a la defensa de la democràcia, la por a enfrontar-se als seus propis agents antidemocràtics. *“El gobierno no reaccionó como debía, sino sólo de forma confusa, titubeante, encubridora, ante un crimen que constituía el mayor ataque ofensivo contra al propio gobierno y su política de reforma de las instituciones del Estado, y contra la aplicación de los Acuerdos de Paz. Favoreció la impunidad de los actores de la teóricamente contrainsurgencia y amedrentó a los defensores de los*

⁹⁹³ .- Onzè Informe. Nums. 67 i 68.

⁹⁹⁴ .- Després de l'assassinat de capellans i catequistes a la diòcesi del Quiché, calgué tancar-la (1980) i els qui pogueren exiliar-se crearen la *Iglesia de Guatemala en el exilio*. ODHA (1998): *Passim*. També Catholic Institute for International Relations, London (1985): 638 i ss.

⁹⁹⁵ .- Jonas (2000): 281.

derechos humanos”.⁹⁹⁶

Els components són:

- .- l’historial personal de Mr. Gerardi en defensa de la promoció social dels indígenes (també en les diòcesis de Verapaz i del Quiché), dels drets humans en general i específicament dels drets humans dels indígenes;
- .- l’impuls a l’Informe REMHI *Guatemala: Nunca más*, que ell havia dirigit;
- .- la presentació pública d’aquest Informe dos dies abans de l’assassinat;
- .- a causa de la trajectòria anterior -que l’havia convertit en “enemic” dels contrainsurgents i de l’exèrcit- el seguiment i la vigilància de què era objecte: control dels seus moviments diaris i escolta de les converses telefòniques;
- .- bestialitat dels criminals: Mr. Gerardi només va poder ser identificat inicialment per l’anell episcopal;⁹⁹⁷
- .- mobilització de grups il·legals i clandestins integrats, ni que fos parcialment, per agents de l’Estat, aparells clandestins il·legals “*enquistados en distintos ámbitos del Estado*”;⁹⁹⁸
- .- connivència i col·laboració d’aquests grups amb bandes delinqüents;
- .- planificació del lloc i del seu entorn, per facilitar la difusió de diverses pistes que apuntessin a motius altres que el polític;
- .- accions per promoure el descrèdit personal de la víctima per a desviar la investigació;
- .- accions per proporcionar altres elements distorsionadors que afavorissin hipòtesis equivocades, com la delinqüència comuna o el crim passional. L’advocat defensor dels militars assenyala la possibilitat de la participació de militars “*igual que la delincuencia común, así como la propia Iglesia*”.⁹⁹⁹ En termes semblants es pronuncià l’advocat del perdulari Vielman;
- .- expansió de rumors per la via dels mitjans de comunicació i a tots els nivells, inclosos els oficials;
- .- aprofitament de les deficiències típiques d’investigació de la PNC i del MP i la descoordinació entre aquestes institucions per a la destrucció de proves en el mateix lloc del crim, per ajudar a ometre diligències de seguretat, de comprovació d’hipòtesis,

⁹⁹⁶ .- Bernardo Arévalo: Entrevista a Guatemala el 6 d’octubre de 2000.

⁹⁹⁷ .- *Ibidem*.

⁹⁹⁸ .- Onzè Informe. Num. 73.

⁹⁹⁹ .- Prensa Libre, 22 d’abril de 2001.

de recerca dels autors intel·lectuals;

.- obstrucció a les investigacions i desviació cap a objectius erronis mitjançant informacions falses o esbiaixades o proves falses i fins i tot suposats culpables;

.- ocultació de proves;

.- desaparició de proves per conculcació de la custòdia: el titular de la SAE anuncià, en prendre possessió del seu càrrec, que “*faltaban los archivos de investigación de casos de alto perfil*” com el de Mr. Gerardi,¹⁰⁰⁰

.- influència sobre el MP amb capacitat per indicar-li orientacions equivocades i la desestimació d’hipòtesis encertades;

.- construcció d’un clima de temor perpetuat amb amenaces i intimidacions constants contra jutges, fiscals, testimonis, periodistes i, en general, gent o entitats interessades en escatir la veritat; amenaces directes, ni que siguin anònimes, o mitjançant persones i mecanismes institucionals, que continuaren després de la sentència;¹⁰⁰¹

.- eliminació física de testimonis;

.- involucració i aquiescència d’instàncies estatals, protecció i encobriment dels grups (EMP, SAE) junt amb la ineficiència (PNC, MP), l’acció pertorbadora (OJ, CSJ, FG), la intimidació (govern) i el desinterès tant en la investigació sobre agents de l’estat com en les accions d’amenaces com en la protecció de testimonis;

.- renúncies de fiscals i jutges, que paralitzen el procés;

.- multitud de recursos amb l’únic objectiu d’obstaculitzar la justícia i l’inici del judici;

.- manifestacions dels governants tot assegurant un judici ràpid;

.- proclames de patriotisme dels detinguts amb acusacions als defensors de les víctimes.

Tanmateix, el judici conclogué el dia 8 de juny de 2001 amb la condemna –per execució extrajudicial- del coronel Byron Disrael Lima Estrada, del seu fill el capità Byron Lima Oliva i de l’especialista de l’exèrcit Obdulio Villanueva, i del còmplice el mossèn Mario Orantes Nájera.¹⁰⁰²

El tribunal considerà que el crim responia a una motivació política de represàlia per l’acció de Mr. Gerardi a favor dels drets humans i de les investigacions per escatir les

¹⁰⁰⁰ .- Onzè Informe. Num. 9. També el del cas Myrna Mack.

¹⁰⁰¹ .- MINUGUA: Pronunciamento de MINUGUA ante sentencia judicial sobre la muerte de Mr. Juan José Gerardi Conedera. 8 de juny de 2001.

¹⁰⁰² .- Fou absolta la majordoma del capellà Orantes, Margarita López, acusada d’encobriment propi.

violacions als drets humans que culminaren en la publicació de *Guatemala, nunca más* o Informe REMHI dos dies abans de l'homicidi. També concloué el tribunal que existí complicitat i protecció per part dels caps de l'EMP i, per tant, disposà obertura de judici contra tres militars més, el coronel Rudy Pozuelos (Cap de l'EMP), del major Juan Francisco Escobar Blas (Cap de la divisió de Serveis Especials de l'EMP) i del major Andrés Villagrán Alfaro (Cap dels Serveis de l'EMP) i d'altres militars que havien protegit i tolerat l'homicidi.

Haurien estat possibles el judici i la condemna sota el govern Arzú? Hauria forçat l'EMP a acceptar el judici sense més dilacions i admetre la condemna? L'actitud de l'administració panista ja va manifestar-se immediatament després del crim i va ser confirmada per la inutilitat i la ineficàcia de la Comissió del govern creada per investigar el cas i que, realment, expressà una actitud incòmoda, lenta i a la defensiva. Actitud del govern i del PAN potser influïda per la proximitat de la campanya electoral i, en qualsevol cas, subordinada a l'EMP. Portillo ha estat més ferm i més coherent en la defensa de la democratització de les institucions.

Mr. Juan Gerardi Conedera havia destacat als anys de terrorisme d'estat per la promoció humana i la culturalització dels indígenes i per la defensa dels drets humans a les diòcesis de Verapaz (d'on va ser bisbe des de 1967) i del Quiché (des de 1974). Obligat a exiliar-se a causa de les seves activitats pastorals i socials, i per la persecució de què eren víctimes ell i molts agents de pastoral de la seva diòcesi, sortí del país pel juliol de 1980. El Quiché va ser escenari de massacres i d'assassinats contra capellans, monges, catequistes, líders populars, en especial religiosos catòlics en especial als anys 1980-81. De retorn (1984) va ser nomenat bisbe auxiliar del bisbat de Guatemala en el qual treballà, des de l'ODHA, en la coordinació del projecte interdiocesà REMHI.¹⁰⁰³ Justament el dia 24 d'abril havia presidit la presentació de *Guatemala: Nunca más*, l'Informe REMHI elaborat per ODHA i dirigit per ell, que recull exhaustivament, amb els noms dels llocs i amb dates, les terribles violacions dels drets humans comeses pel govern, l'exèrcit, membres de les PAC i els CM, i també en menor grau per la guerrilla, durant l'enfrontament armat, en especial en territoris de majoria indígena, i amb testimonis directes de les víctimes o de familiars o de veïns. El

¹⁰⁰³.- Seguint instruccions del Vaticà, intentà retornar a Guatemala, al bisbat del Quiché, el novembre del mateix 1980, però el govern no li autoritzà l'entrada. Tampoc va ser acollit a El Salvador, però sí a Costa Rica. Va poder tornar a Guatemala finalment el 1982, derrocat Lucas García. Zauzich (1998).

contingut de l'obra, per la seva veracitat i l'autenticitat dels testimonis i la brutalitat dels fets descrits, va escandalitzar tothom, commogué la societat, irrità el govern i posà nerviosos molts dels culpables. El fiscal Leopoldo Zeissig considera que l'Informe REMHI "*pudo haber sido una de las causas más importantes del hecho... la causa de la muerte*".¹⁰⁰⁴

El 26 d'abril de 1998, al voltant de les 10 h. del vespre, Mr. Juan Gerardi moria assassinat al garatge de casa seva, ubicada al Parque de San Sebastián, prop d'aquesta parròquia de la ciutat de Guatemala, en la zona 1, on radiquen moltes dependències governatives i militars, en un indret, doncs, amb una acusada presència policial i militar.

El testimoni presencial Aguilar Martínez -que treballava aquella nit a l'EMP (i que hagué de fugir a l'exili junt amb la seva família, per seguretat)- declarà que "*quienes estaban a cargo de las operaciones eran los mayores Francisco Escobar y uno que se identifica por Dubois, y el capitán Bayron (sic) Lima Oliva de alta en el EMP*". Segons l'acusació del MP, l'assassí va marxar deixant la porta oberta o mal tancada.

Edwin Iván Aguilar Higuera, alias *el chino Iván*, venedor informal de carrer, va observar que del garatge sortia un individu sense camisa, va contemplar-lo mentre se la vestia i fins i tot li va vendre unes cigarretes. També s'adonà del descamisat i hi parlà breument un pidolaire, Rubén Chanax Sontay, alias *el Colocho*, el qual, com altres nits, es disposava a pernoctar al portal del garatge de la casa parroquial. Amb la porta semioberta, va descobrir el bisbe mort, i va avisar el capellà Mario Orantes Nájera que vivia allà mateix.

Orantes, rentat i vestit -"*recién vestido, impecable, tranquilísimo, con frialdad*"-¹⁰⁰⁵ va sortir a tancar bé la porta del garatge, mentre arribaven els militars Byron Disrael Lima Oliva i Obdulio Villanueva que gravaren l'escenari del crim, esborraren evidències i manipularen el cadàver, el cap del qual havia estat bestialment mutilat amb un objecte contundent, probablement una pedra, que li causà "*unas 17 fracturas*".¹⁰⁰⁶ La presència

¹⁰⁰⁴ .- Prensa Libre, 22 d'abril de 2001. La tàctica de proporcionar motius falsos, de caire sexual, era vella: Gramajo ja la va practicar en el cas del segrestament, violació i assassinat de la monja nordamericana ursulina, Diana Ortiz, presumptament per membres del G-2. La vinculà a un "*triángulo amoroso de lesbianas*". Després es retractà. El crèdit de què disposava Gramajo en l'administració de la Casa Blanca féu que l'ambaixada dels EUA es cregués inicialment aquesta versió. Schirmer (1999): 304.

¹⁰⁰⁵ .- Prensa Libre, 5 d'abril de 2001.

¹⁰⁰⁶ .- Jonas parla de "*un bloque de cemento*", i remarca que "*el método del asesinato fue intencionadamente grotesco*". El missatge del crim va ser, diu Jonas, "*un inequívoco recordatorio de las*

d'elements de l'EMP va ser reconeguda també posteriorment pel gerent de la Presidència i pel cap de la PNC.

Entretant el coronel Byron Disrael Lima Estrada, des d'una casa propera, vigilava i s'assegurava que el seu fill, el capità Lima Oliva, i l'especialista Villanueva no fossin descoberts. Un vehicle amb plaques de l'EMP anava circulant pels voltants tot el vespre-nit. El taxista Diego Méndez Perussina se n'adonà, va veure també l'home descamisat que li despertà la curiositat i, en apropar-s'hi, observà que l'esperaven dos vehicles, un d'oficial amb el número de placa 3201 i "*otro ocupado por cinco hombres fuertemente armados*".¹⁰⁰⁷ Aguilar Martínez confirmà tots dos cotxes, el segon dels quals era "*un Toyota Carolla color blanco*".¹⁰⁰⁸

Orantes va avisar Mr. Efraín Hernández, de la cúria, que hi comparegué amb dues persones més. I també telefonà la policia que s'hi personà junt amb representants del MP cap a la mitjanit, després que se li avancesin els militars citats. El capellà avisà tot seguit la minyona Margarita López, que va netejar l'escenari de l'assassinat, junt amb el sagristà, Antonio David Izaguirre, seguint instruccions de Vinicio Gómez, cap d'investigacions del MP. Es destruïren així algunes de les proves.¹⁰⁰⁹

L'endemà, dia 27, pel matí, el taxista ho va explicar al rentador de cotxes René Vargas, que va acompanyar-lo a l'església Monte Carmelo per contar les seves confidències al capellà Gabriel Quiroz.

El dia 29 agents de l'FBI, vinguts expressament per enfortir les investigacions, asseguraren que "*la escena del crimen había sido contaminada. Ni la PNC ni el MP ordenaron sellar el área para preservar evidencias*".¹⁰¹⁰

El 30 va ser capturat el perdulari Carlos Enrique Vielman, com a presumpte culpable, i el 2 de maig la policia registrà el domicili de Rafael Eduardo Perdomo Carrera, alias *el chino Guayo*, sospitós: hi va trobar les cadenes i el rellotge del bisbe. Tant Perdomo com Vielman foren deixats en llibertat sense càrrecs el 29 de juliol següent, però el

peores atrocidades de la guerra". Jonas (2000): 281. "*La forma de destrozar la cabeza de monseñor era la forma de destruir la cabeza de las ideas y su boca; eran muchos mensajes implícitos del porqué lo estaban matando*", segons Edgar Gutiérrez (ara titular de la SAAS) i aleshores col·laborador de Mr. Gerardi a l'ODHA. Prensa Libre, 5 d'abril de 2001. Zauzich (1998).

¹⁰⁰⁷ .- Prensa Libre, 22 de març de 1999.

¹⁰⁰⁸ .- Amézquita (2000): 91. Carlos Amézquita va ser col·laborador de Mr. Gerardi en el projecte REMHI.

¹⁰⁰⁹ .- Prensa Libre, 4 d'abril i 4 de maig de 1999, i 8 d'agost de 2000.

¹⁰¹⁰ .- Amézquita (2000): 84.

fiscal Otto Ardón Medina ocultà el registre domiciliari,¹⁰¹¹ “*en el cual se realizaron diligencias con fines probatorios sin la necesaria autorización judicial ni presencia de abogado*”.¹⁰¹² Les detencions, tanmateix, serviren per fer córrer el rumor d'un assassinat per obra de la delinqüència comuna, i s'intentà aportar pistes falses que distraguessin les investigacions i confonguessin l'opinió pública,¹⁰¹³ malgrat que l'FBI ja havia descartat (3 de maig) l'autoria de Vielman, massa baix (1'65 m. mentre Gerardi media 1'80 m.) i amb un braç inutilitzat. El principal protagonista de les falses pistes fou un advocat espontani i sense minuta de Vielman.¹⁰¹⁴

El 6 de maig l'ODHA es convertí en querellant adhesiva, i el dia 8 reclamà la destitució del fiscal especial, Otto Ardón, “*ante las evidencias de parcialidad y manejos políticos de la investigación... sistemáticamente obstaculizó la investigación y colaboró con el 'espectáculo'*”.¹⁰¹⁵

Pel juliol el fiscal viatjà a Espanya a la recerca de consell i assessorament de la Universitat Complutense. Hi contractà el forense espanyol José Reverté Coma, que contribuí a la confusió amb la hipòtesi que les ferides de Mr. Gerardi havien estat causades pel gos d'Orantes.¹⁰¹⁶

El dia 14 del mateix mes la pròpia ODHA revelà que alguns militars tenien, pel cap baix, connexions amb al crim Gerardi, i l'església catòlica demanà que fossin investigats, però la fiscalia reaccionà, el dia 27, amb l'empresonament de Mario Orantes i de Margarita López, i insinuà la possibilitat d'un crim passional per part d'Orantes.

L'acció de l'ODHA arribà després de diverses maniobres de la intel·ligència militar tendents a filtrar falses inculpacions que desviessin l'atenció i confonguessin l'opinió pública.

També circulà amb gran difusió la hipòtesi de la culpabilitat de la banda delinqüencial *Valle del Sol* d'Ana Lucía, la neboda (algú parla de filla) de Mr. Efraín Hernández, canceller de la Cúria guatemalenca. L'exjutge del Penal, Juan Carlos Solís, acusà Mr.

¹⁰¹¹ .- Prensa Libre, 28 d'abril de 1999, 1 de maig de 1999 i 4 de maig de 2000.

¹⁰¹² .- Novè Informe. Nums. 30-32.

¹⁰¹³ .- Perdomo i Vielman havien estat identificats pel testimoni d'aquelles persones que –també aquella nit- acostumaven a dormir al carrer prop de la casa parroquial de Mr. Gerardi. Perdomo també hi havia dormit, amb els testimonis, vint dies abans tot interessat en l'horari d'entrada i sortida de Mr. Gerardi. Zauzich (1998).

¹⁰¹⁴ .- Amézquita (2000): 84.

¹⁰¹⁵ .- Amézquita (2000): 84-85.

¹⁰¹⁶ .- El gos Baloo va ser retingut en dependències del MP a partir de l'Informe del forense espanyol, José Reverté Coma. Prensa Libre, 26 d'abril de 2001.

Hernández i Ana Lucía d'implicació en el crim i mantingué aquesta inculpació contra la banda *Valle del Sol*.¹⁰¹⁷

El dia 17 de setembre el forense Reverté, exhumat el cadàver, intentà demostrar les mossegades del ca sense èxit, i menys quan les seves afirmacions varen ser desmentides per un informe veterinari que certificà una malaltia terminal del gos que li hauria impedit saltar fins a la cara de Mr. Gerardi.¹⁰¹⁸

Com que tot anava apuntant a la presència i presumpta culpabilitat de membres de les forces armades, i queien totes les hipòtesis que el fiscal havia sostingut (delinqüència comuna, crim passional, atac del gos), el dia 6 d'octubre, finalment, el fiscal prengué declaracions a militars, però sense preguntes. Actuació reprobable que va ser objecte de crítiques generalitzades.

L'1 de novembre el fiscal Ardón marxà de vacances. A finals de mes, dia 26, es féu públic l'Informe final de l'Auditoria dirigida per l'exprocurador de la nació, Acisclo Valladares, i realitzada per un grup d'advocats que havien analitzat les accions i les omissions del fiscal Ardón, els informes dels forenses, l'actuació de l'OJ, de la PNC i dels advocats defensors. En resultà que tant la policia com el fiscal Ardón com l'OJ *“vulneraron la presunción de inocencia y como consecuencia incurrieron en gravísimas omisiones que favorecen a los verdaderos culpables”*.¹⁰¹⁹

El dia 15 de desembre de 1998 el fiscal va renunciar. I a començaments d'any també ho féu el jutge Isaías Figueroa.

A principis de març de 1999, el taxista Diego Méndez formulà les seves declaracions com a testimoni presencial, i pocs dies després, el 18, comparegueren Gabriel Quiroz i René Vargas que les varen confirmar.

¹⁰¹⁷ .- Hi hagué qui considerà que les suposades mossegades de gos no eren altra cosa que les marques dels claus de les bótes de membres de la banda. Prensa Libre, 22 de desembre de 1998. L'1 de febrer de 1999, Mr. Efraín Hernández va dimitir del seu càrrec, *“cansado”*, però sense evitar la persistència dels rumors de la seva involucració directa -o mitjançant la mara d'Ana Lucía- en l'assassinat de Mr. Gerardi. Prensa Libre, 2 de febrer de 1999. La implicació de la banda *Valle del Sol* sortia -entre altres fonts- d'una suposada entrevista de l'assessor presidencial Luis Mendizábal amb una dona que l'informà de robatoris d'imatges. Mendizábal ho comunicà al fiscal Ardón. Prensa Libre, 24 de març de 1999.

¹⁰¹⁸ .- Amézquita (2000): 86-87. L'assessor de l'ODHA fa notar que el forense Reverté Coma havia estat plenament desacreditat a El Salvador per part de les Nacions Unides, després de l'intent de presentar les restes humanes de la massacre de Mosote o execució extrajudicial massiva de més de 135 nens menors de 10 anys com si es tractés de cossos de guerrillers adults, tal i com intentava de presentar-ho el govern.

¹⁰¹⁹ .- Prensa Libre, 24 de novembre de 1998. El fiscal auxiliar d'Otto Ardón, Gustavo Adolfo Soria, també va ser posteriorment investigat per presumptes vinculacions amb una banda de delinqüents (segrestaments i robatoris de cotxes), a la qual pertany el seu germà Jorge. Prensa Libre, 3 de maig de 1999. El fiscal auxiliar treballava justament en la *Sección Antisecuestros de la Unidad contra el Crimen Organizado* (!).

En aquell moment, si bé el nou fiscal Calvin Galindo, nomenat des de principis de gener de 1999, encara es mostrava renuent a qualificar el crim, la hipòtesi de participació de militars s'afermà, més encara per les declaracions de l'advocat d'ODHA, Mynor Melgar, que denuncià intimidacions contra mossèn Quiroz.¹⁰²⁰ El fiscal remeté a la setmana següent després d'un nou interrogatori als mateixos militars que ja havien declarat davant l'exfiscal Ardón.

El 19 de març el ministre de Defensa, Héctor Barrios, acompanyat del gerent de la Presidència, Mariano Rayo, i de la titular de SEPAZ, Raquel Zelaya, manifestà en roda de premsa que la presència d'elements de l'EMP a l'escena del crim obeí a la trucada telefònica d'Helen Mack (de la *Fundación Myrna Mack*) a Zelaya a les 2 h. de la matinada del dia 27 per demanar -segons Rayo i Zelaya- la presència de l'EMP, però -segons Mack- la del Fiscal General o la del director general de la PNC "*a causa de la magnitud del hecho y porque se estaba contaminando la escena del crimen*".

Zelaya hauria telefonat Rayo, el qual, enlloc d'avisar el ministre de Governació, va telefonar l'EMP, els elements del qual es retiraren després a indicació del director de la PNC, Angel Conte. Les declaracions dels representants del govern varen ser interpretades com "*distractores para ocultar la verdad... y todo queda en la impunidad*", en expressió de Mr. Víctor Martínez.¹⁰²¹

Dos dies després Raquel Zelaya rectificà i reconegué que Helen Mack no li havia sol·licitat la presència de l'EMP sinó "*alguna autoridad*". Posteriorment ho confirmà en declaracions al fiscal Calvin Manuel Galindo.¹⁰²²

El 21 de març de 1999 el fiscal Galindo anuncià que, tot i que no seria considerada l'única hipòtesi de treball, el MP investigaria el possible mòbil polític de l'assassinat basat entre altres motius en la placa del cotxe de l'EMP i en la presència d'elements d'aquest cos militar. Presència reconeguda en les sessions de reconstrucció dels fets per l'oficial Juan Francisco Escobar i el fotògraf Darío Morales. També Jean Arnault, cap de MINUGUA, informà de la presència d'elements de l'EMP a l'escena del crim.¹⁰²³

El 23 el jutge Henry Monroy Andrino va renunciar, "*cuatro días después de que*

¹⁰²⁰ .- L'advocat d'ODHA, Nery E. Rodenas, assegurà en entrevista, el dia 20 de setembre de 1999, que tant Mr. Gerardi com altres integrants de l'ODHA, abans i després del crim, sofriren amenaces telefòniques anònimes. També assegurà que la Comissió d'Alt Nivell (ministres inclosos), creada ex *professo* pel president Arzú, seria inútil i inoperant. Ho endevinà.

¹⁰²¹ .- Prensa Libre, 20 i 22 de març de 1999.

¹⁰²² .- Prensa Libre, 23 i 31 de març de 1999.

concluyó la reconstrucción del asesinato de monseñor Juan Gerardi, haber escuchado testigos denunciando corrupción en su juzgado y recibido amenazas” i pressions del titular de la *Secretaría de Asuntos Estratégicos de la Presidencia*, Howard Yang Luke, i del secretari general de la CSJ, Donaldo García, perquè obrís procés contra Orantes i mantingués la hipòtesi del crim passional. Amenaces denunciades a MINUGUA pel jutge que sol·licità protecció a COPREDEH. La renúncia arribà tres dies abans del previst interrogatori al cap de l’EMP, Rudy Pozuelos, i al cap dels serveis, Andrés Villagrán.¹⁰²⁴

El jutge no havia estat l’únic amenaçat. Fins aquell moment sis persones més havien sofert intimidacions (amenaces telefòniques, seguiments, fotos,...): el capellà Pedro Nota, l’arquebisbe Mr. Próspero Penados, el coordinador d’ODHA, Mr. Mario Ríos Montt, els testimonis Mn. Quiroz i Jorge Diego Méndez, i l’advocat defensor de Mn. Orantes, José Toledo.¹⁰²⁵ La jutgessa Flor de María García substituï Monroy.

Abans de finalitzar l’any 1998, i després de la renúncia del fiscal Ardón, Alvaro Arzú proclamà que s’arribaria al final del cas Gerardi i es crearen diverses comissions de treball i d’anàlisi. Però, com assenyala posteriorment (27 de març de 1999) l’arquebisbe Penados “*la primera comisión de Alto Nivel no ha servido de nada... el caso sigue igual, sin importar las comisiones que se conformaron o se conformarán*”, i no amagà acusacions contra militars.¹⁰²⁶

El 16 d’abril, deu dies abans de complir-se el primer aniversari de l’assassinat, tres individus armats assaltaren el domicili de Ronalth Ochaeta, director d’ODHA, i l’ocuparen durant uns 40 minuts en presència del fill de 4 anys i de la mainadera. En marxar, deixaren una capsa de cartó amb un bloc i una gran pedra embolicada que semblava una bomba, però amb la finalitat que servís de recordatori de la cara massacrada de Mr. Gerardi, segons Helen Mack, i com a clara amenaça “*para todo el mundo*”, en expressió de Mr. Ríos Montt, atribuïda a l’exèrcit i a l’EMP pel representant d’AI, Miguel Alvizurez, i pel PDH, Julio Arango: “*Esta vez los `orejas´ del Estado Mayor*

¹⁰²³ .- Prensa Libre, 22 de març de 1999.

¹⁰²⁴ .- Monroy també havia patit intimidacions pel procés Myrna Mack en curs (amb tres militars imputats); i al mateix temps havia denunciat falta de suport en la depuració del personal corrupte en el seu jutjat. Prensa Libre, 24 i 25 de març de 1999. Amézquita (2000): 93.

¹⁰²⁵ .- Prensa Libre, 24 de març de 1999.

¹⁰²⁶ .- Prensa Libre, 28 de març de 1999.

se salieron del guacal".¹⁰²⁷

Amb motiu del primer aniversari de l'assassinat, MINUGUA lamentà en un comunicat el temps transcorregut sense avenços, denuncià les amenaces tot indicant que si el clima d'intimidació "*lograba paralizar el avance de la investigación, esto significaría la capitulación de la administración de justicia*".¹⁰²⁸ També des del Vaticà, Joan Pau II, en audiència concedida a Alvaro Arzú (22 d'abril), igual que el Departament d'Estat dels EUA per a qui "*no hubo avances significativos*" durant aquests dotze mesos, i també la comunitat internacional, en boca de l'ambaixador del Canadà, Daniel Livermore, exigien enèrgics esforços perquè els assassins "*sean llevados ante la justicia y el caso no quede en la impunidad*".¹⁰²⁹

Un més després, MINUGUA reclamà reforços per al fiscal Galindo, ja que per a "*la masacre de Xamán el fiscal dispone de siete auxiliares, el de Moreno cuenta con veinte, mientras que el caso Gerardi sólo dispone de tres auxiliares*".¹⁰³⁰

El 31 de maig l'exjutge Juan Carlos Solís Oliva, germanastre del militar Byron Disrael Lima Oliva, ratificà les acusacions contra la banda *Valle del Sol* i contra militars. Solís acusà directament el major Francisco Escobar Blas "*como la persona que ofreció el apoyo logístico para cometer el crimen*" que, segons ell, va ser planejat per diversos militars -dels quals "*únicamente me dieron los seudónimos Ramiro, Antonio, Angel y Abraham*"- i executat per la banda *Valle del Sol*, acusada d'atracaments a bancs i robatoris a esglésies. També assegurà que Orantes i Mr. Hernández contemplaren el crim, del qual estaven al corrent els caps de l'EMDN i de l'EMP.¹⁰³¹ Ho negà Marco Tulio Espinosa, cap de l'EMDN.

Les anteriors declaracions varen ser confirmades per Solís el 24 de juny següent en un acarament amb el major Francisco Escobar, que reconegué que "*se llegó un momento a la escena del crimen y luego informó a su jefe inmediato, el coronel Rudy Vinicio Pozuelos Alegría*". La informació de Solís procedia, segons ell mateix, de la proporcionada pel seu germanastre i pel seu padastre i també pels capitans Juan

¹⁰²⁷ .- Prensa Libre, 17 d'abril de 1999. Pel maig, Ochaeta anuncià el seu trasllat a Costa Rica, a l'*Instituto Interamericano de Derechos Humanos*. Prensa Libre, 24 de maig de 1999.

¹⁰²⁸ .- MINUGUA: Comunicado sobre el primer aniversario de la muerte de Mr. Gerardi. 26 d'abril de 1999.

¹⁰²⁹ .- Mr. Ríos Montt es congratulà que hagués quedat descartada la hipòtesi d'un crim obra de la delinqüència comuna, mentre el fiscal, en el mateix sentit, exposà algunes de les diligències executades per ell. Prensa Libre, 27 d'abril i 1 de maig de 1999.

¹⁰³⁰ .- Prensa Libre, 27 de maig de 1998.

¹⁰³¹ .- Prensa Libre, 1 i 26 de juny i 13 de juliol de 1999.

Urizar i Alejandro Jiménez (en aquells moments membres de l'EMP). Jiménez, cunyat de Solís, desmentí las acusacions, però "*en su intervención hubo contradicciones*", segons Nery Rodenas d'ODHA.¹⁰³²

Amb les declaracions de Solís i les posteriors investigacions ordenades pel fiscal, l'autoria dels militars Escobar i dels Lima (pare i fill) -i per tant, la implicació militar i de l'EMP- anà guanyant credibilitat. I per aquesta raó s'incrementaren les amenaces i intimidacions contra el fiscal Galindo, contra ODHA, i contra altres personalitats interessades en el progrés de les investigacions. Galindo acabà per renunciar el 7 d'octubre de 1999. La seva renúncia motivà un dur comunicat de MINUGUA que recordava les denúncies d'irregularitats en la investigació formulades a l'Informe Novè que violaven el degut procés legal,¹⁰³³ i notava que amb el fiscal Galindo s'havia avançat en la consideració de totes les hipòtesis -"*entre ellas la del móvil político*"- i en la individualització dels responsables.

MINUGUA constatava que en la fase positiva del fiscal Galindo s'havien detectat "*actos intimidatorios que afectaban al desempeño de diversos actores procesales, funcionarios estatales e incluso personalidades de la sociedad civil*", i que, per tant, a les irregularitats inicials s'havia afegit un clima de temor que afavoria la impunitat. MINUGUA apel·lava l'estat a evitar les causes de les renúncies successives del jutge Monroy i del fiscal Galindo, i a complir els compromisos de l'Acord global sobre drets humans en especial els dirigits a garantir la seguretat dels actors judicials (jutge, fiscals, funcionaris, testimonis, querellants adhesius i membres d'organismes de defensa dels drets humans actius en l'escatiment de l'assassinat).¹⁰³⁴

Nery Rodenas va manifestar que Galindo havia decidit la captura d'Escobar Blas i dels Lima perquè "*entre otros elementos en contra se encuentran las pruebas de ADN y el testimonio de Jorge Manuel Aguilar Martínez, ex miembro del EMP, quien también abandonó el país después de declarar*". Segons Aguilar, el vespre del dia del crim Escobar "*se mobilizó en una camioneta Trooper, color rojo, placa 8201*", acompanyat de tres persones més del servei, i Lima Oliva penetrà a l'EMP en un vehicle amb quatre

¹⁰³² .- Prensa Libre, 25 de juny de 1999.

¹⁰³³ .- "*Absoluta falta de protección de la escena del crimen, incapacidad del MP para dirigir la actividad investigadora de la PNC, ruptura de la cadena de custodia de pruebas, unilateralidad de la línea investigativa desarrollada por el fiscal*". *Novè Informe*. Num. 30.

¹⁰³⁴ .- MINUGUA: *Comunicado sobre la renuncia del fiscal Celvin Galindo*. 8 d'octubre de 1999. El primer jutge que renuncià va ser Isaias Figueroa.

persones més i en sortiren de seguida (quarts d'11 de la nit) acompanyats pel coronel Pozuelos, cap de l'EMP.¹⁰³⁵

El dia 13 següent va ser Orantes qui marxà secretament als EUA per manca de garanties de seguretat. Amb ell ja eren cinc les persones que havien hagut d'exiliar-se pel cas Gerardi.¹⁰³⁶

En substitució de Galindo, va ser nomenat el fiscal Leopoldo Zeissig, després d'un interinatge de Mario Aníbal Sánchez.

En el període entre l'1 de desembre de 1999 i 30 de juny de 2000 -el comprès per l'Onzè Informe de MINUGUA- "*las diligencias judiciales efectuadas pueden calificarse en general como útiles para el avance del proceso y dan cuenta de una intensa actividad por parte del MP y el OJ*".¹⁰³⁷

El 17 de gener de 2000 Rubén Chanax Sontay va declarar, com a testimoni de prova, que el dia del crim havia observat el coronel Lima Estrada pels voltants del lloc de l'assassinat, hores abans de ser comès, i que al mateix dia pel matí i al mateix indret Obdulio Villanueva amb un altre individu identificat per *Quezén* li va advertir que a la nit s'hi cometria un crim, i que ja a la nit Villanueva i Lima Oliva li demanaren ajut per acabar d'obrir la porta del garatge on jeia un cadàver en una posició diferent de la que fou trobat per la PNC i el MP, i que fou amenaçat de mort per Lima si parlava.

Detinguts entre el 21 i el 22 de gener els citats més la cuinera López, el 24 va ser registrat el domicili del capità Lima i li foren incautades, entre altres objectes, adreces de persones que vivien prop de la casa del fiscal Zeissig.

El 23 el nou president Portillo afirmà que hi havia entre onze i dotze persones més implicades en l'assassinat.¹⁰³⁸ El 9 de febrer Orantes retornà de l'estranger i va ser internat a l'hospital.

El 16 Villanueva declarà que el dia del crim es trobava ingressat a la presó d'Antigua a causa de l'homicidi de Sas Rompiche, però en un acarament amb Chanax, el dia 25, aquest sostingué que Villanueva era a la capital el dia de l'assassinat i un perit

¹⁰³⁵ .- Prensa Libre, 9 d'octubre de 1999.

¹⁰³⁶ .- El 25 de febrer el testimoni Jorge Diego Méndez, el 23 de març el jutge Monroy, el 28 de maig Ochaeta (de l'ODHA), el 9 d'octubre el fiscal Galindo, i ara Orantes. Prensa Libre, 14 d'octubre de 1999. I encara un altre testimoni, Oscar Chex López, analista de l'Agència 111 de l'EMP, exiliat el 5 de novembre de 1999 després de denunciar les pràctiques d'escolta il·legal de l'EMP a jerarques religiosos, entre ells Gerardi. Prensa Libre, 5 i 6 de novembre de 1999.

¹⁰³⁷ .- Onzè Informe. Suplement. Annex. Num. 173.

¹⁰³⁸ .- Prensa Libre, 24 de gener de 2000.

demostrà que la signatura en el llibre de pagaments de l'EMP, efectuada des de la presó, no corresponia a Villanueva. Amb tot, fou deixat en llibertat el 25 de febrer, però el 7 d'abril fou de nou empresonat després de les declaracions d'un intern, segons el qual Villanueva fruïa d'una situació de privilegi i que el dia del crim havia deixat la presó al vespre.

El 16 de maig la jutgessa de Primera Instància ordenà l'obertura de judici contra Margarita López "*por el delito de encubrimiento propio*", el 31 de març contra Mario Orantes per assassinat junt amb altres persones "*a las que la fiscalía sindical de pertenecer a inteligencia militar*", i el 18 de maig contra els Lima i Villanueva acusats de "*ejecución extrajudicial*".¹⁰³⁹

Amb el judici obert "*la Misión tuvo conocimientos de actos de intimidación y hostigamiento contra jueces y testigos vinculados al caso*" i contra periodistes i membres de l'ODHA: seguiments per vehicles amb vidres foscos, amenaces de mort per telèfon, intents de violació dels domicilis, rumors de malversació econòmica contra l'ODHA.¹⁰⁴⁰

Entretant havien mort sis persones que freqüentaven el Parque de San Sebastián i que disposaven d'informació sobre el cas. Morts naturals, segons els informes mèdics. Al mateix temps, la CSJ havia interposat sol·licitud "*de antejuicio*" contra els magistrats de la Sala IV d'Apel·lacions per suposats delictes en un altre cas "*en una resolución que dictaron en el uso legítimo de sus facultades jurisdiccionales*". Clar factor de pressió sobre aquests magistrats, realitzada a més vulnerant les seves garanties judicials "*como la notificación tardía del procedimiento iniciado en su contra y la designación como pesquisador de un juez de menor rango*", i amb violació de la independència jurisdiccional.¹⁰⁴¹

L'arribada de Portillo al poder va semblar que contribuiria a accelerar el procés, a causa de les seves promeses i declaracions i per la incorporació d'Edgar Gutiérrez, de l'ODHA, a la *Secretaría de Análisis Estratégico (SAE)*. Precisament, va denunciar la desaparició dels expedients de què disposava la SAE sobre el cas Gerardi i el cas Myrna Mack. Però, de fet, en complir-se els dos anys de l'assassinat, continuava tot el

¹⁰³⁹ - Onzè Informe. Suplement. Annex. Nums. 177, 179 i 182.

¹⁰⁴⁰ - Un dels vehicles que estava seguint el cotxe del fiscal Zeissig, descobert i perseguit per la policia, es refugià al garatge de l'EMP. Prens Libre, 11 d'agost de 2000, i Onzè Informe. Suplement. Annex. Nums. 183 i 184. L'EMP ho negà. Prens Libre, 9 de març de 2000.

¹⁰⁴¹ - Onzè Informe. Suplement. Annex. Nums. 186 i 187.

procés “*con más dudas que certezas*”.¹⁰⁴² I així proseguí durant tot l’any amb un reforç de les acusacions no amb proves sinó amb testimonis personals com el de Gilberto González Limón, excompany de cel·la de Villanueva a la presó d’Antigua, que va assegurar que el 26 d’abril de 1998 l’acusat va sortir-ne a quarts de 7 del vespre i hi retornà l’endemà a quarts de 6 del matí.¹⁰⁴³

El 24 d’octubre l’advocat defensor de Lima Estrada va presentar un recurs d’inconstitucionalitat per tal que els tres militars acusats fossin jutjats per un tribunal castrense, i no civil. De fet, la intenció era retardar el judici,¹⁰⁴⁴ que finalment estava a punt de començar a finals de gener de 2001.¹⁰⁴⁵ Quan el jutge Eduardo Cojulún Sánchez fixà el 15 de febrer per a l’inici del judici, el jutge vocal Carlos Rudy Chia Rodríguez va excusar-se de formar part del tribunal, ja que els seus fills “*son alumnos de un hermano del sacerdote Orantes*”, mentre Cojulún i la jutgessa vocal Iris Yasmín Barrios sofrien amenaces anònimes.¹⁰⁴⁶ Excusa falsa la del jutge Chia, útil només per retardar de nou el judici, ja que el germà d’Orantes, professor i religiós, “*desde hace tiempo se encuentra en Panamá*”.¹⁰⁴⁷

I en la mateixa línia de retardar el judici, el defensor de Lima Oliva va recusar el jutge Rudy Chin “*por considerar que había algún interés por parte del juez en conocer interioridades del proceso antes de retirarse del caso*”. De tota manera, la Sala IV d’Apel·lacions acceptà l’excusa del jutge Chin, que va ser substituït per la jutgessa Amada Victoria Guzmán Godínez. Encara l’advocat defensor de Byron Disrael Lima es negà a iniciar el procés perquè “*hay recursos pendientes de resolver en la CC*”.¹⁰⁴⁸

El judici va ser suspès de nou per 15 dies, el 14 de febrer -just 24 hores abans de l’inici- en ser acceptada per la Sala III d’Apel·lacions la recusació de la jutgessa Iris Jasmín Barrios Aguilar presentada per la defensa dels Lima, en un altre intent d’obstaculitzar el procés. Com assenyala el president de la Conferència Episcopal, Víctor Hugo Martínez, “*era de esperar que a última hora iban a presentar un recurso y retrasar todo; es el*

¹⁰⁴² .- Prensa Libre, 26 d’abril de 2000.

¹⁰⁴³ .- Prensa Libre, 7 de novembre de 2000.

¹⁰⁴⁴ .- *Ibidem*.

¹⁰⁴⁵ .- Segons Prensa Libre de 25 de gener de 2001, l’expedient del fiscal superava els 5000 folis, i pensava cridar 50 testimonis, 12 pèrits i projectar tres videos. Per la seva part, l’ODHA comptava amb 44 testimonis, 9 pèrits i l’Informe REMHI. I la defensa tenia previst de cridar 100 testimonis i 7 pèrits.

¹⁰⁴⁶ .- Prensa Libre, 2 i 3 de febrer de 2001.

¹⁰⁴⁷ .- Prensa Libre, 6 de febrer de 2001.

¹⁰⁴⁸ .- Prensa Libre, 7 i 9 de febrer de 2001.

juego recurrente de los dos últimos años y un afianzamiento de la impunidad".¹⁰⁴⁹

Finalment, fou fixada la data del 22 de març per a iniciar el judici, i s'incrementaren les amenaces contra els jutges -la jutgessa Barrios explicà l'intent d'assalt al seu domicili del dia 16- i la presentació de nous recursos -d'empara per part de la defensa del capità Lima contra el fiscal- i d'impugnacions com "*un memorial por actividad procesal defectuosa*".¹⁰⁵⁰

El dia 21 per la nit la casa de la jutgessa Barrios va ser atacada de nou amb una granada de fragmentació que caigué al pati on explotà,¹⁰⁵¹ i l'endemà calgué ajornar el judici per inassistència d'un dels acusats, Byron Disrael Lima Estrada, "*presa al parecer de una crisis nerviosa*",¹⁰⁵² però a l'endemà, dia 23, per fi s'inicià el judici, gairebé tres anys després del crim. Això sí amb proclames com "*Militares, despierten porque tenemos un enemigo que nos está atacando políticamente: la URNG y la ODHA*", i amb denúncies d'intimidacions per part dels fiscals i de la jutgessa Barrios,¹⁰⁵³ i amb grans dosis d'escepticisme sobre la rectitud del procés i sobre una presumible condemna als presumptes culpables.

Tanmateix, la sentència condemnatòria de 30 anys de presó als militars Byron Disrael Lima Estrada, al seu fill Lima Oliva, i a Obdulio Villanueva, i de 20 anys al sacerdot Mario Orantes, i la resolució d'obertura de nou judici contra altres militars, per complicitat, col·laboració, suport i aquiescència al crim, contra alts càrrecs de l'EMP, comporten sorprenents i positives novetats en la vida política i en el sistema judicial de Guatemala, que contribueixen a enfortir l'estat de dret, a disminuir la impunitat, i a reforçar la vigència i defensa dels drets humans. Un pas fructífer per a la consolidació democràtica.¹⁰⁵⁴ Un pas molt difícil perquè la sentència condemna no tan sols uns autors militars individuals sinó una conxorxa dirigida i participada per l'EMP, i deixa la porta oberta per esbrinar-ne l'autor material i la cadena del comandament de l'EMP implicat. Un pas molt significatiu perquè no hi havia hagut cap altra condemna en aquests tipus de judici des de la del cas Mack (12 de febrer de 1993), i perquè cap dels

¹⁰⁴⁹ .- Prensa Libre, 15 de febrer de 2001.

¹⁰⁵⁰ .- Prensa Libre, 20 de març de 2001.

¹⁰⁵¹ .- La jutgessa ja havia sofert amenaces en anys anteriors amb motiu d'altres judicis. MINUGUA: "MINUGUA condena atentado contra magistrada del caso de la muerte de Mr. Gerardi". 23 de març de 2001.

¹⁰⁵² .- La Vanguardia, 23 de març de 2001. P. 12.

¹⁰⁵³ .- La Vanguardia, 24 de març de 2001. P. 12.

destacats casos judicials que impliquen presumptes autories o complicitats militars ha estat resolt amb tanta rapidesa.¹⁰⁵⁵

6.3.2.- Seguretat ciutadana

Com acostuma a passar en tots els processos de transició a la democràcia en especial amb posterioritat a una situació bèl·lica, la violència comuna s'havia anat incrementant de forma alarmant. Mentre els ciutadans esperaven seguretat pública i "*pleno desarrollo del estado de derecho*", varen trobar-se amb l'augment de la delinqüència comuna desorganitzada, amb el crim organitzat en bandes i *maras* i els delictes de tipus sexual.¹⁰⁵⁶ L'estat es demostrà incapaç de proporcionar seguretat als ciutadans.

Si, de conformitat amb els Informes de MINUGUA i de la Comissió de Drets Humans de les Nacions Unides a Ginebra, la violació dels drets humans havia disminuït extraordinàriament durant 1997, la percepció dels guatemalencs apuntava a un alarmant creixement de la inseguretat ciutadana, fins al punt de situar-se en el primer lloc de les preocupacions de la gent, abans que l'increment del cost de la vida, l'atur i la corrupció.¹⁰⁵⁷ Furts, robatoris, violacions, segrestaments, agressions, amenaces i intimidacions, homicidis i assassinats, però també tràfic de drogues, maltractament a dones i a infants (amb abusos sexuals), delictes ecològics, linxaments i obstacles al procés judicial legal.

Quines són les causes que més incideixen en el creixement de la violència comuna a Guatemala, país inclòs en la categoria de violència epidèmica?¹⁰⁵⁸ Com ja hem vist, persisteixen accions d'antics CM i exmembres de les PAC amb una inadequada

¹⁰⁵⁴ .- MINUGUA: La Missió no s'estava d'instar el govern a adoptar les mesures necessàries per a "*garantizar la vida y la integridad de los jueces, fiscales, testigos y demás sujetos procesales*".

¹⁰⁵⁵ .- "Caso Gerardi: un fallo que sienta un precedente", a Reporte de Actualidad. Panorama Centroamericano. Núm. 171. Juny de 2001. Pp. 13-15. Portillo intentà erròniament atribuir-se'n el mèrit i va aconseguir implacables crítiques de tots els sectors polítics, socials i judicials. Merescudes. Però també cal reconèixer que l'actitud del govern, en relació al cas Gerardi, ha estat molt diferent amb ell que amb Arzú. Myrna Mack va ser assassinada l'11 de setembre de 1990 per un escamot militar dirigit pel sergent Noel de Jesús Beteta. Malgrat les obstruccions militars a les diligències policials i judicials, Beteta va ser detingut als EUA, deportat, jutjat i finalment condemnat amb sentència ferma. Però no s'ha avançat en el judici dels autors intel·lectuals. ODHA (1998): Vol.III, 292-293.

¹⁰⁵⁶ .- Zepeda, R.: "Indicadores de violencia e inseguridad", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Ob.cit. Pp. 473-475

¹⁰⁵⁷ .- Enquesta Cid/Gallup de 1997. *Ibidem*. P. 502.

adaptació a la situació de pau i a la desmobilització, i també de la URNG; continua igualment una xarxa de contactes entre aquests desmobilitzats i membres de l'exèrcit, de la policia i d'agents estatals en general que els proporciona material, cobertura i complicitat;¹⁰⁵⁹ perviu la tradicional pobresa i extrema pobresa que exigeix dels qui la pateixen solucions d'emergència per a la pura sobrevivència personal i familiar,¹⁰⁶⁰ d'especial gravetat en certes zones del país, en certs barris de la capital i per a molt de jovent amb una vida precària preludi de la manca de futur, amb més dificultats encara si són indígenes; i persisteix l'etern problema de la propietat de la terra i la seva constant reivindicació.

No es pot oblidar la continuïtat d'una cultura de la violència, originada en la pròpia història d'una Guatemala que ha estat sempre un "*estado autoritario con visiones del mundo jerárquicas y excluyentes*",¹⁰⁶¹ que ha afavorit el predomini de la impunitat i la corrupció a tots nivells amb la creació d'espais de privilegis i de falta de transparència tant en l'esfera pública (institucions estatals) com en la social (discriminacions per ètnia o per gènere) com en l'àmbit privat (violència intrafamiliar). Uns valors de violència que condueixen a l'enfrontament, a la confrontació i al conflicte enlloc de cercar el consens. I naturalment, un insuficient i deficient funcionament de la policia, que, en canvi, hauria de jugar un paper destacat tant en ajut a la justícia com en defensa de la seguretat ciutadana. Però hi ha massa evidències de corrupció policial: desobediència de les ordres de captura de presumptes culpables, o filtració dels noms abans de procedir a la detenció, connivència amb detinguts i amb bandes de delinqüents. També és notòria la incapacitat per a la determinació i registre de proves de culpabilitat, junt amb la seva destrucció i manipulació.

Un altre dels defectes destacats de la PNC prové de la descoordinació amb el MP, a la qual cal afegir la insuficiència de personal, la seva mala capacitat professional i un

¹⁰⁵⁸ .- "*Un cuadro epidémico de violencia se ha establecido cuando existe una relación de entre 8 y 10 homicidios por 100.000 habitantes*", segons Luis Ratinoff, citat per Gutiérrez, E. : "*Violencia e inseguridad en Guatemala*", a *Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I*. Ob. cit. P. 546.

¹⁰⁵⁹ .- L'any 1999, dotze exmembres de les PAC, tancats a la presó de Huehuetenango, varen ser alliberats en el transcurs d'un motí amb l'ajuda de membres de l'exèrcit vestits de civils. Jonas (2000): 310.

¹⁰⁶⁰ .- Més enllà de l'extrema pobresa que obliga a cobrir com sigui les necessitats més bàsiques, Zepeda fa notar també molt encertadament "*las políticas públicas excluyentes que se traducen en limitaciones de acceso a la educación, ... servicios hospitalarios y principalmente en la regresiva estructura tributaria... Pobreza personal y familiar... (y) pobreza institucional*". Zepeda (1999): 489-490.

¹⁰⁶¹ .- ARÉVALO, B.: *De la teoría a la práctica: Reflexiones sobre la seguridad democrática en Guatemala*. FLACSO. Programa de estudios de Seguridad y Defensa. Guatemala, 2001. P. 1.

nivell escolar baix,¹⁰⁶² desconeixement de les lleis del país i dels drets dels ciutadans, un sistema de reclutament i de selecció inadequat (que permet la incorporació d'exPAC i d'exCM, i d'exdelinqüents), la manca d'un equipament modern i adient i de recursos, i l'existència de pressions que enforteixen la idea que l'exèrcit és més capaç i més ben equipat i millor preparat que la policia i ja ho ha estat fent des de sempre, i la falta d'un servei eficient d'investigació criminal.¹⁰⁶³ En aquest sentit “*los nuevos gobernantes tienen que aprender el manejo de la seguridad, tradicionalmente reservada a lo militar*”, i resituar l'exèrcit en funcions que no han de ser de policia.

Les conseqüències que se n'han derivat han mostrat aspectes negatius i positius. Negatius, com els linxaments amb l'excusa o justificació d'una actitud negligent i ineficaç o corrupta de la PNC (i també del MP i de la Justícia), l'aparició d'organitzacions de defensa dels ciutadans que actuen amb la mateixa violència que asseguren combatre (com *Guardianes del Vecindario*, *Guardianes de la noche*, *El vecino vigilante* i altres forces privades controlades per grans propietaris),¹⁰⁶⁴ l'adquisició particular i incontrolada d'armes de foc i fins i tot propostes dissimulades de reducció de les llibertats ciutadanes .¹⁰⁶⁵

Els aspectes positius recullen altres organitzacions privades i ONG, com *Grupo de Apoyo Mutuo (GAM)*, *ODHA*, *Familias y Amigos de Desaparecidos de Guatemala (FADS)* i *Madres Angustiadas (MA)* amb un funcionament correcte i legal, l'organització de campanyes i d'accions de sensibilització dels ciutadans, i pressions sobre el govern que han conduït a l'avenç de compromisos contrets als APFD.

¹⁰⁶² .- Nivell que “*explica la hipótesis de que para ser policía basta con tener capacidad técnica para reprimir*”. Zepeda (1999): 483.

¹⁰⁶³ .- Zepeda (1999): *Passim*. Reprodueix també els criteris de la *Fundación Myrna Mack*. Aguilera (1992).

¹⁰⁶⁴ .- Segons Jonas, els *Guardianes del Vecindario* constitueixen “*una red de grupos de vigilancia de barrios que fue moldeada en un movimiento político ultraderechista, tomaron la justicia en sus propias manos*”. Jonas (2000): 285. Asseguraven disposar de més de 800 comitès a Guatemala capital i municipis propers amb prop de 80.000 membres. GUTIERREZ, E.: “De la seguridad nacional a la inseguridad ciudadana”, a *Diálogo*, Núm. 3. FLACSO. Guatemala, 1997c. Segons la Gremial de Compañías de Seguridad hi ha 81 empreses legals, 50 en tràmit , i moltes de fantasmes. *Prensa Libre*, 23 d'abril de 2001. L'any 1997 hi havia unes 200 empreses privades, en general il·legals, amb uns 11.000 efectius, i el nombre d'armes privades, d'autodefensa, era d'uns 2 milions, o sigui que “*un 20 % de los habitantes viven armados*”. Pujava més el pressupost privat per a seguretat ciutadana (68'18 Q. per càpita anual) que el públic (20 Q. per càpita). Gutiérrez (1997c). “*El vigilantismo es un fenómeno sociológico en rápida expansión... de manera espontánea en todo el país*”, també entre els joves: “*no menos de 28.000 jóvenes sólo en la ciudad de Guatemala*”. Gutiérrez (1999): 565-566.

¹⁰⁶⁵ .- Per l'agost de 1997 organismes empresarials i partits polítics (UCN, DCG, FRG i inclòs el FDNG), amb enquestes a la mà, defensaven aquesta opció que arribà a enfortir-se amb una suposada declaració

La violència que provoca una inseguretat pública ciutadana creixent procedeix, doncs, de diverses causes econòmiques, socials, culturals i polítiques, però de fet “*tiene una matriz con tres escenarios: el terror político, la criminalidad y la conflictividad doméstica y privada*”.¹⁰⁶⁶ El primer, a la baixa d'ençà dels APFD, el segon a l'alça, i el tercer en índexs semblants al passat.

La criminalitat en totes les seves variants és la que predomina a la societat guatemalenca d'avui, preocupada per eliminar-la o, si més no, reduir-la. Fàcilment es cau en propostes nítidament repressives (CACIF, *Cámara de industria*, ANACAFÉ) que van des de l'increment del nombre de policies i la modernització del seu material i armament fins a treure l'exèrcit al carrer i a la defensa abrindada de la pena de mort tot passant per la creació de cossos especials que puguin “*operar en secreto y hasta encubiertamente*”,¹⁰⁶⁷ fins a la proposta d'augmentar els pressupostos de la seguretat pública, facilitar l'autodefensa de la gent, i endurir els càstigs i el règim penitenciari. Propostes que, en major o en menor grau, havien estat aplicades anys abans inútilment ja que la delinqüència continuà i s'hi afegí la repressió oficial pràcticament impune en les seves actuacions il·legals. Avui, les propostes i les realitzacions de guarda i vigilància també formen part d'aquest grup entre repressiu i controlador, ineficaç socialment, i perillós per a la vigència dels drets humans.

La postura que defensa com a principals causes delinqüencials les econòmiques i socials manté un enfoc més correcte, però exigeix una política del govern complexa i difícil que ha de combinar despeses socials amb reformes econòmiques, com les derivades del sistema fiscal, de l'índex dels salaris, del cost de la vida, de la igualtat d'oportunitats, i que acaba a la via més fàcil de la despesa social per a objectius massa sectorials o excessivament territorialitzats sense una política integral ni coherent ni constant.

El que cal és tota una estratègia general amb mesures diverses d'ordre social, de fiscalitat, de desenvolupament humà, laborals, de respecte als drets humans i dels ciutadans, de reformes legals i penitenciàries, de millora i de renovació de la policia al

de l'estat d'excepció per part d'Arzú, que va ser negada des del PAN i pel ministre de Governació, Rodolfo Mendoza. Gutiérrez (1999): 561n.

¹⁰⁶⁶ .- Així com la violència provoca inseguretat, també la inseguretat -personal o familiar, present o en relació al futur- pot generar violència com a solució a la necessitat de seguretat econòmica personal i familiar.

¹⁰⁶⁷ .- Gutiérrez (1999): 569 i ss.

servei d'un autèntic estat de dret, per a garantia del ple exercici dels drets, llibertats i responsabilitats dels ciutadans i per a enfortiment de les institucions democràtiques de l'estat en especial al servei de la funció judicial, i, en síntesi, per a proporcionar als ciutadans tranquil·litat i seguretat, pau social i convivència democràtica.

La seguretat pública “*es un punto de convergencia de diferentes políticas del Estado, como la educativa, la cultural y la social*” i la nova PNC no pot per ella mateixa, tota sola, “*garantizar todos los aspectos de la seguridad ciudadana*”.¹⁰⁶⁸

6.3.2.1.- La PNC

El MP i l'OJ constitueixen institucions bàsiques del nou règim democràtic, però necessiten -i condicionen- una policia que exerceixi de manera adient les seves funcions, lliure de pressions i sotmesa a la legalitat. No era aquesta la policia tradicional a Guatemala. Així que l'Acord sobre enfortiment establí que “*...la prevención e investigación del delito y una pronta y transparente administración de justicia no pueden garantizarse sin la debida estructuración de las fuerzas de seguridad pública*”.¹⁰⁶⁹

La llei de la nova PNC va ser presentada i aprovada massa precipitadament, “*sin incorporar elementos clave del Acuerdo de desmilitarización*”,¹⁰⁷⁰ durant la primera fase de compliment del Cronograma (4 de febrer de 1997, D.11-97). Una prova més de la por del govern Arzú a l'aplicació dels APFD, que havia procurat i perseguit i que ara temia implementar. La precipitació fou la causa que la nova llei no s'atengués del tot a les previsions dels APFD, per exemple en l'aspecte de la formació i de reciclatge. Així doncs, la pròpia llei i els reglaments posteriors foren objecte d'estudi i d'anàlisi més acurats per part d'una instància formada per representants del govern, de la URNG i de MINUGUA que havia estat creada per la Comissió d'Acompanyament,¹⁰⁷¹ que va proposar 14 esmenes només parcialment acceptades pel govern.

Amb tot, la llei sobre la nova policia “civil” va ser rebuda com un avenç i “*con altas expectativas*”, i constituí, segons MINUGUA, “*uno de los cambios institucionales de*

¹⁰⁶⁸ .- Novè Informe. Suplement. Num. 3

¹⁰⁶⁹ .- Acord sobre enfortiment. Num. 21.

¹⁰⁷⁰ .- Jonas (2000): 289.

¹⁰⁷¹ .- Primer Informe sobre Cronograma. Nums. 43-46. També Primer Informe de la Comisión de Acompañamiento. 1997. La precipitació va ser tan precoç que ni tan sols havia estat constituïda la pròpia Comissió d'Acompanyament.

mayor relevancia contenidos en los Acuerdos de Paz".¹⁰⁷² Considera la PNC com un servei essencial i de competència exclusiva de l'estat, que ha de garantir seguretat als ciutadans, la defensa dels drets humans en especial el de la vida, el de la integritat física, el de protecció als béns personals, el de compliment a un procés judicial correcte i, per tant, ha d'exercir el deure de complir les funcions de detenció, d'investigació i de persecució dels delinqüents, per iniciativa pròpia en compliment de la legislació o en obediència de les autoritats competents, en especial l'OJ i el MP.¹⁰⁷³ Ha de "*contribuir al fortalecimiento de la capacidad del estado de prestar una oportuna y eficaz administración de justicia*".¹⁰⁷⁴ Funció que, com hem vist, no ha exercit ni massa ni massa bé històricament i que encara avui presta amb un excés de deficiències, que no han fet sinó mantenir la desconfiança dels ciutadans vers aquesta institució pública bàsica.¹⁰⁷⁵

Tanmateix, "*existía una tendencia generalizada a regresar a la antigua manera de hacer las cosas*",¹⁰⁷⁶ que va concretar-se en el passí a la nova PNC del 90 % dels vells policies sense "*reciclaje... (ni) el entrenamiento necesario*" i també 40 exoficials militars, 22 de l'EMP i 180 exagents de la PMA, alguns d'ells acusats de violacions als drets humans i de pràctiques de corrupció, que foren incorporats a la nova PNC; i en canvi la implementació dels punts de l'Acord per a l'ingrés d'indígenes va ser efectuada lentament, tard i a mitges.¹⁰⁷⁷ És cert que l'any 1997 va veure un creixement enorme de la inseguretat ciutadana amb les conseqüents crítiques dels ciutadans i les seves exigències. Aquesta situació podia haver afavorit tant la incorporació d'antics policies com la continuïtat del protagonisme de l'exèrcit en funcions que no li corresponen en un

¹⁰⁷² .- Jonas (2000): 285, i Novè Informe. Suplement. Num. 2.

¹⁰⁷³ .- Llei de la Policia Nacional Civil. Capítol II.

¹⁰⁷⁴ .- Llei de la Policia Nacional Civil. Capítol III. També Novè Informe. Suplement. Num. 2.

¹⁰⁷⁵ .- L'any 1995 només va saber resoldre el 5 % dels casos d'homicidi amb un cos policial d'1 policia per cada 2000 habitants -la mitjana internacional és d'1/500- mentre 530 policies eren denunciats als tribunals per delictes. Tercer Informe sobre Cronograma. Nums. 102 i 103, i Quart Informe sobre Cronograma. Num. 70. En relació a aquests tipus de *ratio*, sens dubte és necessari tenir en compte diverses consideracions com l'orografia del territori, la xarxa de carreteres, el material disponible per la policia, etc. Quant a la manca de confiança, és simptomàtic el cas 61 del Cinquè Informe sobre Cronograma Suplement. Nums. 187 i 188. diputades del FDNG i del FRG varen rebre escrits amenaçadors signats pel *Comando anticomunista depurador de los guerrilleros* que les acusava de guerrilleres indígenes. Les diputades es negaren a denunciar el fet a la PN i al MP per "*falta de confianza en estas instituciones*".

¹⁰⁷⁶ .- Jonas (2000): 285.

¹⁰⁷⁷ .- Jonas (2000): 290. La incorporació d'indígenes només va ser normal a l'àrea Ixil, on fou aplicat un pla pilot. Per la seva part, l'art. 62 del D. 11-97 assenyala l'absorció per la nova PNC de les velles PN i GH. Pel que fa a la PMA, més de 4000 desmobilitzats reclamaren rebre el mateix tracte que els exguerrillers. Siglo Veintiuno, 27 de març de 2000.

estat de dret, però que no refusa.

La vella PN reclamava una urgent i profunda reforma en tots els àmbits: principis formatius, jurídics, d'organització, de comandaments, de funcionament, de dotació pressupostària, tècnica i de personal. Els Informes de MINUGUA havien estat insistint en la necessitat de la reforma com a condició imprescindible del procés d'enfortiment democràtic de les institucions, i posaren èmfasi en la separació de competències entre la policia i l'exèrcit. Èmfasi indispensable ja que la PN s'havia caracteritzat per la seva dependència militar en els seus principis d'actuació i en la jerarquia de comandament, sotmesa a la lluita antiinsurgent. MINUGUA insistí igualment en la depuració dels cossos de seguretat, en l'enfortiment de l'Acadèmia de la PN, en el millorament de la capacitat i de l'organització de la *Sección de Homicidios de la Dirección General de Investigaciones Criminológicas (DIR)* i en la lògica coordinació entre la policia i les institucions de justícia.¹⁰⁷⁸

Tanmateix, s'ha de reconèixer que el govern Arzú va voler entomar el desafiament amb canvis notoris en la jerarquia del cos, amb reformes a l'Acadèmia, amb cursos per als agents dirigits a "*dar un estándar mínimo a la formación policial*", amb tota una bateria de nova normativa, amb el desplegament -incomplet- de la PNC, segons Acord de Cronograma, i amb la creació de nous organismes com el *Servicio de Investigación Penal (SIP)* i el *Servicio de Investigación Criminal (SIC)*.¹⁰⁷⁹

Però igualment, i tot interpretant que els APFD permetien la col·laboració de l'exèrcit amb la policia (no la substitució) i que l'exèrcit continuava essent considerat l'única institució veritablement eficaç, i en atenció a l'augment de la inseguretat ciutadana, el govern afavorí un excessiu protagonisme militar en missions de patrulla conjuntes amb la incorporació de soldats i d'oficials en missions conjuntes (D.90-96, D.8-00, D.Legislatiu 40-00, i Acord Governatiu 87-00), però no sota control de les autoritats civils, com indicava MINUGUA, sinó amb comandaments militars. Així que seguiren "*graves fallas estructurales en el sistema de investigación criminal y de administración de justicia*", amb l'ajornament del Consell Assessor de Seguretat Civil i d'una Direcció

¹⁰⁷⁸ .- L'exèrcit "*subsumió el sistema de justicia y policial... La policía no apuntó a crear la carrera de estudios criminales sino a su militarización*". Zepeda (1999): 482-483.

¹⁰⁷⁹ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 76. I també Tercer Informe sobre Cronograma. Suplement. Nums. 31-34.

General de Seguretat Civil, i amb una decepcionant militarització de la PNC.¹⁰⁸⁰

En el balanç podem situar el desplegament de la nova policia, que constitueix per ell mateix, un exemple de la desigualtat en el procés de compliment dels Acords de Pau. El desplegament havia d'acabar a les acaballes de l'any 1999 amb una presència de 20.000 agents arreu del país. La distribució dels efectius -27 comissaries, 137 estacions i 330 subestacions, en 307 dels 333 municipis-¹⁰⁸¹ va realitzar-se en atenció a les condicions d'inseguretat i dels índexs de delinqüència, però també per les condicions turístiques i de patrimoni cultural (artístic i monumental) dels departaments del país, i amb la citada col·laboració de l'exèrcit, però per l'abril de 2001 només s'havia arribat a 18.314 agents, el 40 % dels quals eren nous, el 10 % dones¹⁰⁸² i el 14 % indígenes.¹⁰⁸³ També ha millorat el parc automotor que arriba a 3.101 vehicles, si bé el 33 % es troba en reparació i en general tot el parc pateix problemes de manteniment, que li lleven eficàcia, i problemes de distribució entre les unitats. Igualment es donen problemes de distribució i de manteniment en armament i en aparells de comunicació entre les patrulles i amb les bases i d'organització interna amb diferències en la metodologia de treball.¹⁰⁸⁴

El desplegament territorial de la PNC, que arribà als 22 departaments a l'agost de 1999,¹⁰⁸⁵ ha patit altres inconvenients en perjudici de la nova imatge: "*condiciones inadecuadas en la infraestructura y equipo... crisis en la gestión administrativa*" amb conseqüències negatives en "*los suministros de combustible, repuestos y mantenimiento de vehículos*".¹⁰⁸⁶ Edificis inacabats, sense servei d'aigua potable i amb instal·lacions sanitàries insuficients i deficientes, manca de telèfon i de comunicacions

¹⁰⁸⁰ - MINUGUA proposà el caràcter transitori del D.90-96 de patrullatge conjunt, la direcció civil de les patrulles, i un pla per establir el nombre de soldats necessari per a cada missió, per fixar la duració i per determinar l'objecte de les missions, amb un control acurat del compliment d'aquests requisits. Sense èxit. Vuitè Informe. Num. 100. I també Vuitè Informe. Suplement. Num. 9. Per la seva part, el D.8-00 faculta la policia militar a assistir la PNC en funcions de seguretat pública, i el DL 40-00 o *Ley de Apoyo a las Fuerzas de Seguridad Civil* permet a l'exèrcit de col·laborar en la lluita contra la delinqüència. Onzè Informe. Num. 7. L'AG 87-00 autoritza l'exèrcit per a funcions de vigilància a les presons. *Ibidem*. Num. 11.

¹⁰⁸¹ - Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 66.

¹⁰⁸² - Novè Informe. Suplement. Nums. 6 i 7. Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 67. Pel que fa a les dones, en general només executen funcions administratives "*y todavía no tienen acceso a las escalas jerárquicas superiores y de dirección*".

¹⁰⁸³ - MINUGUA: La PNC: un nuevo modelo policial en construcción. Informe de Verificación. Abril de 2001. Num. 11.

¹⁰⁸⁴ - *Ibidem*. Nums. 13, 14 i 18.

¹⁰⁸⁵ - *Ibidem*. Num. 10.

¹⁰⁸⁶ - Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 66.

internes, sense condicions de seguretat en la custòdia dels detinguts o per la seva separació en sexes, inexistència d'instal·lacions separades per sexes per als propis efectius policials (dormitoris, banys), marginació i limitacions a les dones en l'accés a llocs de comandament i en l'assignació dels serveis (obligades en ocasions al servei domèstic de les estacions) i discriminació i desconfiança a la incorporació d'indígenes.¹⁰⁸⁷

Però la deficiència pitjor en tot el procés d'implementació rau en la manca d'un pla coherent, coordinat i a llarg termini de política de seguretat pública, en consonància amb els APFD, i que no respongui tan sols a situacions conjunturals –per greus i urgents que siguin- ni a estímuls d'improvisació, sinó a l'objectiu de reforma i de transformació democràtiques de les institucions estatals, com ha estat reclamant MINUGUA en tots els seus Informes.

Amb tot, la nova PNC gaudí d'una millor imatge: més presència de patrulles, més oficines, noves pautes democràtiques de capteniment, formació més adient en una Acadèmia de la PNC (creada al 1997),¹⁰⁸⁸ més recursos, més presència femenina i d'indígenes amb el coneixement de la llengua,¹⁰⁸⁹ nova direcció, eficàcia més gran en la lluita contra el crim organitzat amb unitats especialitzades com el SIP, el SIC, el DOAN, el SEPRONA, el *Servicio Fiscal y de Fronteras*, i el *Servicio de Comando Antisecuestros*.¹⁰⁹⁰

Tanmateix, si això era així al principi,¹⁰⁹¹ la situació ha anat empitjorant amb excessius canvis en la Direcció General en especial a l'època Portillo, per la presència d'un

¹⁰⁸⁷ .- Tercer Informe sobre Cronograma. Suplement. Nums. 19 i 22. Només el 20 % dels alumnes del 3r. curs bàsic de l'Acadèmia eren indígenes: en total 318, pertanyents a setze ètnies. Els policies que parlaven llengües indígenes ja eren 1.082 l'any 2000, si bé alguns anaven destinats a indrets de parla diferent a la seva. Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 67.

¹⁰⁸⁸ .- La *Guardia Civil Española* va assumir la formació policial dins el *Programa de Apoyo a la Política Nacional de Seguridad*, amb el suport de la UE.

¹⁰⁸⁹ .- Els agents de l'ètnia ixil a Nebaj, Chujul i Cotzal. Primer Informe sobre Cronograma. Num. 18.

¹⁰⁹⁰ .- El SIC es troba desplegat en 14 departaments: Chimaltenango, Chiquimula, Cobán, Escuintla, Guatemala, Huehuetenango, Izábal, Jutiapa, Petén, Quetzaltenango, San Marcos, Santa Rosa, Suchitepéquez, i Zacapa. Tant el *Departamento de Operaciones Antinarcóticas (DOAN)* com el *Servicio de Protección a la Naturaleza (SEPRONA)* han vist augmentar molt la seva feina, i també el *Comando Antisecuestros*. Per la seva banda, les *Fuerzas Especiales Policiales (FEP)* contra accions antimotins (en substitució de les FRI) varen ser dissoltes per amotinament (!). *Prensa Libre*, 6 i 7 d'abril de 1999.

¹⁰⁹¹ .- El 20 de setembre de 1999 l'advocat -ara director- de l'ODHA, Nery Estuardo Rodenas qualificà de positiu, però millorable a causa de la pervivència de la impunitat, la nova PNC. En canvi, situà en un alt nivell d'acceptació pública el treball del cos de bombers. Hi coincidí també Carmen Rosa de León Escribano (Instituto de Enseñanza para el Desarrollo Sostenible, IEPADES), per a la qual "*sigue notándose las diferencias entre viejos y nuevos policías*". Tingué el detall de suggerir-me la presència de

nombre molt elevat de vells policies i exmilitars amb vicis de funcionament heretats,¹⁰⁹² que obliguen a reformar els programes de formació (amb un reciclatge insuficient), a un desplegament territorial més complert i a un règim disciplinari més eficaç i rigorós, en evitació dels problemes aportats tant per part de la PNC com de la PMA.¹⁰⁹³ Les violacions als drets humans responien a dues consideracions: contra el dret a la vida, a la integritat i a la seguretat personal, i a la llibertat personal; i contra el dret a un procés legal. S’hi conculcaven, doncs, el dret a la justícia i els deures d’investigar i de sancionar. Violacions que comencen al mateix moment de la detenció, continuen a comissaria no per inacció sinó per “*una conducta activa de los agentes*” que arriba fins a falsejar els fets en els informes o a alterar-los, inclosos els que poden comportar denúncies contra els propis membres de la PNC.¹⁰⁹⁴

Així mateix, ni el SIP ni el SIC han satisfet les expectatives de la seva creació amb disfuncions i un desplegament territorial insuficient, i tampoc l’ORP de la PNC ha cobert totes les anàlisis i controls de supervisió i de règim disciplinari. En canvi, la SAE amb l’actual titular s’està reconvertint sota els criteris de “*respeto a los derechos humanos, legalidad, transparencia y confianza*”.¹⁰⁹⁵ Si Edgar Gutiérrez se’n surt, els serveis d’intel·ligència de Guatemala respondran per primera vegada a principis d’acció democràtics.

Com sigui, la principal preocupació dels ciutadans segueix essent la inseguretat pública en augment que la PNC no sap o no pot afrontar amb èxit, en part per l’actitud negativa d’alguns dels seus membres que obligaren MINUGUA a afirmar que la PNC “*es la principal responsable institucional de las violaciones a los derechos humanos en el período*” (primer semestre de 2000) amb gravíssims casos d’execucions extrajudicials,

Mossos d’Esquadra a MINUGUA “*por ser una policia profesional democrática*”. Entrevista el dia 21 de setembre de 1999.

¹⁰⁹² .- Pràctiques de corrupció, impunitat, lentitud, violació dels drets humans, en especial des de 2000, denunciades per MINUGUA.

¹⁰⁹³ .- Novè Informe. Suplement. Nums. 39, 42, 49 i 50. Els primers membres de la PNC formats a l’Acadèmia en cursos de sis mesos començaren a actuar el 1998. Tercer Informe sobre Cronograma, Suplement relatiu a l’Oficina de Guatemala. Num. 29. Per altra banda, no poden ser assimilats els amotinaments de les FEP (abril de 1999) i de la PMA (gener de 1997): la PMA buscava millor sou i més bones condicions laborals; les FEP es queixaven d’una deficient política de comandaments, anticuada i poc professional. Ja s’hi referia el Novè Informe. Suplement. Num. 58.

¹⁰⁹⁴ .- MINUGUA: La PNC: un nuevo modelo policial en construcción Informe de Verificación. Citat. Nums. 48, 49 i 50. I Onzè Informe. Num. 66.

¹⁰⁹⁵ .- El SIP és acusat de tortures. Onzè Informe. Num. 102. Segueix preocupant a MINUGUA l’alta quantitat de denúncies que ha d’investigar l’Oficina de Responsabilitat Policial (ORP) i les poques que

tortures i participació en operacions de “neteja social” i en linxaments,¹⁰⁹⁶ en part per la insuficient preparació dels agents, dels seus caps jeràrquics i per la manca de pressupost, i en part per la subsistència de pràctiques viciades de corrupció i de la continuïtat de la impunitat.

Per tant, junt amb la inseguretat, cal atendre que el treball de la Policia sigui capaç de fer compatibles la seva eficàcia i el respecte als drets humans, ja que no és possible defensar la llei amb actes il·legals. Una actitud de la Policia en aquesta línia aconseguiria, a més, una major confiança dels ciutadans que assumirien el nou rol de la institució policial al servei de la gent, dels ciutadans.

6.3.3.- La Política Fiscal

L'afavoriment del desplegament humà del país, del desenvolupament econòmic, d'un creixement sostenible, de la modernització de l'estat, en definitiva, de la consolidació democràtica de Guatemala, requereixen una nova política tributària més justa i més equitativa, més progressiva, amb una administració més eficient, que permeti arribar a la nova fita recalendaritzada del 6 % del PIB l'any 2002. Les inversions públiques en ensenyament, sanitat, habitatge, seguretat social, infraestructures de transports i comunicacions, per a l'equilibri territorial, per a la superació del profund fraccionament social entre rics, pobres i extremadament pobres i en evitació de la marginació cultural i ètnica exigeixen uns ingressos públics molt més elevats que els que l'estat de Guatemala ha obtingut mai, i comporten una nova política fiscal. Té raó Jonas quan afirma que la càrrega tributària a Guatemala ha estat “*la más baja de todo el hemisferio*”.¹⁰⁹⁷

En aquest sentit es pot afirmar que el CACIF sempre s'ha mogut –i fins enguany amb èxit- per imposar la seva voluntat i els seus interessos sobre el govern corresponent per impedir canvis tributaris, tot utilitzant diverses modalitats: el “co-govern”, nítid amb Arzú i amb Serrano, pressions per a la destitució de ministres i alts funcionaris díscols,

tramet al MP. Novè Informe. Suplement. Num. 60, i Onzè Informe. Num. 103. Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 73.

¹⁰⁹⁶.- Onzè Informe. Num. 103.

amenaces de desinversió, d'atur, de paralització econòmica, de manipulació d'entitats socials, populars i sindicals, i recursos de presumpta inconstitucionalitat. Igualment és cert que des de sempre els contribuents han aprofitat la desídia, les fallades i les manques de control rigorós del sistema fiscal i de l'administració tributària per a la falsificació documental i per a l'evasió fiscal.

Així doncs, amb la finalitat de servir d'instruments per al desenvolupament humà i per a estímulo de la necessària reforma del sistema fiscal, els APFD varen fixar fites en el creixement del PIB d'un 6 % anual,¹⁰⁹⁸ en la càrrega tributària, en els ingressos fiscals, en relació a la despesa pública, en les inversions de l'estat, directes o via altres institucions (fons socials, municipis), difícils de complir i que varen haver de ser calendaritzats, tot i que, alguns dels objectius, havien estat implementats a l'inici del període posterior als APFD.

Guatemala ha d'afrontar "*tres desafíos macroeconómicos básicos*".¹⁰⁹⁹ l'augment de la càrrega fiscal necessària per a un increment de la inversió i de la despesa públiques; el creixement de l'estalvi per a afavorir la inversió que sempre demana un clima de seguretat més unes taxes d'interès passiu atractives, unes possibilitats de negoci clares, una mà d'obra qualificada i una situació laboral no conflictiva; i l'eficiència administrativa per evitar malversació de fons públics i procurar una gestió pública correcta amb millora de la descentralització i perfecta aplicació dels fons o donacions procedents de la cooperació internacional, en especial del Grup Consultiu dels països amics.

Al Grup Consultiu el govern de Guatemala presentà (gener de 1997, és a dir, immediatament després dels APFD) un seguit de projeccions macroeconòmiques que auguraven el possible creixement del PIB fins al 6 % l'any 2000 (i al 1999) basat en un augment fort de les inversions privada i pública, i un creixement de l'estalvi intern privat i públic.¹¹⁰⁰

El Grup Consultiu prometé 1,9 mil·lards \$, però amb les condicions d'equilibrar els ingressos via impostos directes (ISR, IEMA) i indirectes (IVA, que ja havia passat del 7

¹⁰⁹⁷ .- Jonas (2000): 322.

¹⁰⁹⁸ .- El 6 % de creixement del PIB no és fàcil si es té en compte que el dels últims anys havia estat del 4 % o inferior, "*tasas muy próximas al crecimiento demográfico... cada año la oferta de trabajo crece alrededor de un 4 % anual*". Betancur (1998): 32 i 23.

¹⁰⁹⁹ .- Betancur (1998): 23.

% al 10 %) i sobre articles sumptuaris, d'anul·lar exoneracions i perseguir l'evasió, amb la finalitat de complir els Acords de Pau i de situar les finances públiques a redós del sistema fiscal propi i no en dependència de països donants. Pel maig de 1997 el FMI presentà un seguit de recomanacions, reforçades per la presència a Guatemala –i declaracions- del seu director executiu, Michel Camdessus, sense més èxit que una posterior recalendariació que fou acceptada pel setembre pel Grup Consultiu, tot i que no va ser fins a finals d'any que el govern presentà projeccions (1997-2000) sobre evolució d'ingressos i despesa públics en base a més impostos i tipus més alts i a altres possibles fonts de finançament, segons els quals el desequilibri fiscal evolucionaria favorablement des d'un -2'8 de 1997, passant per un -2'3 de 1998 i un -0'9 de 1999, fins a un +0'1 de 2000,¹¹⁰¹ any en què la càrrega tributària hauria d'haver augmentat un 50 % en relació a 1997 en compliment de l'Acord sobre Cronograma.¹¹⁰²

En els ingressos via impostos el govern tenia previst actuacions en tres àmbits: enfortir la capacitat de coerció de l'estat, endurir la legislació tributària, i reforçar l'administració tributària amb la creació de la *Superintendencia de Administración Tributaria (SAT)* constituïda per D.L.1-98 com una entitat estatal descentralitzada amb autonomia funcional, econòmica, financera, tècnica i administrativa sobre tots els impostos interns i els que afecten a Guatemala el comerç exterior.¹¹⁰³ La pretensió era, doncs, una major recaptació amb més eficiència i amb ampliació de la base tributària i amb reducció i control de l'evasió fiscal.

En atenció a la despesa pública, el govern marcà també tres objectius: eficiència en l'execució de les consignacions pressupostàries, desconcentració i descentralització de l'execució, i major fiscalització; prioritat als serveis públics i a la infraestructura bàsica per a la producció i la comercialització; i prioritat a les inversions socials i sectorials, singularment ensenyament, sanitat, habitatge, creació de llocs de treball, adquisició de terres i promoció del món rural.

La manca d'eficàcia en l'execució de la despesa pressupostària és típica de Guatemala,

¹¹⁰⁰ .- L'Acord sobre Cronograma estipulà un creixement del PIB de 4'2 % (1997), 5'1 % (1998) i 6 % (1999 i 2000).

¹¹⁰¹ .- SCHNEIDER, P. R.: "Temas de debate sobre política fiscal a Guatemala", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. II. Ob. cit. P. 470.

¹¹⁰² .- L'Acord establí una càrrega tributària de 8'6 (1997), 10 (1998), 11'4 (1999) i 12 (2000).

¹¹⁰³ .- Quart Informe sobre Cronograma. Suplement relatiu a Situación de los compromisos sobre Aspectos socioeconómicos y agrarios, reasentamiento e incorporación. Num. 36.

¹¹⁰⁴en especial en inversió, del 96 % al 99 %. De fet, es donen diferències remarcables entre departaments: correcta (o incorrecta per excés) en Presidència, Organisme Legislatiu, Cancelleria, Defensa; dèbil en Ensenyament, Sanitat, Treball, MAGA, MP...En ocasions alguns ministeris aconseguen una plena execució del seu pressupost de manera perversa, “*a final del período por el temor a que les cancelen recursos no utilizados*” en el pressupost següent.¹¹⁰⁵ Tampoc no s’aconsegueix el compliment total el pressupost en el capítol d’ingressos, en el qual se sol arribar al 98 % de mitjana.

Els ingressos que forneixen les arques de l’estat guatemalenc procedeixen de tres impostos principals: l’Impost sobre el Valor Afegit (IVA), l’Impost sobre el Rendiment (ISR) i l’Arancel d’Importacions (ADI). Sobre el primer es portava temps discutint-ne la necessitat d’eivar-lo tenint en compte la seva aportació a les finances públiques, el seu caràcter generalitzat i la seva base sobre el consum i que “*no desalienta al ahorro ni a la inversión*”.¹¹⁰⁶ La seva importància recaptadora és tal que, introduït el 1983, al segon any ja esdevingué el que més aportava al fisc, al 1998 representava el 46 % del total recaptat,¹¹⁰⁷ i al 1999 el 42’1 %.

Pel que fa a l’ISR, per contra, s’ha parlat de la seva supressió a causa de la repercussió negativa “*sobre el ahorro y la formación de capital*” i les múltiples erosions en la seva base, i perquè és un impost de recaptació a la baixa (22’78 % l’any 1993 i 13’75 % el 1999).¹¹⁰⁸

També l’Arancel d’Importació ha disminuït el volum d’ingressos per les nombroses desgravacions que s’incrementaran amb els nous tractats de comerç internacional (21’78 % el 1993 i 12’85 % el 1999).¹¹⁰⁹

Un altre impost destacat, tot i que se’n desconeix el seu muntant, és l’*Impuesto Unico sobre Inmuebles, (IUSI)*, que recapten i perceben els Ajuntaments. Sens dubte, la recaptació proporcionada pel IUSI ha de ser petita, perquè sumada a les taxes

¹¹⁰⁴.- Els Informes de MINUGUA són molt crítics en aquest aspecte, igual que el BM en base al qual, en Ensenyament el pressupost en inversió va ser executat només en un 58 % entre 1980 i 1990, i en un 67 % en Sanitat. Betancur (1998): 271.

¹¹⁰⁵.- RODAS, P.: “Diagnóstico de la política fiscal”, a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. II. Ob. Cit. PP. 432-435.

¹¹⁰⁶.- Schneider (1999): 478.

¹¹⁰⁷.- Rodas (1999): 416. Prensa Libre, 23 de novembre de 1999. PALENCIA, M.: “Pacto Fiscal. ¿Una de cal y otra de arena?”, a Diálogo, Num. 6. Juliol de 2000. P. 3.

¹¹⁰⁸.- Prensa Libre, 23 de novembre de 1999.

¹¹⁰⁹.- *Ibidem*.

municipals i als arbitris locals no arriba al 10 % constitucional.¹¹¹⁰ Impost aprovat pel Congrés a finals de 1997 amb la finalitat de triplicar la recaptació dels anteriors impostos sobre la propietat i amb l'objectiu de cedir-lo als Ajuntaments. Finalitat i objectius mals explicats, objecte de desinformació expressa, pitjor compresos, l'IUSI va ser contundentment refusat per l'opinió pública amb el FRG i altres diputats, i amb Rigoberta Menchú, al davant, seguits per nombrosos alcaldes rurals i amb el típic recurs a la CC.¹¹¹¹ Menchú i els alcaldes rurals creien que l'IUSI afectaria més els propietaris petits i mitjans que als grans. Com sigui, constituïren un front comú contra l'augment d'impostos, precedent del creat enguany contra l'augment de l'IVA. Les manifestacions al carrer i les pressions de tot tipus conduïren el govern Arzú a proposar al Congrés la derogació de l'IUSI (25 de febrer de 1998). Derogació que "*dejó estupefactos a los partidarios de los Acuerdos de Paz*". Lògicament.¹¹¹² L'any 2001 les pressions externes sobre el govern i el grup parlamentari de l'FRG, amb la presència del Secretari General adjunt de l'ONU, Iqbal Riza, i una actitud més valenta (fins i tot desafiant) de Portillo, evitaren una altra reculada del govern.¹¹¹³

Si les erosions a l'ISR són considerades les més grans (66 % en persones físiques i 53 % en persones jurídiques), les de l'IVA oscil·len entre el 37 % i el 55 %.¹¹¹⁴ "*La evasión en... el ISR es casi igual a la suma de todos los ingresos reportados y exentos*". De fet, les causes per explicar la deficient recaptació fiscal es resumeixen en dues: pocs recursos humans i materials, i incapacitat/voluntat del govern –dels ajuntaments, en l'IUSI- per fer complir la normativa fiscal.¹¹¹⁵ Al mateix temps es mantenen nombrosos

¹¹¹⁰ .- Rodas (1999): 448-449.

¹¹¹¹ .- El recurs a la CC, previst a la Constitució, ha estat utilitzat sovint com a culminació de les protestes i recursos contra tot increment d'impostos: contra el D.59-87 (Llei de l'ISR), D.60-87 (Llei de l'IVA), D.61-87 (Llei de l'impost del paper d'estat i timbres fiscals), D.62-87 (Llei de l'IUSI), D.58-91 i D.67-91 (Llei de l'impost extraordinari i de l'emissió de bons del tresor d'emergència), D.26-92 (Llei de l'ISR), D.27-92 (Llei de l'IVA), D.61-94 (Llei de l'ISR). Com remarca Rodas (1999): 425 i ss., no es plantejaren recursos durant el govern Arzú per la seva afinitat amb el sector privat i perquè, com a conseqüència d'aquesta afinitat, el govern discutia prèviament amb el CACIF els projectes tributaris, en una situació pràctica de "co-govern". Portillo ha tornat a sofrir greus problemes amb la seva reforma fiscal.

¹¹¹² .- Jonas (2000): 326.

¹¹¹³ .- Després que 15 diputats eferregistes haguessin amenaçat de crear un altre grup parlamentari si el govern persistia en la proposta de l'increment de l'IVA fins al 12 %, tant el ministre d'Hisenda, com el portaveu del grup parlamentari de l'FRG, com el mateix president del Congrés, els convenceren, mentre MINUGUA, mitjançant el director adjunt, Juan Pablo Corlazoli, proposava negociacions i Iqbal Riza insistia en l'augment. Prensas Libre, 10 i 11 de juliol de 2001. El FRG demostrà posseir una major coherència interna i formar un grup més cohesionat i més controlat per Ríos Montt i Portillo que el PAN a l'època d'Arzú; se'l veu capaç de resistir fortes pressions de l'oligarquia i de les classes populars.

¹¹¹⁴ .- Schneider (1999): 487.

¹¹¹⁵ .- Rodas (1999): 455.

privilegis fiscals i exempcions de l'IVA, de l'ISR i d'aranzels, entre altres: “*no menos de 46 disposiciones legales que conceden exoneraciones tributarias*”, algunes establertes a la pròpia Constitució.¹¹¹⁶ De manera que son “*los grupos de ingresos bajos y medios quienes continuan soportando la carga fiscal*”,¹¹¹⁷ discriminació que avala la consideració de sistema tributari injust i regressiu pel cantó dels ingressos, sense oblidar que la correcció d'aquesta característica ha de provenir també del cantó de la despesa, en funció d'una redistribució que tingui en compte la situació real del país, les zones de més pobresa i els territoris marginats que precisen una acció pública inversora territorial i sectorial més considerable en serveis bàsics.

Per altra banda, si la Constitució acull exempcions en el capítol d'ingressos, també fixa assignacions específiques en els crèdits de despesa dels pressupostos tot eliminant del debat pressupostari fins a un 21 % de la despesa i tot introduint-hi una rigidesa innecessària en l'elaboració del capital de despesa pública.¹¹¹⁸

La Constitució encara juga un altre paper que afavoreix la ineficiència recaptadora en atorgar prevalença als interessos i drets dels ciutadans tant en aspectes concrets (p.ex. omissió del principi *solve et repete*) com més genèrics per esdevenir una base a tota mena de recursos de pretesa –o certa- inconstitucionalitat contra reformes fiscals.¹¹¹⁹

Amb aquest panorama poc engrescador de la fiscalitat a Guatemala, en el qual els impostos indirectes representen més del 75 %, ¹¹²⁰ no era d'estranyar que els APFD haguessin incidit clarament en una reforma tributària que possibilités a l'estat els recursos necessaris per als objectius propis d'un estat democràtic de dret i per als objectius fixats als APFD. També el Grup Consultiu de països amics, els països donants, i institucions financeres mundials exigiren reformes fiscals, l'esforç tributari de

¹¹¹⁶.- Art. 73, referent als centres educatius privats; art. 88, relatiu a les Universitats; art. 92, a favor de la *Confederación Deportiva Autónoma de Guatemala (CDAG)* i el *Comité Olímpico de Guatemala (COG)*; i art. 100, sobre l'IGSS.

¹¹¹⁷.- Schneider (1999): 485, que cita l'opinió coincident de diverses institucions com ASC, AVANCSO, CEG, COPMAGUA, associacions de dones de la societat civil, UGT, UNSITRAGUA, USAC. Les mateixes institucions que denunciaven el sistema fiscal de Guatemala per regressiu i injust. *Ibidem*. Pp. 482-483.

¹¹¹⁸.- Art. 13, per a l'alfabetització, en especial per a la PEA (1 %); art. 84, per a la USAC (5 % mínim); art. 91, per a educació física i esport (3 %); art. 213, per a l'OJ (mínim 2 %); art. 257, per als municipis (10 %). També altres lleis estableixen consignacions fixes al capítol de despeses, com la llei electoral, la llei forestal. Schneider (1999): 480-481.

¹¹¹⁹.- Rodas (1999): 421-429, i Schneider (1999): 487 i 488. Els articles de la Constitució que limiten la capacitat coercitiva fiscal són: art. 28, no al principi de *solve et repete*; art. 41, no a la imposició de multes confiscatòries ni a la possibilitat que superin l'import impagat; art. 243, compliment del principi de capacitat de pagament i de prohibició dels tributs confiscatoris.

¹¹²⁰.- Jonas (2000): 331.

la societat guatemalena que compensés l'esforç econòmic estranger. La política no és la de reduir la despesa social –mesura històricament típica de Guatemala- sinó acréixer els ingressos.

Tanmateix, a mitjans de 1998, atès el retard en l'objectiu d'aconseguir el percentatge de càrrega tributària establert a l'Acord de Cronograma –10 % del PIB l'any 1998, 11'4 % per a 1999 i 12 % per a 2000-¹¹²¹ la Comissió d'Acompanyament plantejà al govern una reforma fiscal àmplia i la recalendarització en el marc d'un gran Acord, del qual sorgí – però ja al març de 1999- i a iniciativa del ministre de Finances, Peter Lamport, (però sense suport del PAN, més pendent de les eleccions d'aquell any) la *Comisión Preparatoria del Pacto Fiscal*. Al 1998 el govern no féu res, però, en preparació de la nova reunió amb el Grup Consultiu del mes d'octubre (postposada la de juny), elaborà una alternativa: consensuar un nou IUSI, mantenir a la baixa (fins al 2002) l'IEMA i enfortir la SAT. També la URNG va decidir-se a elaborar una proposta per reforçar els aspectes progressistes del sistema fiscal.¹¹²² La reunió amb el Grup Consultiu fou superada amb èxit pel govern que, a continuació, simulà intents de reforma que, esclar, fracassaren.

6.3.3.1.- El pacte fiscal fracassat, que no evità una reforma al 2001

Ja al 1999 els cinc tècnics que integraven la *Comisión Preparatoria*¹¹²³ elaboraren, amb el suport del BM, FMI, USAID i de MINUGUA, i després d'un any d'extenses consultes la proposta *Hacia un Pacto Fiscal en Guatemala*, presentada el 29 de desembre en presència dels nomenats vicepresident Francisco Reyes i dels ministres d'Economia, Eduardo Weyman, i d'Exteriors, Gabriel Orellana, i de l'ambaixadora dels EUA, Prudence Bushnell.¹¹²⁴ Durant el treball de la Comissió es va fer públic l'informe *Como se distribuye la carga tributaria por clase de ingreso en Guatemala*, elaborat per *Barents Group, LLC*, que expressa el caràcter regressiu i injust del sistema fiscal de Guatemala ja que “*la mayor parte de los impuestos son pagados de forma directa e indirecta por los*

¹¹²¹ .- “...entre 1997 y 1998 los ingresos directos en realidad disminuyeron en proporción a los ingresos del gobierno...”. Jonas (2000): 331.

¹¹²² .- Jonas (2000): 238.

¹¹²³ .- Els cinc tècnics eren l'advocadessa Alma Quiñones i els economistes Arturo Montenegro, Lizardo Sosa, Richard Aitkenhead i Iván Alberto Fuentes.

¹¹²⁴ .- Prensa Libre, 30 de desembre de 1999.

hogares que perciben menos ingresos mensuales".¹¹²⁵ Constitueix el primer dels tres estudis compromesos pel govern Arzú: sobre progressivitat tributària, sobre la base dels contribuents i sobre qüestions penals i judicials relatives als impostos.

També durant el període preparatori de la proposta el BM publicà (8 de febrer de 2000) el seu tercer Informe sobre el grau de compliment dels Acords de Pau, en el qual denunciava com a "*fracaso clave en el proceso de paz*" l'incompliment de la càrrega tributària, recomanava increments fiscals en el marc d'un Pacte Fiscal necessàriament ràpid i consensuat, i el sanejament de la despesa amb un major control i l'eliminació o fusió de fons socials de baix rendiment.¹¹²⁶

El document presentat el 29 de desembre, en coincidència amb el tercer aniversari dels APFD, proposava diversos compromisos per anys (del 2000 al 2004), però es tractava d'un document obert a un acord social ampli sobre els drets i deures dels ciutadans de Guatemala en referència a l'estat i d'aquest en la seva relació econòmica i financera amb la societat.¹¹²⁷ Setmanes més tard, el document tornà a ser presentat, també de manera solemne i multitudinària (22 de febrer de 2000) en presència del nou president Alfonso Portillo que l'assumí tot emfatitzant que Guatemala havia de trencar "*la cultura de evadir impuestos*",¹¹²⁸ i confirmà així les seves paraules en el discurs de presa de possessió.

Entretant, la Comissió d'Acompanyament invitava una seixantena d'institucions a formular comentaris i observacions a la proposta de reforma fiscal que acabava de començar a caminar tot trontollant. El 9 de març, mentre Portillo llançava una altra proclama pro Pacte Fiscal –"*para donde quiera que miremos, el problema es fiscal*"- i advertia de la falta de temps, la Comissió d'Acompanyament aconseguia de salvar el primer gran obstacle en una reunió amb el CACIF, el representant del qual es queixà del poc temps d'estudi disponible i de la metodologia del treball a seguir els mesos vinents.¹¹²⁹

Sotmès a nous debats a tres bandes -CACIF, *Colectivo de Organizaciones Sociales* (COS) o grups propers a la URNG i la resta de col·lectius- amb ús de les tècniques del

¹¹²⁵ .- Prensa Libre, 23 de novembre de 1999.

¹¹²⁶ .- Prensa Libre, 9 de febrer de 2000.

¹¹²⁷ .- Prensa Libre, 30 de desembre de 1999.

¹¹²⁸ .- Prensa Libre, 23 de febrer de 2000.

pèndul per a cercar consens i dins el marc del *Foro Nacional del Pacto Fiscal*, finalment, el 25 de maig de 2000, l'estat, amb els presidents dels tres poders en persona, signà, conjuntament amb representants de més de 130 associacions socials, el document *Pacto Fiscal para un futuro con paz y desarrollo* que “*en congruencia con los Acuerdos de Paz contiene los principios y compromisos que deben guiar la política fiscal durante la próxima década*”.¹¹³⁰ Acte solemne, amb presència del cos diplomàtic, farcit de grans discursos i pomposes declaracions posteriors: “*Es el inicio de una nueva época*” (Portillo), “*Trabajemos juntos cultivando el diálogo y el consenso de todos*” (Marco Augusto García Noriega, president del CACIF), “*Podemos decir misión cumplida. Hemos obtenido el 100 % de consensos*” (Arnoldo Noriega, president de la Comissió d’Acompanyament). Tanmateix, el PAN no signà.¹¹³¹

Entremig de tantes exclamacions joioses planava un sentit neguit, “*una de las inquietudes legítimas sobre el Pacto Fiscal se refiere a la forma en que afectará a la población, especialmente si tendrá que pagar más impuestos*”.¹¹³² Podia ser d'altra manera? El Pacte Fiscal pretenia un nou sistema tributari més just, més equitatiu, progressista, i per tant amb impostos més elevats, sense exempcions ni privilegis fiscals, amb lluita contra les evasions, amb la finalitat d’implantar els APFD i, en definitiva, per afavorir la inversió i la despesa públiques per a més serveis, per a més oferta de treball, per a modernitzar l'estat. I per a assegurar aquest procés per al futur, un futur sense l'ajuda dels països donants. Des de MINUGUA Alexander Segovia s'afanyà a parlar del Pacte Fiscal com “*un buen negocio para todos... habrá más inversión en educación, salud, seguridad e infraestructura*”. En termes semblants s'expressà Mayra Palencia, de FLACSO, i Alejandro Aguirre, de la *Coordinadora d'ONG y Cooperativas*.

Però el Pacte no contenia mesures concretes de política fiscal, i per tant amb la seva aprovació “*entraron en juego los intereses de poder*”.¹¹³³ La Comissió Preparatòria havia anat elaborant un paquet de mesures de reforma que foren aprofitades per la *Comisión de Seguimiento del Pacto Fiscal (CSPF)*, i per una *Comisión Ad Hoc*.

¹¹²⁹ .- Prensa Libre, 9 i 10 de març de 2000. Encara Portillo es comprometé amb el BID i amb el FMI a “*asumir como compromisos de estado los resultados del Pacto Fiscal*”. Siglo Veintiuno, 27 de març de 2000.

¹¹³⁰ .- *Cinquè Informe sobre Cronograma*. Num. 40.

¹¹³¹ .- Prensa Libre, 26 de maig de 2000.

¹¹³² .- Prensa Libre, 28 de maig de 2000.

El govern no va participar activament en les negociacions entre el CACIF i altres entitats de la societat civil que no desembocaren en un acord.¹¹³⁴ Així que el dia 19 de juny l'executiu s'afanyà a trametre (sense ni tan sols exposició de motius) al Congrés tres projectes de llei de reformes fiscals, amb presses per a provocar la seva vigència a partir de l'1 de juliol.¹¹³⁵ La Comissió d'Acompanyament va reaccionar junt amb sectors civils –inclòs el CACIF– per forçar un consens sobre el paquet de canvis fiscals, reformes administratives i mesures de reactivació econòmica i social que confluïren el dia 20 en l'*Acuerdo Político para el financiamiento de la paz, el desarrollo y la democracia en Guatemala*.¹¹³⁶

Tan sols havia transcorregut un mes des del Pacte Fiscal i ja amenaçava la tempesta. MINUGUA s'alarmà tot recordant –per boca de Segovia– el risc internacional que comportaria un fracàs en la reforma tributària.¹¹³⁷ Tanmateix, després del debat parlamentari i de noves reunions amb el CACIF i altres entitats civils, els grups parlamentaris FRG, ANN, DCG i PLP¹¹³⁸ aprovaren el text del govern però modificat i consensuat.

El consens ampli dels sectors polítics (partits), empresarials, sindicals, cooperativistes, acadèmics, d'organitzacions socials, populars i indígenes i de les associacions de la dona –tan insòlit al país– va merèixer el reconeixement i una congratulació des de Nova York del propi Secretari General de les Nacions Unides i un comunicat de MINUGUA que, sense oblidar-se del dèficit de recursos existent per poder afrontar els compromisos dels APFD (733 milions Q.), expressava la satisfacció per l'actitud favorable del president del govern i del legislatiu, destacava el paper històric del

¹¹³³ .- Palencia (2000): 12.

¹¹³⁴ .- MINUGUA: *El Pacto Fiscal un año después. Informe de Verificación*. Maig de 2001. Nums. 10 i ss.

¹¹³⁵ .- El ministre de Finances pretenia la supressió de privilegis a l'IVA i a l'ISR, reduir devolucions a exportació i acabar amb les deduccions per donacions; restituir l'import sobre begudes alcohòliques i gasoses (sense efecte); i modificar la llei orgànica del BANGUAT. *Prensa Libre*, 20 de juny de 2000.

¹¹³⁶ .- Les mesures de l'Acord "*integrales... inseparables*" eren: "*el fortalecimiento de la administración tributaria, la lucha contra el contrabando, la revisión de los privilegios, las exenciones y las exoneraciones fiscales; el fortalecimiento de los ingresos tributarios; un programa de reactivación económica y social; y un programa de gasto público prioritario*". MINUGUA: *Acuerdo Político para el financiamiento de la paz, la democracia y el desarrollo*. 26 de juny de 2000.

¹¹³⁷ .- La Comissió d'Acompanyament i els sectors socials proposaven: incrementar la taxa de l'ISR al 35 % (no al 30%), no gravar les donacions ni els ingressos per interès bancari, no suprimir el 50 % del crèdit fiscal a les exportacions ni els incentius a les zones franques ni a les maquiles, permetre que els empresaris puguin afectar l'IVA de la compra de maquinària al seu ISR, i acceptar un 12 % d'IVA amb un augment compensador dels sous. *Prensa Libre*, 24 de juny de 2000.

¹¹³⁸ .- El PAN i els unionistes votaren en contra. La URNG (dins ANN i membre de la Comissió d'Acompanyament) va jugar un paper de pont entre govern i el CACIF. Palencia (2000): 14.

Congrés per a promoure una legislació “*que privilegie el desarrollo integral de Guatemala*”, augurava la continuïtat d’ajut econòmic del Grup Consultiu de països amics, i exposava els punts bàsics de l’Acord que havien de permetre l’objectiu del 12 % de càrrega tributària l’any 2002, sobre la base dels tres criteris establerts als APFD: suficiència, sostenibilitat i progressivitat. Posició optimista de MINUGUA avalada dos dies després, el 28, amb l’aprovació pel Congrés de les mesures fiscals concretes a ser aplicades a partir de juliol, recollides en la *Ley de Supresión de privilegios y beneficios fiscales, de ampliación de la base imponible y de regulación tributaria (D.L.44-00)*.

Massa il·lusió en un país com Guatemala, que ja tornava a trobar-se immers en polèmiques sobre alguns dels acords del Pacte Fiscal. Però, el dia 28 de juny el Congrés havia aprovat finalment un paquet fiscal “*que cuenta con el consenso del sector civil, CACIF, Gobierno, ANN, FRG, DCG y PLP*”, després, això sí, de tot un dia de reunions a Presidència del Govern que acabaren amb acord “*debido a presiones de tiempo*”,¹¹³⁹ i que deixaven la porta oberta a futures discussions.

Discussions que no es preveïen fàcils, ja que, per començar, les reformes aprovades en la citada llei constituïen només “*medidas correctivas a tasas... y sólo suspenden pocos de los diversos privilegios*”,¹¹⁴⁰ però ja era un primer pas. Però per altra banda, la seva publicació contenia 11 punts diferents “*totalmente de lo acordado* –per exemple, en relació a l’ISR- ...*omisiones o errores*”. I a més, per continuar l’agenda pendent de discussió incloïa punts com l’IVA i l’impost sobre begudes que el govern considerava debatuts i resolts, i altres amb gran calat i de difícil acord, com IUSI, IEMA, cens fiscal, SAT...”*los más difíciles de consensuar*”.¹¹⁴¹

Tres mesos després “*buena parte de ese acuerdo* (el del 20 de juny) *quedó en papel, y se buscaron otras soluciones al problema fiscal*”. Així que a inicis de setembre va reunir-se d’urgència el *Foro Nacional para el Pacto Fiscal* per a reintentar el consens del mes de juny amb l’advertiment per part de Juan Pablo Corlazzoli, coordinador de la Comissió d’Acompanyament, del perill que representaria el seu incompliment per a la reactivació econòmica per a la confiança necessària dels inversors nacionals i estrangers, per al recel del Grup Consultiu que, en aquestes noves circumstàncies –tan diferents de les

¹¹³⁹ .- Prensa Libre, 29 de juny de 2000.

¹¹⁴⁰ .- Palencia (2000): 1, 6 i 7.

¹¹⁴¹ .- Prensa Libre, 4 de juliol de 2000.

del mes de juny- potser suspendria la reunió prevista pel novembre.¹¹⁴²

Segons Carmen Aceña, presidenta del *Centro de Investigaciones Económicas Nacionales*, l'Acord Polític tenia tres components: un increment de l'ISR i l'eliminació de privilegis fiscals (que incidia sobre el sector productiu), una millor administració tributària i la prioritització de la despesa pública en funció dels APFD (que competia al govern), i l'augment de l'IVA (que afectava la societat). Però el govern fallà per "*falta de coordinación entre los mismos miembros del gobierno*", perquè el pacte fiscal amb la societat es va limitar de fet a una "*reforma tributaria en consenso (sólo) con el sector productivo*",¹¹⁴³ i l'increment de l'IVA encara no es debatia.

Així doncs, a finals d'agost i principis de setembre el Pacte Fiscal naufragava i la Comissió d'Acompanyament intentava rescatar-lo del desencís promogut pel seu incompliment i salvar-lo de l'escepticisme sobre el seu futur, en especial després del Guategate. L'agenda de debat incloïa a més l'IVA, les taxes a maquiles i zones franques i l'impost sobre electricitat.¹¹⁴⁴

Amb aquests punts com a centre del debat, entre els quals anà destacant l'IVA més la polèmica pel cas Guategate i alguns incidents per l'IUSI,¹¹⁴⁵ anà circulant l'any 2000 sense progressos sensibles en cap reunió. Amb tot, en l'elaboració dels pressupostos per a 2001 es tingueren en compte les conseqüències de les reformes tributàries del Pacte Fiscal i ja s'iniciaren les aplicacions d'alguns compromisos, de manera parcial i incompleta. Segons MINUGUA,¹¹⁴⁶ dels 60 compromisos del Pacte Fiscal, 29 (48 %) ni tan sols havien estat iniciats, 6 (10 %) figuraven al pressupost, 23 (38 %) es trobaven en procés, i només 2 (3 %) eren aconplastats. Tanmateix, la càrrega tributària -tot i seguir essent Guatemala el penúltim estat de l'Amèrica Llatina- es situà al 10'4 % en la línia, recalendritzada, dels APFD i en un índex que és el més alt de la història de Guatemala.¹¹⁴⁷

¹¹⁴² .- El *Foro Nacional para el Pacto Fiscal* és integrat per representants de les entitats que subscrigueren l'Acord Polític de 20 de juny.

¹¹⁴³ .- Prensa Libre, 2 de setembre de 2000.

¹¹⁴⁴ .- Prensa Libre 8 de setembre de 2000.

¹¹⁴⁵ .- El 30 d'octubre de 2000 l'alcalde de Santa Cruz Verapaz, Alta Verapaz, va renunciar a causa de les pressions i protestes dels seus veïns que reclamaven la supressió de l'IUSI. També és cert que el líder de les protestes i les manifestacions era el seu rival electoral, de la DCG, que havia perdut les eleccions. Prensa libre, 31 d'octubre de 2000.

¹¹⁴⁶ .- MINUGUA: *El Pacto Fiscal un año después. Informe de Verificación. "Anexo 1. Balance de cumplimiento de los compromisos del Pacto Fiscal"*. 2001.

¹¹⁴⁷ .- Als anys 1977 i 1978 havia arribat al 10'2 %.

De les vuit seccions del Pacte Fiscal, la que registra un millor compliment és la de l'Administració Tributària (70 %), seguida per la dels ingressos (50 %), deute públic (37 %), despesa pública i patrimoni (25 %), avaluació i control (contra corrupció i a favor de l'honestedat, 22 %), i finalment la descentralització fiscal (0 %).¹¹⁴⁸

En les mateixes condicions començà el 2001, amb l'agreujament del Guategate cada cop més enverinat, i amb una creixent oposició a l'increment de l'IVA fins al 12% que ja acollia tots els partits polítics inclosos els membres de la Comissió de Seguiment del Pacte Fiscal, tot i reconèixer que aquest increment formava part del Pacte. Els arguments per oposar-s'hi eren els mateixos que ja va denunciar Michel Camdessus, director executiu del FMI, a la seva visita a Guatemala pel maig de 1997 i que qualificà de "*los siete mitos de los guatemaltecos*", les mentides de sempre.¹¹⁴⁹

Una enquesta de Prensa Libre dels dies 29 i 30 de gener de 2001 (dilluns i dimarts), per telèfon, donà un immens 96,3% contra l'augment de l'IVA mentre la SAT exposava que els ingressos fiscals de 2000 superaven els de l'any anterior en 1.600 milions Q.¹¹⁵⁰ amb l'IVA com a principal font recaptatòria (malgrat una baixa del 2%) i reclamava canvis legislatius en el sistema impositiu,¹¹⁵¹ i en el seu funcionament intern ja criticat per la Comissió Preparatòria del Pacte Fiscal.¹¹⁵²

Continuaven els nombrosos contactes i reunions, sempre positius i esperançadors amb "*voluntad de continuar con la discusión del tema*" en properes reunions més àmplies. Realment creixia l'oposició. A principis d'abril tots els partits hi estaven en contra, moment aprofitat per Portillo per anunciar un possible augment fins al 13% (no el 12%)¹¹⁵³ i la presentació d'un nou paquet fiscal "*para sustituir el IVA, para contar con ingresos*", segons el ministre de Finances, Eduardo Weymann.¹¹⁵⁴ Ràpidament varen

¹¹⁴⁸ .- MINUGUA: El Pacto Fiscal un año después. "Anexo 1. Balance de cumplimiento de los compromisos del Pacto Fiscal". Citat. Num. 25.

¹¹⁴⁹ .- Aquests mites són: n'hi ha prou amb el proteccionisme intern; és possible el creixement econòmic amb inflació i una mica d'emissió inorgànica; el país es troba exhaust, incapaç de pagar més impostos; no s'han d'apujar impostos, és suficient una millor recaptació; que paguin els altres; si no s'apuja la càrrega tributària, l'ajut internacional tampoc no fallarà; i el govern pot espavilar-se sol. Jonas (2000): 324, 349 i 350. Mentides reforçades per la denúncia d'una multimilionària evasió de l'IVA. Prensa Libre, 25 d'abril de 2001.

¹¹⁵⁰ .- Guatemala ocupava el penúltim lloc -junt amb Paraguai i abans de Panamà (5 %)- amb un IVA més baix: el 10 %. Hondures té el 12 %, El Salvador i Costa Rica el 13 % i Uruguai el 35 %. MINUGUA: El Pacto Fiscal un año después. Citat. "Anexo 4. Tasas del IVA en algunos países de América Latina".

¹¹⁵¹ .- Prensa Libre, 11 de gener i 3 de febrer de 2001.

¹¹⁵² .- Quart Informe sobre Cronograma. Suplement. Citat. Num. 39.

¹¹⁵³ .- Prensa Libre, 5 i 7 d'abril de 2001.

¹¹⁵⁴ .- Prensa Libre, 28 de maig de 2001.

ser criticades les declaracions amb duresa per tothom: tots els partits, CACIF, ASC, CIEN, sindicats, amb reclamacions sobre un millor procés de recaptació i un millor ús de la despesa pública.¹¹⁵⁵

També l'USAC intervingué en la discussió amb una altra proposta de "*reforma fiscal integral... en un clima de confianza... austeridad en el gasto... y manejo transparente en las finanzas...*" per a un "*sistema tributario justo, equitativo y progresivo*".¹¹⁵⁶ *Nihil novi sub sole*. Al mateix dia tots els qui estaven en contra del paquet fiscal de reformes – que, sembla, ja era tothom- s'aplegaren en una instància multiinstitucional i pel juny iniciaren marxes de protesta: el dia 23 la CGTG, el 25 els mestres i el 26 la *Central de Trabajadores del Campo (CTC)*, i formularen les primeres amenaces de tancament de comerços,¹¹⁵⁷ després que el ministre Weymann i dirigents del FRG hagueren retornat del FMI, on sembla que va fixar-se definitivament "el paquet tributari".¹¹⁵⁸

La situació derivà perillosament en noves manifestacions i també en aldarulls violents que provocaren més protestes, amb reunions sense èxit i reclamacions de pacte i de consens que duraren tota la setmana.¹¹⁵⁹ Quinze diputats del FRG, encapçalats per Otto Cabrera, amenaçaren d'abandonar grup i partit si progressava l'increment de l'IVA; i quan rectificaren, convençuts pel ministre d'Hisenda, pel portaveu parlamentari i en especial per Ríos Montt "*a quien le bastó una hora de plática*"- varen ser acusats de venals i corruptes per l'oposició. Simultàniament, el president, el vicepresident i el ministre Weymann explicaren l'augment a les forces armades, tot criticant "*el sector empresarial por su negativa a tributar más*".¹¹⁶⁰

MINUGUA, alarmada, blasrà el govern i la societat civil pels incompliments del Pacte Fiscal i dels APFD: "*el gobierno no logró avanzar en temas sustantivos... como el gasto público, su evaluación y control, y la descentralización fiscal*", però avaluà positivament les millores en l'activitat de la SAT.¹¹⁶¹ L'alarma arribà a la seu de l'ONU a Nova York

¹¹⁵⁵ .- Prensa Libre, 16 de maig de 2001.

¹¹⁵⁶ .- Prensa Libre, 26 de maig de 2001.

¹¹⁵⁷ .- Prensa Libre, 23 i 26 de juny de 2001. El primer tancament de botigues va ser a Retalhuleu el 6 de juliol. Prensa Libre, 9 de juliol de 2001.

¹¹⁵⁸ .- "Nuevo paquete fiscal, movilizaciones y diálogo nacional", a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 172. Juliol de 2001. Pp. 3-11.

¹¹⁵⁹ .- Fins i tot el *Rotary Club* organitzà el *I Gran Foro Cívico Nacional* que, després de tractar temes de seguretat, justícia i economia, acabà amb una crida per retornar al Pacte Fiscal. Simultàniament, més de 5000 manifestants, convocats per la *Unión Guatemalteca de Trabajadores (UGT)*, es manifestaren contra el govern. Prensa Libre, 11 de juliol de 2001.

¹¹⁶⁰ .- Prensa Libre, 12 de juliol de 2001.

¹¹⁶¹ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 65. MINUGUA (2001): Nums. 32, 34 i 35.

que envià a Guatemala Iqbal Riza, secretari general adjunt, que insistí en la necessitat de diàleg per “*superar la creciente polarización del país*”¹¹⁶² i en evitació d’una crisi política i social.

Portillo insistí en l’augment –ara- del 12 % i en una bonificació salarial, mentre el seu partit semblava compartir a mitges aquests punts i exigia suport del PAN i de la URNG, “*porque ambos subscribieron los Acuerdos de Paz*”. La proposta que incloïa reformes fiscals i penals per evitar l’evasió fiscal, l’elusió i el contraban, quedà finalment aprovada, el 26 de juliol, amb el vot dels diputats del FRG (63), de la DCG (1, ja que Cerezo s’absentà) i de la UD (1) després de tres dies de debats llarguíssims i “*para cumplir con los Acuerdos de Paz*”.¹¹⁶³ L’oposició frontal i general de la resta no dubtà a utilitzar -junt amb entitats socials i econòmiques- tota mena de recursos fins arribar a la vaga general, promoguda pel CACIF -i amb el suport del CGTG, la UGT i l’AEU- amb milers de seguidors per totes les ciutats del país: tancaments de botigues, marxades de protesta, talls a les carreteres, sempre de manera pacífica llevat a Totonicapán i a la USAC. L’1 d’agost “*entre 15 y 20 mil personas de distintos estamentos sociales*” varen aplegar-se davant el Congrés i a la CC per protestar contra la reforma.¹¹⁶⁴

El president reprimí les manifestacions i es negà a modificar la reforma fiscal, finalment arribada. En les seves declaracions, Alfonso Portillo puntualitzà tres aspectes: “Jo no vaig venir a governar per a deu famílies riques”,... “els empresaris s’embutxaquen el 50 % de l’IVA”,... “la puja d’impostos és l’única fòrmula per a modernitzar el país i treure’l de la cua d’Amèrica Llatina”.¹¹⁶⁵ Cert, però no li evità crítiques contra la corrupció, ni peticions de dimissió del govern en ple per part del CACIF per “incapaç, corrupte i inepte”, ni posteriorment el típic recurs a la CC, junt amb els que presentaren altres institucions.

¹¹⁶² .- Prensa Libre, 12 de juliol de 2001. MINUGUA: “Declaración del Secretario General Adjunto de la ONU, Sr. Iqbal Riza, al culminar su visita oficial a Guatemala”. 11 de juliol de 2001.

¹¹⁶³ .- El paquet tributari modificat, aprovat entre el 20 i el 28 de juliol, abastà diverses reformes, entre altres l’IEMA, el timbre del tabac i sobre begudes alcohòliques i gasoses; i reformes als Codis Tributari, Penal i Processal Penal, i a la Llei de Defraudació Duanera. En relació al tabac i a les begudes gasoses, els diputats eferregistes utilitzaren arguments fiscals tan insòlits com que el consum dels productes perjudica la salut. Segons Flora de Ramos (FRG), “*las gaseosas también son malas, por eso debe fomentarse el consumo de refrescos, como la Rosa de Jamaica*”. Prensa Libre, 29 de juliol de 2001.

¹¹⁶⁴ .- “Nuevo paquete fiscal, movilizaciones y diálogo nacional”, a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 172. Juliol de 2001. Pp. 3-11.

¹¹⁶⁵ .- SANZ, V.: “Guatemala: guerra al govern”. AVUI, 4 d’agost de 2001. P. 9. La violència de les manifestacions amb nombrosos actes vandàlics (p.ex. a Totonicapán) obligaren a l’ús de l’exèrcit i a la declaració de l’estat de setge en aquella ciutat.

Des del sector privat es parlava de “terrorismo fiscal”, i des del FRG es replicava que la gent del CACIF “nunca se ha preocupado por el pueblo”, i que el seu neguit rau en què amb les reformes aprovades no podrà seguir defraudant.¹¹⁶⁶ Definitivament, la reforma tributària, malgrat el Pacte, ha palesat que cap sector està disposat a resoldre de debò els problemes fiscals del país, i que tots són mancats del sentit cívic necessari per valorar la importància i el deure de tributar.¹¹⁶⁷

6.3.4.- La modificació constitucional

La vigent Constitució, promulgada el 31 de maig de 1985 i que entrà en vigor el 14 de gener de 1986, va ser aprovada després dels anys de més dura repressió contrainsurgent en el marc del procés de democratització controlada de l'estat –en la fase de *Reencuentro Institucional/84-* com a substrat jurídicopolític fonamental del nou període, que havia de ser de transició democràtica però amb garanties de manteniment de l'*statu quo* i de seguir prioritant la lluita antiinsurgent, i per tant amb la continuïtat del paper preponderant dels militars, si bé amb un reconeixement –si més no, sobre el paper- del caràcter democràtic del nou règim i de la defensa dels drets humans. Una “*transición otorgada*”.¹¹⁶⁸

Modificada per referèndum el 30 de gener de 1994 amb 37 reformes, diversos dels APFD establiren propostes de noves modificacions que afectaven l'exèrcit, la policia, la justícia i el reconeixement dels pobles indígenes.

Pel maig de 1997, el govern Arzú va presentar al Congrés un preprojecte de canvi constitucional en congruència amb els Acords de Pau. Atesa la majoria del grup parlamentari del PAN i la previsible aliança o complicitat, en aquest punt, amb altres forces polítiques, singularment el FDNG, que li permetia assolir la majoria qualificada de 2/3, el govern hauria pogut forçar l'aprovació de les modificacions abans de finalitzar l'any, tal com era previst a l'Acord sobre Cronograma. Tanmateix, el govern preferí alentir el tràmit parlamentari amb la justificació –raonable- d'intentar cercar consens

¹¹⁶⁶ .- “El CACIF ha escondido que su principal interés es boicotear las leyes antievasión”, a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 172. Juliol de 2001.

¹¹⁶⁷ .- Palencia (2000): 5.

¹¹⁶⁸ .- ALCÁNTARA, M.: *Sistemas políticos de América Latina. Vol. 2.* Tecnos. Madrid. 1990. P. 178. L'exèrcit imposà a la Constitució, entre altres qüestions, el manteniment de les PAC i l'obligació que el titular de Defensa fos un militar.

amb altres forces parlamentàries més reticents o que hi estaven oposades, en especial el FRG, principal partit de l'oposició, amb prou capacitat i influència social per enfrontar-s'hi tant al Parlament com en el procés de consulta popular, i que era conegut per les seves renuències.¹¹⁶⁹

Simultàniament arribaren al Congrés propostes de reforma provinents d'entitats socioeconòmiques i de partits polítics, la majoria de les quals no tenien res a veure amb els punts indicats als APFD. Així que, per l'agost de 1997, just quan la Comissió Parlamentària Legislativa acabava d'iniciar el seu treball, el president del Congrés –amb el portaveu del grup parlamentari panista- sorprengué tothom amb l'anunci de la creació d'una *Instancia Multipartidaria*, integrada per representants de tots els partits polítics parlamentaris per al debat de cadascuna de les diferents propostes.¹¹⁷⁰ Instància que, segons els partits de l'oposició, havia de donar a les resolucions i acords caràcter vinculant per al Congrés, i que el PAN acceptà. Però, per altra banda, també els partits de l'oposició –el FRG singularment, i els de dretes- s'enfrontaren sense embuts a les reformes tot promovent una Asamblea Nacional Constituent (en una interpretació forçada de l'art.278 de la Constitució) i per tant tot un procediment llarg i lent que hauria paralitzat les reformes.¹¹⁷¹

Des de la tardor de 1997 fins a maig de 1998, la IM va anar discutint possibles reformes constitucionals que, en gran part, responien a interessos netament partidistes¹¹⁷² i en general sense relació directa amb les modificacions importants previstes als Acords de Pau. És més, “una de las paradojas de esa negociación fue que las reformas propuestas en los Acuerdos de Paz nunca fueron cuestionadas y que los desacuerdos surgieron en torno a otras propuestas formuladas por partidos políticos, organizaciones indígenas y otros actores sociales...”.¹¹⁷³ Amb totes aquestes maniobres el procés s'alentí, es tornà confús i desorientador, instrument de batalletes partidistes, objecte de pressions amagades i de crítiques de tota mena, víctima d'accions amb només un sol

¹¹⁶⁹ .- Jonas critica la recerca de consens, tot atribuint al PAN falta de voluntat política d'enllestir les reformes. Potser té raó. Si més no, el partit estava dividit entre el sector d'Arzú i el govern, partidaris de la implementació dels APFD, i l'anomenat *Club de París* més conservador, més electoralista i molt reticent a l'aplicació dels Acords de Pau. Jonas (2000): 360 i ss. i 308.

¹¹⁷⁰ .- També Jonas –i altres comentaristes- sospita una voluntat retardatària del PAN (i encara més per part d'altres forces polítiques i econòmiques) amagada darrere de la creació de la IM. “*Algunos críticos la apodaban 'Instancia Multiporquería'*”. *Ibidem*. P. 361.

¹¹⁷¹ .- El procés de l'art.278 era inadequat per a les modificacions derivades dels APFD.

¹¹⁷² .- El FRG, per exemple, pretenia suprimir de la Constitució les disposicions que impedièn que el seu màxim dirigent, Efraín Ríos Montt, dictador després d'un cop d'estat, pogués ser candidat presidencial.

partit clarament partidari de les reformes, el FDNG,¹¹⁷⁴ mentre altres qüestions obtenen la preocupació i l'interès directes dels ciutadans, com la reforma fiscal, blanc de protestes i manifestacions en contra per part de tots els sectors amb el FRG al davant.¹¹⁷⁵

Pel temor de la reunió imminent del mes de juny amb el Grup Consultiu, el govern del PAN finalment pitjà l'accelerador de la reforma constitucional: refusà les propostes del FRG, dissolgué la IM i portà a debat del Congrés els canvis derivats dels Acords de Pau. Però les modificacions proposades s'encallaren al Congrés perquè “*se tomó las vacaciones de verano*”. En aquestes circumstàncies, la reunió amb el Grup Consultiu va ser postposada a l'octubre pel part del mateix Grup i per l'actitud de la URNG disgustada pel procés constitucional i pel fracàs del Pacte Fiscal.

Després dels mesos d'agost i setembre en què el Congrés no millorà la seva eficiència, empantanegat el debat, ara, sobretot per les pretensions indígenes d'ampliar constitucionalment els seus drets i superar la proposta del govern, la proximitat de la reunió amb el Grup Consultiu tornà a impulsar la diligència dels diputats del PAN que, juntament amb els del FDNG, arribaren a un consens amb COPMAGUA a finals de setembre. Últim consens important que mancava.

A mitjans d'octubre, una setmana abans de la reunió amb el Grup Consultiu, el Congrés aprovà –amb l'abstenció del FRG- tot el paquet de reformes constitucionals –50- molt lluny de les 12 presentades originalment pel govern, i de les 13 previstes als APFD. Del conjunt de propostes, de les quals destacaren les del govern (reformes a 11 articles i addició d'un de nou), les de diversos partits i entitats entre ells FDNG, DCG, UCN, COPMAGUA,... (22 reformes), i un altre paquet avalat per FDNG, DCG, FRG (32 modificacions no vinculades als Acords de Pau), acabaren presentant-se de fet dues grans opcions, la del PAN que limitava la reforma constitucional als punts establerts als

¹¹⁷³ .- Quart Informe sobre Cronograma. Num. 80.

¹¹⁷⁴ .- El PAN fou víctima una vegada més de les seves divergències internes i del temor que l'equip de Berger –nominat candidat presidencial- tenia sobre les conseqüències de les reformes constitucionals, tant en l'aspecte jurídicopolític com en l'electoral. No va saber escapar-se de “*las aguas cenagosas*” de la IM. Jonas (2000): 361.

¹¹⁷⁵ .- El FRG tenia per objectiu oposar-se i fer fracassar totes les iniciatives del PAN, i comptà tant en el procés de reforma fiscal d'aquells mesos (bàsicament, discussió sobre l'IUSI) com en el debat sobre modificacions constitucionals amb la coincidència o convergència de forts aliats, entre ells les organitzacions indígenes oposades a l'IUSI i disposades a proposar i acceptar reformes constitucionals més enllà dels APFD.

APFD, i la resta que s'apartava del contingut dels Acords.¹¹⁷⁶

Així doncs, el text finalment aprovat recollí les propostes de reformes del govern (amb una excepció)¹¹⁷⁷ però amb les esmenes incorporades durant el debat i diverses modificacions plantejades en les altres propostes. La redacció final aportà un text diferent previst als APFD, si bé els punts fonamentals –en paraules de qui era llavors president del Congrés, Rafael Barrios Flores– eren: “*reconocimiento a los pueblos indígenas, definición del papel del ejército en una sociedad democrática, fortalecimiento de la justicia, papel del presidente y del vicepresidente de la República*”.¹¹⁷⁸ Un cop aprovades, el Congrés sol·licità al TSE, per A. 48-91, en compliment del tràmit constitucional, la convocatòria de la pertinent consulta electoral popular.

Malgrat que el 16 d'octubre el director de MINUGUA, Jean Arnault, celebrà públicament l'entesa, continuaren les maniobres per oposar-s'hi. L'huracà Mitch en va ser un bon instrument i els recursos d'inconstitucionalitat uns altres bons exemples. Els desastres causats pel Mitch retardaren el procés de reforma, ja que el govern decretà de manera innecessària, injustificada i equivocada l'estat de calamitat durant dos mesos de la tardor de 1998,¹¹⁷⁹ amb l'excusa d'evitar el pillatge però, realment, per a conferir una imatge de govern eficaç i preocupat al servei dels ciutadans a l'inici de 1999, any electoral.

Al mateix temps, començà una duríssima campanya per evitar el referèndum per part de nombroses organitzacions, amb el FRG al davant, per motius ben diversos: polítics (FRG, Pro Patria, *Guardianes del vecindario*, *Asociación de Amigos del País*), pretesament legalistes (*Centro para la defensa de la Constitución*, *CEDECON*), religiosos pentecostals (*Alianza Evangélica*, totalment contrària a la promoció de la religió maia, amb Bianchi al davant de manera destacada). Foren els “*dinosaurios (que) intentaron mantener a Guatemala exactamente igual a como se había mantenido a lo largo de muchos decenios*”,¹¹⁸⁰ i que acudiren a la CC en recurs d'inconstitucionalitat (30 de desembre de 1998). També el CEDECON pel seu propi compte n'havia

¹¹⁷⁶ .- El segon paquet de reformes, a més de COPMAGUA i dels partits FDNG, DCG, UNC, també era avalat pel MP i el president de l'OJ, més la *Comisión para la defensa de los lugares sagrados*, Justícia i Multiculturalidad, USAC i representants dels pobles xinca i garínagu. El tercer paquet disposava de l'aval dels partits polítics indicats i del president del Congrés.

¹¹⁷⁷ .- La modificació referent a l'article 142, sobre sobirania i territori.

¹¹⁷⁸ .- BARRIOS, R.: “Presentación”, a Reformas a la Constitución Política de la República de Guatemala. Congreso de la República de Guatemala. Octubre de 1998.

¹¹⁷⁹ .- Hondures i Nicaragua, més afectades pel Mitch, no el proclamaren.

presentat un altre. El 5 de gener de 1999 la CC suspengué provisionalment el procés de la consulta popular.

A favor del referèndum, i en un ambient polític cada cop més polaritzat, partits i entitats (FDNG, URNG, ASC, COPMAGUA, sindicats i organitzacions religioses) es manifestaren pel país, en especial a partir de la suspensió provisional del referèndum per la CC. Pel febrer, la CC -integrada en part per fundadors del CEDECON- acceptà el recurs d'aquesta entitat i les propostes retornaren al Congrés per a clarificar i ordenar el text del referèndum.

Després d'àrdues deliberacions parlamentàries, el Congrés replantejà el text de la consulta popular en quatre grans blocs: a) redefinició de la nació i drets socials (inclosos els drets indígenes i la identitat indígena), b) organisme legislatiu, c) organisme executiu; president i vicepresident, exèrcit i PNC, i d) organisme judicial. Més vuit disposicions transitòries sobre aspectes diversos compresos en els quatre blocs anteriors. Cada bloc seria votat per separat.¹¹⁸¹

Amb aquest nou replanteig les reformes previstes als APFD quedaren barrejades amb la resta de les cinquanta preguntes, i diluït el seu caràcter genuïnament democràtic. En aquestes condicions, el 18 de febrer de 1999 la Junta Directiva del Congrés lliurà al TSE l'A.L.15-99, i el 2 de març següent el TSE convocà el referèndum pel 16 de maig. Sense cap mena de dubte les reformes resultants dels Acords de Pau, fins i tot barrejades, milloraven la Constitució vigent amb un nou concepte de nació que incloïa - en igualtat- els indígenes, i, per tant, reforçava el respecte i la defensa dels drets humans, enfortia l'equilibri de poders amb una debilitació del presidencialisme que, en canvi, sortia enfortit en relació al seu paper amb les forces armades, creixien les garanties d'independència judicial i augmentava la participació democràtica amb una obertura dels Consells de Desenvolupament.¹¹⁸²

¹¹⁸⁰ .- Jonas (2000): 367.

¹¹⁸¹ .- Algunes veus es pronunciaren per celebrar el referèndum en votació única, igual que per a les reformes de 1994, "a causa de su complejidad en un país donde hay mucho analfabeto que ni sabe leer y porque es tarea árdua, casi imposible, de llegar a él". Paraules de Carmen Rosa de León (IEPADES) en entrevista del dia 21 de setembre de 1999.

¹¹⁸² .- Les reformes reforçaven el caràcter de nació pluricultural, multiètnica i multilingüe (art.1) i la identitat i espiritualitat dels indígenes (art.66), la seva presència política (art.70) i el respecte i protecció dels idiomes maies, xinca i garífuna (art.143); consolidaven la seguretat social extensiva de forma gratuïta (art.94), mantenien la indemnització als treballadors de l'estat tot introduint-hi un llistat d'inaplicacions (art.110) i incorporaren el servei social alternatiu al servei militar (art.135, g). L'articulat referent al poder legislatiu fou modificat a fons per enfortir el seu rol, amb potestat legislativa i capacitat de control del govern i representativa dels partits majoritaris: el nombre de diputats va ser ampliat (art.157), les

El fracàs del referèndum deixà Guatemala amb un text constitucional aprovat (1985) durant la vigència de l'enfrontament armat i modificat (1994) prèviament als APFD. No fou el cas de la Constitució de El Salvador (1983), modificada (1991 i 1992) després dels Acords de Pau i que ja conté principis dogmàtics i orgànics congruents amb un estat democràtic de dret; ni tampoc de la de Nicaragua (1987) posterior a la victòria sandinista i molt modificada (1995) amb el reforçament dels drets humans, del pluralisme, de la divisió de poders (en especial per la separació de partit-govern-exèrcit-estat, massa identificats en l'època sandinista) i de la reducció de les prerrogatives derivades del presidencialisme.¹¹⁸³

incompatibilitats es concretaren (art. 164), augmentà el control sobre el govern tant sobre els ministres com sobre els secretaris, sobre els òrgans d'intel·ligència i en relació a les intervencions de les comunicacions (arts. 166, 167 i 171 n.). També es proposava la modificació dels procediments per a les consultes populars (art. 173) i per a la participació dels ciutadans en el procés legislatiu i les fases d'aquest procés (art. 176). Pel que fa a la Presidència i la Vicepresidència, se'n determinaven nítidament el paper de primera magistratura de la República, de cap d'estat, de president del govern i de comandant general de l'exèrcit, es reforçava el caràcter civil dels seus serveis de seguretat i se'n democratitzaven les funcions (supressió de l'incís r i modificació de l'incís t de l'art. 183), i també s'enfortia el seu rol sobre l'exèrcit (modificacions i addicions a l'art. 246), i en relació als Consells de Desenvolupament, objecte d'una profunda reforma per tal de reforçar la democràcia al país sobre una doble base: la participació de la població amb atenció al caràcter multilingüe i pluricultural de la societat i la descentralització (art. 225). El major nombre de reformes atanyien l'organisme judicial per consolidar-ne la independència i per incorporar-hi el dret consuetudinari maia (art. 203), per establir-hi les condicions d'imparcialitat, agilitat, compliment de les sentències, igualtat, respecte multiètnic i plurilingüístic, accés i assistència gratuïts, oralitat, publicitat, motivació de les resolucions i defensa garantida (art. 204). També es potenciaven la carrera judicial (art. 205), es perfeccionaven les accions prejudicials relatives als magistrats (art. 206), la major tecnificació dels requisits per accedir a magistrat o judge (art. 207), les garanties per enfortir-ne l'estabilitat, idoneïtat i eficiència mitjançant una llei de la carrera judicial (art. 208), es reforçaven el paper director i gestor del Consell de la carrera judicial i també, en atenció al règim disciplinari, el dels Tribunals de Responsabilitat (art. 209), i les funcions i capacitació del personal auxiliar i administratiu (art. 210), es proposava l'increment del pressupost fins al 6 % dels ingressos fiscals (art. 213), s'enfortia la independència de l'OJ amb quinze magistrats (abans tretze) elegits per 7 anys (abans 5) per 2/3 parts del Congrés a partir d'una llista presentada per una Comissió de Postulació (art. 214) que actuaria per un procediment nou, objectiu (art. 215). Als articles 216 i 217 s'establien nous requisits per a l'accés a la magistratura de la CSJ, de la d'Apel·lacions, dels Tribunals col·legiats i d'altres de possible creació; a l'art. 222, per a la substitució dels magistrats; i al 219 es fixava la remissió a tribunals ordinaris de casos criminals comuns, els acusats dels quals fossin militars. També sofria reformes el MP en relació al Fiscal General (art. 251). Després del sistema judicial, l'exèrcit era la institució objecte de més modificacions per establir la dependència civil de les forces armades (art. 244 i 246) amb la preeminència del president i subsegüent informació al Congrés (en alguns supòsits, entre ells l'estat d'excepció, art. 248.). També els arts. 249 i 250 aportaven canvis a fons sobre la carrera militar i el sufragi electoral actiu dels membres de l'exèrcit, i sobre la nova PNC i el seu caràcter civil. Les últimes modificacions apuntaven a addicions a les Disposicions Transitòries i Finals sobre diversitat d'aspectes inconnexos: alfabetització, districtes electorals, final del període de mandat de jutges i magistrats, Comissió Específica d'Oficialització d'Idiomes, sistema judicial, comunitats indígenes, serveis de seguretat de la Presidència i Vicepresidència i de llurs famílies, i elecció dels nous magistrats de la CSJ.

¹¹⁸³ - Nicaragua visqué un curiós enfrontament entre l'Executiu (Violeta Chamorro no va voler promulgar les reformes) i el Legislatiu que les considerava vigents; i cadascun dels dos poders actuava d'acord amb una legalitat constitucional diferent. GERPE, M. i VINTRÓ, J.: "Reforma constitucional en América Latina. Reformas constitucionales en Nicaragua, El Salvador y Guatemala". IV Encuentro de Latinoamericanistas Españoles. Universidad de Salamanca. Abril, 1994. GONZÁLEZ, S.: "La democracia en Nicaragua: un

6.3.4.1.- El fracàs del referèndum constitucional

Reformat el text de les preguntes, el TSE va poder fixar la data del referèndum: “*Cuatro meses le ha tomado el TSE*”.¹¹⁸⁴ Curiosament, però, el TSE va prohibir que el govern i el Congrés difonguessin el contingut de les preguntes i que en defensessin l’aprovació. Així que la campanya pel “sí” va correspondre a partits i entitats, mentre unes altres forces polítiques i organitzacions es movien pel “no”.

Tanmateix, la campanya pel “sí” o pel “no” va ser desigual, amb un gran ímpetu i convenciment per part d’alguns, dubtes, passivitat i indiferència per part dels altres. Tots els símptomes apuntaven a una victòria del “sí” i, sobretot, a una baixíssima participació i a una gran ignorància del contingut de les reformes, confirmades per l’enquesta Cid-Gallup de 28 de març de 1999: només el 39 % n’havien sentit a parlar, només el 21 % pensaven votar, i tan sols el 17 % a favor i un 4 % en contra.¹¹⁸⁵

En aquesta situació encara mereixia menys comprensió la decisió del TSE de limitar la divulgació del text del referèndum¹¹⁸⁶ i la passiva incompetència dels partits polítics, tot i que a finals de març també el FRG s’havia passat al “sí” en un clar oportunisme polític, finalment equivocant, i per donar una imatge internacional de partit seriós capaç d’assumir responsabilitats de govern.¹¹⁸⁷ Si el PAN i l’FRG mantingueren una actitud discretament favorable al “sí”, una part dels dos partits -internament dividits pel referèndum- més el FDNG i la URNG sostingueren un posicionament més viu però massa confiat, i hagueren de ser “*organizaciones indígenas y populares, algunas*

balance pesimista”, a Centroamérica después de la crisis. Ob. cit. CARDENAL, A.S. i SANAHUJA, J.M.: “La difícil conquista de la paz y la democracia en El Salvador”, a Centroamérica después de la crisis. Ob. cit.

¹¹⁸⁴ .- Prensa Libre, Tribuna. “Elecciones 1999, Temas Centrales”. Març de 1999.

¹¹⁸⁵ .- Prensa Libre, 28 de març de 1999. La ignorància sobre el contingut del text de la consulta popular era perfectament congruent amb l’enorme desconeixement de la població -singularment indígena- del contingut dels APFD. Ho denunciava el bisbe de San Carlos, Alvaro Ramasini, per a qui “allò que preocupa de debò als maies és el pa de cada dia”. TVE: “Guatemala, la hora de la verdad”. Programa de Redacción 7. 20 de febrer de 1999.

¹¹⁸⁶ .- “*El Congreso no sabe qué hacer con la partida de 1,5 millones Q. que tiene para el efecto*” (divulgació del text del referèndum). Prensa Libre, Tribuna. “Elecciones 1999, Temas Centrales”. Març de 1999.

¹¹⁸⁷ .- “*Los diputados Anabella de León (PAN), Juan Francisco Reyes (FRG), Rafael Arriaga (FDNG), así como Edmond Mulet (UCN) y José Luis Chea (UD) señalaron que sus organizaciones políticas avalan el contenido íntegro de las 5 enmiendas, mientras que Vinicio Cerezo (DCG) dice que su partido no comparte las modificaciones al capítulo del OJ*”. Prensa Libre, 29 de març de 1999.

parroquias de la iglesia católica e iglesias evangélicas progresistas”¹¹⁸⁸ les que es llançaren a una clara actitud a favor del “sí”, igual que MINUGUA. “*Todos jalan por su lado a excepción de Raquel Zelaya, de SEPAZ, quien instó a las cooperativas, sindicatos, ONG, iglesias y movimientos sociales a que se incorporen a la difusión de las reformas y se coordinen, pese a las limitaciones establecidas por el TSE*”,¹¹⁸⁹ totament que el resultat pogués ser negatiu i que la participació no arribés al 15 % de la consulta popular de 30 de gener de 1994 (posterior al serranazo). També les manifestacions sindicals de l’1 de maig foren aprofitades per a defensar el vot afirmatiu. Massa manifestacions i poca feina més, critica Jonas.

Callats el govern i el Congrés, PAN i FRG “*no hicieron prácticamente nada para realizar una campaña responsable a favor del “sí”, incluso entre sus propios seguidores*”.¹¹⁹⁰ La seva postura oficial de darrera hora responia més a altres interessos (creença en la victòria del “sí”, conveniència d’oferir una imatge de partit amb credibilitat per governar, busca del vot indígena) que no a un posicionament favorable a les reformes. El FRG sempre va ser contrari i, com a molt, va protagonitzar un doble joc que no va enganyar els seus seguidors.

La postura del PAN fou encara més lamentable. Havia negociat i aconseguit els APFD i ara tenia l’ocasió de fer-los revalidar pel conjunt de la societat. Però el seu capteniment va ser o equivocat o dissimuladament contrari al referèndum, ja des dels tràmits procedimentals al Congrés, amb la divisió interna, amb la desgana davant la prohibició de fer campanya des del govern, i sense cap motivació pel referèndum: “*sencillamente no constituía una prioridad*”.¹¹⁹¹

Els partits d’esquerra, clarament favorables al referèndum, actuaren absolutament convençuts de la victòria, confiats en què el PAN faria una campanya explicativa i favorable, “*cayeron en la autocomplacencia*”,¹¹⁹² i no varen saber reaccionar a temps contra l’estratègia “pro-no” de les forces contràries ni varen ser capaços de mobilitzar el seu electorat i de “*traducir su base social en base electoral*”.¹¹⁹³

¹¹⁸⁸ .- Jonas (2000): 370. També el Col·legi d’Advocats i Notaris i algunes destacades personalitats, com l’exministre de Defensa, Julio Balconi, i l’expresident del CACIF, Luis Reyes Mayén, es pronunciaren pel “sí”.

¹¹⁸⁹ .- Prensa Libre, Tribuna. “Elecciones 1999, Temas Centrales”. Març de 1999.

¹¹⁹⁰ .- Jonas (2000): 384.

¹¹⁹¹ .- *Ibidem*. P. 385.

¹¹⁹² .- *Ibidem*. P. 386.

¹¹⁹³ .- *Ibidem*. P. 388.

Tampoc les organitzacions populars i indígenes estigueren a l'altura ni els sindicats (amb moltes –massa- mobilitzacions, que no es convertiren en vots) ni els estudiants, ni tan sols l'església catòlica (més partidària de promoure el vot que promocionar el “sí”) realitzaren la campanya electoral necessària, potser perquè confiaven amb excés en un resultat favorable de la consulta popular. “*Un refrescante contraste... era la actividad del recién formado Foro de Mujeres*”.¹¹⁹⁴ Ni les organitzacions indígenes efectuaren l'esforç que se n'esperava, amb alguns dirigents en contra,¹¹⁹⁵ tot i que mantingueren un molt més gran activisme traduït en un major percentatge de vots favorables al “sí” en la pregunta número 1 que, paradoxalment, es tractava de la part del text de la consulta més durament atacada pels contraris. Lamentablement, cap partit polític, cap entitat, cap organisme fou capaç de proporcionar a l'electorat una explicació clara del contingut de les reformes, ni de la necessitat, conveniència o benefici de la seva aprovació. Els contraris al referèndum –amb excepció del, aparentment, desconcertant FRG- havien mantingut des del principi una actitud sense vacil·lacions –davant un electorat dubitatiu i confós- amb una munió de recursos econòmics (en part procedents de les files del CACIF) i l'ús dels mitjans de comunicació (columnistes de premsa, comentaristes a la tv, contertulians a les ràdios). Mobilització reforçada durant l'últim mes amb noves campanyes constants als mitjans de comunicació,¹¹⁹⁶ amb “*mensajes escalofriantes*” que atemorien amb el record de l'enfrontament armat, amb la presentació d'un nou recurs d'inconstitucionalitat ara per part de la *Liga pro Patria* que la CC resolgué favorablement la setmana prèvia al referèndum (sense produir, però, cap efecte de suspensió de la consulta). Però ajudà a reforçar el “no”. Escamparen pamflets extraordinàriament enganyosos que afavorien el racisme i incrementaven la por dels ladins a un suposat estat maia, creant un clímax mitjançant “*pequeños círculos de influencia... en el tejido social de la Guatemala ladina i urbana... corrientes subterráneas*” sàviament utilitzades,¹¹⁹⁷ amb la instrumentalització de les esglésies evangèliques conservadores i amb els canals d'influència de l'exèrcit que

¹¹⁹⁴ .- *Ibidem*. P. 389.

¹¹⁹⁵ .- Rigoberta Menchú era de viatge a l'estranger el dia de la votació. Rigoberto Quemé, alcalde de Quetzaltenango (Xela-jú), amb influència sobre el món indígena, s'havia oposat públicament al “sí” a causa de reformes que previsiblement podien disminuir les competències municipals.

¹¹⁹⁶ .- “*En el último mes las fuerzas del 'no' movieron hasta la última piedra, gastaron hasta el último quetzal, no se privaron de decir ni una distorsión... no dejaron de explotar ningún miedo, incluida la xenofobia*” (contra la comunidad internacional). Jonas (2000). 380.

¹¹⁹⁷ .- Jonas (2000): 381.

proporcionaren “*un apoyo bajo agua a favor del “no” que procedía de las bases militares*” i de les antigues PAC, i amb una taxativa i contundent proclama del CACIF en contra publicada al darrer dia de campanya.¹¹⁹⁸

Una decidida campanya dels partidaris del “no” i una pusil·lànime campanya del “sí” capgiraren les previsions de les enquestes, si bé durant les dues darreres setmanes prèvies a la votació ja surava la possibilitat del canvi del sentit del vot, cada cop és perceptible “*particularmente (a) quienes tenían acceso a los sondeos privados del gobierno*”,¹¹⁹⁹ i més clar en les ciutats que al camp, si bé al món rural les dificultats per exercir el sufragi eren molt grans.¹²⁰⁰

El 16 de maig confirmà els presagis dels últims dies: derrota del “sí” i escassa participació electoral. Dels 4,085.832 censats, només votaren 757.940: 81'46 % d'abstenció, 9'4 % de “nos” i 7'5 % de “sís”.¹²⁰¹ De les quatre preguntes, la que va obtenir un resultat més ajustat va ser la primera gràcies al vot indígena (43 % de “sís”, 48 % de “nos”); després la quarta (41'7 %-49'2 %) sobre el poder judicial; la tercera, sobre el poder legislatiu va registrar una diferència del 15'5 % (37'5 %-53 %); i finalment, sobre l'executiu i el nou paper de l'exèrcit la derrota del “sí” va saldar-se amb una distància de 12'7 punts (39 %- 51'7 %).

Els resultats expliquen moltes coses. El vot rural (majoritàriament indígena) va decantar-se pel “sí” en general i l'urbà pel “no”. Les ciutats, doncs, inclosa Quetzaltenango (amb un alcalde indígena, però contrari a les reformes a causa d'alguns aspectes municipals), votaren clarament pel “no” tot destacant-hi el 75 % de la capital, mentre els departaments indígenes més afectats per l'enfrontament armat varen votar pel “sí”.¹²⁰² Així que el país aparegué fraccionat en dos espais electorals: orient, capital, centre i les costes del Pacífic i de l'Atlàntic s'inclinaren pel “no”, mentre la resta, o sigui Petén, el nord i nordoccidental pel “sí”.¹²⁰³ Sobretot la capital decantà el vot negatiu, mentre el “sí” s'imposà als departaments més poblats i amb més població maia, més

¹¹⁹⁸ .- Jonas (2000): 371-373.

¹¹⁹⁹ .- Jonas (2000): 375.

¹²⁰⁰ .- “Necesitaban 8 horas para llegar al colegio electoral. Una indígena recorrió descalza 12 kms. para votar”. La Vanguardia, 18 de maig de 1999. P. 12.

¹²⁰¹ .- TRIBUNAL SUPREMO ELECTORAL: Consulta Popular 1999. Reformas Constitucionales. Guatemala, 1999.

¹²⁰² .- Inclòs Petén, de majoria ladina. Prensa Libre, 18 de maig de 1999.

¹²⁰³ .- Tribunal Supremo Electoral (1999). Ob. cit.

pobres i caracteritzats pels pitjors índexs d'analfabetisme i de sanitat.¹²⁰⁴

Aquesta divisió i el fort abstencionisme expliquen la curta, però suficient, victòria del “no”. Per a la dreta i els ladins en general una victòria del “sí”, per tant l'aplicació dels canvis, només aportaria perills innecessaris sense cap benefici directe, un cop la guerra acabada, i, doncs, sense cap necessitat de l'ajuda i menys encara la presència estrangera. D'aquí, doncs, l'apatia d'uns, el simulacre d'altres, la confiança d'uns tercers, la decidida oposició d'una bona part amb una dura campanya que aprofità la por atàvica dels ladins a un canvi favorable als maies, a un estat nou, el desinterès real per un estat democràtic, el desig per acabar amb la presència i la influència estrangeres, la miopia general que només permetia la visualització dels aspectes negatius propers, i la passivitat de la majoria.¹²⁰⁵

Per a l'esquerra i els indígenes en general la victòria del “sí” obriria la porta als canvis polítics, econòmics, socials, culturals, ètnics pels quals havien estat treballant. Però ni saberen evitar la confusió d'un text del referèndum extensíssim ni foren capaços d'organitzar una campanya efectiva pel “sí”, refiats i autoenganyats en la seva suposada penetració social: creien en un “*triumfo rotundo*” encara quinze dies abans.¹²⁰⁶

I a més, cal sumar-hi unes destacades deficiències dels mecanismes electorals, tot començant pel cens amb un nivell d'empadronament baixíssim, amb dificultats a causa de llargs desplaçaments, o pel treball estacional. Durant mesos, el PAN frenà les reformes electorals previstes als APFD i durant setmanes els partits polítics discutiren inútilment la conveniència de facilitar transport gratuït públic als votants, o la creació de nous col·legis electorals a les zones rurals més propers als electors. Però el fort abstencionisme respon a causes diferents que, sintetitzades, eren: “...*en los centros urbanos por apatía, pero en el área rural por la dificultad de acceso a los centros de votación, y eso lo sabían aquellos que actuaron en contra de las reformas*

¹²⁰⁴ .- San Marcos, Huhuetenango, Totonicapán, Sololá, Quiché, Chimaltenango, les Verapaces i Petén. A Petén viu població més ladina que maia, però es tracta d'un territori molt castigat per la guerra i molt allunyat de la capital.

¹²⁰⁵ .- Jonas (2000): 394. Sembla que els anuncis televisius per a estimular el vot positiu, que acabaven tot indicant-ne el promotor estranger (per exemple, algun govern europeu) varen ser contraproductius: ofenien el sentiment patriòtic. Després de la victòria del “no”, diverses personalitats guatemalencs atacaren públicament “*la intromisión extranjera*” i algun exigí la retirada de MINUGUA. Prensa Libre, 18 i 19 de maig de 1999. Per als canvis, a la incertesa, per per causes religioses, però també per racisme, com a reacció a la presència i a les indicacions estrangeres (MINUGUA, EUA, UE), per desorientació a conseqüència de massa diversitat de qüestions i massa diferents, i per mor d'un refús als partits polítics i a la classe política, singularment als que (PAN, FDNG) s'havien apropiat dels APFD. Aquestes foren les causes principals del fracàs del referèndum, segons René Poitevin. Prensa Libre, 18 de maig de 1999.

electorales".¹²⁰⁷

A la confusió del text del referèndum va sumar-se una mala informació general ("*nadie sabe nada*", assegurava un taxista de la capital el mateix dia de la votació), la desinformació expressa o manipulació informativa), la incapacitat d'arribar als principals beneficiaris, i una atribució dels Acords de Pau al PAN, al FDNG, a MINUGUA i a països estrangers (com una imposició forana). Guanyà, doncs, l'abstenció singularment la indígena, i després un mínim 9'4 % de vots pel "no" i perdé el "sí" amb un escassíssim 7'5 %.¹²⁰⁸

Coneguts els resultats, les reaccions espontànies de grups i personalitats retrataren més exactament la seva posició prèvia al referèndum sense oblidar una intencionalitat referent a les properes eleccions generals. Així, el candidat del PAN a les futures presidencials, Óscar Berger, declarà que se sentia complagut i satisfet dels resultats i del capteniment de l'electorat guatemalenc,(!) els líders del PAN al Congrés s'afanyaren a anunciar la paralització del projecte de llei derivats dels APFD, l'*Asociación de Veteranos Militares* ho celebrà com un vot de confiança a l'exèrcit, alguns membres del qual –callats en públic- no s'amagaren massa de gaudir-ne en privat. Comentaristes de premsa i representants de la campanya pel "no" s'expressaren sense embuts: "*...es el fin del proceso de paz*", "*...por fin nos libramos de estos Acuerdos de paz que nos fueron impuestos por la comunidad internacional*".¹²⁰⁹

En general, partits polítics i organitzacions acusaren el govern del PAN "*por su postura timorata en la divulgación*", segons Jorge Soto (URNG), i també per part d'Alfonso Portillo (FRG), Ricardo Alvarado (president del Col·legi d'Advocats i Notaris) i membres de l'OEA, mentre que els partits polítics s'intercanviaven acusacions mútues i tots rebien retrets des d'organitzacions com COPMAGUA i la USAC.

Simultàniament hi hagué qui atribuï el resultat negatiu i l'abstenció a un vot contra el PAN, o contra el PAN i la URNG, i contra MINUGUA: "*...gobierno, PAN,... URNG y MINUGUA (acusados) de padecer miopía política al haber hecho suya la agenda (de la paz) y olvidarse de la población*", en paraules de Manuel Conde, negociador els APFD; també al racisme de la societat ladina, segons Amílcar Méndez (FDNG). Fins i tot el

¹²⁰⁶ .- Així ho assegurà Mario Pop, de *Defensa Maya*. Prensa Libre, 4 de maig de 1999.

¹²⁰⁷ .- QUIÑONEZ, J.A.: "El legalismo de lo ilegal. Balance Nacional. En la ruta del proceso electoral", a *Tejiendo el mañana*, Num. 2. PDH. Guatemala. Juny de 1999.

¹²⁰⁸ .- Prensa Libre, 16 de maig de 1999. El País, 18 de maig de 1999. P. 12.

¹²⁰⁹ .- Jonas (2000): 395 i ss.

Fiscal General, Adolfo González Rodas, no tingué inconvenient a manifestar que se “*sentía más tranquilo (!) con la decisión ciudadana de apoyar el No*”. I encara hi hagué qui –*Frente por el No*- reclamaren una Asamblea Nacional Constituent per als canvis constitucionals, en contra dels qui es remetien ja als resultats de les properes generals i presidencials de novembre.¹²¹⁰

Per altra banda, algunes organitzacions sortiren a la palestra a contrarestar el pessimisme o l'eufòria dels qui celebraven el “no”. COPMAGUA i *Defensoría Maya* negaren que Guatemala es trobés al final del procés de pau i aconsellaren utilitzar la via de la legislació ordinària, o esperar el nou govern o limitar-se a les reformes estrictament derivades dels Acords de Pau.¹²¹¹ De fet, dins el marc de l'actual constitució caben totes les modificacions, excepte el caràcter militar del ministre, la carrera judicial i l'oficialització dels idiomes maies.

El govern, però, tingué dificultats a causa de la pròxima reunió amb el Grup Consultiu a Estocolm (que se celebraria del 25 al 28 de maig) i es captingué amb molta prudència amb un Arzú que, sense menystenir el resultat de la votació, afirmava la continuïtat dels APFD en el marc de la Constitució o, segons la Comissió d'Acompanyament, mitjançant la legislació ordinària. Raquel Zelaya, titular de SEPAZ, parlava de “*ritmo más lento... pero el trabajo continua*”, i en el mateix sentit s'expressaren Eddy Armas (ASC), Mr. Mario Ríos Montt (ODHA) i Karen Fischer (AI).

També amb prudència i preocupació, que amagaven el disgust, reaccionaren des de l'exterior, tant els EUA (“*decepción, paso atrás*”, però cal “*terminar el trabajo de la conclusión de la paz*”), com la UE i organismes com el BID.¹²¹²

Una vegada més, el govern de Guatemala aconseguí la confiança del Grup Consultiu, en especial per no empitjorar la situació afavorint la victòria electoral del FRG, considerat molt refractari als APFD. Tampoc els EUA no “*querían presionar el gobierno del PAN, especialmente antes de las elecciones de 1999*”. De nou, el govern guatemalenc s'havia escapat de la “*condicionalidad de paz*” i un cop més “*terminó*”

¹²¹⁰ .- Totes les cites han estat extretes de Prensa Libre, 18 de maig de 1999. No deixa de sorprendre la facilitat amb què càrrecs de l'Administració, el Fiscal General, per exemple, es pronuncien tranquil·lament sobre afers polítics. Per altra banda, els atacs a MINUGUA ja s'havien produït anteriorment, en paraules del general Gramajo: “*El papel de esa burocracia internacional (MINUGUA) debe especificarse muy bien, porque Guatemala va a ser un país intervenido por ellos*”. S'emmirallava a ONUSAL. ODHA (1998): Vol.III, 334.

¹²¹¹ .- Per exemple, destacats líders com Berger (PAN), Portillo (FRG) i Colom (ANN). Prensa Libre, 18 de maig de 1999.

utilizando a la comunidad internacional... más que ser presionado por ésta.¹²¹³

Durant el govern de Portillo el procés de reforma constitucional no ha avançat més enllà d'esdevenir –o ser convertit- en un tema recurrent cada vegada que ha interessat a algun partit polític o a algun grup social, en especial al FRG que, de tant en tant ha llançat la idea de convocar una ANC per a la reforma de la Constitució, i provocant tota mena de reaccions, sempre les mateixes: sí o no a les reformes per la via d'una ANC; sí o no als canvis però sense ANC; sí a les modificacions, però quan sigui el moment indicat, però lamentablement el procés és massa car, o no es tracta d'un objectiu prioritari.¹²¹⁴ Així doncs, el més calent continua essent a l'aigüera.

6.3.5.- Reforma electoral i dels partits polítics

El fracàs del referèndum posa de manifest els defectes i les limitacions del sistema electoral, ja detectats a l'Acord sobre reforma constitucional i règim electoral, el qual establí que el TSE constituïria i presidiria una Comissió de Reforma Electoral encarregada d'elaborar un informe amb les necessàries propostes de modificació de la llei electoral i d'altres normatives relacionades, començant per la Carta magna. Reformes que havien d'abastar diversos aspectes, des de la creació d'un registre de ciutadans fins a un enfortiment democràtic del TSE tot passant pels mecanismes d'empadronament, documentació necessària, regulació de les campanyes, transparència electoral i publicitat, i votació.

L'Acord apuntava tant a l'objectiu de democratitzar la vida interna dels partits polítics com a enfortir la participació política en l'aspecte de concurrència electoral i en evitació de l'abstenció –generalment elevada a Guatemala, en especial als referèndums- i en l'aspecte més ampli i general de promoció de l'acció participativa en el sistema de Consells locals, en les associacions i en les modalitats possibles de democràcia directa, de "*desarrollo participativo*" (segons la fórmula de Quetzaltenango o Xela-jú),¹²¹⁵ en l'activisme dels partits, en la igualtat home/dona i en la promoció de la dona com a subjecte del sufragi passiu, i per tant també en accions d'increment de la presència en

¹²¹² .- Prensa Libre, 19 de maig de 1999.

¹²¹³ .- Jonas (2000): 338 i 340.

¹²¹⁴ .- Prensa Libre recollí aquests moments en què la reforma constitucional servia de distracció i cavall de batalla. Per exemple, 12 i 13 de setembre de 2000 i 11 i 12 de gener de 2001.

¹²¹⁵ .- DIAZ, J.: "Necesitamos partidos jóvenes", a Prensa Libre, Tribuna. Juny de 1999.

el sistema electoral de sectors habitualment marginats (indígenes,¹²¹⁶ dones,...).

La Comissió fou conformada el 19 de febrer de 1997 per Acord 16-97 del TSE amb una durada prevista de sis mesos a partir de l'1 d'abril.¹²¹⁷ La curta durada i la complexitat de la temàtica aconsellaren una pròrroga, acceptada pel TSE primer fins al 12 de febrer de 1998 i després fins al 31 de març.¹²¹⁸ Integrada per cinc magistrats del TSE i per set representants de partits polítics (un per cadauna de les forces parlamentàries PAN, FRG, FDNG, DCG, UCN, UD i MLN) comptà amb la col·laboració tècnica, operativa i financera de MINUGUA, de l'OEA, del *Centro Interamericano de Asesoría y Promoción Electoral (CAPEL)*, de l'*Institute for democracy and electoral assistance (IDEA)* i de l'ambaixada de Suècia.

En un procés semblant al seguit per la Comissió de reforma constitucional, la CRE també aconseguí la participació d'amplis sectors socials, i no únicament partits polítics, que li formularen propostes de modificacions per escrit i en audiències orals que en conjunt havien arribat a 22 el dia 15 de maig de 1997, data final.¹²¹⁹

Després de debats i debats, el 5 de juny de 1998, la CRE aprovà l'informe *Guatemala: paz y democracia* distribuït en dos grans apartats, l'un sobre la Constitució per recomanar-hi canvis als districtes electorals i al nombre de diputats per districte (art. 157) i sobre el vot dels militars (art.249, de nova incorporació); i l'altre, molt més extens, amb propostes de nombroses i detallades modificacions a la vigent *ley electoral y de partidos políticos* (D.L. 1-85) aprovada per l'Asamblea Constituent de 1985. Recomanacions dirigides "al TSE, a los partidos políticos, al Congreso de la República y a las universidades".¹²²⁰

Els canvis proposats afectaven uns 150 articles i estaven orientats en tres aspectes: l'increment de la participació electoral, l'enfortiment del sistema de partits polítics, i la dinamització de la seva democràcia interna. En relació a l'art. 157 de la Constitució, la CRE es pronuncià pel manteniment del text vigent, i també del de l'art.205 de la llei electoral (durada del càrrec, reelecció, vacants,...), malgrat diversos plantejaments de

¹²¹⁶ .- "Nunca más del 10 % (d'indígenes) en las listas electorales". Norma no escrita, però vàlida també en els departaments amb majoria indígena, on els candidats mai no han superat el 15 %, i en electes molt menys: 25 en tota Guatemala, des de 1948 a 1995. Gálvez et alii (1997): 96.

¹²¹⁷ .- COMISION DE REFORMA ELECTORAL: *Guatemala: paz y democracia. Informe de la Comisión de Reforma Electoral*. Guatemala, 1998a. Pp. XV-XVIII.

¹²¹⁸ .- Decrets 266-97 i 20-98. *Ibidem*. Pp. 4 i 5.

¹²¹⁹ .- *Primer Informe sobre Cronograma*. Num. 52.

¹²²⁰ .- *Tercer Informe sobre Cronograma*. Num. 94.

modificació que afectaven altres aspectes (remissió a la llei electoral pel que fa als districtes i al nombre de diputats/districte).¹²²¹ En canvi, es proposava la reforma de l'art. 248 de la Constitució per a possibilitar el vot dels membres de la PNC i, per tant, la supressió de l'incís a) de l'art. 15 de la llei electoral.¹²²² Tanmateix, mantenia transitòriament la prohibició de vot als membres en servei actiu a les forces armades fins a les eleccions següents a les de 1999.

Pel que fa als articles reformables de la llei electoral, destacaven algunes modificacions rellevants –a part de l'art.15 ja referit- com l'augment del nombre de diputats, de 80 a 101 (art.205),¹²²³ l'aprovació d'un únic document d'identitat personal fiable per evitar les nombroses irregularitats (i per tant les impugnacions) degudes a l'encara vigent cèl·lula de veïnatge i per obstaculitzar les falsificacions de personalitat; l'obligatorietat de l'empadronament, si més no a partir dels 18 anys, per a l'elaboració exacta –o més exacta- del cens electoral (en especial, el femení) molt deficient,¹²²⁴ l'afavoriment de l'exercici del vot, si més no amb un major apropament de les meses electorals (o "*juntas receptoras de votos*") als votants del món rural, amb previsió de reforma de l'art. 224 per a instal·lar meses en poblacions de 3.000 habitants censats; facilitats als Comitès Cívics electorals en les eleccions locals, però amb criteris d'adhesió més rigorosos per part dels ciutadans per evitar que puguin substituir els partits polítics;¹²²⁵ transparència i

¹²²¹ .- Comisión de Reforma Electoral (1998a): 9 i 157, on es transcriuen els dos textos de l'art. 205, idèntics. També COMISION DE REFORMA ELECTORAL: Compilación de documentos técnicos de análisis. OEA, Guatemala, 1998b. Pp. 160-187.

¹²²² .- Comisión de Reforma Electoral (1998a): 10, 23 i 61, en la darrera de les quals consten les dues versions de l'art. 15 de la llei electoral.

¹²²³ .- Tot i que, amb la finalitat d'afavorir una representativitat més diversa, s'havia proposat el reforç de la representació proporcional en els districtes amb pocs diputats (14 departaments, 8 d'un sol diputat: Sacatepéquez, El Progreso, Sololá, Retalhuleu, Baja Verapaz, Zacapa, Jalapa i Petén; i 6 de dos diputats: Chimaltenango, Santa Rosa, Totonicapán, Suchitepéquez, Izabal i Chiquimula), l'Informe de la CRE no va referir-s'hi. LUJÁN, M.: "Apuntes sobre la reforma electoral", a Diálogo, Núm. 7. FLACSO. Guatemala, agost de 2000.

¹²²⁴ .- Al referèndum constitucional de 1994 el cens electoral va ser de 3,480.196 electors; als comicis de 1995 s'incrementà fins a uns 3,600.000; l'octubre de 1998 el cens acollia 4,024.989 empadronats, equivalents al 37'9 % de la població, i pel referèndum de 1999 s'arribà a 4,085.832 electors. Xifra notòriament inferior a la real. "Los partidos políticos y la democratización en Guatemala", a Diálogo, Núm. 9. FLACSO. Guatemala, setembre de 1998. Prensa Libre, 18 de març de 1999. Tercer Informe sobre Cronograma. Nums. 70 i 71. Segons Informe de PNUD de l'any 2000, només el 15 % dels maies guatemalencs es troba en condicions de votar. Prensa Libre, 14 d'abril de 2000.

¹²²⁵ .- Rigoberto Quemé anuncià la formació d'una xarxa de Comitès Cívics per a treballar junts a partir del 15 de gener de 2000 en "*convenios de trabajo, ... asesorías conjuntas, ...*". Prensa Libre, 15 de desembre de 1999. Xarxa que tornà a aparèixer amb la proposta del *Espacio de Coordinación Política* (que inclou diverses organitzacions maies) de crear Comitès Cívics Departamentals "*para reforzar a los Comités Cívicos y promover alianzas entre ellos... no sólo los mayas se beneficiarían sino también los ladinos de*

publicitat dels candidats tot afavorint la seva presència als teleinformatius i fixant temps màxims de propaganda electoral i de presència a RTV mitjançant resolució del TSE amb els representants de les forces polítiques (arts. 220 i 221).¹²²⁶

També en la presència de les minories internes compatible amb la governabilitat del partit; en la concreció d'un nombre mínim d'afiliats per municipi (en relació a la població: 0'25 % dels empadronats) que impedís el minipartidisme o la presència de simples maquinàries electorals i possibilités la promoció i la mobilitat internes dels militants.

Les reformes preveien també l'establiment d'un màxim de despesa electoral per partit de 25 milions Q. i amb un control públic via TSE del finançament de les forces polítiques, públic o privat (en una extensa modificació de l'art.21). En les modificacions d'aquest article la majoria de les forces parlamentàries apostaven per un servei de transport públic gratuït el dia de les eleccions per a facilitar el sufragi actiu.¹²²⁷ També hi hagué consens en la percepció de 200 Q. per delegat elegit i un tant per vot.

L'entesa continuà a l'hora de fixar la data per a una convocatòria anticipada de les eleccions, entre 90 i 120 dies (art.196), en la data de les eleccions presidencials fixades sempre pel primer diumenge d'octubre (art.201), en la prohibició de simulació d'enquestes, en la democratització interna i la possibilitat de primàries per evitar "*el precocinamiento de la dinámica interna*".¹²²⁸

La proposta de la CRE refusà les previsions de reforma dels numerals 12 i 13 de l'Acord sobre reforma constitucional i règim electoral; tampoc no acceptà els incisos d) i e) del numeral II, G de l'Acord sobre enfortiment;¹²²⁹ i no tractà la corrupció electoral (per exemple, la compra de vots) ni la legislació sobre delictes electorals sinó que fins i tot proposava la supressió de l'art.252.

Tot seguint les recomanacions de la CRE, el TSE presentà la proposta de reforma electoral i dels partits polítics al Congrés el 19 d'agost de 1998. Un text tan consensuat com el que hi arribà feia pressuposar una ràpida aprovació parlamentària que agilitzaria la seva aplicació per als comicis presidencials i legislatius de 1999. Però no va ser així.

Oriente del país y quienes no se identifiquen con partidos". Poc futur, doncs. Prensa Libre, 24 de maig de 2000.

¹²²⁶ .- Posteriorment, la Cámara de Radiodifusión de Guatemala s'oposà als canvis en aquests articles tot al·legant vulneració a la llibertat d'expressió. Prensa Libre, 4 i 6 de març de 2000. Aquesta discreta referència a TV és l'única en el conjunt dels compromisos dels APFD.

¹²²⁷ .- El PAN s'hi estava oposant, però s'arribà a un acord. Prensa Libre, 15 i 17 d'abril de 1999.

¹²²⁸ .- Congreso de la República de Guatemala (1998): P. 7.

¹²²⁹ .- Prensa Libre, març de 1999.

La proposta restà empantanegada a la *Comisión de Asuntos Electorales del Congreso*, s'encallà a causa de les eleccions i va anar passant per interminables debats postelectorals que encara s'allargaven a l'estiu del 2001.

El nou legislatiu, amb majoria del FRG, creà la *Comisión Específica de Asuntos Electorales* per debatre el text de la CRE, però que, al mateix temps va obrir consultes a organitzacions i instàncies de la societat civil que culminaren en el *Espacio de Coordinación por la Reforma Electoral* que proposà legislar sobre sis punts: partits polítics -considerats instruments de mediació entre el poder i els ciutadans, amb un ideari i un programa propis i públics-, comitès cívics -assimilats als partits, i amb els mateixos drets i deures, però només a nivell local i de districte-, finançament -de fonts pública i privades-, sancions -amb modificació del Codi Penal-, ampliació dels supòsits de consulta popular o referèndum, i fixació dels seus requisits-, i presència de la dona en proporció no inferior al 44 % en les candidatures i tot ocupant llocs intercalats.

El 14 de juny de 2000 el TSE encara va remetre un nou document de modificació del text de la CRE. Pel juliol següent, en una enquesta de Vox Latina, realitzada entre el 27 de juny i el 8 de juliol, s'insistia en la necessitat d'una reforma de la llei electoral i dels partits amb contundents crítiques contra els polítics i les forces polítiques, acusats de deshonestat i d'afany d'enriquiment (82 %). Naturalment, es defensava una major presència de la societat civil, consultes amb les entitats cíviques i socials i la recerca d'un consens tan ampli que, de fet, resultava impossible, ja que cada entitat oferia el seu punt de vista tot considerant al mateix temps que la postura dels altres o era inconstitucional o ratllava la inconstitucionalitat.¹²³⁰

Calgué esperar al 27 d'octubre per tal que la *Comisión de Asuntos Electorales del Congreso* dictaminà finalment –un finalment molt selectiu- el projecte de llei –“*llegaron a acuerdos en los 27 disensos que existían*”- que, abans de passar al Ple havia d'obtenir el dictamen previ de la CC i del TSE. La Comissió va treballar en base al vell projecte del TSE i al resultat de les propostes i suggeriments de diferents (17) entitats de la societat civil.¹²³¹

Tot i així aquest dictamen també va ser objecte de crítiques socials, en interpretar-se que vulnerava la independència del TSE i posava en perill aquest organisme i la netedat del procés electoral. Foren diverses les entitats que feren sentir la seva protesta, entre

¹²³⁰ .- Prensa Libre, 25 de juliol de 2000.

elles FLACSO, INCEP, CALDH i AC. Queixes i reclamacions que obligaren els diputats eferregistes, majoritaris, a pronunciar-se per una nova entesa, per noves negociacions i més diàleg. Així doncs, repetitives reunions, inacabables fòrums, interminables seminaris i peticions de més debats.¹²³²

Debats que apuntaven, entre altres, als aspectes següents: a) consideració dels partits polítics com associació voluntària d'afiliats, patrimoni de tots els militants, sense possibilitat d'apropriar-se'n per part de ningú; b) selecció democràtica dels dirigents i dels quadres pels seus mèrits, per la seva experiència i per competència professional; c) reforçament dels líders, tot evitant el cabdillisme; d) control pels òrgans territorials, sectorials i per l'Assemblea general; e) respecte a les regles de debat intern, compatible amb la jerarquia i la disciplina internes; f) respecte per les garanties individuals i col·lectives establertes a la Constitució, i per tant, prohibició d'exclusions i discriminacions per raó de gènere, cultura, ètnia, edat, classe social.

Pel març de 2001 el TSE va trametre un nou text al Congrés amb més modificacions al dictamen que havia aprovat la Comissió parlamentària. Tot i així, tres anys després els partits polítics no havien avançat massa en les propostes de la nova llei: "*dicen que estan a favor de ellas, ayudan a redactarlas, pero al final las engavetan en el Congreso*".¹²³³ Tampoc el Congrés no ha estat capaç de sobresortir per la seva diligència i agilitat. Finalment, a l'estiu del 2001, després d'"*un amplio debate*" i d'una nova fase de recopilació de més propostes provinents del "*sector mujer, ... de los comités cívicos y la Cámara de Comunicaciones y Radiodifusión de Guatemala*"¹²³⁴ i sota "l'amenaça" de noves anàlisis per estudiar-la i "*llegar a consensos*",¹²³⁵ la Comissió del Congrés de diputats emeté un nou dictamen i projecte de llei, que fou aprovat pel Ple en fase prèvia al dictamen de la CC i a la seva aprovació plenària per articles. Què més l'entorpirà? Segurament novíssimes modificacions de resultes de novíssimes propostes d'organitzacions ja conegudes o desconegudes, si cal recent creades, com

¹²³¹ .- Prensa Libre, 31 d'octubre de 2000.

¹²³² .- Encara pel febrer de 2001, la CRE, mitjançant Marvin Chirix, dirigent d'una de les entitats maies, demanava una àmplia reunió sobre reforma electoral. Qui començà les crítiques al text de la Comissió, per l'agost de 2000, abans i tot que fos aprovat, fou CEDECON, sobre finançament dels partits polítics, fiscalització de la despesa, i alguns punts de modificació de la llei d'ordre públic. Prensa Libre, 29 d'agost de 2000.

¹²³³ .- Manifestacions de Fernando Solís (INCEP), partícep del *Foro Democracia y Participación*, celebrat el 27 de maig de 2000 amb els auspicis de l'ambaixada dels EUA. Prensa Libre, 27 de maig de 2000.

¹²³⁴ .- *Cinquè Informe sobre Cronograma*. Num. 83.

¹²³⁵ .- Prensa Libre, 30 de juliol de 2001.

Incidencia Joven, que, just acabada d'aparèixer aquell mateix estiu, ja es pronunciava sobre el text del dictamen tot indicant-hi la necessitat de nombroses modificacions en tots els aspectes.¹²³⁶

6.3.5.1.- Els partits polítics i el sistema de partits

Els partits polítics tenen una mala fama indiscutida i una important falta de credibilitat, guanyades des de fa anys, durant els quals s'han caracteritzat per no ser sinó instrument d'interessos personals, plataformes de corrupció i d'enriquiment dels seus membres i dirigents, i factor de justificació o de legitimació de governs autoritaris i despòtics. La seva acció s'ha allunyat de les finalitats que s'esperen d'un partit en un règim democràtic, i per tant el seu desprestigi procedeix tant dels anys anteriors a 1985 com de llavors ençà.¹²³⁷ Tanmateix, la vigent llei electoral i de partits polítics (art.18) considera les forces polítiques legalment inscrites com institucions de dret públic, i així els partits queden incorporats formalment a l'estructura de poder i constitueixen un element bàsic necessari de la vida democràtica.¹²³⁸

Segons Miguel Angel Sandoval, a Guatemala existeix "*un sistema de partidos políticos pre-modernos*" caracteritzats per poca afiliació, escassa ideologia,¹²³⁹ minsa vida interna, mínima implantació en especial fora de les ciutats, i per tant sense possibilitat de representativitat sociopolítica ni capacitat d'intermediació entre la societat i el poder. Partits polítics amb "*diferencias programáticas relativas*", amb "*discursos electorales y... prácticas de gobierno (que) generalmente no coinciden,... especie de pluralismo ficticio, que refiere más a diferencias de orden personal, a pugnas por cuotas de poder, a pequeñas esferas de influencia, antes que a expresiones políticas e ideológicas que*

¹²³⁶ .- Què és *Incidencia Joven*? En la seva mateixa proclama sentí la necessitat de presentar-se com una "*Iniciativa de hombres y mujeres jóvenes... que hemos logrado confluir en una mesa de discusión y análisis...*" a la recerca de un "*nuevo liderazgo político y social diferente, moderno e innovador*". "Planteamiento Político de *Incidencia Joven* sobre las reformas a la Ley electoral y de partidos políticos", a Reporte Político. Panorama Centroamericano. Núm. 173. Agost de 2001. Documentos.

¹²³⁷ .- Amb la victòria de la DCG l'any 1985 els guatemalencs confiaren en una regeneració de la vida política. La confiança va ser ràpidament frustrada per "*una mal disimulada inclinación por la corrupción y el enriquecimiento ilícito*" d'aquest partit. El fenomen es repetí amb el MAS. POITEVIN, R.: "La democracia en Guatemala", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Ob. cit. P. 237. Les acusacions per corrupció següen amb el govern Arzú i tampoc no se n'ha escapat el de Portillo.

¹²³⁸ .- La Constitució d'Hondures estableix la mateixa consideració per als partits polítics.

¹²³⁹ .- L'escassa ideologia, en expressió de l'expresident del Congrés, Rafael Barrios, "*debería ofrecer sus ventajas para el consenso, pero no es así. Tal vez para el cambalache*". Entrevista el dia 21 de setembre de 1999.

expresen corrientes de pensamiento distintas, propuestas económicas o sociales alternas, etc.”,¹²⁴⁰ allunyats dels problemes reals de la gent, incapaços de plantejar propostes viables i satisfets de formular grans i, sovint, abrandades proclames inútils, ineficaces, impossibles, irreal, sense connectar amb les necessitats concretes de la gent. Va ser a causa d’aquesta desconexió amb els problemes locals per part dels partits que aparegueren els comitès cívics locals (“*que se organizan sobre la estructura de poder local, cooptando a notables o líderes de la comunidad*”).¹²⁴¹

Es tracta d’un sistema de partits molt inestables, amb un grau elevat de volatilitat expressat per les diferències de resultats en eleccions successives, per la victòria electoral d’un partit distint a cada contesa, i per la desaparició de formacions polítiques incapaces de superar la barrera del 4 %, mínim legal, tot i que algunes es reinscriuen al Registre.¹²⁴² En canvi, destaquen per una notòria incapacitat de trobar aliances pel seu sectarisme i messianisme, per una enorme atomització i per una extrema facilitat per a les escissions i fraccionaments interns. Tot plegat provoca, segons MINUGUA, “*que el sistema se reconvierta cada pocos años*”.¹²⁴³

I si bé els partits “*constituyen el eslabón más débil del proceso democrático actual*”, també és veritat que, gràcies als APFD, el joc polític avui cobreix tot el ventall des de la dreta a l’esquerra, des de la contrainsurgència a l’exguerrilla, amb uns partits que procedeixen de l’època de la Revolució Gloriosa (DCG), de la contrarevolució (MLN), de l’inici de la transició (PAN) i del període posterior als Acords de Pau (FDNG, URNG i tots els d’esquerra). Partits que, tots, presenten els mateixos defectes, en relació als quals la CRE en el seu citat Informe plantejava les necessàries reformes.

Per començar, sobre la democràcia interna, tot proposant eleccions internes proporcionals que permetrien la vida de les minories i dificultarien la

¹²⁴⁰.- SANDOVAL, M.A.: “Sociedad civil, concentración y democracia”, a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Ob. cit. Pp. 195 i ss.

¹²⁴¹.- Poitevin (1999): 238. En el passat el control local constituïa una garantia de control de la població i de frau electoral. Amb tot, Rigoberto Quemé, alcalde de Quetzaltenango (Xela-jú), ha estat candidat sempre des de la plataforma d’un comitè cívic. Per altra banda, el PAN té el seu origen en un comitè cívic a la capital fundat el 1985. FONT, J.: “Las derechas centroamericanas: del anticomunismo al neoliberalismo”, a América Central, las democracias inciertas. Ob. cit. P. 120. Els comitès cívics passaren de 20 a 65 entre 1975 i 1985. Gálvez et alii (1997): 60.

¹²⁴².- A les legislatives de 1999 no superaren el 4 % sis partits polítics, entre els quals alguns de tanta anomenada o amb prou història al darrer com el MLN, la UCN i el FDNG, que poc després ja estaven procurant la nova reinscripció registral. Prensa Libre, 7 de febrer de 2000.

¹²⁴³.- MINUGUA: Los conflictos en Guatemala: un reto para la sociedad y el Estado. Citat. Num. 23.

digitocràcia.¹²⁴⁴ També en contra de l'atomització dels partits amb la proposta d'augmentar els requisits del nombre d'afiliats, de la seva presència legalitzada en un mínim de departaments i municipis i la barrera mínima de vots, i en contra de la creació de partits locals i departamentals.¹²⁴⁵

Les reformes proposades per la CRE arribaren en un moment, en el qual el sistema de partits pot acollir totes les ideologies polítiques per primera vegada des de 1954. Un moment, doncs, en el qual els partits de dreta que havien exercit un protagonisme durant els anys de règim autoritari compartien, a la baixa, la seva presència amb altres partits polítics de dreta més recents i a l'alça i amb partits de centre amb un paper rellevant durant els governs civils a partir de 1985, mentre a l'esquerra reapareixien algunes forces polítiques que havien hagut de funcionar en la clandestinitat durant la llarga contrainsurgència amb la pèrdua violenta de molts afiliats, i que ara havien de competir amb noves forces polítiques acabades d'aparèixer després dels Acords de Pau. També el centresquerra (DCG i PSD) havia patit dures represàlies amb nombrosos víctimes.

Dins el sistema de partits de Guatemala distingirem algunes etapes clarament diferenciades, a partir de la Revolució Gloriosa o de la Constitució de 1945. Entre 1944 i 1954 les forces polítiques actuaren com en qualsevol democràcia, és a dir, com a mediadors socials i polítics que canalitzaren iniciatives, inquietuds i pressions, i confegiren un país plenament distint -des del punt de vista polític- del dels anys anteriors amb el joc normal de govern i oposició.¹²⁴⁶ Partits i organitzacions amb molts

¹²⁴⁴ .- Es tractava d'un retorn a l'art.14 del D.L.32-83 (govern de Ríos Montt) que va ser derogat per l'Assemblea Nacional Constituent mitjançant D.L.1-85. A l'ANC existia una majoria formada per DCG, UCN i MLN-CAN. Luján (2000). 2 i 3.

¹²⁴⁵ .- Quant al nombre d'afiliats, la proposta de la CRE era d'arribar a un mínim de 9.000 equivalents al 0'25 % del cens (ara 4.200); pel que fa a la presència legalitzada d'un partit polític, es mantenia el nombre de departaments (12) però es duplicava el de municipis (de 50 a 100) i s'exigia el mínim d'1/3 dels municipis de cada departament (abans només 4) i es proposava un 6 % (ara el 4 %) com a barrera mínima legal de vots. Tot i que 1/3 part pot semblar poc, aquesta fracció és més raonable i adaptable a la realitat de cada departament que els 4 municipis exigits avui, nombre exageradíssim a Izabal (departament amb 5 municipis) i baix a Huehuetenango (31 municipis). Per altra banda, i pel que fa al nombre d'afiliats, semblaria raonable l'obligatorietat d'un percentatge d'alfabets superior a la mitjana actual "*para evitar el fácil engaño de quienes no saben leer y escribir, incentivar la seriedad dentro de los partidos... y lograr que estén afiliados las personas más capacitadas*". Luján (2000): 4, 5 i 8. En relació als comitès cívics, s'ha de tenir present que són de caràcter temporal i local: no tenen, doncs, capacitat legal per a presentar candidats ni a la Presidència ni al Congrés.

¹²⁴⁶ .- Període 1944-1954, 24 partits, moviments i organitzacions polítiques actius: Asociación Cívica de Defensa contra el Comunismo (ACDCC), Concordia Social Guatemalteca (CSG), Frente Anticomunista Nacional (FAN), Frente Nacional Democrático (FND), Frente Popular Libertador (FPL), Partido Acción Revolucionaria (PAR), Partido de Acción Social (PAS), Partido Comunista Guatemalteco (PCG), Partido

afiliats i oberts a tothom, contrastaven amb l'estructura elitista d'aquest tipus de forces polítiques anteriors a 1944.

Amb la contrarevolució de 1954 desaparegueren o passaren a la clandestinitat els partits lligats al projecte revolucionari, cas del PGT. En el període immediatament postrevolucionari -1954-1963- en continuaren alguns de conservadors i n'aparegueren tota una colla de nous dins la lògica política anticomunista del moment, però no sempre en el sector de la dreta pura sinó que alguns canalitzaren ideologies de signe més centrista i reformista com la DCG i el PR. I si per una punta fa aparició l'extrema dreta violenta (MDN, després MLN), a l'altre extrem emergiren organitzacions comunistes guerrilleres (FAR, MR-13) i noves formacions reformistes i revolucionàries (URD, PUR).¹²⁴⁷

De 1963 a 1982, del cop d'estat de Peralta al de Ríos Montt, va ser l'exèrcit qui dominà de manera hegemònica la vida política amb una successió de presidents militars (normalment el ministre de Defensa del govern precedent) que subordinaren els partits polítics fins i tot els qui jugaven el rol de l'oposició dins el sistema (que també havien de presentar candidats procedents de les forces armades). Foren anys amb moviments guerrillers importants, amb l'oposició d'organitzacions socials clandestines, de lluita contrainsurgent i de repressió contra forces polítiques i socials de l'oposició, mancats de pluralisme real legal i caracteritzats no per "un sistema de partits" sinó per "uns partits dins un sistema" cada cop més corrupte, més brutal i més ineficaç. Continuaren pocs partits, però significats (MLN, DCG, PR, PGT) i alguna organització guerrillera (FAR); i en la línia típica del sistema de partits guatemalencs desaparegueren la majoria dels

Demócrata Central (PDC), Partido Guatemalteco del Trabajo (PGT), Partido Independiente Anticomunista de Occidente (PIACO), Partido de Integridad Nacional (PIN), Partido Nacional de Trabajadores Republicanos (PNTR), Partido del Pueblo (PP), Partido de la Revolución Guatemalteca (PRG), Partido Revolucionario Obrero de Guatemala (PROG), Partido Socialista (PS), Partido Social Demócrata (PSD), Partido Social Revolucionario (PSR), Partido de Unificación Anticomunista (PUA), Partido de Unidad Democrática (PUD), Reconciliación Democrática Nacional-REDENCIÓN (RDN), Renovación Nacional (RN) i Vanguardia Democrática Guatemalteca (VDG).

¹²⁴⁷.- De 1954 a 1963 el protagonisme de la vida política legal o clandestina va recaure en un nombre de forces polítiques de diversos signes i ideologies entre 25 i 30: Acción Revolucionaria Democrática (ARD), Democracia Cristiana de Guatemala (DCG), FAN, Frente Universitario Estudiantil Organizado (FUEGO), Fuerzas Armadas Rebeldes (FAR), Movimiento Demócrata Cristiano (MDC), Movimiento Democrático Nacionalista (MDN), Movimiento de Liberación Nacional (MLN), Movimiento Revolucionario 13 de noviembre (MR-13), PGT, Partido Democrático Nacionalista (PDN), Partido de Acción Democrática (PAD), Partido Liberal (PL), Partido Liberal Auténtico (PLA), Partido Liberal Auténtico de Guatemala (PLAG), PIACO, Partido Nacional Revolucionario del 44 (PNR-44), Partido Republicano (PRp), Partido Revolucionario (PR), Partido Revolucionario Ortodoxo (PRO), Partido de Unificación Anticomunista (PUA), PUD, Partido de Unificación Revolucionaria (PUR), RDN, Unidad Revolucionaria Democrática (URD). Els partits relacionats només amb les sigles es corresponen al mateix partit de la nota anterior.

presents en les fases anteriors i en tornaren a sortir molts de nous.¹²⁴⁸

En els anys de governs militars només era permesa l'existència de partits de dreta i d'extrema dreta –algun, com el PID, molt vinculat a l'exèrcit, i algun altre, com el MLN, implicat del tot amb escamots de la mort- que servien de falsa façana a les forces armades que eren les que, prèviament, indicaven el candidat guanyador, militar, normalment el ministre de Defensa del govern precedent. La fórmula, amb tot, no va evitar ni frauds electorals (1974, 1978 i 1982) ni cops d'estat. PID i MLN –tots dos virulentament anticomunistes- exerciren de partits predominants. En ocasions, als partits polítics no desitjats se'ls posaven barreres legals, com la de no complir el requisit de 50.000 afiliats, cas de la URD.¹²⁴⁹

El cop d'estat de Ríos Montt (1982) féu trontollar el sistema que ja no va poder ser refet per Mejía Vítores (1983). El període entre 1982 i 1985, obert per a la convocatòria d'una Assembla Constituent, esclatà en una extrema fragmentació partidista, amb baixes en relació als anys anteriors i amb una nova florida de forces polítiques legals i il·legals, sense cap partit dominant i sense polarització ideològica, amb 36 comitès de formació de partits i amb 3 comitès cívics. Guanyà la DCG tant les presidencials com les generals de 1985, i aconseguiren bons resultats els partits reformistes no tradicionals (AD, FCD, UCN) mentre reculaven les forces més conservadores de dreta i d'extrema dreta (MLN, PID), i les esquerres seguien marginades del joc legal.

La dreta tradicional s'ensorrà i la victòria somrigué a forces que acabaven de constituir-se sense vinculacions amb el període anterior, “*con un nuevo estilo de hacer política*”,¹²⁵⁰ com la UCN que apel·lava al consens nacional i al retorn de tots els partits. La DCG no sols s'havia anat desvinculant del règim repressiu anterior sinó que, a més, n'havia patit les conseqüències en les persones dels seus militants. El seu triomf

¹²⁴⁸ .- En la fase 1963-1982 competiren en la legalitat o des de la forçada clandestinitat les forces polítiques següents: Acción Democrática (AD), Central Auténtica Nacionalista (CAN), Central Aranista Organizada (CAO), DCG, Ejército Guerrillero de los Pobres (EGP), FAR, Frente Democrático contra la Represión (FDCR que incloïa Coordinadora de Pobladores (CDP), Comité de Entidades de Trabajadores del Estado (CETE), Comité pro Justicia y Paz (CJP), Confederación Nacional de Unidad Sindical (CNUS) i el CUC o Comité de Unidad Campesina), Frente Estudiantil Robín García (FERG), Frente de Unidad Nacional (FUN), Frente Unido de la Revolución (FUR), Frente Unido Revolucionario Democrático (FURD), MLN, Movimiento Nacional de Pobladores (MONAP), Organización del Pueblo en Armas (ORPA), PGT, Partido Institucional Democrático (PID), Partido Nacional Renovador (PNR), Partido Populista (PP), PR, Partido Revolucionario Auténtico (PRA), Partido Social Cristiano (PSC), Partido Socialista Democrático (PSD), Partido Social Guatemalteco (PSG) i URD. Les forces relacionades únicament amb les sigles han estat ja referides en alguna de les dues notes immediatament precedents.

¹²⁴⁹ .- Jonas (1994a): 82-83.

¹²⁵⁰ .- Solórzano (1999): 54.

retornà la confiança a la societat, enfortí el naixent procés transicional, però alarmà la dreta de sempre que es preparà a recuperar el terreny perdut.¹²⁵¹

Als comicis següents la dreta comptà amb un aliat inesperat, l'extrema corrupció del nou govern democratacristià que malbaratà ràpidament i per anys el suport rebut dels ciutadans. Durant el seu govern es forjaren les noves formacions de la dreta, el PAN i el FRG, el primer des d'un Comité cívic de la capital i el segon per l'impuls de Ríos Montt. Així doncs, l'any 1990 la DCG pagà ja el preu de la corrupció, i la dreta inicià, encara fraccionada, la recuperació entre el MAS (partit creat per Serrano), el PAN i el FRG.¹²⁵²

Els partits democratacristians foren els grans perdedors en la transició tant a Guatemala com a El Salvador, i el seu pobre paper contrasta "con la importancia que tuvieron en la década de 1980 cuando fueron incluidos en la estrategia electoral del Gobierno de Estados Unidos, que apelaba a partidos reformistas como alternativas competitivas a la convocatoria de las organizaciones revolucionarias".¹²⁵³ La minsa victòria de la UCN al Congrés, seguida per la DCG i pel MAS, proporcionà a Serrano un govern dèbil i inestable. I el fracàs del seu autocop d'estat arrossegà aquells partits que s'ha havien aliat al Congrés i que també eren acusats de compartir les pràctiques de corrupció serranistes, i que, després del *serranazo*, es resistiren a la depuració del Congrés.¹²⁵⁴

Va ser als comicis següents –per a l'Assemblea Constituent (1994)- quan el FRG i el PAN ja es destacaren clarament en el panorama electoral (encara sense partits d'esquerra) amb el FRG al davant, dirigit per Ríos Montt.¹²⁵⁵ Al 1995 la posició s'alterà i

¹²⁵¹ .- Les forces i moviments polítics més destacats entre 1982 i 1985 varen ser: Acción Cívica Revolucionaria (ACR), AD, CAN (anteriorment CAO), Coordinadora Nacional Democrática (CND), DCG, Frente Cívico Democrático (FCD), Fuerza Democrática Popular (FDP), Fuerza Nueva (FN), Fuerza Popular Organizada (FPO), FUN, FUR, Grupo de Apoyo Mútuo (GAM), MDN, Movimiento Emergente de Concordia (MEC), Movimiento Indígena Democrático Humanista (MIDH), MLN, PAR, Partido Católico (PC), Partido Democrático de Cooperación Nacional (PDCN), PID, PIN, Partido Liberal Ortodoxo (PLO), Partido Justicia Socialista (PJS), PP, PNR, PR, PSD, PUA, UCN, Unidad Nacional Equicrática (UNE), Unión Patriótica Nacional (UPN), URD i URNG (PGT, FAR, EGP i ORPA).

¹²⁵² .- Jorge Serrano havia estat president del *Consejo de Estado* en el govern de Ríos Montt, que acabava de crear aquest organisme. Prèviament havia ocupat alguns càrrecs de segon ordre, i de jove milità al *Frente Estudiantil Social Cristiano (FESC)* de la DCG. L'any 1985 va ser candidat presidencial pel PR (aliat amb forces cooperativistes). Al 1987 aparegué vinculat a una plataforma empresarial ocupada a obstaculitzar alces d'impostos. Representà els partits polítics al si de la CNR i en fou el representant a Oslo en les negociacions amb la URNG (d'acord amb el govern). Membre de l'església del Verb (com Ríos Montt) va ser nomenat candidat a la Presidència pel MAS. Guanyà per poc a la segona volta. Solórzano (1999): 51 i 59, Font (1998): 118.

¹²⁵³ .- Vilas (1998): 310-311.

¹²⁵⁴ .- Solórzano (1999): 28-29. "Está fresca en la memoria... la ambición desmedida de miembros prominentes de los partidos DC y MAS...". Poitevin (1999): 237.

¹²⁵⁵ .- L'any 1994 Ríos Montt va poder encapçalar la candidatura per tractar-se només d'eleccions al Congrés, al marge de la prohibició constitucional que pesava i segueix pesant sobre l'exdictador, que per

el PAN guanyà al Congrés amb majoria absoluta i també triomfà el candidat presidencial panista Alvaro Arzú a la segona volta, però tan sols per uns 30.000 vots: 51'22 % per a Arzú, 48'78 % per a Portillo. Arzú havia comptat amb el suport de personalitats i grups polítics aplegats en general al *Encuentro Progresista* i amb el vot fidel de la capital, bressol del PAN i d'on Arzú era alcalde.

En aquestes eleccions els partits presents varen ser 23, però els candidats només 19 a causa de diverses aliances. La majoria de les forces polítiques, entre elles les més importants, havien participat en comicis anteriors, en solitari o en coalició, llevat del FDNG, expressió electoral de la URNG en aquestes primeres eleccions amb presència de tot el ventall ideològic, i també amb l'excepció d'alguns partits menors.¹²⁵⁶

La força política vencedora, el PAN, va ser creat l'any 1989 per Alvaro Arzú, home provinent políticament del MLN, del qual se separà amb tot un grup d'empresaris joves, hereus dels anticomunistes visceralment del període autoritari, que en canvi es distanciaren de l'anticomunisme com a *leit motiv* i s'erigiren en defensors de la modernització del país, representants de la nova burgesia, oberta, urbana i més progressista, dels nous empresaris i del conjunt de la societat desitjós d'arribar a la pau i a un consens social en la línia democràtica dels països amics, i dels nous aires de Washington.¹²⁵⁷

Des de Guatemala capital, amb el prestigi de la seva gestió en aquesta ciutat, el PAN anà creixent pel país i al 1995, quan guanyà les eleccions, manifestà una presència en 330 municipis, i destacava per una organització interna democràtica sense la dependència d'un líder com Ríos Montt al FRG.

Precisament va ser Efraín Ríos Montt qui fundà el FRG l'any 1988 (un any abans del PAN), partit que sempre ha girat al seu voltant. Si Arzú provenia del MLN, Ríos havia

dues vegades ha estat substituït per Alfonso Portillo, fracassat també l'intent de la candidatura de la seva dona, Teresa Sosa de Ríos. Igualment vetada. El TSE prohibí la candidatura perquè la Constitució (art.186, a) no permet l'elecció d'autors de cops d'estat. La CSJ mantingué la prohibició i desestimà l'apel·lació del general (Expedient Núm. 71-90), igual que la CC (Expedient Núm.280-90). Schirmer (1999): 246.

¹²⁵⁶ .- Les 19 candidatures varen ser: Alianza Nacional (DCG, UCN i PSD), Alianza Popular 5 (AP-5), Cambio Histórico Nacional (CAMINHA), CAN, Desarrollo Integral Auténtico (DIA), Frente Democrático Popular (FDP), FDNG, FRG, MLN, Movimiento de los Descamisados (MD), Movimiento Patriótico Libertad/Partido Conciliación Nacional (MPL/PCN), PAN, PDP, Partido Demócrata Guatemalteco (PDG), PID/FUN, Partido Liberal Progresista (PLP), Partido Progresista (PP), Partido Reformador Guatemalteco (PREG) i Unión Democrática (UD). FUNDACIÓN MYRNA MACK: Compre su cachito. Guatemala. 1995.

¹²⁵⁷ .- El PAN incloïa "*familias de origen vasco, empresarios modernizantes*" en especial del sector del sucre, elits formades als EUA i també sectors exguerrilla (com Gustavo Porras) i altres opcions de progrés. Font (1998): 120 i ss. Però també era vist com el partit dels qui havien governat el país rera la cortina dels militars: "*la satisfacción con la repleción era evidente*".

protagonitzat un cop d'estat (1982) i la seva presidència havia destacat per una duríssima –i militarment eficaç- guerra contra la guerrilla (que vulnerà tots els drets humans), i també per l'intent d'una reforma fiscal que responia a la coalició electoral que li havia donat suport l'any 1980 i pels seus avorrits i denigrants sermons religiosos per televisió.¹²⁵⁸

Destituït el 1983 per un altre cop d'estat militar a causa d'haver-se desviat de l'estratègia del PNSD, el TSE li vetà la candidatura a les presidencials de 1990, però encapçalà la llista del FRG a les legislatives de 1994, que guanyà. Novament vetat a les presidencials de 1995, veié com els comicis es perdien per part d'un FRG amb Portillo de líder. Tanmateix, el FRG, amb la figura del general en primer terme, s'ha anat estenent per tot el territori en el qual disposava de gran simpatia i admiració com a home d'ordre que havia combatut amb èxit la inseguretat en especial en la zona central del país durant la seva dictadura de 18 mesos. El creixement del partit, i l'augment electoral, s'han produït arreu de forma homogènia,¹²⁵⁹ al revés del PAN amb una implantació "*más desigualmente repartida, tanto social como territorialmente*". L'any 1995, el FRG era present en 271 municipis i va ser el més votat –a la segona volta- en 18 dels 22 departaments del país. Si va perdre, fou per la fidelitat del vot de la capital a Arzú que li proporcionà més de 100.000 vots d'avantatge, i en conjunt el 40 % dels seus vots.

L'any 1999 l'avantatge capitalí del PAN desaparegué, i la victòria de Portillo a la segona volta esclatà aclaparadora i arreu- amb el 68'3 % dels vots, però ja a la primera volta se li escapà el triomf pels pèls (47'7 %) a causa novament del resultat en el districte metropolità. De manera que, a l'electorat de classe mitjana i baixa del FRG de 1994 i 1995 Portillo sumà vots de la capital, de la classe alta i mitjana alta i molts vots indígenes: "*en los lugares más castigados por el conflicto armado interno fue donde más votaron por nosotros*", va comentar Portillo després de les votacions.¹²⁶⁰ Zones que

¹²⁵⁸ .- Tampoc l'exèrcit estava content de Ríos Montt per causa de la seva aliança amb els *oficiales jóvenes*, tolerada, però que havia trencat la línia jeràrquica de la institució, i sobretot per la seva pretensió de mantenir-se al poder durant molts més anys en contra de l'estratègia de governs civils promoguda per l'exèrcit. Al mateix temps, la seva vinculació a l'església pentecostal del Verb el dugué a un insatisfactori tractament i rebuda al Sant Pare que disgustà els catòlics, començant per la jerarquia. També el perjudicà l'anunci de reformes fiscal i agrària.

¹²⁵⁹ .- Font (1998): 127.

¹²⁶⁰ .- GALVEZ, V.: "Guatemala: elecciones 1999. ¿El nuevo rostro del populismo?", a Diálogo, Núm. 3. Guatemala. Abril. 2000a. P. 3. Ríos Montt disposà també de bona acceptació entre part de l'electorat indígena perquè durant la seva dura dictadura lluità contra la inseguretat ciutadana i restablí l'ordre públic,

havien estat mimades pel PAN, “*donde construimos más obras*”, també votaren majoritàriament pel FRG, igual que la majoria dels evangelistes, dels militars i dels promilitars, empresaris antiAPFD i latifundistes, mentre que el PAN mantenia part del vot capitalí, el de classe alta empresarial i part de la mitjana (ja que el PAN és vist més segur i fiable, i en canvi el FRG apareix més imprevisible) i part dels favorables als Acords de Pau, però patí un duríssim vot de càstig que no va saber capitalitzar l’esquerra sinó Portillo. El personatge més que el partit, ja que va produir-se sovint un “*curioso `desdoblamiento` entre la personalidad del candidato y la del partido, lo que justificó que seguidores de izquierda afirmaran estar con Portillo pero no con el FRG*”. El mateix argument utilitzat per justificar la seva incorporació al govern.¹²⁶¹

La ideologia del FRG oscil·la entre la dreta més conservadora (amb serrells antidemocràtics) i el típic populisme demagògic, en especial amb Portillo. La seguretat en primer lloc, o en segon (després de Déu); la propietat privada, la família, la moral social, la inflexibilitat i duresa de les lleis, la lluita contra la corrupció, la preeminència de l’exèrcit, algunes reformes socioeconòmiques, però clara oposició a la reforma agrària.¹²⁶²

Per la seva part, el PAN defensa igualment la propietat privada sense fissures, una acció de govern centralista però partidària de la privatització i de la iniciativa privada. Favorable als APFD (que negocià i aprovà), refredà el seu entusiasme i no s’apressà a implementar-los, tot i promoure una Guatemala democràtica, pluralista i més equitativa socialment, ja que avançà amb lentitud en l’execució dels compromisos socioeconòmics i en relació a la desmilitarització i al nou paper dels indígenes. Si darrera el PAN hi havia un fort component de la dreta dura dels anys de contrainsurgència,¹²⁶³ també incorporà dirigents provinents de la UCN (entre ells, “*trece exsecretarios generales departamentales*”) i va beneficiar-se del desgast de la UCN, de la DCG i del MAS.¹²⁶⁴ Si el FRG i el PAN han estat –i encara són, malgrat escissions a la bancada del PAN i desercions en la del FRG- les dues forces polítiques més importants de la dreta i,

i perquè en el Consell d’Estat (que va crear) hi situà una tercera part de maies: va ser “*una estrategia de contrainsurgencia*”, però igualment “*un hecho histórico*”, segons la *Comunidad Política del Pueblo Maya (K’amalb’e)*. Gálvez et alii (1997): 96n.

¹²⁶¹ .- *Ibidem*. P. 9.

¹²⁶² .- Fundación Myrna Mack (1995): 8-9. Font (1998): 142-143.

¹²⁶³ .- “*...de esta oligarquía vienen los anteriores intelectuales (de los crímenes de guerra)... la satisfacción con la represión era evidente*”, segons Ricardo Alvarado, col·laborador de Portillo. BORNSCHEIN, D.: Las izquierdas en Guatemala. Fundación Friedrich Ebert. Guatemala, 2000. P. 21.

actualment, també del sistema de partits, al centre polític han destacat la DCG i la UCN. La DCG, fundada cap al 1955 a partir d'un grup universitari vinculat a l'Acció Catòlica Universitària dirigit per jesuïtes,¹²⁶⁵ constitueix l'actual partit més antic, i ha participat sol o coaligat en pràcticament totes les conteses electorals.¹²⁶⁶ La seva presència a Guatemala és coincident amb la que la mateixa ideologia tingué en altres països sudamericans (El Salvador, Veneçuela) i manifesta una forta influència organitzativa dels partits polítics europeus. Als anys 50 i 60 va ser l'única força política amb fluïdes connexions amb els indígenes, tot aprofitant el treball realitzat pels membres de l'AC, i el que disposava de millors relacions internacionals. La seva ideologia tradicional es basava en la doctrina social de l'església catòlica, en el comunitarisme, defensava una economia social de mercat, la iniciativa privada, l'humanisme, la democràcia, i cercava esdevenir "la tercera alternativa" entre l'esquerra arbenzista i l'extrema dreta.

Més tard, als anys durs de la Guerra Freda, milità en l'anticomunisme i mantingué forts lligams amb l'oligarquia cafetera i amb el MLN. Perdé afiliats per la dreta, però també buscà novament de convertir-se en la tercera via entre capitalistes i l'esquerra. L'any 1968 sofrí una profunda divisió, amb militants que es passaren a les FAR i a l'incipient EGP.¹²⁶⁷

Als anys 70 aconseguí triomfar en moltes alcaldies (tot destacant-hi la de la capital) i s'alià amb militars (entre ells, Ríos Montt, que guanyà les presidencials, però va ser derrotat pel frau electoral) i buscà l'entesa amb l'exèrcit, "*uno de los poderes reales de Guatemala*" i amb plantejaments de tercera via reformista. Patí molts assassinats sota el govern de Lucas. Però a l'inici de la dècada dels 80 havia abandonat el seu reformisme -"*ni reforma agraria ni bancaria*"- per enfortir l'apropament als militars i atraure's la simpatia de Washington (Ronald Reagan) i va mantenir reunions amb el Comitè de Santa Fe, amb dirigents democratacristians alemanys i amb la Fundació Konrad Adenauer.¹²⁶⁸

El seu tomb cap al centredreta li va permetre l'aliança amb sectors empresarials

¹²⁶⁴ .- Fundación Myrna Mack (1995): 11, Font (1998): 143-144.

¹²⁶⁵ .- Schirmer (1999): 310. Altres autors la situen un any abans: Rouquié (1994).

¹²⁶⁶ .- Es va coaligar amb el MDN (antecessor del MLN) l'any 1957; al 1974 la coalició fou amb el FUR i el PRA que constituïren el FND; novament amb el PRA al 1978; al 1982 amb el PNR.

¹²⁶⁷ .- Morales (1997): 71. "*Los jóvenes estudiantes de los colegios de clase media acomodada que dirigían los jesuitas y los marycknoll formaron un movimiento, cráter, a finales de los años sesenta*" que nodrí la direcció de l'EGP.

modernitzants, l'acostament a sectors militars més oberts¹²⁶⁹ i el vistiplau de Washington que li proporcionaren el gran triomf de 1985 en unes eleccions encara no plenament pluralistes, però sense frau.¹²⁷⁰

Després de la victòria de Cerezo amb el 68 % dels vots, el partit exercí el govern tot patint els efectes de voler ser tercera via atacat des d'un cantó amb intents de cop d'estat i des de l'altre amb vagues i protestes. Cerezo acabà desprestigiada per una pèssima acció de govern (60 % d'inflació, la més alta mai de Guatemala, deute extern duplicat i deute intern dues vegades més gran que a l'inici del mandat) i embrutat per una corrupció que desacredità la DCG per al futur: pràctiques d'enriquiment personal, suborns, nepotisme i favoritismes de tot tipus.¹²⁷¹ Tampoc l'ajudà la tutela militar ni accions com l'enfortiment dels serveis d'intel·ligència amb SIPRABI. El futur empitjorà gràcies a la crisi interna de 1989 entre dos corrents, el de Cabrera i el de De León Schlotter que, per la seva banda, encara sofrí més divisions i subdivisions mentre el grup principal queia víctima de l'aliança amb Serrano i acabà d'ensorrar-se en el post *serranazo*. Als últims deu anys ha comparegut sola a les eleccions amb resultats molt minsos.

La UCN va ser creada el 1983 per Jorge Carpio Nicolle i participa amb èxit a les eleccions de l'any següent i en les presidencials de 1985 i de 1990, en les quals disputà la presidència a la segona volta. La seva ideologia respon al centrisme pur, "*expresión política de rechazo a los radicalismos de izquierda y derecha*",¹²⁷² i li donà presència entre l'electorat urbà.

Ara bé, malgrat el seu moderantisme de programa i el seu afany de conciliació social, la seva història interna és la de constants i greus discussions, expulsions, escissions i fugues a altres partits de diputats i dirigents, en especial al MAS, al PAN i al DIA,¹²⁷³

¹²⁶⁸ .- Schirmer (1999): 309-336. La nova postura de la DCG quedà reflectida en l'obra de Cerezo "La Armada: una alternativa", de 1977.

¹²⁶⁹ .- Malgrat l'enfrontament sovintejat entre l'oligarquia i l'exèrcit -les elits burgeses i militars- també és possible l'aliança o una bona coexistència entre els dos sectors, en especial si hi ha un enemic comú. Gramajo constitueix un exemple de militars moderns allunyats dels partits polítics d'extrema dreta i dels militars colpistes, i disposats a aliances amb forces polítiques moderades i reformistes.

¹²⁷⁰ .- Comptaven amb l'oposició de l'oligarquia més tradicional (cafetelers) i dels militars retirats contraris al procés de governs civils. Casaús (1994): Epígraf 1.

¹²⁷¹ .- Carmen Rosa de León, que col·laborà amb aquest govern de Cerezo en política exterior, se n'apartà "*junto con otros muchísimos*" a causa de la corrupció i el nepotisme. Entrevista el dia 21 de setembre de 1999.

¹²⁷² .- Fundación Myrna Mack (1995): 3 i 4.

¹²⁷³ .- L'any 1994 les 41 actes de diputat obtingudes el 1990 havien disminuït a 12.

que li han causat mala reputació interior, desprestigi i poca credibilitat externs no prou compensats per la seva pertinença a la Internacional Liberal. També el va perjudicar l'assassinat del seu líder fundador. Entre les seves fugues destaca la de l'expresident Ramiro de León Carpio, avui al FRG.¹²⁷⁴

En l'espai de l'esquerra o centreesquerra el PSD va sofrir també persecucions, assassinats i exilis. El seu antecessor va ser el PRA (aliat en ocasions amb la DCG), dirigit als anys 70 per Alberto Fuentes Mhor, un altre dels polítics assassinats. Recreat a l'exili, retornà al 1985 per participar a les eleccions després que el seu dirigent Mario Solórzano pactés amb el general Mejía Vítores per esdevenir el referent de les esquerres. Fracassà. Repetí la derrota al 1990 en aliança amb la DCG i el PR. El pacte amb Serrano l'acabà de desprestigià i el decantà massa a la dreta. Tornà a fracassar el 1995 dins l'*Alianza Nacional* (amb la DCG i la UCN) i a les eleccions de 1999, tot i el suport de la Internacional Socialista. Seguiren lluites intestines demolidores, de les quals no s'ha refet.

Tanmateix, els principals partits de l'esquerra són successivament el FDNG i l'actual URNG. El FDNG va néixer el 1995, amb presses i per ser l'instrument de les esquerres per als comicis d'aquell any, i gràcies principalment a la renúncia del PR – “*aprovechando su ficha*”-¹²⁷⁵ a continuar la seva trajectòria en benefici de la nova formació, l'origen remot de la qual es troba en el *Movimiento Cívico Democràtic (MCD)* de l'època del *serranazo* i en els posteriors moviments d'associacions i grups durant els anys de 1994 i 1995.¹²⁷⁶

¹²⁷⁴ .- El transfuguisme d'aquest personatge és simptomàtic de la poca solidesa partidista a Guatemala: havia militat al MLN (igual que Arzú), passà a la UCN i ha acabat, de moment, al FRG. D'oposar-se a la pena de mort com a PDH a defensar-la des de les files del FRG.

¹²⁷⁵ .- Bornscheim (2000): 21. El PR va ser fundat el 1957 pel president Arévalo i mantingué una trajectòria inicial que responia a la situació democràtica del moment i constituí la referència democràtica i, si més no, no militar dels anys de la contrarevolució i de l'enfrontament armat. Propicià l'elecció de Méndez Montenegro, l'únic president civil des de 1954 fins a 1985, però el pacte d'aquest amb l'exèrcit desacredità president i partit i en canvià el rumb, que seguí perdut i desorientat fins al final, en especial amb la seva presència al govern Lucas “*que inició la cacería de izquierdas en todo el país*”. Schirmer (1999): 82. L'any 1990 es quedà sense diputats. Lògicament la massa social i militant del FDNG no podia acollir la continuïtat de l'aliança amb el PR i el seu líder Rafael Arriaga.

¹²⁷⁶ .- El MCD va aparèixer el 1993 com a reacció contra l'autocop de Serrano i va ser integrat per intel·lectuals, periodistes, polítics no adscrits, exmilitants del PSD i de la DCG i alguns partits extraparlamentaris (DIA, AP-5, UD, PSC). L'any següent ja va sofrir algunes baixes, però al 1995, amb motiu de la proximitat electoral, propicià el naixement d'altres grups i una àmplia aliança inicial: *Grupo de Acción Popular (GAP)*, *Ciudadanos por la Democracia (CpD)*, *Comunidades de Población en Resistencia del Petén (CPRP)*, *Movimiento Democrático Guatemalteco (MDG)*, la *Unión de Acción Sindical y Popular (UASP)*, el *PR*, *Partido Laborista de Guatemala (PLG)*, el partit *Desarrollo Integral Auténtico (DIA)*, el *Movimiento de Acción Revolucionaria (MAR)*, la *Unión Reformista Social (URS)*, el *Partido de Conciliación*

Immediatament després de la seva constitució, les lluites intestines per controlar el nou partit, en especial el paper de la URNG que “*se arrogó su creación sin haber tenido participación alguna*”,¹²⁷⁷ derivaren en escissions i fugues, entre elles la del MCD. Les pugnes per a la designació dels integrants de la candidatura a les presidencials (Jorge González del Valle i l'indígena Juan de León Alvarado) provocaren noves baixes, com les del GAP, CpD, la majoria dels partits –excepte PR i PCN- grups de dones i personalitats independents. I amb la confecció de les llistes a diputats encara s'escindí un altre partit, el PCN.

Així doncs, el FDNG va néixer “*de la convergencia de diversos sectores, organizaciones políticas y personas*”¹²⁷⁸ però participà als comicis bàsicament “*como el brazo político de lo que otrora fue la guerrilla (y) con el estigma de la división de la izquierda guatemalteca*”,¹²⁷⁹ en la qual proliferaren noves formacions, algunes de les quals varen ser creades per personatges separats del FDNG,¹²⁸⁰ com l'exministre d'Arbenz, Alfonso Bauer Paíz (GAP, i després IU), l'exguerriller César Montes (UNID) i Oscar Clemente Marroquín (PSC, i després AD) sense base social.¹²⁸¹ També sorgiren formacions de base indigenista (PCG) o reaparegueren velles formacions com la socialdemocràcia (FURD).

La divisió entre les esquerres guatemalenques no va ser un fenomen diferent al de Nicaragua i al de El Salvador, sinó la seva confirmació en tots tres estats. FSLN i FMLN patiren nombroses dissidències a conseqüència, primer, de l'abandó de la clandestinitat guerrillera i pel pragmatisme negociador, i a causa de la participació electoral o incorporació al sistema, després. Com assenyala Martí, “*la izquierda armada nunca se planteó la construcción de la democracia liberal como objetivo de su victoria. Su objetivo era la revolución.*” I no tots els revolucionaris estaven disposats a canviar d'objectius o a rebaixar els que havien perseguit mitjançant la revolució. A Guatemala, algunes forces d'esquerra, maximalistes, sempre havien estat crítiques amb la URNG a causa de la

Nacional (PCN) i personalitats acadèmiques i de renom social i professional, grups indígenes, de dones, pro-drets humans,... Bornschein (2000): 98, i Fundación Myrna Mack (1995): 7.

¹²⁷⁷ - Sandoval (1997): 50.

¹²⁷⁸ - *Ibidem*.

¹²⁷⁹ - Martí (1998): 99.

¹²⁸⁰ - UNID representa “*el sector disidente de la URNG y población que busca alternativa diferente a los supuestos tradicionales*”. “Balance de las fuerzas políticas y dinámicas de los partidos políticos”, a Reporte de Actualidad. Panorama Centroamericano. Núm. 145. Febrer de 1999. Pp. 5-8.

¹²⁸¹ - Sandoval (1997): 20.

seva voluntat negociadora i per creure que el procés de pau era una enganyifa.¹²⁸²

Malgrat tot, el FDNG, amb 6 diputats en la seva primera participació electoral, es convertí en la tercera força del Congrés i es constituí en el principal garant del present de l'esquerra a Guatemala i del compliment dels APFD en una postura ambivalent en relació al govern del PAN, ja que, rivals en la majoria de plantejaments, distanciat ideològicament, havien de ser aliats en la implementació dels compromisos derivats dels Acords de Pau. Sens dubte, aquesta postura del FDNG el perjudicà en benefici de la nova URNG, com també causà molts problemes al PAN, interns i electorals.

Durant la legislatura passada, i mentre el FDNG treballava des de les institucions públiques i des del Congrés –en el qual destacaren Nineth Montenegro (GAM) i Rosalina Tuyuc (CONAVIGUA)-¹²⁸³ continuaren els moviments a l'esquerra en base a una recomposició dins l'ANN i a la legalització de la URNG com a partit polític, que esdevingué la principal força de l'ANN: més gent, més estructura, més disciplina. Una URNG *“no socialista, porque no queremos encasillarnos e identificarnos como representantes del socialismo o marxismo”*, en paraules de l'excomandant guerriller Ricardo Ramírez, alias Rolando Morán (procedent de l'EGP), que en va ser el seu primer Secretari General fins a la mort.¹²⁸⁴ El succeí Jorge Soto, alias Pablo Monsanto (provinent de les FAR). Dins ANN també havien sobresortit FDNG, UNID i DIA.

La moderació ideològica de la URNG ja havia començat l'any 1993 amb motiu de les eleccions de 1995 en les quals no concorregué sinó mitjançant un suport explícit al FDNG, però no exclusiu. Igualment en el referèndum de 1999, que perdé sense jugar-hi a fons, però també sense trobar els canals idonis de comunicació amb el seu electorat, amb els ciutadans que suposadament constituïen el seu suport social i electoral. En la mateixa línia de moderació es comportà la URNG amb motiu de la denúncia de Rigoberta Menchú davant l'Audiència Nacional Espanyola, ja que, sense negar el dret de Menchú a la denúncia, manifestaven que la seva estratègia era diferent, implementar els APFD, legislar i evitar més confrontació.¹²⁸⁵

¹²⁸² .- Martí (1998): 90.

¹²⁸³ .- Els altres diputats del FDNG eren Amílcar Méndez (CERJ), Manuela Alvarado (ONG de dones indígenes), Carlos Barrios i Antonio Novil.

¹²⁸⁴ .- Solórzano, M.: “Convergencia. El futuro de la izquierda”, a Guatemala, izquierdas en transición. Ob. cit. P. 121.

¹²⁸⁵ .- *“No trabajé seis años en los Acuerdos de Paz para andar ahora exaltando ánimos”*, manifestà Ricardo Rosales, antic comandant de la guerrilla i actual diputat per la URNG. AZNÁREZ, J.J.: “La antigua guerrilla de Guatemala se desmarca de la denuncia de Menchú”, a El País, 1 d'abril de 2000. P. 8.

Com és propi de l'esquerra guatemalenca, les bones perspectives de l'Aliança començaren a ensorrar-se pel juliol de 1999 quan el FDNG en fou expulsat per divergències en les llistes (i amb ell s'apartaren el PR i representants maies i populars). Per l'agost, 4 dirigents de DIA també s'escindiren en protesta pel predomini de la URNG.¹²⁸⁶ De fet, el DIA és considerat "*expresión moderada bastante cercana a la izquierda*" amb líders que són professionals universitaris i força vinculada a les ONG, a través de les quals pretenia enfortir-se en un partit nou. Els afiliats de DIA eren més nombrosos que els de la URNG a mitjans de 1995.

En aquestes circumstàncies l'esquerra comparegué als comicis de 1999 amb Alvaro Colom i Catalina Soberanis de candidats a la presidència i vicepresidència per l'ANN (URNG, DIA). L'escrutini reflectí un discret tercer lloc i un escàs 1 % més que al 1995 per al conjunt de les esquerres i el centreesquerra, però amb el FDNG fora de joc per no haver arribat al 4 %, víctima destacada de la divisió de l'esquerra, i sense poder conèixer el crèdit electoral d'una URNG sola.¹²⁸⁷

Tot apunta que continuaran els personalismes i els protagonismes, les divergències i les pugnes per objectius i per ideologia, i que seguirà, doncs, la divisió de l'esquerra si no surt algú (Colom?) amb voluntat i capacitat per aglutinar-la. Colom va crear, el 7 d'octubre de 2000, l'Associació *Encuentro Democrático de Izquierda (EDI)* "*fuera, pero cerca de la ANN*" per captar nous integrants a qui ni agrada la URNG (massa potent al si de l'ANN, on va ser acusada d'autoritària, verticalista i mancada de democràcia interna) ni volen implicar-se en els moviments maies.

La tradició pròpia de la URNG no ha merescut mai comentaris positius. "*La férrea imposición de los responsables del Departamento de América Latina del Partido Comunista Cubano*" va forçar, l'any 1982 a Managua, la integració de les diverses forces guerrilleres malgrat les indissimulades baralles dels seus caps. Però les lluites i divisions internes continuaren: l'any 1983 un grup de comandants guerrillers amb Camilo i Milton es conjuraren contra Rolando Moran i crearen la *Dirección Armada del*

¹²⁸⁶ .- Bornschein (2000): 19-21. Sembla que la URNG –potser per la trajectòria de lluita armada dels dirigents i per la jerarquitització a què ha estat acostumada- no sap treure's de sobre la seva incapacitat de consensuar i d'unificar criteris i programes de diverses forces coincidents. Ha estat acusada de ser la culpable de la divisió del FDNG. ALBIZURES, M.A. i DEL VALLE, R.: "El futuro de la izquierda depende de su revolución interna", a *Guatemala, izquierdas en transición*. Ob. cit. Pp. 50 i 51. Ha rebut retrets més durs encara: "*una izquierda unida sin la URNG nacerá con credibilidad moral*". Morales (1997): 58.

¹²⁸⁷ .- Per tant, sense poder saber si hauria mantingut els resultats de 1995 del FDNG, i per tant amb desconeixement de quin seria avui el suport electoral social de la URNG.

Pueblo (DAP), de brevíssima durada a causa de la desaparició de Milton i la caiguda de Camilo i altres a Guatemala capital; l'any 1984 Benedicto (Mario Payeras) i altres quadres formaren *Octubre Revolucionario (OR)*, dissidència que va dissoldre's l'any 1990 a Mèxic. Però OR es trobava connectada amb dos grupuscles dissidents, el *PGT-6 de Enero* i la *Convergencia* integrada per guerrillers procedents de les FAR, i també amb el *PGT-PC* i el *MRP-Ixim*. Tots retornaren, fracassats, a Guatemala cap a 1990 i hi crearen el moviment *Ciudadanos para la democracia*, que també es va desintegrar.¹²⁸⁸

Passades les eleccions de 1999, i malgrat els antecedents de dissidències i fraccionalismes, l'esquerra reprèn la seva recomposició de nou a partir de tres grans grups i moviments: el que bascula al voltant de l'ANN (URNG, DIA, UNID, i alguns exFDNG), el que s'organitza en la línia d'un futurible PSD: *Frente Unido de la Revolución (FUR)*, *Unión Revolucionaria Democrática (URD)*, el partit *La Organización Verde (LOV)* conformada per *Unión Democrática (UD)* i *Unión Verde (UV)*, i alguns antics exPSD i exFDNG; i una munió d'agrupacions diverses de signe popular i sindicalista com *Alianza Democrática (AD)* o antic PSC, exPR i grups maies (CONAVIGUA, *Defensa Maya*, CPR, *Fundación Rigoberta Menchú*, comitès cívics), i moviments de dones. Quin paper hi jugarà la URNG?

Si no abandona les seves divisions internes durà l'esquerra al desastre, o l'esquerra haurà de prescindir d'una força política que, de mica en mica, anirà perdent la seva influència sobre el govern, la societat, i en la comunitat internacional. Influència deguda al seu passat de lluita i al seu present de membre de la Comissió d'Acompanyament, i a una capacitat -suposada- d'alternativa seriosa. Arnaldo Noriega, aleshores alt dirigent de la URNG (encara no legalitzada), reconeixia la història de divisions internes i el caràcter massa verticalista i autoritari de la força política que representava, que justificava pels anys de guerrilles, i demanava temps i pressions internacionals de partits afins sobre alguns dels més alts dirigents.¹²⁸⁹

L'any següent ell mateix va ser víctima de la guerra interna, acusat de presumpta violació d'una fillastra: hagué de deixar el seu càrrec a l'interior del partit i a la Comissió

¹²⁸⁸ .- Gustavo Porras, exguerriller de l'EGP, havia format part del moviment *Ciudadanos para la democracia*, del qual va separar-se per incorporar-se al PAN d'assessor d'Alvaro Arzú. Gutiérrez (1997): 75-77.

¹²⁸⁹ .- Entrevista realitzada el dia 20 de setembre de 1999. Ell no havia estat mai a la guerrilla sinó que sempre havia actuat a la capital, això sí des de molt jove. Comptava que la URNG legalitzada, aconseguiria millors resultats electorals que el FDNG.

d'Acompanyament, en la qual va ser substituït per Rodrigo Asturias, alias Gaspar Ilom, procedent de l'ORPA. Però la història no havia acabat. A causa de la presència d'Asturias a la Comissió d'Acompanyament, un altre representant de la URNG en la Comissió, Enrique Alvarez, anuncià la seva renúncia ja que Asturias "*es uno de los principales opositores y detractores de la Comisión en el seno de la URNG*". La seva dimissió va anar acompanyada, per la mateixa causa, de la del rector de la Universitat del Valle, Héctor Centeno.

Sens dubte Asturias hauria criticat una postura massa flexible de la Comissió en el calendari de compliment dels APFD, però la pugna entre Asturias i Alvarez respongué a un enfrontament intern entre ORPA i EGP per un cantó i les FAR per l'altre, en un clar exemple de la manca de compactació i de dissolució de les antigues guerrilles en la URNG. Poden respondre a raons d'estratègia política, però igualment a les necessitats de "*acomodo*" personal d'exguerrillers, dirigents en especial, en instàncies del govern, en alguns casos properes a l'ala portillista del FRG: alguns alts càrrecs i nombrosos quadres intermedis. En el cas d'Asturias confirmen també les motivacions amagades de la seva marginació al final de les negociacions dels APFD, ja que, amb l'excusa del cas Mincho, va ser exclòs de la primera línia de l'activitat política posterior als Acords de Pau. Probablement perquè era considerat el guerriller més capacit políticament.¹²⁹⁰

En el panorama complicat de la futura esquerra guatemalenca, no es descarta la possibilitat d'una formació portillista.¹²⁹¹ És bo de recordar en aquest punt que sectors esquerranistes votaren per Portillo (no pel FRG ni per Ríos Montt), alguns dels quals s'incorporaren al govern tot justificant-ho "*en un curioso desdoblamiento entre la personalidad del candidato y del partido: `estar con Portillo pero no con el FRG': personas con un pasado de izquierdas que participan a título personal y no orgánico,*

¹²⁹⁰ .- Prensa Libre, 2, 3 i 5 de febrer de 2001. Els propis exguerrillers no s'han estat de recordar la suposada participació d'Asturias en el segrestament d'Olga Alvarado de Novella per membres de l'ORPA en plenes negociacions finals dels Acords de Pau, que perillaren per aquest motiu. Acusaren Asturias de ser-ne coneixedor, com a mínim, i, després, de no haver-se preocupat del destí de Mincho a causa de salvar la pell i la llibertat del seu fill Sandino, un dels segrestadors.

¹²⁹¹ .- Bornschein en parla sobre la base de l'origen polític esquerrenós –marxista?– de Portillo, el seu populisme antioligàrquic i per la presència al seu govern –i prèviament al seu equip o *Movimiento Portillista*– de gent propera a l'esquerra o d'origen esquerrà i de maies. Portillo ha hagut de superar més d'una crisi al FRG acusat de crear un partit distint. Edgar Gutiérrez, portillista, titular de la SAE, també ha sofert la mateixa acusació.

por amistad y confianza con el presidente...”.¹²⁹²

El signe de divisió de l'esquerra no supera el de la dreta, espai en el qual les friccions eferregistes afloren sovint dins el FRG, on –sembla- la incomoditat dels portillistes estaria gestant un partido nou escorat a l'esquerra,¹²⁹³ i on el PAN ja ha sofert una primera gran crisi amb la deserció de 16 diputats que integren el nou grup o bancada Unionista,¹²⁹⁴ de la qual sortí la *Unión Nacional de la Esperanza (UNE)* amb gent procedent també de l'ANN i del FRG. La UNE constitueix de moment un exemple més de grups polítics parlamentaris nascuts de “*problemas partidarios y no por elección directa... por puro capricho o arribismo personal de algunos diputados*”.¹²⁹⁵

Aquesta no ha estat l'última formació política creada: el 24 de febrer Otto Pérez Molina i la seva esposa Rosa María Leal presentaren el *Partido Patriota*,¹²⁹⁶ del qual es desconeixen ideologia, membres, suport social i econòmic; tan sols se sap que el general Pérez participà en les negociacions dels APFD i n'és un destacat partidari, que, havent estat Inspector de l'exèrcit, fou “exiliat” a Washington pel govern Arzú. Se'l considerava afí a Portillo, però no va rebre cap nomenament, i ha estat públicament crític amb la línia de govern i amb els càrrecs portillistes. Molt sol, doncs, si bé se'l vincula a empresaris, gent jove i algun polític vell com Mario López Arrivillaga.¹²⁹⁷

Al mateix temps, i en la línia tradicional de les forces polítiques a Guatemala, pel febrer del 2001 ja havien anunciat la intenció de participar en els pròxims comicis electorals de 2004 vint-i-dos (22) noves formacions polítiques, pendents encara de la seva inscripció

¹²⁹² .- GALVEZ, V.: “Guatemala: elecciones 1999. ¿El nuevo rostro del populismo?”, a *Anuario Social y Político de América Latina y El Caribe*. FLACSO. 2000b. Pp. 16-25. Amb el mateix títol i anàleg contingut, a *Diálogo*, Núm. 3. FLACSO. Abril de 2000. Guatemala.

¹²⁹³ .- L'encarregat de l'operació seria Jorge Córdón, de la Secretaria de la Presidència, amb “*gente independiente y simpatizantes de Portillo*”. Bornschein (2000): 30. La incomoditat dels portillistes és coneguda i des de fa temps, però l'actuació dictatorial de Ríos Montt i, pitjor encara, la d'un reduït grup de 20 persones, “*hermandad o cofradía*” dirigida per la filla, Zury Ríos Sosa, que controla el grup parlamentari i el partit estaria engruixint el nombre de descontents. *Prensa Libre*, 9 d'abril de 2001.

¹²⁹⁴ .- *Prensa Libre*, 8 de juny de 2000. La UNE va ser constituïda el 6 de març de 2001 per Rafael Barrios, Anabella de León, Mario Flores i Pascual Simón (expanistes i exunionistes), Otoniel Fernández (exANN) i Carlos Gutiérrez i Hugo Samayoa (exferregistes). Per la seva part, el *Partido Unionista (PU)*, en formació, té Gustavo Porras de secretari general. *Prensa Libre*, 5 de febrer de 2001, i “*Congreso virtualmente paralizado*”, a *Reporte Político*. Panorama Centroamericano. Núm. 169. Abril de 2001. Pp. 15-21.

¹²⁹⁵ .- VELÁSQUEZ, A.: “Los partidos políticos y la democracia en Guatemala”, a *Diálogo*, Núm. 9. Setembre de 1998. Guatemala. P. 10.

¹²⁹⁶ .- *Prensa Libre*, 15 de març de 2001. Abans i després de la creació del nou partit la seva família va sofrir diversos atemptats (12 de novembre de 2000 i 21 de febrer de 2001) que obligaren els fills a exilar-se als EUA.

¹²⁹⁷ .- *Prensa Libre*, 25 de març de 2001.

en el registre. Probablement, la majoria d'aquests nous "líders" no busquen sinó integrar-se finalment en algun partit gran, en un lloc de cert relleu, però entretant ja disposen de presència, veu i protagonisme en els mitjans de comunicació.¹²⁹⁸

6.3.6.- El rol de l'exèrcit

Les forces armades han estat el primer protagonista de la història de Guatemala des de poc després de la seva independència, fos com a força senzilla i en situacions esporàdiques o amb professionalitat i permanença. Els presidents s'hi han assegurat l'exercici del poder, ja no cal dir els dictadors,¹²⁹⁹ i fins i tot Arbenz (ell també militar) intentà recolzar-s'hi malgrat que les forces armades varen fallar-li al moment més decisiu, quan Castillo Armas i el seu grapat de soldats s'aixecaren en el cop d'estat de 1954, triomfant gràcies a l'ajut de la CIA i del Departament d'Estat de Washington, amb la conformitat de l'església, dels empresaris i de bona part de la societat, inquieta per l'esquerranisme d'Arbenz, acusat de comunista.

El protagonisme militar cresqué de manera imparable amb l'estat contrainsurgent, amb el començament de la Guerra Freda i l'aplicació de la "*Doctrina de la Seguridad Nacional*" importada dels EUA dins el *Plan Nacional de Seguridad y Desarrollo (PNSD)*, sempre amb un govern presidit per un militar (excepte Méndez Montenegro, que va ser obligat a pactar amb l'exèrcit abans de prendre possessió). Com ja hem vist, el nou president acostumava a ser el ministre de Defensa precedent. Tot i així, alguns governs encara patiren a vegades cops d'estat exitosos o fracassats. És a dir, a partir de 1954 fins a 1985, l'exèrcit deixà la seva vella funció policial (i militar) de vigilància d'un règim trist i ineficient que sobrevivia per rutina per exercir una nova funció molt activa de garantia de l'existència d'un règim compromès en una lluita armada interna dins un context internacional de Guerra Freda. Les forces armades es convertiren en l'actor principal de la política de Guatemala, presents en la direcció, l'acció i el control de l'exercici de funcions civils en un estat democràtic. I creien que les exercien amb

¹²⁹⁸ .- Ibidem.

¹²⁹⁹ .- Va ser Ubico el que "*inició y consolidó una tendencia a la participación del militar en la administración pública, al control poblacional y al uso del militar como instrumento de este control*". Gramajo (1995): 45.

eficàcia, si més no superior als civils.¹³⁰⁰

L'exèrcit esdevingué el cervell i el braç executor de l'estat contrainsurgent, militaritzat de manera descarada, o representant, en la fase de centaurització, dues cares simultànies i replegant-se per iniciativa pròpia a partir de 1985 quan, a parer de l'alta direcció militar, un govern civil resultat d'eleccions lliures i netes, permetria una continuïtat de l'enfrontament armat més presentable, amb menys desgast polític, per poder arribar a la desfeta de la guerrilla i superar la crisi del règim a finals dels anys 70 i principis dels 80. Va ser, precisament, l'any 1980 quan les forces armades aprovaren els *14 Puntos Fundamentales de Gobierno o Proyecto Político Militar* que combinava un moderat replegament de l'exèrcit, una petita obertura democràtica i mesures de progrés socioeconòmic, que s'aplicà als anys següents amb l'exèrcit sempre marcant el ritme, tot i perdent lentament protagonisme i poder.¹³⁰¹ A Centreamèrica en general, als anys 80, "*augmentó el poder militar,... se elevó su poder político... (vió) crecer su poder económico... (con) la impunidad que caracterizó su comportamiento... (pero) lo que resulta paradójico de estos años es que junto al aumento de poder del ejército,... éste perdió la titularidad del gobierno*".¹³⁰²

Tanmateix, la democratització té les seves regles pròpies, i la dinàmica engegada per l'exèrcit, a iniciativa d'ell, per democratitzar el règim polític de manera controlada i sense desmilitaritzar el poder, coincidí amb uns processos interns de reclamació de llibertat i de democràcia per part de grups socials –però en un marc de debilitat de forces i d'organització d'aquests grups, ladins o maies, populars (no ètnics) o ètnics- i amb una nova dinàmica de la política internacional regional orientada –amb el consentiment de Washington- a la recerca de processos de pau¹³⁰³ entre els governs i les guerrilles a partir de Contadora i d'Esquipulas, i des de 1989 amb el final de la Guerra Freda.¹³⁰⁴

El primer govern civil, Cerezo, possible gràcies al Pla *Reencuentro institucional-84* del

¹³⁰⁰ .- Gramajo compara el funcionament de l'administració abans i després del replegament de l'exèrcit i, referint-se als Jutjats (!), exclama entre divertit, sarcàstic i alarmat: "*(los civiles) simplemente perdían los expedientes*".

¹³⁰¹ .- Arévalo (1998b): 56 i ss. Gramajo (1995): 179-182, Schirmer (1999): 386 i ss.

¹³⁰² .- Sanahuja (1998): 152.

¹³⁰³ .- Els processos de pau, salvant les diferències nacionals pertinents, havien de coincidir amb processos de democratització; i tots havien de coincidir en el temps perquè les solucions havien de ser d'abast regional, no nacional. Gutiérrez (1997a): 78.

¹³⁰⁴ .- També Europa –aleshores CE- pressionava per buscar alternatives democràtiques diferents a la línia militar.

PNSD però amb un 67 % dels vots, mostrà clarament la tutela que li exercia l'exèrcit i la seva que subordinació a les forces armades que continuaren les fortes ofensives als fronts guerrillers i amb flagrants violacions de drets humans també a càrrec dels serveis d'intel·ligència, emparats tots per un govern que no s'estava d'afirmar, per boca del seu president, que "*el ejército no necesariamente tiene que regresar a los cuarteles*" sinó que havia de participar activament en tots els processos polítics i socials, des d'un amplíssim projecte militar que estava "*planificando el Estado en todas sus ramas*", segons declaracions de 1986 d'oficials institucionalistes de la línia Gramajo, el qual – essent cap de l'EMDN (1987)- no s'estava d'indicar que "*en Guatemala la política debe ser la continuación de la guerra*".¹³⁰⁵

Malgrat la seva submissió a l'exèrcit, Cerezo, que assegurava exercir només un 30 % del poder,¹³⁰⁶ va sofrir dos cops d'estat, fracassats, i l'activitat d'alguns escamots de la mort i no va poder evitar haver d'acceptar algunes de les reivindicacions dels militars "intransigents" (segons Cerezo) o *oficiales de la montaña*, totalment oposats a les negociacions amb la guerrilla, i inquiets pel rumb –al seu parer- massa democratitzador del curs polític que arribava a acceptar la presència al país de Rigoberta Menchú i la RUOG, i tolerava l'acció política de grups reivindicatius dels drets humans com GAM i CERJ.

L'exèrcit, que s'havia dividit des del cop d'estat de Ríos Montt (1982), continuava polaritzat en dos grans grups: "*La Cofradía*" i "*El Sindicato*", és a dir, en termes generals, els qui s'oposaven al procés democratitzador i a les negociacions de pau i els qui confiaven en la democratització, en el joc polític i en els governs civils "*sin desmilitarizar el poder: una alianza co-gobernante pero no co-responsable*". Dos grups dins les forces armades, però "*no es una cuestión de matar lo que les divide, sino el dilema de que una vez se ha tomado la decisión de que es necesario hacerlo para mantener el orden, hace falta una planificación estratégica y el control de quienes matan*".¹³⁰⁷ Fou en aquest moment quan un grup d'alts oficials institucionalistes (amb

¹³⁰⁵ .- Gramajo (1995): 258. Gramajo assegurava que el projecte de l'exèrcit era integral i que, per tant, no el podien fer els militars sols, encara que es creien els que "*guardamos los intereses de la nación com un todo*". Schirmer (1999): 423, 385 i 386.

¹³⁰⁶ .- Arévalo, B.: "Sociedad y ejército en Guatemala: elementos para una nueva relación", a Sociedad, estado y fuerzas armadas: la nueva agenda de seguridad en Centroamérica. FLACSO. Guatemala i Xile. 1998b. P. 200.

¹³⁰⁷ .- Schirmer (1999): 424 i 427. Segons Gramajo, el fonamentalisme militar no implica el refús de la força sinó una "*profesionalización de los soldados que utilizan un mínimo de fuerza*". *Ibidem*. P. 403.

Gramajo al davant) va elaborar una nova estratègia politicomilitar, la *Tesis de la Estabilidad Nacional, el pilar más fuerte de la Estrategia Integral*,¹³⁰⁸ que va anar substituïnt el PNSD i que reforçava la transició d'uns governs militars a governs civils, però no la transformació del règim; una transició que havia de ser llarga per tal d'apropar a les noves Tesis tant els "intransigents" militars com els civils d'extrema dreta com la guerrilla.

Unes Tesis que situaven l'exèrcit d'àrbitre, "*la institución estabilizadora de la transición,... que da fuerza a la democracia*", que segueix amb "*una visión alarmista del mundo, de amenazas inexorables*",¹³⁰⁹ que atribueix a qualsevol crítica o reclamació una actitud de perillosa oposició que ha de ser combatuda, ja que perpetuava "*la idea del `enemigo interno`*".¹³¹⁰ Unes Tesis que col·locaven el problema de la seguretat dins d'un marc general no estrictament militar ni policial sinó amb implicació de tota la societat: "*es en última instancia un reflejo del acomodo del Ejército*".¹³¹¹ I per tant produïren canvis en la formació d'oficials (materials d'estudi de l'Escola) i promogueren la creació de l'ESTNA per al debat i discussió de problemes nacionals entre militars i civils, prèviament seleccionats.

Les Tesis situaven l'exèrcit com la garantia d'uns objectius nacionals centrats en la democràcia —"*pero el pluralismo algunas veces ha entorpecido el desarrollo normal de la sociedad*"— i en la civilització occidental; i com a garantia també de la supervivència nacional. Les Tesis entenien la política i el govern civil com un instrument de la política contrainsurgent global. Els aliats eren les elits, però Gramajo descobrí aviat que, quan els convenia, els empresaris abandonaven la colla.¹³¹²

Entretant calia seguir amb la lluita contrainsurgent —*Plan Fortaleza/87-*,¹³¹³ fins i tot si, més que negociar, es parlava amb la guerrilla, obligació ineludible en compliment d'Esquipulas i per a millorar la imatge internacional del nou règim, ja que en aquells moments, a més, la URNG disposava d'un "*equipo diplomático muy activo en*

¹³⁰⁸ .- Gramajo (1995): 258. Segons Gramajo, l'Estat Nacional "*son todas las acciones que, en los campos social, económico, militar y político, el gobierno ejecuta para generar en los habitantes un estado de seguridad y bienestar que satisfaga sus necesidades y que es condición necesaria para la supervivencia del estado y el bienestar de la nación*". Aguilera (1994): 78. ODHA (1998): Vol.III, 260.

¹³⁰⁹ .- Schirmer (1999): 420.

¹³¹⁰ .- Arévalo (1998b): 200.

¹³¹¹ .- Aguilera (1994): 79.

¹³¹² .- ODHA (1998): Vol. III, 258 i ss.

¹³¹³ .- Gramajo (1995): 272 i ss.

Washington, México y Europa".¹³¹⁴ I les negociacions ajudaren a obrir més vies de democràcia interna que inquietaren l'oligarquia i l'extrema dreta, que començaren a conspirar junts amb alguns militars que no es fiaven ni de la DCG ni dels civils en general. Portes un xic més obertes aprofitades per les entitats de la societat civil poc a poc enfortides. Els núvols arribaven, i malgrat el *Plan Unidad-88*, esclatà un cop d'estat al 1988 i un altre al 1989, mentre l'EMP continuava amb plena autonomia del poder civil i dins la més gran impunitat i amb actes d'increïble brutalitat, com l'assassinat, l'11 de setembre de 1990, de Myrna Mack amb 27 punyalades. Trist final de Cerezo i mal auguri per a Serrano.

El nou govern de Serrano ja negocià directament amb la guerrilla amb la implicació dels militars i sense les condicions prèvies de desarmament que l'exèrcit havia imposat fins llavors. Probablement aquesta implicació constitueix el primer gran mèrit del nou executiu (després de ser el segon govern civil en eleccions netes i lliures, encara que excloents de les esquerres). L'exèrcit havia perdut el poder, però de cap manera havia abandonat les regnes de la transició ni pretenia deixar-les, però el procés de transició a la democràcia seguia endavant més ràpidament que no volien els militars i el procés de negociació també contribuïa a empènyer a causa dels contactes amb la guerrilla, pels debats interns de la societat civil (més o menys atesa) i per les expectatives internacionals. En aquest procés de negociació tenia un paper destacat i inquietant la reconversió de les forces armades, entesa per l'exèrcit no com una reducció sinó ampliació de les seves funcions¹³¹⁵ que podien fins i tot abastar treballs que –a parer militar- ni el govern ni la societat civil fan o saben fer bé (camins, serveis mèdics o educatius... en indrets on fins llavors –i encara ara- només hi ha arribat l'exèrcit i l'església catòlica),¹³¹⁶ junt amb accions dirigides a la lluita contra el narcotràfic i de defensa del medioambient. Els EUA coincidien plenament en aquesta visió de l'exèrcit,

¹³¹⁴ .- Gutiérrez (1997a): 79.

¹³¹⁵ .- Noves funcions a sumar-se a les indicades per la Constitució: "*la independencia, soberanía y honor de Guatemala, la integridad de su territorio, la paz y la seguridad interior y exterior, ... hay una nueva amenaza como es el narcotráfico, ... y... colaborar con los grupos que trabajan por el medio ambiente*". Declaracions del director de la Escuela Politécnica, general Julio Balconi Turcios, el 14 de juliol de 1992. Aguilera (1994): 88. Quant a la defensa del territori, els problemes fronterers semblen situar-se a Belize en trams en disputa malgrat que Guatemala en reconegué la independència el 1991 i, per qüestions ideològiques i no territorials, a Chiapas.

¹³¹⁶ .- Cerezo, tot comentant, ara, la desaparició de les PAC en compliment dels Acords de Pau, assenyala: "*El problema inmediato que acarrea es dejar muchas áreas del sector rural sin ninguna autoridad, porque por allá casi no existe el Estado*". Monteforte (1998): 160.

que seguien considerant la “*institución más eficiente del país, sino la única*”,¹³¹⁷ en tot el territori, ja que des de feia anys els militars s’havien comportat “*primero de facto y luego de iure*” com els únics representants legítims del govern en els departaments.¹³¹⁸

Així que Washington ni reclamà la dissolució de les PAC ni demanà un civil al davant del Ministeris de Governació ni de Defensa.

Reconversió encara no implicava ni reducció d’efectius (que les forces armades començaven a considerar com una remota possibilitat fins al final de l’enfrontament armat) ni disminució de funcions (que no anessin més enllà del final de les operacions bèl·liques, si s’arribava a la pau, entesa com a simple absència de guerra derivada de la rendició de la guerrilla), ni submissió al govern civil sinó situació de co-govern.

Naturalment, aquest plantejament no podia lligar amb la posició de la URNG que partia de la base de l’enfortiment del poder civil i d’aquí derivava a redefinir i reubicar les funcions militars, reduir les dimensions de l’exèrcit, transformar els serveis de la intel·ligència militar i renovar democràticament el cos doctrinal i la formació; secundàriament, però també de forma ben significativa, la URNG exigia la supressió de la PMA, de les PAC i dels escamots de la mort.¹³¹⁹

El *serranazo* paralizà part del procés negociador, ja que les negociacions foren estroncades amb el nou govern De León, però la reacció social a favor de la constitucionalitat l’accelerà, i l’exèrcit, dividit, anà a remolc de la iniciativa social, que acceptà o tolerà, sense que haguessin desaparegut posicions dures que consideraven derrotada la guerrilla i, doncs, innecessàries les negociacions.¹³²⁰ Duresa, i nostàlgia, que quedaren subordinades a la posició de modernització i de professionalisme dels militars més compromesos amb el procés de Pau. En el *serranazo*, en canvi, Bill Clinton exigí de les forces armades guatemalenques un posicionament constitucional, que s’afanyaren a complir i que suposà la caiguda de Serrano i després la d’Espina. Amb la derrota del *serranazo* va instal·lar-se a la cúpula de l’exèrcit “*por primera vez... un grupo de militares unificados en un propósito: diseñar una estrategia apropiada para enfrentar las negociaciones de paz y el futuro del Ejército en la posguerra*”. Amb tot, militars de *La Cofradía* continuaren “*controlando espacios vitales*” a pesar de la victòria dels seus

¹³¹⁷ .- Jonas (2000): 238.

¹³¹⁸ .- Kruijt (1997): 16.

¹³¹⁹ .- UNIDAD REVOLUCIONARIA NACIONAL GUATEMALTECA: Guatemala, una paz justa y democrática: contenido de la negociación. 1992. Pp. 15-19.

¹³²⁰ .- Jonas (1999): 222.

oponents, els de *El Sindicato*.¹³²¹

L'estat guatemalenc no havia abandonat les Tesis d'Estabilitat Nacional, però participà en els debats que conduïren a un nou concepte de seguretat democràtica a Centreamèrica a partir del procés inspirat en Esquipulas, el *Tratado Marco de Seguridad Democrática (TMSD)* subscrit per tots els presidents centreamericans pel desembre de 1995, però seguiren vigents les TEN i, de fet, el govern De León es deixà dominar pels militars en especial des de 1994 quan començà la "guerra bruta" contra la guerrilla, contra les esquerres, i per al control de "*los resortes institucionales, políticos y judiciales*".¹³²²

Amb Arzú l'exèrcit s'anà integrant positivament en les negociacions que en ocasions el desbordaren, aprengué a pactar amb la guerrilla i avalà el procés de pau i de democratització. Tant el govern com l'exèrcit havien perdut la por inicial a la presència interna i a l'acció política i social de la URNG,¹³²³ després de la campanya que la URNG havia fet a favor de la participació electoral en un senyal de la voluntat d'abandonar la lluita armada i de futura acció política integrada al sistema, i després que una coalició de forces d'esquerra –el FDNG, que en bona part projectava l'ombra de la URNG– només havia aconseguit 6 diputats, tot i situar-se en un meritori tercer lloc.

Arzú demostrà que, per primera vegada, el govern civil no es trobava sotmès a les forces armades, al contrari dels tres presidents anteriors, però en el benentès que l'exèrcit mantenia perfectament la seva autonomia fins al punt que el ministre de Defensa no era un membre més de l'Executiu sinó la presència i la representació de l'exèrcit al si del govern, amb el seu propi pressupost i la seva pròpia política en afers militars que el duïen a discutir amb el govern els termes de les negociacions amb la guerrilla. L'entorn sociopolític intern i internacional havia canviat i l'exèrcit s'hi adaptava:¹³²⁴ No es tractava tant de l'acció del govern sobre les forces armades com el

¹³²¹ .- ODHA (1998): Vol. III, 325. La divisió entre oficials de *La Cofradía* i de *El Sindicato* s'originà amb el cop d'estat de Ríos Montt (1982) i el següent cop que el destituí (1983). Els oficials de *El Sindicato*, més propers a Gramajo, eren partidaris de la "guerra de baixa intensitat" i del desenrotllisme, teories elaborades per l'exèrcit dels EUA, mentre que els de *La Cofradía* responien als criteris de control social i de pràctiques d'intel·ligència i de seguretat de Taiwan. *Ibidem*: 256.

¹³²² .- *Ibidem*: 325-326.

¹³²³ .- Jonas nota com la URNG disposava al 1992 del 10 % de simpatia electoral; dada molt preocupant per al govern i per a l'exèrcit, ja que la URNG encara era il·legal i encara lluitava amb armes. Jonas (1999): 200.

¹³²⁴ .- Un senyal interessant d'adaptació el protagonitzaren tots els exèrcits centreamericans en la reunió dels seus caps a San Salvador (juny de 1996) a invitació del director general de la UNESCO, Federico Mayor Zaragoza, per a analitzar el paper de les forces armades de l'àrea "*a favor de la consolidación de la*

propi exèrcit que es replegava i es resituava en posicions més discretes, tot mantenint-se a part en una línia més institucionalista, més en consonància amb els Acords de Pau: *“los términos de la redefinición de sus funciones frente a la sociedad y el Estado... no le fueron impuestos... sino que pudo negociarlos... desde una posición de fuerza”*.¹³²⁵ Govern i exèrcit pactaren un nou paper de les forces armades i començaren per canvis importants en la jerarquia militar que afectaven la ineficiència, la corrupció o les posicions reaccionàries dels caps substituïts. El pacte culminà, nou mesos després, amb l'Acord sobre Enfortiment, l'últim dels Acords substantius, i que, malgrat les mancances,¹³²⁶ és bàsic per a les relacions govern-exèrcit i per al futur de la democràcia, que havia d'implementar-se posteriorment mitjançant modificacions constitucionals i canvis legislatius.

L'aprovació final dels APFD pel desembre de 1996 havia de reforçar la reconversió militar, ja que, desapareguda la guerrilla, no tenien cap justificació ni el rol de contrainsurgència de l'exèrcit ni l'autonomia militar respecte al poder civil. L'any 1997 esdevingué, doncs, crucial per saber com evolucionaria la nova dimensió de les forces armades i per comprovar la implementació de l'Acord. Els primers senyals varen ser positius i així ho reflecteixen els Informes Primer i Segon sobre Cronograma de MINUGUA. Potser el compliment era més quantitatiu que qualitatiu, i en part emmascarat ja que s'estengué la sospita que l'exèrcit havia inflat les xifres dels seus efectius per tal que la reducció del 33 % s'apliqués sobre un total teòricament més elevat. Sospita reforçada pel secretisme en l'elaboració i liquidació del pressupost de Defensa, (encara que el muntant total sigui aprovat al Congrés). També s'havia procedit a la desmobilització de la GH, de la PMA, de les PAC i dels CVDC.

Simultàniament, i ja des de 1996, la inseguretat ciutadana sofria un increment crític, que coincidí amb la desaparició de la PN i el naixement d'una nova PNC encara poc

democracia, el estado de derecho, el desarrollo, la integración centroamericana y la cultura de paz en el actual contexto internacional y regional”. En la declaració final del dia 27, els militars presents es comprometien a *“el respeto de la vida, de la persona humana, de su dignidad y de sus derechos, el rechazo de la violencia, el reconocimiento de la igualdad de los derechos de las mujeres y los hombres y la adhesión a los principios de democracia, libertad, justicia, solidaridad, tolerancia... respeto y aceptación recíprocas entre las culturas, las ideologías y las creencias”*. El representant de Guatemala era el ministre de Defensa, general Julio Arnoldo Balconi Turcios. “Declaración del I Foro Militar Centroamericano para la Cultura de la Paz”. UNESCO. París. 1996.

¹³²⁵.- Arévalo (1998b): 201-202. Arévalo també defensà aquest Acord en el sentit que *“en la parte que fue posible respondía a los nuevos planteamientos de seguridad democrática en la región centrado en el TMSD”*. Entrevista el dia 6 d'octubre de 2000.

experimentada i sens els recursos necessaris. Tanta inseguretat generà fortes i constants exigències ciutadanes al govern, el qual, incapaç de contrarestar aquest fenomen mitjançant les forces policials, va recórrer novament a l'exèrcit (A.G.90-96) en una aplicació o interpretació generosa de l'Acord d'Enfortiment, i establí patrulles conjuntes (sota direcció militar), suspengué el replegament iniciat de les bases militars, creà nous destacaments i aprofità per mantenir-ne alguns en territori estratègic en termes de contrainsurgència (com el triangle Ixil) o de control sobre la població, però no en respecte a les noves funcions democràtiques, i constituí grups operatius adscrits a l'EMP (enlloc de procedir a la supressió d'aquest servei d'intel·ligència).¹³²⁷

Com és comprensible, el reforç militar a la policia calmà les inquietuds de la gent, afeblí les crítiques al govern i fins i tot aconseguí alguns èxits inicials, però sense un marc de política de seguretat pública i en absència d'un Consell Assessor de Seguretat reclamat per MINUGUA i per la Comissió d'Acompanyament. Així que la situació retornà als paràmetres criticats anteriorment, agreujats per l'incompliment dels APFD amb un innecessari enfortiment de les forces armades implicades perillosament en funcions que no li corresponen i en tasques que sobrepassen les seves funcions.¹³²⁸

Curiosament "*el desborde militar*" (com en diu Arévalo) no procedia ara d'una voluntat expressa de l'exèrcit (que, esclar, no s'hi oposava) ni de resistències militars a la política civil sinó de decisions de curta volada del propi govern i de la seva falta de comprensió sobre el significat dels APFD per a l'aprofundiment democràtic de les

¹³²⁶ .- Mancances detectades: Aguilera (1998): 146 i ss, Arévalo (1998): 118 i ss., Schirmer (1999): 434 i ss. i Jonas (2000): 167 i ss.

¹³²⁷ .- MINUGUA manifestà la seva alarma en diversos dels seus Informes: Vuitè Informe. Nums. 8 i 100; Novè Informe. Suplement sobre el Desplegament de la PNC. Num. 9; Quart Informe sobre Cronograma. Num. 75. La Missió de les Nacions Unides constatà per una banda la desactivació de la base militar de *La Aurora* a la capital i de dos destacaments, a Huehuetenango i a Izabal, i per l'altre cantó comprovà la creació –1 de setembre de 1998- a Petén de la *Fuerza de Tarea Maya* que va desplegar-se en "*un puesto de mando, dos puestos de mando a nivel batallón y 14 destacamentos (cinco de ellos de nueva creación: Caribe, Salinas, Guayacán, El Zacatal km.107 i km.86)... Adicionalmente se han activado otros cinco nuevos destacamentos militares en Petén (El Carrizal, Paso del Carmen, Yaloch, Joventé y Yaxhá), uno en el departamento de Alta Verapaz (Chahal) y otro en el departamento de Quiché (Vergel)*". Segons Prensa Libre, les bases desactivades per l'octubre de 1999 eren *Salamá, Chiquimula, Jalapa, Sololá, La Aurora, así como 19 batallones de infantería y la PMA*, i romanien les de *Jutiapa, Cuilapa, Santa Lucía Cotzumalguapa, Mazatenango, Quetzaltenango, Puerto Barrios, Zacapa, San Marcos, Huehuetenango, Santa Cruz del Quiché, Cobán, Playa Grande y Petén*. Prensa Libre, 3 d'octubre de 1999.

¹³²⁸ .- La Comissió d'Acompanyament també reclamà la regulació dels Arxius policials i militars, la seva tenença i el seu accés, la legalització d'estructures civils de control objectiu governatiu i legislatiu sobre les estructures militars i l'elaboració d'un cos democràtic de doctrina militar. Ja al 1996 els Ombudsmans d'Iberoamèrica, reunits a Antigua, acordaren "*que el papel de las fuerzas armadas debe estar encauzado a la preservación de la seguridad democrática... y la persecución de los delitos corresponde a las policías*

institucions militar i policial. Una vegada més el PAN semblava decidit a demostrar que havia acabat la seva responsabilitat amb la signatura dels APFD no amb la seva implementació, com si el govern hagués perdut l'interès en els compromisos derivats dels Acords de Pau o, si més no, en la seva execució. Per postres, Arzú permetia la continuïtat “*de lazos informales entre las autoridades militares y exPAC y exCV*”.¹³²⁹ El desinterès pel contingut dels APFD apareix encara més clarament si s'avaluen des d'aquesta òptica quatre esdeveniments extraordinaris i molt significatius del govern Arzú: la substitució de la cúpula militar, la reacció governativa amb motiu de l'assassinat de Mr. Gerardi, l'actitud davant l'Informe de la CEH, *Guatemala: Memoria del silencio*, i la fredor pel referèndum constitucional. En el primer cas, i paradoxalment, la substitució de la cúpula de les forces armades, que podia interpretar-se com un acte valent del govern, símbol de la preeminència del poder civil sobre l'exèrcit (i que, de fet, ho va ser, ja que el nou ministre no responia a la voluntat militar sinó a la del president),¹³³⁰ va constituir una frenada en l'aplicació dels APFD, per tal com la nova cúpula no havia format part de la delegació negociadora del govern amb la guerrilla ni s'havia expressat favorablement als Acords de Pau, al revés de l'anterior.¹³³¹ Els canvis desorientaren tothom, als partidaris de la implementació dels APFD i als contraris, als militars que havien fet bandera de defensa dels Acords i als que simplement s'havien limitat a obeir –o a no desobeir– sense cap entusiasme, i als civils, alarmats a causa de la procedència de l'EMP del nou ministre Espinosa.

Amb motiu de l'assassinat de Mr. Gerardi, el govern civil reaccionà en la línia dels

civiles...”. UNESCO: “Declaración de Antigua, Guatemala, sobre los derechos humanos y la cultura de la paz”. Guatemala. 30 de juliol. 1996b.

¹³²⁹ .- AREVALO, B.: “Apuntes sobre una tarea inconclusa. La reconstrucción militar en Guatemala”, a Diálogo, Núm. 10. Octubre. 1998c. FLACSO. Guatemala. Rigoberto Quemé, alcalde de Quetzaltenango, sense negar les relacions militars amb exPAC, confirmava el nou paper de les forces armades i els nois aires doctrinals, als quals ell mateix contribuïa amb conferències i debats en cursets a oficials militars. Entrevista a Barcelona el dia 24 de març de 1999, a la qual assistí Joaquim Fernández, que acabava de retornar de MINUGUA on havia exercit d'Oficial de Verificació de l'Àrea de *Fortalecimiento del Poder Civil*. Posteriorment, en conversa telefònica (7 d'octubre de 2000), seguia mentenint el nou paper de l'exèrcit, i no es manifestà especialment preocupat pel govern Portillo i sí força crític amb el d'Arzú.

¹³³⁰ .- L'exèrcit valorà negativament el canvi, no tant per procedir d'una suposadament indesitjada intromissió civil en l'esfera militar, sinó perquè el nou ministre de Defensa procedia de les minúscules forces aèries (el 95 % dels membres de les forces armades són exèrcit de terra) i perquè al seu currículum destacaven les activitats acadèmiques i de despatx i no les accions bèl·liques al front.

¹³³¹ .- El ministre Julio Arnaldo Balconi Turcios, el cap de l'EMDN Sergio Camargo i l'inspector general de l'exèrcit Otto Pérez Molina, que havien participat en les negociacions, mantenien una actitud clarament favorable a la implementació dels APFD. Sembla que la causa de -o l'excusa per- la seva destitució va ser un seguit de picabaralles entre Balconi i Camargo que Arzú acabà tallant en sec i de manera fulminant interessadament aconsellat pel cap de l'EMP, que acabà de nou ministre, Marco Tulio Espinosa.

governos precedents quan s'adonà que membres de l'EMP o n'eren autors o còmplices en ocultació de proves, negació d'evidències, desinformació i propagació de rumors i de pistes falses que desvinculessin el crim de motivacions polítiques (tàctica coneguda i utilitzada anys ha en casos semblants, ben documentats); en definitiva, intents d'encobriment dels assassins i dels seus instigadors que completaren el fracàs, lògic, de la comissió governativa creada per a investigar l'homicidi. Decepció, doncs, per la submissió del govern Arzú a l'EMP i de manteniment de la impunitat, en contra de l'esperit profund dels APFD.

El contingut de l'Informe de la CEH va ser tan esfereïdor com el de l'ODHA (causant del crim contra Mr. Gerardi). I la reacció del govern Arzú es captinué en la línia més decebedora possible, la tradicional del govern davant l'exèrcit i davant els cossos d'intel·ligència. Mentre els EUA, implicats com a culpables en part, coautors o còmplices de violacions dels drets humans, reconeixien mitjançant el propi president Clinton la seva culpa i demanaven perdó, mentre la URNG, igualment culpable en part, també sol·licitava perdó dels ciutadans per les seves brutalitats, el govern Arzú, continuador dels governos plenament culpables, va defugir responsabilitats de l'estat, evità de pronunciar-se sobre l'Informe, en menystingué la imparcialitat i la transcendència, i, quan no va poder escapar-se d'entrar-hi, negà el caràcter vinculant de les conclusions i recomanacions i més tard assegurà que ja estaven implementades prèviament, i el propi Arzú negà la veritat de l'acusació de genocidi. Arzú defugia les conseqüències dels APFD.¹³³²

Però allà on el govern Arzú demostrà més desinterès i més despreocupació pels APFD, per la seva implementació, pel futur democràtic del país, va ser en tot el procés de referèndum per a les reformes constitucionals. Demostrà cobardia, pusil·lanimitat, desconfiança en els electors, por a uns resultats electorals de càstig, enlloc de decisió i coherència en la defensa d'uns Acords de Pau que havia negociat, aprovat i avalat com uns instruments fonamentals per al futur del país.

Alguns dels compromisos de l'Acord d'Enfortiment formaren part del text ampli, complex i confús de la consulta popular, entre ells dos: un de fons, les noves funcions de l'exèrcit, més exactament la supressió de la funció de policia o de seguretat interna que havia exercit i els supòsits que justificarien possibles excepcions; i una de forma,

¹³³² .- Jonas (2000): 302-303.

l'establiment de les possibilitats que també un civil ocupés la titularitat del ministre de defensa. El fracàs del referèndum ho deixà tot igual, raó per la qual la Comissió d'Acompanyament “*priorizó estos compromisos, destacó la necesidad de avanzar en aspectos como*” la doctrina militar, el redespigament estratègic territorial, la reforma dels òrgans d'intel·ligència i els programes de formació.¹³³³ De fet, la qüestió essencial era una i doble a la vegada: la submissió de l'exèrcit al poder civil, i, per tant l'execució de les funcions pròpies d'un exèrcit en un estat democràtic de dret i, doncs, l'acceptació que la seguretat ciutadana quedés en mans de la PNC.¹³³⁴

Arzú va deixar passar l'oportunitat de resituar finalment l'exèrcit en el lloc que li corresponia en un estat de democràtic de dret, malgrat que no van aparèixer durant el seu mandat ni contestacions ni protestes ni resistències del cos militar ni de la seva cúpula,¹³³⁵ ni respostes a cap crítica.¹³³⁶ L'exèrcit va mantenir la seva autonomia i res no havia canviat: fins i tot les forces armades incrementaren el seu pressupost amb fons de FONAPAZ (!), l'exèrcit mantingué bona part del seu desplegament territorial, l'incrementà en alguna àrea, sostingué sense canvis ideològics el treball de les *Unidades de Asuntos Civiles*,¹³³⁷ i l'EMP –que havia de desaparèixer, segons els APFD i el compromís exprés d'Arzú-¹³³⁸ continuà les seves funcions i les amplià amb accions contra el narcotràfic i de protecció medioambiental, i incrementà els seus recursos. El govern Arzú no efectuà cap esforç seriós de reestructuració institucional de les forces armades ni establí cap control democràtic sobre la funció de l'exèrcit.¹³³⁹

Amb tot, les forces armades com institució s'havien anat resituant efectivament en una posició més reservada, menys pública, per pròpia iniciativa i per al compliment dels Acords de Pau, però no per una ferma decisió del govern, que tampoc no va ser capaç d'elaborar un text de nova doctrina militar congruent amb els APFD, sinó un text incoherent i confús, amb mancances, preparat exclusivament per militars, i que al final

¹³³³ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 74.

¹³³⁴ .- Poitevin (1999): 242.

¹³³⁵ .- Ja hem vist que les protestes contra el nomenament del ministre Espinosa no qüestionaven el dret del govern civil a designar-lo. L'oposició provingué del seu curriculum poc adient, com ho testificaren les nombroses filtracions a la premsa.

¹³³⁶ .- Segons Carmen Rosa de León (IEPADES), “*el ejército, desde sus cuarteles de invierno, no responde a las provocaciones orales porque, como comentó un coronel, llevan ahora mucha tolerancia*”. Entrevista del dia 21 de setembre de 1999.

¹³³⁷ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Nums. 75, 76 i 77.

¹³³⁸ .- *Ibidem*. Num. 80.

¹³³⁹ .- Afirmacions de Bernardo Arévalo en entrevista el dia 6 d'octubre de 2000.

va haver de ser esmenat extensament i a correu per MINUGUA,¹³⁴⁰ que tot i així no l'acceptà i que passà a la llista de compromisos pendents del nou govern Portillo,¹³⁴¹ igual que els canvis generals en la legislació militar i en els reglaments de disciplina. Portillo es trobà un exèrcit desorientat, però amb unes funcions constitucionals i legals iguals a les dels anys anteriors, si bé amb una disposició d'acatament al poder civil sense haver perdut l'autonomia de sempre no per oposició sinó per incapacitat i debilitat del govern civil. Arzú havia fallat, és a dir, havia acomplert quantitativament els APFD, però no havia avançat ni en la transformació estructural de les forces armades ni en l'elaboració ideològica ni en la classificació democràtica de conceptes aplicables a la reconversió militar a fons, que afectaven tant el nou paper de l'exèrcit en defensa nacional –no en ocupació del territori ni control de la població– com el rol de les *Unidades de Asuntos Civiles*, com el contingut de la nova doctrina militar, com la manca d'una nova llei constitutiva de l'exèrcit.

Portillo arribà al poder després d'una victòria clara sobre el candidat del PAN i amb l'aval i la companyia d'un conegut militar, cruel exdictador, Efraín Ríos Montt, que exemplificaven una cultura política típicament autoritària, que no refusava la violència, ben vista per l'exèrcit més confiat però expectant. De fet, diversos analistes polítics creien més en un futur govern del FRG que del PAN: *“si el PAN gana, será la linea dura del actual ministro Espinosa la que prevalecerá..., de ganar el FRG se enfatizará el mandato constitucional del Ejército aunque se eliminará la función de seguridad interna. Si por el contrario, el PAN triunfa, no se pueden esperar reformas... en los primeros tres años”*.¹³⁴²

¹³⁴⁰ .- Durant dos anys un equip militar, *Comando de Doctrina*, va elaborar un nou text doctrinal que havia d'adir-se amb el contingut dels APFD i amb el nou paper democràtic de les forces armades. Al segon semestre de 1999 Espinosa, pressionat per SEPАЗ, acceptà la participació d'alguns assessors civils que, però, vegeren limitadíssima la possibilitat d'introduir-hi canvis. El caràcter restrictiu de la seva elaboració va ser molt criticat (PDH, AI, Bernardo Arévalo, *Fundación Rigoberta Menchú*,...). Prensa Libre, 17 de desembre de 1999. MINUGUA va poder intervenir a darrera hora i hi introduí canvis importants però insuficients. Era el desembre de 1999, a les portes del nou govern Portillo. Pel que fa a la normativa interna militar seguia encara *“las viejas lineas borbónicas que la propia España abandonó al asumir los modelos de la OTAN”*. Betancur (1998): 189.

¹³⁴¹ .- Ja anteriorment, i d'acord amb el *Sistema de la Integración Centroamericana (SICA)*, l'estat de Guatemala estava obligat pel *Tratado Marco de Seguridad Democrática Centroamericana*, de 15 de desembre de 1995, a elaborar una doctrina militar i a establir unes funcions de l'exèrcit que vinculen *“la seguridad con la democracia, la vigencia del estado de derecho y la supremacía del poder civil, el desarrollo social y la conservación ambiental”*. PARLAMENT EUROPEU, DIRECCIÓ GENERAL D'ESTUDIS: “25 años de cooperación interparlamentaria entre la UE y América Latina”. Document de Treball. Serie Política. Poli 107. Luxemburg. 1999. P. 76.

¹³⁴² .- Segons Miguel Angel Balcárcel i Héctor Rosada Granados. Prensa Libre, 3 d'octubre de 1999.

El nou president retardà un xic els nomenaments militars i quan procedí als canvis va sorprendre amb la designació de dos coronels per a ministre de Defensa i cap de l'EMDN, Juan de Dios Estrada i César Augusto Ruiz, fet que comportava el passí a situació de disponibilitat (sense comandament sobre tropes) de disset generals.¹³⁴³

Sorpresa, doncs, però a la vegada demostració de la preeminència del president (govern civil) sobre l'exèrcit i de respecte a la divisió de poders, que ja Portillo havia anunciat en la seva presa de possessió, quan entomà sense embuts tots els compromisos pendents dels APFD, inclosos els militars, i els assumí "*como política de Estado*".¹³⁴⁴ Tant és així que no dubtà a presentar al Congrés un projecte de llei per crear la figura del "general assimilat" que permetés situar un civil de titular de Defensa sense canvis constitucionals i superar el fracàs de la consulta popular.¹³⁴⁵

Igualment accelerà, d'acord amb MINUGUA, el redespiegament estratègic de les forces militars amb "*la desactivación de más de 30 destacamentos y el desmantelamiento de la Fuerza de Tarea Maya y la reubicación de sus unidades*",¹³⁴⁶ la proposta de reforma de la llei constitutiva de l'exèrcit (molt criticada des d'organitzacions sociopolítiques per entendre-la contrària als APFD) i el plantejament d'una nova doctrina militar a partir del text del govern Arzú utilitzat com un esborrany obert a sectors acadèmics, civils, socials, i no sols militars,¹³⁴⁷ i donà els primers passos seriosos per a la supressió de l'EMP amb la creació de la nova *Secretaría de Asuntos Administrativos y de Seguridad de la Presidencia (SAAS)*.¹³⁴⁸

Alguns d'aquests objectius s'anaven arrossegant perillosament durant tot el 2000 sense que el nou govern fos capaç -o tingués la intenció- de millorar-los. És el cas de la *Ley de Apoyo a las Fuerzas de Seguridad Civil*, acabada d'aprovar, sobre la col·laboració de patrulles militars amb policies, o la recalendarització del compromís de suprimir l'EMP ajornat al primer trimestre de 2003, mentre que tornava a fallar la reducció del

¹³⁴³ .- No es tractà d'un passí obligat per llei sinó resultat dels costums propis de la jerarquia militar: un superior no pot rebre ordres d'un inferior.

¹³⁴⁴ .- PORTILLO, A.: "Discurso. Toma de posesión. 14 de Enero de 2000." FLACSO. Guatemala, gener de 2000. Alguns debien recordar *La Juntita* de Ríos Montt. Per altra banda, la retirada de tants generals dels llocs de comandament va fer córrer l'escalafó. Alguns, doncs, hi guanyaren.

¹³⁴⁵ .- La CC es pronuncià en contra d'aquesta fórmula. Segons una enquesta interna de l'exèrcit, el 64 % dels oficials acceptava un ministre de Defensa civil. Prens Libre, 24 de gener de 2000.

¹³⁴⁶ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 76.

¹³⁴⁷ .- Cinquè Informe sobre Cronograma. Num. 78, i Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 75.

¹³⁴⁸ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Nums. 77 i 78. A part, el govern havia suprimit el *Comisionato del Ejército* i reconvertit l'*Instituto Geográfico Militar* en *Instituto Geográfico Nacional*. *Ibidem*. Num. 76.

pressupost, amb una consignació inicial correcta –és a dir, congruent amb els APFD- de 981 milions Q., però que augmentà amb noves incorporacions fins a 1.225'4 milions Q. tot i que les previsions per al 2001 tornaven a adaptar-se als Acords de Pau amb una reducció fins a 836 milions Q.¹³⁴⁹

Els primers mesos de 2000 transcorregueren, des del punt de vista militar, en mig de la polèmica sobre la nova llei de l'exèrcit, els canvis legals per al nomenament d'un ministre civil i amb picabaralles internes a la cúpula militar i nivells immediats entre els oficials propers al ministre (i a Portillo) i els pròxims al cap de l'EMDN (i a Ríos Montt), que esclataren el 6 de maig amb la fulminant substitució de Ruiz Morales –que havia durat 80 dies- per Eduardo Arévalo Lacs a l'EMDN, seguida de la d'un grup d'oficials de la Direcció d'Intel·ligència Militar (D-2),¹³⁵⁰ i per declaracions durant dies a la premsa de representants de grups i tendències militars i civils. Fins i tot circularen rumors de cops d'estat que obligaren el president a afirmar que “*ni va a haber jueguitos de desestabilización ni habrá golpe de Estado*”, i que “*sólo muerto me sacarán de la Presidencia*”. Rumors que s'allargaren, però sense materialitzar-se.¹³⁵¹

L'any 2000 l'exèrcit es trobava en una situació, com assenyala Bernardo Arévalo, d'indefinió i de desorientació, sense rumb, sense liderat a l'espera dels canvis legislatius bàsics que el resituessin plenament sota els controls democràtics que el procés de transició i de consolidació haurien d'aportar.¹³⁵² No millorà la situació l'anunci per part del ministre de Governació, Byron Barrientos, el 8 de febrer de 2001, del *Plan Saturación* amb el patrullat conjunt de la PNC i l'exèrcit per lluitar contra la violència i “*saturar de agentes de la PNC y elementos del estado*” els carrers i les vies de

¹³⁴⁹ .- Sisè Informe sobre Cronograma. Num. 77. Tanmateix, a mig maig, la partida ja havia arribat a 1.118 milions Q. gràcies a transferències que el ministre de Defensa es negà a explicar al Congrés a l'empara de l'art. 30 de la Constitució. Prens Libre, 23 de maig de 2001.

¹³⁵⁰ .- Prens Libre, 7 i 15 de maig de 2000. Més enllà de les picabaralles entre promocions existien altres consideracions, algunes més banals com l'adscripció de Ruiz Morales a l'església del Verb (igual que Ríos Montt), i altres de més serioses que apuntaven a un real *tour de force* Portillo-Ríos Montt: els nous nomenats corresponien principalment a la promoció 73 que havia desbancat Ríos Mont l'any 1983 i figuraven en la línia institucionalista. Portillo manifestà: “*queremos un ejército democrático, moderno y profesional, y todo aquél que... se oponga queda fuera*”. Manifestacions que es contraposaren al discurs de comiat del ministre cessat, Ruiz Morales, que recomanà el contacte amb “*nuestros amigos,... los comisionados militares y los patrulleros... verán gente agradecida*”. Prens Libre, 19 de maig de 2000. En qualsevol cas les causes no eren incompatibles i podien ser sumades perfectament.

¹³⁵¹ .- L'origen dels rumors era exterior a “*la institución castrense, aunque no se descartaría que pudieran estar involucrados exmilitares*”. Prens Libre, 2 de novembre de 2000.

¹³⁵² .- Prens Libre, 1 de juliol i 2 de novembre de 2000.

comunicació.¹³⁵³ Les crítiques al Pla sorgiren ràpidament des d'instàncies oficials (SAE, PGN, PDH) i des d'ONG, en especial des de l'ODHA, amb els arguments en contra de sempre i tot afegint-hi (SAE) la necessitat de distingir entre la violència comuna causada per la pobresa i el crim organitzat, molt més perillós.¹³⁵⁴

Al final del mandat de Bill Clinton i amb George W. Bush, els EUA han tornat a pressionar Guatemala per incrementar els contactes i la coordinació entre els dos exèrcits en la lluita contra el narcotràfic. Política ja iniciada per Bush (pare) amb aquella finalitat i per a contrarestar el tancament de les bases nordamericanes al canal de Panamà (acordat per Carter). Clinton la continuà amb la *Presidential Decision Directive* (1995). Portillo, amb el vistiplau del Congrés (FRG i PAN), ha acceptat la incorporació de Guatemala al Pla *Mayan Jaguar*. Així que, en aquests moments, l'exèrcit guatemalenc exerceix, per un cantó, funcions de seguretat ciutadana junt amb la PNC, i per l'altre participa en la lluita que els EUA dirigeixen a l'Amèrica Llatina, i singularment des de Colòmbia fins a Mèxic, contra el narcotràfic: producció, transport i comercialització de droga i blanqueig de diner procedent d'aquestes activitats. Ara bé, tenint en compte que "*la mayoría de recursos... están dirigidos a los países productores, Perú, Colombia y Bolivia...*", no sembla agosarat pensar que els estats de l'istme centreamericà hagin de trobar-se molt "acompanyats" per les forces armades dels EUA, ja que les rutes de transport han deixat de ser terrestres.¹³⁵⁵ "*Subrayo que es una fracción pequeña de las actividades de los Estados Unidos en la región*".¹³⁵⁶

La situació a les forces armades guatemalenques ha continuat igual el 2001 i en la part que portem del 2002, de manera que MINUGUA ha seguit denunciant, entre altres, la pervivència de defectes en l'acció de l'exèrcit i en les activitats de policia i de lluita contra el narcotràfic amb un desplegament militar més propi de les lluites contra la insurgència que per a èpoques de pau. La preocupació de la Missió també s'ha referit als increments pressupostaris tant directes com per via de modificació de crèdit durant l'exercici. I així mateix MINUGUA ha blasmat les indefinicions i ambigüïtat doctrinals, i la

¹³⁵³ .- Manifestacions del propi ministre a Prensa Libre, 9 de febrer de 2001.

¹³⁵⁴ .- Prensa Libre, 10 de febrer de 2001.

¹³⁵⁵ .- Anteriorment Guatemala havia ocupat un lloc molt estratègic, al bell mig de l'Amèrica del Sud i dels EUA, adient per a la reposició de combustible per a les avionetes en els petits aeroports de l'interior del país o en caletes al Pacífic i a l'Atlàntic en les costes i a les illes per a petites naus, i també com a lloc per a carregar la mercaderia en camions que continuaven la ruta per terra. Aguilera i Ogaldes (1996): 100.

¹³⁵⁶ .- Arnson (1998): 100.

pervivència de l'EMP amb la seva influència inamobile.¹³⁵⁷

6.3.6.1.- L'EMP i els serveis d'intel·ligència

“Quin deu ser el poder de seducció de l'EMP sobre els presidents? Tots comencen assegurant la seva supressió –o, si més no, la seva reforma- i tots acaben plegant mentre l'EMP continua igual”.¹³⁵⁸ De moment Portillo, que ja ha creat la SAAS amb la intenció de substituir l'EMP, ha acabat per ajornar la desaparició de l'EMP al primer trimestre de 2003. Potser té raó l'actual vicepresident Juan Francisco Reyes quan afirma que “*el EMP acuesta y levanta al presidente de la República, le sabe todas sus movidas, y por eso ellos se sienten cómodos con esa estructura*”; o més sarcàsticament, Helen Mack fa notar que “*es muy conveniente para los presidentes, hasta para encubrirles sus babosadas*”.¹³⁵⁹ De manera més seriosa, l'antic president De León Carpio assegurava que “*su cercanía con el presidente hace que el jefe del EMP sea un hombre con mucho poder, incluso superior al ministro de Defensa*”. Lògic si tenim en compte que els militars del G-2 assignats a l'EMP esdevingueren el principal instrument d'influència de l'exèrcit sobre els presidents civils.¹³⁶⁰

Tanmateix, l'EMP constitueix tan sols un dels organismes dels serveis d'intel·ligència, teòricament civil, i pels seus orígens tenia la missió de conferir seguretat al president i a la seva família, “*pero muy pronto los mandatarios militares le delegaron tareas de control de la defraudación fiscal en las fronteras a través de las aduanas y el movimiento migratorio. A eso se le agregaron funciones de espionaje político*”,¹³⁶¹ i es convertí en una de les institucions dedicades “*al espionaje, secuestro, tortura y asesinato en celdas clandestinas dentro de las bases militares, en segundos sótanos de la central de la PN y (cuando estaban sellados) en casas particulares*”¹³⁶². Els altres serveis eren els d'intel·ligència militar (*Dirección de Inteligencia o D-2* que dirigia el cap de l'EMDN, seguida pels centres de *Sección de Inteligencia o S-2* i pels *Grupos de Patrulla o G-2* que operaven en diversos nivells), i a partir de 1982 la *Dirección de*

¹³⁵⁷ .- MINUGUA: Situación de los compromisos relativos al Ejército en los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación. Maig de 2002. *Passim*.

¹³⁵⁸ .- Paraules de Bernardo Arévalo en entrevista personal el 6 d'octubre de 2000.

¹³⁵⁹ .- Prensa Libre, 11 d'abril de 1999.

¹³⁶⁰ .- Schirmer (1999): 255.

¹³⁶¹ .- ODHA (1998): 26.

Información y Divulgación del Ejército (DIDE) creada per D.G.78-82 i que treballava amb contactes directes amb les PAC i les companyies d'*Asuntos Civiles*.

L'EMP no va ser mai el principal organisme d'intel·ligència, però ja des dels seus orígens –anys 50 i 60- adquirí renom per la proximitat al president i pel poder creixent que aquesta situació li conferia i ràpidament fou incorporat a les tasques urbanes de contrainsurgència a través de la dependència *Archivo*, dotada amb prou autonomia de recursos humans i econòmics, i també tècnics molt sofisticats proporcionats pels EUA després del cop d'estat de 1963. Junt amb el G-2 era "*responsable de la mayoría de secuestros y asesinatos desde 1954*".¹³⁶³ Però cal tenir present que els EUA no foren els únics de col·laborar, instruir i ajudar els serveis d'intel·ligència guatemalencs. Hi destacaren igualment Argentina, Colòmbia, Taiwan, Xile, Uruguai, Israel, segons el moment: "*quien nos entrenó mucho en inteligencia fue Argentina*".¹³⁶⁴ Però no és possible de menystenir la diversitat d'altres aportacions dels EUA en recursos no oficials i en entrenament pel propi exèrcit nordamericà, per la CIA, per la *Defense Intelligence Agency (DIA)* i per la *Drug Enforcement Agency (DEA)*.

Quan al 1982 l'exèrcit decidí la depuració de l'EMP, no apuntava als seus "*actos horrendos, sino reconfigurar su burocracia y perfeccionar su funcionamiento clandestino*" i superar la fase de Lucas que entre 1978 i 1982 "*tenía el mando directo sobre el EMP y daba las órdenes para los asesinatos políticos,... y el EMP controlaba a los jefes de guarnición de la G-2*".¹³⁶⁵ Tot això ho feia des de *La Regional* on, a més, alguns dels seus agents s'extralimitaven pel seu compte i acabaren essent objecte del procediment sumari dels TFE creats l'1 de juny de 1982 per Ríos Montt.¹³⁶⁶ Bastida i finançada per la CIA, *La Regional* canvià de nom el 1982 pel d'*Archivos Generales y Servicios de Apoyo del EMP* o *el Archivo* o també *Archivos*.¹³⁶⁷

Amb els presidents Cerezo (amb Gramajo) i Serrano, l'EMP va créixer en importància "*para manejar asuntos de Estado*" sense deixar de segrestar, torturar i matar, però enfocant la seva activitat també a accions més polítiques internes i internacionals relacionades singularment amb els drets humans i lligades amb la *Comisión*

¹³⁶² .- Schirmer (1999): 253.

¹³⁶³ .- *Ibidem*. 254.

¹³⁶⁴ .- Afirmació de Gramajo, citada a Schirmer (1999): 265, i 255. En canvi, tothom estava molt descontent de la col·laboració israelí.

¹³⁶⁵ .- Schirmer (1999): 264.

¹³⁶⁶ .- *Ibidem*. 271 i 297.

Presidencial Asesoría de Derechos Humanos (COPADEH) amb especial atenció al treball de les delegacions guatemalenes als organismes de les NNUU de Nova York i Ginebra.¹³⁶⁸ “*El aparato que creó el democristiano*” es dividia en cinc seccions (Anàlisi, Intel·ligència internacional, Intel·ligència tècnica, Contraintel·ligència i Departament de Seguretat Presidencial) que treballen fora de l’edifici presidencial excepte el Departament de Seguretat a causa de l’autèntica “*fascinación*” que el president sentia pels serveis d’intel·ligència.

Si el G-2 durant anys “*-cuatro décadas- ha sido el escuadrón de la muerte del ejército*”, a partir de 1982 esdevingué una teranyina d’intel·ligència més àmplia amb tècniques sofisticades i personal professionalitzat i disciplinat.

Coneguts i publicats l’Informe REMHI i l’Informe de la CEH -*Guatemala, nunca más* i *Guatemala, memoria del silencio*, respectivament- el 20 de maig de 1999 *The National Security Archives* divulgà el document *Archivo Militar Secreto* que conté informació exacta sobre el segrestament i l’execució extrajudicial de 183 persones per una unitat de l’exèrcit durant 1983, època de Mejía Vítores. El document mostra la minuciositat del treball d’espionatge de l’exèrcit sobre els ciutadans i la metodologia amb què operava de forma constant i ordenada i no com a resultat d’algunes accions incontrolades, sinó en virtut de decisions de la cúpula i de manera metòdica per a l’eliminació bàsica i il·legal de ciutadans considerats hostils o perillosos. Els intents de desautoritzar la informació, de negar-ne la veracitat, de menystenir-ne els efectes, de culpabilitzar-ne les víctimes o d’atribuir-ne la filtració a obscures maniobres antipatriòtiques ja no van tenir cap efecte durant l’any 1999, i per contra reforçaren la culpabilitat dels presumptes autors materials i intel·lectuals. Un cop més, les institucions fallaren: pèssima reacció d’incomoditat per part del govern, indiferència primer del MP i obstaculització després i lentitud investigadora, nul·la activitat investigadora de la PNC, i tancament i obstruccionisme per part de l’exèrcit, segons el qual ja “*no existe una dependencia*

¹³⁶⁷ .- *Ibidem*. 274.

¹³⁶⁸ .- “*Desde 1989 la COPADEH ha redactado todos los Informes gubernamentales sobre derechos humanos*”. Schirmer (1999): 288. No era aquesta l’opinió de la Sra. Carolina Rodríguez de Fankhauser, ministra consellera a Ginebra, que assegurava un grau elevat d’autonomia de les delegacions, si més no a partir del govern Arzú, tot i la seva natural vinculació amb la Cancelleria. Entrevistada a Ginebra el dia 18 de setembre de 1998, la Sra. Rodríguez no s’estigué, a més, de qualificar la inicial investigació del crim de Mr. Gerardi de, literalment, “*abracadabrante*”. En aquell moment el titular de la Representació Permanent de Guatemala a les NNUU de Ginebra era Luis Alberto Padilla.

llamada G-2".¹³⁶⁹

Amb Cerezo encara reforçà el seu militarisme amb la creació del *Sistema de protección Ciudadana (SIPROCI)* per consell de Gramajo després del fracàs del *Plan de Inteligencia* i la preeminència que Cerezo li atorgà per convertir-lo en "*los ojos y oídos del presidente*". De manera que Cerezo (i Gramajo) s'involucraren a fons en els serveis d'intel·ligència, tot i que no sempre els controlaren,¹³⁷⁰ com el propi Gramajo reconeix, i tant ell com Cerezo "*encubrieron muchos crímenes o se convirtieron en parte de las campañas de desinformación psicológica que denunciaba a la víctima*"¹³⁷¹ i no l'agressor o culpable, casos conegudíssims com els de Diana Ortiz, Myrna Mack i més recentment Mr. Gerardi, entre altres.

Amb SIPROCI, que funcionava des de l'Oficina de l'*Archivo*, la xarxa d'intel·ligència s'amplià i s'hi enfortí la presència militar en les seves accions i en la seva direcció, tot iniciant les funcions policials al carrer per part de l'exèrcit.

A l'època de Serrano no canvià res, i les patrulles del SIPROCI, rebatejades *Fuerza de Tarea Hunapú*, netejaren la capital no sols de *maras* i lladregots sinó d'estudiants i sindicalistes perquè el govern i l'exèrcit avalaven que "*la mayoría de oficiales creen firmemente que todavía es necesario y "normal" llevar a cabo limpiezas con el fin de preservar el Estado*". També s'organitzaren patrulles conjuntes a l'època de De León contra la delinqüència,¹³⁷² antecedents de les actuals patrullades conjunts. La postura desconfiada i contrària a grups d'oposició per part de l'exèrcit s'ha mantingut en els propis textos de l'estratègia militar,¹³⁷³ sense que cap govern hi hagi intervengut, fins i tot amb posterioritat als APFD, cosa que planteja novament la urgència dels canvis doctrinals a les forces armades.

Segons De León, "*las funciones extraordinarias e ilegales que llevó a cabo el EMP las ejercía el Archivo, el cual fue desarticulado porque se constituyó en uno de los dos principales organismos de inteligencia durante la guerra*".¹³⁷⁴ De fet, "*los archivos (del EMP) fueron simplemente transferidos de nuevo a la G-2*" i l'Oficina d'Intel·ligència

¹³⁶⁹ .- Desè Informe. Suplement. Casos de violacions als drets humans. Nums. 93-97.

¹³⁷⁰ .- Oficials contraris a Gramajo actuaren pel seu compte en algunes ocasions només per posar en dificultats públiques al ministre i al president i per comprovar-ne les seves reaccions. Gramajo (1995) i Schirmer (1999): 295 i ss.

¹³⁷¹ .- Schirmer (1999): 296.

¹³⁷² .- *Ibidem*. 299 i 326-327.

¹³⁷³ .- Arévalo (1998a): 130 i ss.

segueix establerta a l'EMP.¹³⁷⁵

També Cerezo assegurà que li varen retirar aquelles funcions que no eren legals i que impulsaren canvis interns, però ja hem vist com s'endurí l'EMP sota el seu mandat i que, com recorda Helen Mack, va ser durant el govern de la DCG que mataren la seva germana. També estigué involucrat l'EMP, entre altres, en els casos Mincho o Gerardi, amb una demostració d'impunitat total, fins a la sentència condemnatòria en el cas Gerardi.

Naturalment, l'Acord d'Enfortiment aprovà la seva desaparició.¹³⁷⁶ Arzú s'hi va comprometre, sense complir el seu compromís, i MINUGUA ha insistit en la reclamació de la seva desaparició igual que la Comissió d'Acompanyament. MINUGUA va ser especialment oportuna mitjançant els seus Informes en la crítica a l'ús del *Comando Especial Antisecuestros* de l'EMP per a la detenció de delinqüents, "*provocando una fuerte controversia en la prensa*" i la intervenció del PDH per l'octubre de 1997.¹³⁷⁷

Posteriorment, els principals partits polítics que concorregueren a les eleccions de 1999 també proposaren la seva substitució per una entitat purament civil al servei exclusiu de la seguretat del president, vicepresident i llurs famílies.¹³⁷⁸ Portillo recordà el compromís del FRG en el seu discurs inaugural i, ben aviat (14 de gener de 2000), presentà un projecte de llei amb quinze reformes a la llei orgànica de l'Exèrcit que incloïa la dissolució de l'EMP. I insistí durant l'any mentre es preparava el nou equip que començà –amb unes 70 persones– el 20 de juliol, i es procedia al reciclatge del personal antic perquè –segons el vicepresident Reyes– no se'l podia deixar al carrer sense feina.¹³⁷⁹ Tanmateix, l'any següent la Comissió d'Acompanyament hagué de recalendraritzat la supressió de l'EMP pel primer trimestre de 2003.

L'EMP, *el Archivo*, *la Dos*, els serveis d'intel·ligència en general han posat en evidència les limitacions del procés democràtic que el govern i l'exèrcit justificaven defensar amb mètodes no democràtics i amb la utilització de les forces armades en funcions que no els són pròpies, però que els atorguen poder i presència polítics. Així doncs, la

¹³⁷⁴ .- Prensa Libre, 11 d'abril de 1999. De León s'atribueix la destrucció de l'*Archivo*, però també Cerezo. Monteforte (1998): 172.

¹³⁷⁵ .- Schirmer (1999): 433.

¹³⁷⁶ .- Acord d'Enfortiment. Num. 46.

¹³⁷⁷ .- Poitevin (1999): 243.

¹³⁷⁸ .- Els candidats eren Juan Francisco Reyes, Rafael Arriaga, Edmond Mulet, José Luis Chea, i Vinicio Cerezo. Prensa Libre, 11 d'abril de 1999. Oscar Berger, candidat del PAN, s'expressà en els mateixos termes a favor d'uns serveis de seguretat i d'intel·ligència civils. Prensa Libre, 12 d'octubre de 1999.

supressió de l'EMP constitueix un element bàsic de l'estat democràtic de dret, de la consolidació democràtica, al mateix nivell que la reforma de l'exèrcit. Com assegura l'oficial de la Bundeswehr, Rüdiger Lentz, els fonaments més importants per a un exèrcit democràtic vénen donats pel seu control polític, per tenir un cap suprem civil, per funcionar amb un pressupost transparent i controlat pel Parlament, i no disposar de cap privilegi ni impunitat de cap mena.¹³⁸⁰ Però aquesta no és de moment la situació a Guatemala ni a les forces armades ni a l'EMP, malgrat avenços importants en el nou rol de l'exèrcit i a pesar del compromís presidencial de suprimir l'EMP: encara a l'any 2000, MINUGUA assegurava que alguns dels autors d'amenaques contra els denunciants - persones o entitats- de violacions de drets humans "*disponen de vehículos con placas de circulación asignadas al EMP*",¹³⁸¹ i al 2002 criticava la continuïtat de l'EMP i del seu enorme poder i influència polítics, i el desplegament militar amb objectius anàlegs als del temps de la lluita antiinsurgent.

Tots els éssers humans neixen lliures i iguals en dignitat i en drets. Són dotats de raó i de consciència, i han de comportar-se fraternalment els uns amb els altres. Art. 1 de la Declaració Universal dels Drets Humans, aprovada i proclamada per l'Assemblea General de les Nacions Unides el 10 de desembre de 1948. Resolució 217 A (III).

¹³⁷⁹ .- Prensa Libre, 17 de juliol de 2000, i Siglo Veintiuno, 5 d'octubre de 2000. P. 6.

¹³⁸⁰ .- LENTZ, R.: "Las fuerzas armadas en la democracia", a Sociedad, estado y fuerzas armadas, y la nueva agenda de seguridad en Centroamérica. Ob. cit. P. 180.

¹³⁸¹ .- Onzè Informe. Num. 90.

7.- Conclusions

Guatemala constitueix avui una democràcia? Un procés transicional ha de tenir en compte els aspectes polítics i igualment la situació econòmica i social del país, els requisits econòmics i socials, l'acció dels agents polítics (i econòmics, sindicals, socials, culturals) amb la seva capacitat negociadora i de forjar consensos, la seva voluntat rupturista o reformista o la seva força reaccionària que inclouran uns o uns altres objectius, i per tant, el rendiment del nou règim, o sigui la seva aptitud per a resoldre problemes concrets. L'eficiència, i no només "l'experiència electoral", la governabilitat entesa com l'element que aporta ordre públic al carrer i estabilitat al govern sense violència, i la lluita per l'equitat i contra la pobresa legitimaran el procés cap a la democràcia i la seva consolidació.¹³⁸²

Dins la diversitat tipològica de processos transicionals, Guatemala apareix com un procés propi, en alguns aspectes semblant lògicament al d'altres països en especial els de Centreamèrica, i singularment al de El Salvador, però amb característiques pròpies, algunes ben marcades, que no encaixen del tot en cap altre model transicional. Aquest capítol de conclusions pretén posar de manifest els trets propis de la via guatemalenca de transició i de consolidació democràtica, entesa aquesta com un procés més que un punt d'arribada, amb uns objectius perfectament indicats als APFD, encara no aconseguits i, per tant, una fita de la qual encara pot desviar-se.

1.- El procés que Guatemala ha anat seguint des de 1985 fins a 1996, etapa de transició, es caracteritzà per la coincidència de dos fenòmens: un procés de pau i un de democratització; i l'etapa posterior a 1996 presentà la superposició de tres processos simultanis: la continuïtat de la transició democràtica, la instauració de noves institucions i de nous procediments amb la implementació dels APFD i, destacadíssims, el de la desmilitarització de l'estat i el de la despolitització i subordinació de l'exèrcit al poder civil. Fase, aquesta, amb una aplicació parcial, lenta i insuficient dels APFD: positiva,

¹³⁸² .- BOTELLA, J.: "Transiciones democráticas en América Central: 1979-1995", i TORRES-RIVAS, E.: "La gobernabilidad centroamericana en los noventa", a Papers, Núm. 49. Barcelona. 1996.

doncs, pels compromisos implementats, i negativa a causa de la pervivència de greus defectes democràtics i de grans mancances socioeconòmiques, culturals i ètniques, que han estat denunciades des de MINUGUA i reivindicades per l'oposició i des de la societat civil. Fase de consolidació -de procés de consolidació- que va allargant-se feixugament amb la instauració i amb l'enfortiment de les normes i de les estructures pròpies del règim democràtic, assumides per la societat que les legitima i amb elles la democràcia, però encara amb massa factors disfuncionals que poden dirigir la consolidació cap a una crisi, o pel cap baix, vers una situació d'instabilitat.¹³⁸³

2.- El moment present a Guatemala no permet de definir-se en un sentit o en un altre. La situació no difereix de l'existent en els països veïns: la transició guatemalenca presenta semblances amb els processos de El Salvador i de Nicaragua¹³⁸⁴ perquè en tots tres països es va procedir a una instauració democràtica més que no a una restauració,¹³⁸⁵ ja que no hi existien precedents democràtics sòlids ni propers, i perquè molts líders i moviments socials i polítics, sense lligams o amb escassos vincles amb el passat, han esdevingut els protagonistes actuals en una nova cultura política de més àmplia conciliació que en els règims precedents. Però no en detenen l'exclusiva perquè les elits de sempre hi mantenen els seus representants i també perquè alguns personatges dels règims anteriors s'han fet un lloc (un bon lloc) en les circumstàncies actuals¹³⁸⁶ i per l'ombra -més discreta que abans, però real- de les forces armades. A Guatemala sobretot, i a El Salvador, l'actuació de l'exèrcit ha caracteritzat el procés de transició: el va iniciar, el va pactar amb l'oligarquia, en va rebre el vistiplau dels EUA, el va conduir -i frenar- fins on va poder i va intentar sempre d'utilitzar-lo més que res com un instrument pragmàtic per a guanyar la guerra contra les forces de la guerrilla i per a guanyar-la tot aconseguint una millor imatge internacional i tot afavorint l'entrada a

¹³⁸³ .- "... *transición, instauración, consolidación, persistencia o crisis no son fenómenos que necesariamente se sigan de manera unilateral ... los procesos pueden superponerse ...*". Morlino (1994a): 43.

¹³⁸⁴ .- L'evolució d'Hondures va ser molt diferent: després de diversos cops d'estat a partir de 1965, l'any 1979 l'exèrcit i els EUA acordaren el retorn dels civils al poder (Assemblea Constituent, nova constitució i eleccions presidencials el 1981) mentre l'exèrcit es resituava en funcions de seguretat interna i de vigilància internacional (antisandinista inicialment). En relació a Uruguai, Xile i Argentina, sembla més indicat parlar de restauració, per tal com, en aquests països, diversos líders, partits polítics, moviments sindicals i socials, protagonistes en l'actual règim, ja ho havien estat abans.

¹³⁸⁵ .- LINZ, J.J.: *La quiebra de las democracias*. Alianza. Madrid. 1993. Pp. 157 i ss.

¹³⁸⁶ .- I això és així perquè, com assenyala Carlos M. Vilas en relació a El Salvador, les elits es perpetuen i es resituen amb més diligència que les classes populars no per major vocació democràtica sinó a causa de disposar d'una "*mayor experiencia en el ejercicio del poder*". VILAS, C.M.: "Un balance de la ejecución de los acuerdos de paz en El Salvador", a *Papers*, Núm. 49. Barcelona. 1996.

Guatemala -amb un bon profit per a les elits- de quantiosos recursos econòmics gratuïts.

La coincidència del procés -i els efectes positius- amb el final de la Guerra Freda reforcen més les analogies entre els processos transicionals de Guatemala i de El Salvador,¹³⁸⁷ ja des del seu origen, per tal com els dos països visqueren una llarga dictadura militar col·lectiva -no personalitzada en cap líder o *caudillo*- que jugà amb eleccions excloents i fraudulentos, culminades sempre amb la victòria de candidats militars.¹³⁸⁸ I en tots dos països la iniciativa “democràtica” militar va agafar l’oposició política (llevat la guerrilla) i la societat civil sense prou organització ni capacitat de mobilització popular.

L’inici a cada estat ha de situar-se en anys diferents, però els processos oferiren nombroses analogies: cop d’estat de 1979 a El Salvador, i de 1983 a Guatemala, seguits d’etapes constituents i d’eleccions lliures i obertes, precedides però per sengles lleis d’amnistia a favor dels militars, que deixaren sempre constància de la seva presència vigilant a l’interior, en l’acció política ordinària, i en les negociacions amb la guerrilla. En canvi, l’alta demografia d’indígenes a Guatemala i la necessitat que els Acords de Pau i el procés de democratització reconeguessin el caràcter multilingüe, pluriètnic i pluricultural de la societat guatemalena li atorga un tipus transicional propi, com igualment la major durada dels anys d’enfrontament armat amb una guerrilla que inicià les seves accions abans i les acabà més tard que a El Salvador.

La Guerra Freda, amb la proximitat geogràfica de Cuba als EUA i a Centreamèrica influí en les guerres “de baixa intensitat” i en els processos democratitzadors posteriors de El Salvador i de Guatemala. En plena Guerra Freda, quan començà la transició, la política interna i la internacional estaven mediatitzades per l’enfrontament EUA-URSS/Cuba, per la necessitat nordamericana de garantir a l’istme centreamericà la seguretat militar, i

¹³⁸⁷ .- Després del “règim soldanista” – en expressió d’O’Donnell - la democràcia a Nicaragua havia començat amb la victòria sandinista de 1979 i una formidable mobilització popular que legitimà els nous governants. Tanmateix, el verticalisme i la direcció jeràrquica (“*para el pueblo, pero sin el pueblo*” o “*Dirección Nacional, ¡ordene!*”), la crisi econòmica, la pressió asfixiant dels EUA i la insurrecció armada des de 1983 forçaren les eleccions de 1984 i el passí a una democràcia representativa. Després de la victòria electoral sandinista, el govern reaccionà amb mesures impopulars contra la crisi econòmica i contra la insurgència (p.ex. la mobilització militar obligatòria) i amb nombroses concessions en l’esfera de les relacions internacionals, en especial interregionals tot començant per Esquipulas II (1987), fins a arribar a la derrota electoral de 1990 després d’uns anys de viure de l’ajuda externa en situacions de penoses formes d’autosubsistència. O’DONNELL, G.: “Introducción a los casos latinoamericanos”, a *Transiciones desde un gobierno autoritario*. Vol. 2. Ob. Cit.

¹³⁸⁸ .- En canvi, les forces armades toleraven que l’oposició guanyés les eleccions locals.

de derrotar-hi els moviments guerrillers. Per tant, la caiguda del mur de Berlín, la desfeta de l'URSS, i l'aïllament de Cuba afavoriren els processos de pau i de democratització a Centreamèrica.

3.- Els APFD varen obrir un camí de diàleg intern entre les forces polítiques i amb la societat civil, una via de consens que trencà l'exclusivisme d'un sector, insurgent, reivindicatiu i partidari d'una alternativa revolucionària, única, i també l'exclusivisme d'una altra alternativa igualment única, reaccionària més que conservadora, totes dues violentes, i que acabaren per demostrar la seva inviabilitat.

Tanmateix, el consens inicial a Guatemala entre govern i URNG, al qual es van sumar de mala gana les altres forces polítiques, ha estat seguit per fortes tensions en les relacions polítiques entre partits, incapaços d'assolir grans acords ni tan sols en les qüestions més significatives que fonamenten el nou estat, i que han d'implementar els APFD. El fracàs del referèndum constitucional, les dificultats pel pacte fiscal o la impossibilitat del Pacte de Governabilitat promès per Portillo exemplifiquen la ineptitud dels partits polítics guatemalencs, fins i tot en moments crucials com el que encetaren els APFD.¹³⁸⁹

Els partits polítics en conjunt i les organitzacions econòmiques i socials no han sabut substituir les tradicionals relacions basades en la intolerància per un potenciament del consens, del diàleg, del respecte als contraris i de la capacitat de pactar, de cercar acords i, per tant, de cedir. Les forces polítiques prefereixen o no poden evitar de ser només unes màquines electorals o unes eines al servei d'interessos personals o sectaris enlloc d'esdevenir òrgans de representació popular, de canalització de les inquietuds i de la voluntat dels ciutadans, de mediació entre interessos generals oposats i de servei a interessos generals.

Encara ara el consens seria necessari en l'aplicació i execució dels APFD ni que fos amb la dificultat i amb la duresa amb què va ser aconseguit durant el procés negociador, i malgrat la llunyania que separava les parts negociadores i la distància i diferent posició des de la qual negociava cadascuna. Un consens que llavors, i ara, demanava la societat en general, que els governs successius varen valorar justament com a solució a tants anys d'enfrontament armat i en evitació d'un perillós aïllament

¹³⁸⁹ .- El proposat i promès Pacte de Governabilitat de Portillo ha aconseguit el mateix èxit que els fracassats Diàleg nacional de Cerezo, el Pacte social de Serrano, o els Encontres per a l'actualització d'Arzú. Diàlegs de sords.

internacional, que les forces armades acceptaren, si més no, com a instrument per culminar la victòria bèl·lica, que la guerrilla defensà com a sortida a una desfeta militar, i que la comunitat internacional -amb les Nacions Unides al davant- propicià com a l'element essencial de les negociacions per a un procés de democratització i de pau, necessari per a crear i refundar un país diferent.

4.- Un país que des de la independència (1821) ha estat regit per una successió de governs classistes i racistes, a mans d'unes elits exclusivistes i endogàmiques d'origen colonial, només selectivament ampliades per incorporacions provinents d'Europa, singularment espanyoles i alemanyes, i que han utilitzat les institucions de l'estat, els mecanismes del govern i els instruments del poder per al servei dels seus interessos econòmics, per al control polític, cultural, social i ètnic de la societat facilitat per un exèrcit cada cop més omnipresent i per una estructura eclesiàstica lligada a l'oligarquia dominant.

5.- La Revolució Gloriosa (1954) constituí un parèntesi modernitzador i reformista, considerat pels EUA com una etapa revolucionària, perillosa per als seus interessos geoestratègics regionals, que va tancar tot afavorint un cop d'estat a l'empara de la vella "doctrina Monroe" i de la justificació a causa de la nova amenaça del comunisme internacional. Constituí per a Guatemala la primera experiència de règim democràtic, si bé amb limitacions com la marginació general de la població indígena. Seguiren uns governs antidemocràtics cada cop més subjectes a un exèrcit que no sols militaritzà el govern sinó el país sota la influència d'un marc internacional polaritzat per la Guerra Freda especialment significatiu a Guatemala a partir del triomf castrista (1959). Les grans desigualtats socioeconòmiques i l'absència d'espais de participació política, generaren unes primeres revoltes guerrilleres d'ideologia marxista i antinordamericana amb suport cubà, contra les quals el govern reaccionà amb guerres "de baixa intensitat" fetes per un exèrcit que a partir de 1963 ocupà el poder, absorbí l'estat, anul·là del tot la democràcia, ridiculitzà uns partits polítics submisos, anihilà la societat civil i -igual que la guerrilla- seguí oblidant-se dels indígenes, fins que una segona onada guerrillera, que escollí territoris maies per a principals escenaris bèl·lics, els resituà en l'escena de la vida política del país.

El nou protagonisme maia, covat de feia anys en silenci i en part amb la contribució de

religiosos missioners catòlics i amb catequistes de l'AC, influenciat després en alguns aspectes per la doctrina de la teologia de l'alliberament i parcialment aliat amb els moviments guerrillers, alarmà i atemorí els governs ladins que s'hi llançaren a sobre amb espantosa crueltat, amb aplicació real del terror en una constant violació per part de les forces armades dels drets humans i sota la més absoluta impunitat. Tot un immens aparell contrainsurgent: exèrcit, policies, escamots de la mort, CM, PAC, CVDC.

6.- Des de 1980, l'Estat Major de l'exèrcit, convençut de la necessitat d'un canvi d'imatge a l'àmbit internacional, sense disminució de l'eficàcia antiinsurgent, dissenyà una altra estratègia de governs civils amb eleccions sense frau a l'empara d'una nova constitució, en el marc del *Plan Nacional de Seguridad y Desarrollo (PNSD)* que substituï la vella *Doctrina de Seguridad Nacional (DSN)* i sota el seu control i vigilància. La implantació no va ser fàcil a causa de la distorsió generada pel cop d'estat de Ríos Montt i per la seva actuació, en la qual destacaren les duríssimes ofensives militars de 1982 i 1983, el personalisme de la seva política i la decisió de perpetuar-se al poder tot trencant l'estratègia militar de governs civils elegibles. Ríos Montt posà al descobert la fractura interna de les forces armades i la ruptura entre exèrcit i una oligarquia modernitzant.

7.- L'etapa civil, iniciada a partir de 1985, no arribà com a resultat de l'enfortiment de les institucions cíviques i socials, ni menys per l'acció dels partits polítics, ni pel canvi d'actitud de les esglésies catòlica i luterana (contrarestada pel dur conservadurisme de confessions protestants finançades des dels EUA) ni per l'emergència d'una societat civil, encara dèbil, ni per un major protagonisme dels maies, sinó com a conseqüència de la nova estratègia militar concebuda per a guanyar la guerra tot presentant una imatge més acceptable a l'interior del propi país i davant la comunitat internacional. Imatge que fou emmascarada per la continuació, encara, de dures accions militars en les zones rurals dels maies i per la corrupció del govern democratacristià de Cerezo, que, per altra banda, començà uns contactes desconfiats amb la guerrilla en aplicació dels Acords d'Esquipulas I i II (1986 i 1987) molt controlats per les forces armades. Tampoc Washington manifestà cap entusiasme en el procés de pau i de democratització centreamericà mentre la Guerra Freda persistí.

Tanmateix, la desaparició de l'URSS, l'extenuació de Cuba i la desil·lusió per aquell

règim,¹³⁹⁰ influïren els EUA a modificar la seva actitud. També pressions internes i internacionals (regionals, europees i de les NNUU; d'entitats socials i religioses) afavoriren un millor clima per a les negociacions que anaren superant lentament el temor i l'escepticisme inicials i que culminaren en l'anomenat "cicle d'Oslo", mentre proseguïen les accions bèl·liques.

8.- Una segona fase negociadora, protagonitzada per Serrano i De León, registrà avenços notoris en el contingut dels Acords, en una actitud més decidida del govern, per una participació més destacada de la societat civil organitzada en l'*Asamblea de la Sociedad Civil* i per un posicionament menys desconfiat de les forces armades.

Simultàniament, el final de la Guerra Freda i l'esperit d'Esquipulas havien afavorit una nova alternativa de seguretat, no depenent d'estratègies geopolítiques nordamericanes: el *Tratado Marco de Seguridad Democrática (TMSD)*, però, de fet, la doctrina militar aplicada a Guatemala era la resultant de les *Tesis de Seguridad Nacional (TSN)* dissenyades a l'època de Cerezo pel ministre general Gramajo.

En aquesta fase de la transició les elits tradicionals del poder econòmic varen saber resituar-se amb habilitat, pactar i coprotagonitzar el procés. Ja havien pactat el 1966, ho feren després en el període constituent de 1985, recolzaren Serrano, s'oposaren més tard al *serranazo*, i es repartiren posteriorment entre el PAN i el FRG, en una combinació entre modernitzant i conservadora, neoliberal i corporativista, i per descomptat, clientelista i a la recerca del major benefici econòmic.

9.- Arzú constituí l'any 1995 el primer executiu autènticament civil, dirigit, això sí, per les elits que controlaven -havien controlat i controlen- el país (enquadrades majoritàriament al PAN). Un govern sorgit d'unes eleccions amb la participació de forces d'esquerra, singularment el FDNG. Durant el govern Arzú, i amb uns negociadors més convençuts de la inevitabilitat i de la bonesa del procés de pau i dels seus resultats per al futur, en un millor context regional i mundial, les parts completaren el procés amb altres Acords substantius fins a l'Acord final de 29 de desembre de 1996.

¹³⁹⁰ .- "Nunca antes la democracia representativa, la economía de libre mercado y las efusiones oportunistas o sinceras de sentimientos pronorteamericanos habían poblado con tanta persistencia el paisaje de una región donde antaño hombres y mujeres del mundo entero depositaron su fe revolucionaria en otro ideario: la revolución cubana". CASTAÑEDA, J.: La Vanguardia, 9 de febrer de 1997. P. 31. Castañeda, intel·lectual d'esquerres de renom, exerceix avui la Cancelleria del govern mexicà de Fox. En sentit contrari, les FARC a Colòmbia (la guerrilla més antiga del continent), el cas de Chiapas a Mèxic, alguns intents de rebrot de Sendero Luminoso a Perú, i de nous moviments guerrillers a Equador i a Bolívia fan pensar que el final de la Guerra Freda no podrà impedir l'acció de noves o velles guerrilles, més o menys ideologitzades.

La seva conclusió va ser valorada positivament per al futur del país, per bastir-ne un altre de nou, diferent. Els APFD no limitaren el seu contingut a definir l'absència de guerra sinó que pretenien la consecució d'un país distint en el qual desapareguessin les causes polítiques, socioeconòmiques, ètniques i culturals que produïren l'enfrontament armat.

El procés de pau i els Acords patiren, però, des de la seva aprovació la partidització per part del PAN i de la URNG, que no aconseguiren implicar-hi a fons les altres forces polítiques, sinó que més aviat les anaren separant del procés i de l'esperat èxit que suposaria per als negociadors, tot i que les inicials expectatives dels revolucionaris havien quedat molt enrera.

10.- A partir de 1997, el procés de democratització persistí cap a la seva consolidació en la fase de compliment dels diferents Acords dins el calendari previst, que s'inicià amb agilitat, optimisme i entusiasme, i durant els primers 90 dies foren implementats els punts previstos amb mínimes excepcions. Situació que s'allargà pràcticament fins a finals d'any.

El 1997 representà també per una banda el primer any en què ni a Guatemala ni a l'Amèrica Central hi havia guerra, i per l'altre cantó el primer any en què la dreta podia governar tranquil·lament sense por a cap revolució, a cap revolta guerrillera, a cap moviment de masses, i amb una minsa oposició de l'esquerra.¹³⁹¹

Massa tranquil·litat. El ritme d'aplicació dels Acords empitjorà a partir de 1998, amb massa traves i alentiments per part d'un govern que perdia interès i il·lusió en el procés, tot i que la societat civil, ja un xic desanimada, encara participava en les Comissions d'implementació de manera activa i decidida, i malgrat la constant vigilància de la comunitat internacional amb les NNUU en primer lloc.

Des del principi les parts havien estat conscients que el compliment dels APFD no seria planer a causa de l'amplitud, de la diversitat i de la complexitat del contingut dels compromisos -i de la urgència de les necessitats a satisfer- que constitueixen probablement el conjunt d'acords de pau amb un més ampli ventall de temes i un clar procés de *peacebuilding*, i a causa de les velles amenaces contra el procés provinents d'aquelles forces que seguien oposant-s'hi amb gran capacitat desestabilitzadora. Així doncs, la Comissió d'Acompanyament va haver de recalendaritzar diversos

compromisos i els Informes de MINUGUA anaven assenyalant la persistència de vulneracions dels drets humans -ja no com una política d'estat, però sí sovint per agents públics- la continuïtat de disfuncions en institucions públiques, singularment l'exèrcit, les forces policials, l'OJ, el MP, i també la pervivència de la impunitat i de les pràctiques de corrupció a tots nivells.

Els obstacles a la implementació dels APFD procedien també d'una evolució negativa de les magnituds macroeconòmiques, a nivell intern i internacional, i per nous perills procedents del narcotràfic i del crim organitzat que han ajudat l'increment de la violència pública i de la inseguretat ciutadana, ja prou preocupants a conseqüència de la cultura de la violència tan típica de Guatemala, i que avui exemplifica amb l'abundància de linxaments populars i/o instigats, però igualment per l'aplicació de la pena capital a nous supòsits, malgrat la vulneració de normativa internacional que l'estat guatemalenc ha incorporat al dret positiu.

El balanç de 1998 va ser molt desigual. Positiu en relació al respecte i promoció dels drets humans, en general, els "prioritaris", els de primera generació, també en atenció als drets humans indígenes, tot i la persistència de valors i capteniments racistes, i en l'enfortiment democràtic de les institucions (justícia, PNC, exèrcit). Els Informes de MINUGUA i diverses personalitats del país i estrangeres reconeixien un nivell considerable de compliment dels APFD, igual que els països donants que, en part, condicionaven (i condicionen) a una correcta implementació dels compromisos les seves aportacions econòmiques. I negatiu a causa de, entre altres, la pervivència d'amenaques a jutges i fiscals, per la descoordinació entre la PNC, el MP i l'OJ, per les pràctiques vicioses afavoridores de la corrupció i que s'aguanten per la persistent impunitat dels seus autors. L'assassinat de Mr. Gerardi demostrà els aspectes més negatius del procés i generà un clima polític i social molt preocupant que recordava el d'èpoques considerades superades: el motiu, els autors, l'acció governamental d'encobriment, la implicació de l'EMP, les amenaces a jutges i fiscals, les agressions, les morts casuals d'alguns testimonis.

Realment, l'any 1998 demostrà, si més no des de mitjans any, que el govern panista funcionava amb dues agendes de la pau, una formal i declarativa de compliment dels APFD, i l'altra, pràctica i efectiva, d'implementació selectiva de només alguns Acords.

¹³⁹¹ .- TORRES-RIVAS, E.: "Centroamérica 1996. Época de ajustes", a Tendencias, Núm. 57. San

11.- La situació empitjorà el 1999, un any pràcticament perdut en el procés de pau. Els aspectes lligats al desenvolupament humà i a la marxa econòmica -la reforma fiscal, per exemple- sofriren una greu reculada mentre augmentaren les violacions als drets humans. Tanmateix, el fracàs més gran del govern Arzú havia d'arribar amb la derrota del referèndum per a la modificació constitucional. Fracàs que evidencià la por panista pels APFD i per les conseqüències -i no sols electorals- de l'aplicació dels APFD. Efectivament, la pusil·lànime actuació del PAN i del govern Arzú en la campanya i la inoperant acció de les forces partidàries del "sí", contrastades amb la decidida campanya dels favorables al "no", indicaren la debilitat de la implementació dels APFD, la feblesa dels seus partidaris i una superior motivació activista per als següents comicis (presidencials i generals) del mateix any, per als quals els APFD començaven a constituir una nosa i un perill, més encara després de la publicació de l'informe de la CEH, per les amenaces d'una possible reforma fiscal i a causa de l'inici lent i prudent de polítiques d'accés a la terra per part dels indígenes.¹³⁹²

Tanmateix, el govern Arzú havia aconseguit portar la pau a Guatemala, hi havia promogut la instauració d'un règim democràtic, i hi estava implementant els APFD encara que fos amb lentitud, de manera parcial i cada cop amb menys convenciment. De mica en mica hi introduïa unes condicions polítiques, econòmiques, socials, culturals i ètniques més democràtiques i més equitatives que en qualsevol altre moment de la seva història.

12.- Portillo havia rebut una herència panista amb un incompliment dels APFD del 64 %, una reforma constitucional fracassada que havia permès a alguns d'assegurar el final del procés de pau i de democratització, un clima especialment tens per l'assassinat de Mr. Gerardi, amb una creixent inseguretats al carrer, i una estructura tributària basada en un 77 % d'impostos indirectes, i amb un 13 % de l'ISR.¹³⁹³

El nou govern inicià l'any 2000 amb mesures d'impacte, inesperades, començant per l'anunci d'un Pacte de Governabilitat, però el *guategazo*, que el FRG utilitzà per desgastar el PAN a la ciutat capital, ja palesà la precarietat real del promès pacte de govern.

Els efectes positius inicials del nou govern anaren desapareixent i a mitjans d'any

Salvador. Desembre 1996-Gener 1997. Pp. 37-38.

¹³⁹².- L'actitud governamental després de l'huracà Mitch evidencià la mateixa preocupació electoralista; i a més va entorpir i retardar el procés del referèndum.

l'opinió pública ja manifestava un desencís que s'incrementà amb la continuïtat de rumors de cops d'estat, amb els enfrontaments interns a l'executiu (portillistes i riosmonttistes) i entre l'executiu i el legislatiu. Entretant, els Informes de MINUGUA assenyalaven retards, incompliments i reculades en la implementació dels APFD, i la Comissió d'Acompanyament anava justificant els incompliments i els nous retards. L'any 2001 continuà amb el mateix clima pessimista d'ingovernabilitat, d'incompliments i de rumors de *ruido de sables* sense que haguessin desaparegut ni la impunitat - veritable *leit motiv* de tots els Informes de MINUGUA- ni la corrupció, l'altra plaga permanent, ni s'haguessin afrontat amb garanties d'èxit la pobresa i la inseguretat ciutadana. De fet, avui, a Guatemala –i a El Salvador- la delinqüència constitueix un dels problemes més greus, si no el més greu, del país, amb evidents connotacions entre la delinqüència comuna i grups paramilitars, amb antics escamots i amb exCM i exPAC, i fins i tot amb alguns militars en actiu.

13.- Portillo, a qui tothom, els seus electors en primer lloc, considerava molt poc predisposat a la implementació dels APFD, ha mantingut una línia a l'altura d'Arzú, i l'ha superada en part tot protagonitzant o afavorint o acollint avenços impensables en l'etapa anterior: sentència condemnatòria pel cas Gerardi, reforma fiscal (malgrat una dura oposició), constitució de la reivindicada *Comisión para la Paz y la Concordia*, creació de la *Procuraduría de Defensa del Trabajador*, igualment creació de la *Secretaría General de la Mujer* que constitueix un dels aspectes en què més s'ha avançat, i aprovació del *Plan de Equidad de Oportunidades 2001-2006*. Avenços que justificaven un cert optimisme a l'actual Cap de MINUGUA, Gerd D. Merrem,¹³⁹⁴ però que fou corregit i molt matisat l'any 2002.

Així que MINUGUA no deixa de constatar violacions als drets humans o, si més no, manifesta que “*el Estado (no cumple) con su deber de garantizarlos*” i que “*la inacción o deficiente actuación estatal genera retrasos e impunidad*”, i assenjala “*hostigamientos, amenazas, linchamientos y las operaciones de limpieza social*”,¹³⁹⁵ signes clars de deteriorament de la situació dels drets humans civils i polítics. Al mateix temps nota

¹³⁹³ .- Mayra (2000): 3.

¹³⁹⁴ .- MINUGUA: Palabras del Representante Especial del Secretario General y Jefe de Misión, con motivo de la presentación del Duodécimo Informe sobre Derechos Humanos de MINUGUA. Setembre de 2001. L'any 2002 –finals de maig- més de cent defensors de drets humans havien estat amenaçats o agredits, i algun assassinat. Prens Libre, 29 i 30 de maig de 2002.

¹³⁹⁵ .- Desè Informe. Nums. 4 i 5.

que “*gran parte de la población, en especial los sectores más excluidos, como los pueblos indígenas, las mujeres y los campesinos pobres, no sienten aún los beneficios de la paz*”,¹³⁹⁶ una de les raons per les quals el percentatge dels ciutadans que a Guatemala manifesten la seva satisfacció pel funcionament de la democràcia ha anat baixant a partir dels APFD fins a situar-se l’any 2001 per sota del 50 %.¹³⁹⁷

14.- La democràcia a Guatemala se sosté en base a unes condicions encara poc sòlides, però els APFD contenen tots aquells requisits, l’aplicació dels quals permetria la consolidació de la democràcia perquè estableixen les bases necessàries i suficients per a convertir Guatemala en un estat democràtic de dret, respectuós, doncs, amb els drets humans, inclosos significativament els dels indígenes, capaç de possibilitar el desenvolupament humà i de prioritzar la despesa social en sanitat, ensenyament, habitatge, en la promoció de llocs de treball i en l’eradicació de la pobresa amb una política d’accés a la propietat de la terra, i dotat d’institucions polítiques representatives, estables, eficients i responsables per a garantir un joc polític democràtic atractiu per a les forces polítiques, obert a les organitzacions econòmiques, socials i culturals, amb una justícia sense impunitat ni corrupció, ràpida i transparent, amb unes forces armades sotmeses a un govern civil, fort per a combatre la inseguretat pública i ben assentat per consensuar o aprovar una reforma fiscal per a un sistema tributari equitatiu en els ingressos i amb una clara voluntat distributiva en la despesa social per a equilibrar les desigualtats polítiques, econòmiques, socials, culturals i ètniques.

En definitiva, els APFD permeten una nova instauració democràtica al país i la seva consolidació en un nou estat democràtic de dret amb uns ciutadans plenament reconeguts com a tals dins una nova nació multiètnica, pluricultural, plurilingüística i multireligiosa, capaç d’afavorir el creixement econòmic i l’ocupació, la sostenibilitat del desenvolupament, el benestar social i la qualitat de vida.

15.- En aquests moments, maig de 2002, més de dos anys després de l’inici del seu mandat, la situació del govern Portillo pateix una forta inestabilitat per diverses causes: el pes de Ríos Montt més enllà de la Cambra Legislativa, la falta d’autoritat del propi Portillo, una actitud independent o distanciada del FRG (més obediència a Ríos que a

¹³⁹⁶ .- *Ibidem*. Num. 76.

¹³⁹⁷ .- L’any 1998 a tota Amèrica Llatina només a Uruguai, Argentina, Costa Rica i Guatemala els ciutadans partidaris del funcionament de la democràcia superaven els insatisfets. CRESPO, I i MATEOS, A.: “Elementos de gobernabilidad y consolidación democrática en América Latina”, a Diálogo, Núm. 1. Gener de 2000. Pp. 7 i 8.

Portillo), una creixent desconfiança entre eferregistes genuïns i portillistes, la presència i l'acció de poders ocults que obstaculitzen una normal implementació dels APFD i que han obligat a una nova recalendarització per al 2000-2004,¹³⁹⁸ amenaces de “*ruido de sables*” que, com indica clarament el propi Portillo, no procedeixen de l'exèrcit –que continua en bona part desplegat amb característiques antiinsurgents, avui no justificades- sinó de grups polítics que varen perdre les eleccions,¹³⁹⁹ i que no se senten representats pel tàndem Portillo/Ríos Montt estrany al grup “selecte” de les elits tradicionals ni s'integren en la “burguesia armada” apareguda amb l'enriquiment dels militars durant el temps de la contrainsurgència. Amenaces motivades, per exemple, per la reforma fiscal aprovada,¹⁴⁰⁰ i que palesen la debilitat dels partits polítics poc representatius, la majoria de curta durada, i integrats per personalitats que canvien de força política amb increïble facilitat.

La inestabilitat governamental també es veu afavorida per un excés de compromisos pendents, per la perillosa sobrevivència d'actituds violadores dels drets humans i per capteniments clarament racistes a tots nivells, per un increment de la delinqüència que resta impune, violència i inseguretat ciutadanes que substitueixen la violència política junt amb “la cultura de la por” molt interioritzades. Tampoc no hi ajuden gens la permissivitat davant la vulneració flagrant de les lleis (p.ex. “no podem crear sindicats perquè ens fan fora de la feina”),¹⁴⁰¹ el disfuncionament de les institucions polítiques utilitzades antidemocràticament i per criteris partidistes (cas Guategate), una més que exagerada utilització abusiva de les lleis i dels processos judicials amb una tirallonga de recursos legals en qualsevol tipus de procés judicial o administratiu i amb un perfecte embolic de jurisdiccions legals i institucionals que ho paralitzen i ho empantaneguen tot, amb les omnipresents impunitat i corrupció. La justícia, de fet representa tots els mals de la societat de Guatemala.

L'estat de Guatemala continua sofrint una manca d'eficàcia i d'eficiència com a gestor, com a administrador, com a executor de plans i de polítiques, i només actua bé com a

¹³⁹⁸ .- Segons Prensa Libre, de 13 d'octubre de 2000, més de 170 compromisos estan pendents de compliment.

¹³⁹⁹ .- RTVE: En Portada. “Guatemala: tras la pista del genocidio”. 2 d'octubre de 2001.

¹⁴⁰⁰ .- “*El Estado de Guatemala ha sido fuerte en tanto sistema de control policíaco, pero ha acumulado debilidades serias como administrador de recursos, como planificador del desarrollo y como ejecutor de programas, políticas y proyectos*”. Palencia (2000): 2.

planificador i dissenyador de propostes irrealitzables. La seva actitud deficient constant el deslegitima davant els ciutadans i li confereix una debilitat que la seva derrota contra la inseguretat pública i delinqüencial agreuja, i es mostra incapaç d'aconseguir la necessària acceptació social de les seves decisions i de garantir el monopoli efectiu de la violència, desbordat per grups i organitzacions criminals. L'estat hauria de modernitzar-se en eficiència, en la qualitat dels seus recursos humans, materials i tècnics i en la seva presència intel·ligent sobre el mercat. Hauria de ser capaç de desconcentrar-se i de descentralitzar-se.

Ara com ara, la imatge actual és la de dues passes endavant i una enrera, de forma incoherent. Imatge no molt diferent de la de Guatemala durant les negociacions, quan, com assenyala Jonas, "*cada avance hacia la paz ha tenido que confrontar resistencias y desestabilizaciones nuevas*". Situació de desànim que requereix una "*paciencia infinita*",¹⁴⁰² però no la pèrdua de l'esperança perquè els processos electorals i les alternances de poder s'efectuen amb normalitat i amb correcció democràtiques, perquè ha desaparegut la violació institucional dels drets humans, i perquè Portillo ha obert, malgrat tot, algunes esquerdes: l'exèrcit s'ha resituat i ha resistit invitacions a cops d'estat, la reforma fiscal és un fet, si bé insuficient i amb forta crispació, el cas Gerardi ha finalitzat amb condemna als culpables i amb inculpació per a col·laboradors de l'*Estado Mayor Presidencial (EMP)*, i en general han disminuït –no eliminat– les amenaces a membres de la judicatura. Arzú era incapaç d'aguantar les pressions provocades per aquests avenços.

Al mateix temps, la societat civil –singularment les entitats maies– ha incrementat la seva vitalitat, la seva organització i la seva capacitat de mobilització, tot sobresortint-hi un rol creixent de la dona, i al mateix temps són efectives i reals les llibertats d'informació, d'opinió i, en general, dels mitjans de comunicació, a pesar d'algunes pressions sobre periodistes. Portillo també continua essent capaç d'aconseguir l'ajuda de la comunitat internacional.

Però aquesta situació actual, en el camí de la consolidació democràtica, pot recular cap a un règim autoritari, no sols perquè la democràcia no és necessàriament inevitable, sinó perquè és revocable i Guatemala en concret presenta encara moltes dificultats ja

¹⁴⁰¹ .- "El camperol Gregorio Saluj va ser assassinat per trets de desconeguts des d'un cotxe quan participava en un boicot en una carretera". AVUI, 16 d'octubre de 2000; Prensa Libre, 12 d'octubre de 2000.

que hi resten enquistats en part i en part ben a la vista valors ideològics, polítics, econòmics, socials i culturals allunyats dels valors de la democràcia, perquè hi perviuen enormes desigualtats socioeconòmiques i s'hi mantenen discriminacions i marginacions ètniques a tots nivells, i persisteix la feblesa de les institucions polítiques, començant per la d'uns partits polítics, volàtils instruments electorals.¹⁴⁰³ El totoresisme d'algunes formacions polítiques, el caràcter messiànic, el sectarisme exagerat, el desmesurat etnicisme d'algunes formacions maies i el tradicional exclusivisme dels ladins contribueixen al sosteniment de la també tradicional cultura de la violència. L'enfrontament ladí/maia persisteix: per als ladins continuen presents els fantasmes del passat (rebel·lions, suposades accions índies per fraccionar el país) i per als maies ha començat "*el tiempo de la luz*", el temps en què ells disposaran de més poder dins la nova nació guatemalenca.¹⁴⁰⁴

Existeixen uns mínims polítics, però també uns condicionants econòmics i socials sense els quals la democràcia tindrà moltes dificultats per a consolidar-se: si no garanteix un nivell de qualitat de vida mínimament digna que superi el nivell de pobresa i d'extrema pobresa alarmants, encara que tradicionalment normals, i situï el país en uns índexs correctes de desenvolupament humà que comporten la universalització dels serveis d'ensenyament i de sanitat, una oferta d'habitatge a preus abastables i en condicions d'habitabilitat, treball amb els requisits laborals i salarials establerts per l'OIT, amb especial atenció al de les dones i dels infants, mesures que acabin amb els mercats de treball imperfectes i amb les precàries condicions de seguretat social i eliminin el sector informal urbà (SIU). Reformes estructurals que passen inexorablement per la reforma fiscal tant en els aspectes impositius com en la despesa pública.¹⁴⁰⁵

La disminució de la pobresa requereix també reformes jurídiques i infraestructurals al camp, en el domini de la terra, en la seva propietat i en la seva explotació. Igualment la potenciació i la diversificació de la producció i de les exportacions. I unes mesures de

¹⁴⁰² .- Jonas (2000): 88.

¹⁴⁰³ .- Només el FRG disposa d'un líder reconegut des de fa anys, que és Ríos Montt, i que no ha canviat. En les altres forces polítiques, inclòs el PAN, no apareixen líders clars ni permanents. Tan sols Álvaro Colom sembla mantenir capacitat de lideratge entre forces d'esquerra.

¹⁴⁰⁴ .- Tanmateix, la pretensió de crear un sol idioma comú indígena a partir del llenguatge protomaia apareix com un afer artificial, i abocat al fracàs, igual que la translació dels idiomes maies a l'alfabet llatí, que no té unanimitat, com no la té la variant dialectal que hauria de servir d'unitat lingüística (mam, caqchikel).

política econòmica i financera que compatibilitzin la liberalització dels mercats, l'equilibri de les magnituds macroeconòmiques compromès amb les agències financeres mundials i la presència i major eficiència de l'estat al servei d'un país millor, amb més equitat. En el benentès que la reducció de la pobresa afavoreix el desenvolupament humà i ajuda l'estabilitat política sense oblidar la compatibilitat entre creixement econòmic i sostenibilitat. I sense perdre de vista que la situació de pobresa creix, i augmenta la distància entre rics i pobres, en especial amb els indígenes. En el benentès també que entre els maies hi ha rics i adinerats gràcies als seus negocis dins i fora de les comunitats.

16.- Els qui han intervingut en aquesta història recent de Guatemala són tota la societat, amb més o menys protagonisme i en execució del seu respectiu paper. Hi ha qui ha cercat inspiració ideològica, orientació política, suport tàctic, ajut militar, finançament econòmic a l'exterior, i els qui han promogut una Guatemala tancada, reclosa en ella mateixa, a cobert dels vents de la història, ofesos amb la presència estrangera, la de la Missió de les Nacions Unides, molestos per l'activisme de les ONG, humiliats amb l'acció d'agents de la comunitat internacional al seu país, i fins i tot hostils a aquesta acció internacional que pot aportar riscos per als seus interessos. Hi apareixen els qui defensen la recuperació i la normalització de la seva identitat maia i de la interculturalitat,¹⁴⁰⁶ que lluiten contra la marginació racial i cultural que dificulta l'exercici de molts dels drets humans en especial en àmbits com l'ensenyament i la salut, la justícia, l'accés a la propietat i a la funció pública, als càrrecs polítics i als òrgans de decisió política,¹⁴⁰⁷ al costat d'aquells que, amb aquesta defensa, promouen un indigenisme amb massa riscos reaccionaris, un indigenisme de base exclusivament ètnica –comprensible per les vicissituds històriques i per la pervivència colonial, però equivocat també- per tal com, realment, Guatemala és un país multiètnic, pluricultural, multilingüístic i pluri religiós, i amb aquells que cerquen la promoció dels drets humans socials i laborals, sense oblidar tots aquells que -més passivament- barregen actituds

¹⁴⁰⁵ .- "*La consecució de la meta tributaria del 12 % del PIB en el 2002 es trascendental*" per a fornir l'estat dels recursos mínims necessaris per al desenvolupament del país. MINUGUA: El pacto fiscal un año después. Num. 29.

¹⁴⁰⁶ .- Interculturalitat no significa "l'aiguabarreig on sempre guanya el més fort". CULLA, J.B.: "L'orgull de la identitat", a AVUI, 27 d'abril de 1998. Comentaris a l'entrevista a Rigoberta Menchú.

¹⁴⁰⁷ .- MINUGUA: Los pueblos indígenas de Guatemala: La superación de la discriminación en el marco de los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación. 2001. En els mateixos termes s'expressà Gerd D. Merrem en el discurs de presentació de l'Informe.

innovadores i conservadores, obertes i tancades.

Els diferents actors del procés guatemalenc s'han mogut en un escenari que ve configurat per un país petit centreamericà, antiga colònia espanyola integrada al virregnat de Mèxic, independent perquè tocava i com a mal menor. Un territori desigual, divers, fèrtil però víctima de fenòmens naturals sovint catastròfics, amb una economia agrícola, poc industrialitzada (mal industrialitzada amb un pes exagerat de la maquila), amb un lent creixement del sector de serveis. Una economia incapaç de proporcionar treball digne, generadora d'atur i d'ocupació informal i fornidora de masses d'emigrants amb destí als EUA.

Si els fenòmens naturals fan por, però són inevitables, també les relacions entre les ètnies indígenes i ladines es caracteritzen pel temor mutu, ben assentat en la història comuna, i en l'actualitat perquè Guatemala continua essent una societat fragmentada, *"un estado sin ser una nación"*.¹⁴⁰⁸ Tanmateix, la por mútua, que ha desembocat massa sovint en rebel·lions índies seguides de brutals repressions des de l'aparell de l'estat ladí, no és inevitable com tampoc no ho són ni les seves conseqüències polítiques ni els efectes de les catàstrofes naturals, previsibles, minorables i pal·liables, però molt lligats a la situació de pobresa.¹⁴⁰⁹

L'escenari natural, qualificat de país de l'eterna primavera, ha estat convertit massa sovint en un terrible estiu tòrrid. Des de fa uns anys, i en un ritme desigual, amb massa revolts, el país cerca la desitjada primavera i no costa massa de trobar qui, amb solidesa argumentativa, assegura que ja s'hi ha arribat encara que sigui al principi, però no es fa difícil de trobar també qui, amb arguments igualment sòlids, afirma que Guatemala encara viu en un llunyà, desagradable i perillós estiu. Si el punt de referència és el passat, s'ha avançat molt; si la fita ve indicada pel compliment ple dels APFD, resta molt de camí per fer; si l'objectiu ha de respondre només als requisits de la

¹⁴⁰⁸ .- MINUGUA considera que s'ha avançat molt poc *"en uno de los temas de mayor trascendencia para la consolidación de un Estado democrático, incluyente, participativo y no discriminatorio... Los pueblos indígenas continúan siendo sujetos de discriminación racial, étnica y cultural que les priva del goce de sus derechos básicos"*. MINUGUA (2001): *Los pueblos indígenas de Guatemala*. Ob. cit. Num. 89.

¹⁴⁰⁹ .- *"La pobreza está vinculada a los desastres"*, segons Byron Vásquez, portaveu del Cos de Bombers Voluntaris de Guatemala. Es referia als assentaments pobres, forçosament situats, per motius econòmics, a les faldes de turons i a les voreres dels rius, i, per tant, destruïts constantment a cada inundació i a cada huracà. Prens Libre, 8 de maig de 2000.

poliarquia de Dahl, pràcticament Guatemala ha aconseguit d'arribar-hi,¹⁴¹⁰ si, en canvi, cal atendre uns canvis socioeconòmics, culturals i ètnics profunds, el punt d'arribada continua lluny.

Els APFD, doncs, poden erigir-se simultàniament com el llindar d'uns finals i d'uns principis: la fi d'una guerra i el començament d'una pau ; el tancament d'una llarga història de governs autoritaris i despòtics, de racisme i de fondes desigualtats socials i econòmiques, i el començament d'un nou règim democràtic, d'una nova nació, amb respecte pels drets humans, econòmicament més justa, més segura, lliure de la impunitat i amb sancions dissuassòries contra la corrupció. Poden ser una porta oberta o tancada. Com assenyalen O'Donnell i Schmitter,¹⁴¹¹ no totes les transicions des d'un règim autoritari acaben en democràcia, sinó que poden derivar cap "alguna altra cosa incerta". La incertesa caracteritza les transicions.

Guatemala, per segona vegada en la seva història, disposa d'opcions per esdevenir un règim democràtic, potser no tan perfecte com seria el producte resultant del compliment de tots els APFD, però sí un règim democràtic plenament homologable. Depèn de la seva gent. El desencís actual no deixa de ser parcialment normal, propi de la normalització democràtica, de l'ordinarietat de la vida democràtica. Però també és resultant de dos fenòmens més: el segrestament de la direcció política per part de les elits que pactaren els APFD i que segueixen controlant la situació, malgrat les lluites partidistes –o pitjor encara: per part d'una "*estructura de poder paral·lela*", en expressió de Hila Jilani, relatora especial de les NNUU per a la defensa dels drets humans a Guatemala-¹⁴¹² i de la rebaixa de les expectatives derivades del propi procés i dels APFD. Uns Acords que prometien més del que se n'ha extret fins ara, perquè "*no es la urgencia por ejercitar los derechos políticos sino los problemas de la sobrevivencia cotidiana los que definen la actitud y lo que se espera de la democracia y la paz*": la resolució de la inseguretat pública, personal i col·lectiva, de la impunitat, dels problemes

¹⁴¹⁰ .- Les condicions de Dahl, que Guatemala ja compleix, són: autoritats públiques elegides, en eleccions lliures i netes, per sufragi universal; amb el dret a competir-hi per part de tothom; amb exercici de les llibertats d'expressió, d'associació i d'informació de les alternatives polítiques, econòmiques i socials.

¹⁴¹¹ .- O'DONNELL, G. i SCHMITTER, P.: "Introducción a la incertidumbre", a Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol. 4. Ob. cit. Capítol I. P. 15.

¹⁴¹² .- Hila Jilani ha estat a Guatemala durant el mes de maig de 2002, enviada especialment pel Secretari General de les NNUU. Ha acabat la seva visita amb una clara acusació a una estructura de poder (i de terror), paral·lela al govern Portillo, causant de les agressions als drets humans. El govern Portillo ha reconegut "*indicios*" d'aquesta estructura i de les seves activitats tot promentent investigacions i ha creat una Fiscalia especial. Prens Libre, 29 de maig de 2002.

econòmics, feina, sous dignes, i “*mayores oportunidades para más gente*”.¹⁴¹³ Així de senzill. I així de difícil. En termes més solemnes: “*estamos a la mitad del camino... hemos dejado ya la orilla autoritaria... pero aún no sabemos si vamos a llegar (al otro lado)... y si lo lográramos, desconocemos cuando va a ser*”.¹⁴¹⁴ Aquesta és la situació ara a Guatemala. A mig camí d'un procés que ha d'acabar on tothom se senti igual en dignitat i en drets. En mig del pont que duu a la segona oportunitat democràtica.

¹⁴¹³ .- Torres-Rivas i Arévalo (1999): 83-84 i 118.

¹⁴¹⁴ .- URRUTIA, E.: “Recuento de la transición a la democracia”, a Guatemala: las particularidades del Desarrollo Humano. Vol.I. Democracia, etnicidad y seguridad. Ob. cit. P. 78.

8.- Sigles

AC.....	Acció Catòlica
AC.....	Acción Ciudadana
ACNUR.....	Alt Comissionat de les Nacions Unides per als refugiats
AEU.....	Asociación de Estudiantes Universitarios
AI.....	Alianza contra la Impunidad
AGA.....	Asociación Guatemalteca de Agricultores
AID.....	vide USAID
ALMG.....	Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala
ANC.....	Asamblea Nacional Constituent
ANN.....	Asamblea Nueva Nación
APFD.....	Acords de Pau Ferma i Duradera
APM.....	Asamblea del Pueblo Maya
APM.....	Asamblea del Pueblo Maya
APPM.....	Asamblea Permanente del Pueblo Maya
APRA.....	Alianza Popular Revolucionaria Americana
ASC.....	Asamblea de la Sociedad Civil
BDR.....	Banco de Desarrollo Rural
CACIF.....	Comité Coordinador de Actividades Agrícolas, Comerciales, Industriales y Financieras
CAEM.....	Cámara Empresarial de Guatemala
CAG.....	Compañía Agrícola Guatemalteca
CALDH.....	Centro de Acción Legal para los Derechos Humanos
CAN.....	Central Auténtica Nacionalista
CAO.....	Central Aranista Organizada
CC.....	Cort de Constitucionalitat
CCPP.....	Comisiones Permanentes de Refugiados en México
CDUR.....	Consejos de Desarrollo Urbano y Rural
CEE.....	Comunitat Econòmica Europea
CEAR.....	Comisión Especial de Atención a los Refugiados y Retornados
CEDIM.....	Centro de Documentación e Investigación Maya
CEG.....	Conferència Episcopal de Guatemala
CEH.....	Comissió de la Veritat o Comissió d'Escatiment Històric
CELAM.....	Conferència Episcopal Llatinoamericana
CEM.....	Centro de Estudios Militares
CENACEP.....	Centros de Aprendizaje Comunitario en Educación Preescolar
CENAMI.....	Centro Nacional de Ayuda a las Misiones Indígenas
CEPAL.....	Comisión Económica para América Latina y el Caribe (de las NNUU)
CERJ "Rujunel Junam".....	Consejo de Comunidades Etnicas Rujunel Junam
CES.....	Consell Econòmic i Social (de les NNUU)
CETE.....	Comité de Emergencia de Trabajadores del Estado
CGTG.....	Confederación General de Trabajadores de Guatemala
CIA.....	Central Intelligence Agency
CIAS.....	Centro de Investigación y Acción Social
CIDH.....	Comisión Interamericana de Derechos Humanos

CIDCA.....	Centro de Investigación y Documentación Centroamericano
CII.....	Coordinadoras Interinstitucionales
CLAT.....	Confederación Latinoamericana de Trabajadores
CLE.....	Cámara de Libre Empresa
CM.....	Comisionados Militares
CNOC.....	Coordinadora Nacional de Organizaciones Campesinas
CNR.....	Comisión Nacional de Reconciliación
CNT.....	Confederación Nacional de Trabajadores
CNUS.....	Comité Nacional de Unidad Sindical
COCIPAZ.....	Coordinadora Civil por la Paz
COMG.....	Coordinadora Consejo de Organizaciones Mayas de Guatemala
CONADEA.....	Consejo Nacional de Desarrollo Agropecuario
CONADEP.....	Comisión Nacional de Desaparecidos
CONAGRO.....	Consejo Nacional de Agricultura
CONALFA.....	Comisión Nacional de Alfabetización
CONAPREVI.....	Coordinadora Nacional para la prevención de la violencia intrafamiliar
CONATIERRA.....	Consejo Nacional de la Tierra
CONAVIGUA.....	Coordinadora Nacional de Viudas de Guatemala
CONDEG.....	Consejo Nacional de Desplazados de Guatemala
CONG.....	Consejo de Organizaciones Mayas de Guatemala
CONIC.....	Coordinadora Nacional de Indígenas y Campesinos
CONFECOOP.....	Confederación Guatemalteca de Federaciones Cooperativas
CONFREGUA.....	Conferència de Religiosos de Guatemala
CONTIERRA.....	Dependencia Presidencial de Asistencia Legal y Resolución de Conflictos sobre la Tierra
COPAZ.....	Comisión por la Paz
COPMAGUA.....	Coordinadora de Organizaciones del Pueblo Maya de Guatemala
COPREDEH.....	Comisión Presidencial para Derechos Humanos
COSDEGUA.....	Conferència Social de Guatemala
CpD.....	Ciudadanos por la Democracia
CPPF.....	Comisión Preparatoria del Pacto Fiscal
CPR.....	Comunidades de Población en Resistencia
CPRP.....	Comunidades de Población en Resistencia del Petén
CRE.....	Comisión de Reforma Electoral
CRIO.....	Centro de Reunión de Información y Operaciones
CRN.....	Comité de Reconstrucción Nacional
CSC.....	Coordinadora de Sectores Civiles
CSE.....	Consell de Seguretat de l'Estat
CSJ.....	Cort Suprema de Justicia
CSPF.....	Comisión de Seguimiento del Pacto Fiscal
CTEAR.....	Comisión Técnica para la Ejecución del Acuerdo sobre Reasentamiento
CTC.....	Central de Trabajadores del Campo
CUC.....	Comité de Unidad Campesina
CUSG.....	Confederación de Unidad Sindical de Guatemala
CVDC.....	Comités Voluntarios de Defensa Civil
DAP.....	Dirección Armada del Pueblo
DCG.....	Democràcia Cristiana de Guatemala
D-2.....	Dirección de Inteligencia Militar
DEA.....	Drug Enforcement Agency

DIA.....	Desarrollo Integral Auténtico
DIA.....	Defense Intelligence Agency
DIC.....	Departamento de Investigaciones Criminológicas
DICAL.....	Departamento de Inteligencia Civil y Análisis de la Información
DIDE.....	Dirección de Información y Divulgación del Ejército
DMI.....	Defensoría de la Mujer Indígena
DOAN.....	Departamento de Operaciones Antinarcóticas
EDI.....	Encuentro Democrático de Izquierda
EEG.....	Empresa Eléctrica de Guatemala
EGP.....	Ejército Guerrillero de los Pobres
EMDN.....	Estat Major de la Defensa Nacional
EMG.....	Estat Major General
EMP.....	Estat Major Presidencial
EPRG.....	Ejército Popular Revolucionario de Guatemala
FADS.....	Familiares y Amigos contra la Delincuencia y el Secuestro
FAFG.....	Fundación de Antropología Forense de Guatemala
FAIDES.....	Fundación de Asesoría a Instituciones de Desarrollo y Servicio Social
FAN.....	Frente Anticomunista Nacional
FAR.....	Fuerzas Armadas Rebeldes
FDNG.....	Frente Democrático Nueva Guatemala
FENATEG.....	Federación Nacional de Trabajadores
FEP.....	Forces Especiales de Policia
FIS.....	Fondo de Inversión Social
FLACSO.....	Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales
FMS.....	Foro Multisectorial
FMSS.....	Foro Multisectorial Social
FND.....	Frente Nacional Democrático
FNO.....	Frente Nacional de Oposición
FODIGUA.....	Fondo de Desarrollo Indígena Guatemalteco
FOGUAVI.....	Fondo Guatemalteco de la Vivienda
FONAPAZ.....	Fondo Nacional para la Paz
FONTIERRAS.....	Fondo de Tierras
FP-31.....	Frente Patriótico 31 de Enero
FPL.....	Frente Popular Libertador
FREPOGUA.....	Frente de Pobladores de Asentamientos Humanos de Guatemala
FRG.....	Frente Republicano Guatemalteco
FRI.....	Fuerzas de Reacción Inmediata
FUN.....	Frente de Unidad Nacional
FUNDESA.....	Fundación para el Desarrollo de Guatemala
FUNTEC.....	Fundación Tecnológica
FUR.....	Frente Unido de la Revolución
FURD.....	Frente Unido Revolucionario Democrático
GAM.....	Grupo de Apoyo Mutuo
GAP.....	Grupo de Acción Popular
G-2.....	Grupos de Patrulla
GEXPRONT.....	Gremial de Exportadores de Productos No Tradicionales
GH.....	Guardia de Hacienda
HRW.....	Human Rights Watch
ICC.....	Iniciativa de la Cuenca del Caribe

IDEA.....	Institute for Democracy and Electoral Assistance
IEMA.....	Impost a les Empreses Mercantils i Agrícoles
IEPADES.....	Instituto de Enseñanza para el Desarrollo Sostenible
IGSS.....	Instituto Guatemalteco de Seguridad Social
ILV.....	Instituto Lingüístico de Verano
IM.....	Instància Multipartidària
INC.....	Instancia Nacional del Consenso
IPPF.....	Instancia Política del Pacto Fiscal
IRCA.....	International Rail Ways of Central America
IRELA.....	Instituto de Relaciones Europeo-Latinoamericanas
ISR.....	Impost sobre el Rendiment
IUSI.....	Impost Únic sobre Immobles
IVA.....	Impost sobre el Valor Afegit
LAM.....	Latin American Mission
LOV.....	La Organización Verde
LRN.....	Llei de Reconciliació Nacional
M-20.....	Movimiento Guerrillero 20 de Octubre
MA.....	Madres Angustiadas
MAGA.....	Ministeri d'Agricultura
MANO o MANO BLANCA.....	Movimiento de Acción Nacionalista Organizado
MAS.....	Movimiento de Acción Solidaria
MDC.....	Movimiento de Defensa del Consumidor
MDN.....	Movimiento Democrático Nacional
MICIVI.....	Ministeri de Comunicacions, Infraestructures i Vivenda
MINUGUA.....	Missió de Verificació de les Nacions Unides per a Guatemala
MLN.....	Movimiento de Liberación Nacional
MONAP.....	Movimiento Nacional de Pobladores
MP.....	Ministeri Públic
MR-12 de Abril.....	Movimiento Revolucionario 12 de Abril
MR 13N.....	Movimiento Revolucionario 13 de Noviembre, "los trecistas"
MSM.....	Mesa del Sector Maya
MSS.....	Multisectorial del Sector Social
NOA.....	Nueva Organización Anticomunista
NORC.....	Nueva Organización Revolucionaria de Combate
ODHA.....	Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado (de Guatemala)
OEA.....	Organització d'Estats Americans
OIT.....	Organització Internacional del Treball
OJ.....	Organisme Judicial
OLAS.....	Organización Latinoamericana de Solidaridad
ONAM.....	Oficina Nacional de la Mujer
OR.....	Octubre Revolucionario
ORPA.....	Organización del Pueblo en Armas
PAAC.....	Plan de Acción o Programa de Ayuda para las Areas en Conflicto
PAC.....	Patrullas d'Autodefensa Civil
PADOC.....	Programa de Apoyo a la Documentación
PAN.....	Partido de Avanzada Nacional
PAR.....	Partido de Acción Revolucionaria
PAS.....	Partido de Acción Social
PCG.....	Partido Comunista Guatemalteco

PDH.....	Procurador dels Drets Humans
PGT.....	Partido Guatemalteco del Trabajo
PID.....	Partido Institucional Democrático
PIN.....	Partido de Integridad Nacional
PIR.....	Projectes d'impacte ràpid
PLG.....	Partido Laborista de Guatemala
PLP.....	Partido Liberal Progresista
PLP.....	Partido Libertador Progresista
PMA.....	Policia Militar Ambulant
PN.....	Policia Nacional
PNC.....	Policia Nacional Civil
PNR.....	Partido Nacional Renovador
PNSD.....	Plan Nacional de Seguridad y Desarrollo
PNUD.....	Programa de Naciones Unidas per al Desenvolupament
PR.....	Partido Revolucionario
PRA.....	Partido Revolucionario Auténtico
PREGUA.....	Por la reivindicación del Ejército de Guatemala
PREN.....	Plan de Reorganización Económica y Social
PRES.....	Programa de Reordenamiento Económico y Social
PRN.....	Partido de Renovación Nacional
PRONADE.....	Programa Nacional de Autogestión para el Desarrollo Educativo
PRTG.....	Partido Revolucionario de Trabajadores Guatemaltecos
PSD.....	Partido Socialdemócrata
PSG.....	Partido Social Guatemalteco
PURD.....	Partido de Unidad Revolucionaria Democrática
RADEAS.....	Redes de Agentes de Desarrollo Agrícola Sostenible
REMHI.....	Projecte de Reconstrucció de la Memòria Històrica
RUOG.....	Representación Unitaria de la Oposición Guatemalteca
SAAS.....	Secretaría de Asuntos Administrativos y de Seguridad
SAE.....	Secretaria d'Anàlisi Estratègica
SAT.....	Superintendencia de Administración Tributaria
S-2.....	Sección de Inteligencia
SEGEPLAN.....	Secretaría de Planificación y Programación
SEPAZ.....	Secretaría de la Paz
SEPRONA.....	Servicio de Protección a la Naturaleza
SGP.....	Sistema Generalitzat de Preferències
SIAS.....	Sistema Integral de Atención en Salud
SIC.....	Servei d'Investigació Civil o Criminal
SIM.....	Servei d'Intel·ligència Militar
SIPROCI.....	Sistema de Protecció Civil
SIU.....	Sector Informal Urbano
TEN.....	Tesis de Estabilidad Nacional
TLC (o NAFTA).....	Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord
TFE.....	Tribunales de Fuero Especial
TSE.....	Tribunal Suprem Electoral
UASP.....	Unidad de Acción Sindical y Popular
UCA.....	Universitat Centroamericana
UCN.....	Unión del Centro Nacional
UD.....	Unión Democrática

UE.....	Unió Europea
UFCo.....	United Fruit Company
UGT.....	Unión Guatemalteca del Trabajo
UNE.....	Unidad Nacional de la Esperanza
UNO.....	Unión Nacional Opositora
UPRECO.....	Unidad Presidencial para la Resolución de Conflictos
UNSITRAGUA.....	Unidad Sindical de Trabajadores de Guatemala
URD.....	Unión Revolucionaria Democrática
URNG.....	Unión Revolucionaria Nacional Guatemalteca
URS.....	Unión Reformista Social
USAC.....	Universidad San Carlos
USAID.....	United States Agency International Development
UV.....	Unión Verde

9.- Bibliografía

. Aceña, M.C., 1999: "El perfil de salud", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. II. Sociedad, Medio ambiente y Economía. Edelberto Torres-Rivas y Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Acuña, V. H., 1993-1994: "Clases subalternas y movimientos sociales en Centroamérica (1870-1930)", a Historia General de Centroamérica. Volum IV. FLACSO. Costa Rica.

. Adams, R.N., 1993-1994: "Etnias y sociedades (1930-1979)", a Historia General de Centroamérica. Vol. V. FLACSO. Costa Rica.

. Agency International Development (AID), 1995: Land and labor in Guatemala. Guatemala.

. Aguilera, G.:

. 1992: "Función policíaca y transición a la democracia: el caso de Guatemala". Ponencia presentada al XVI LASA Congress. Los Angeles. Setembre. Mimeo.

. 1994: Seguridad, función militar y democracia. FLACSO. Fundación F. E. Guatemala.

. 1996: "El salto hacia delante: el proceso de paz en 1994", a Buscando la paz. El bienio 1994-1995. FLACSO. Guatemala.

. 1998: "Realizar un imaginario: la paz en Guatemala", a Del autoritarismo a la paz. FLACSO. Guatemala.

. Aguilera, G. i Ogaldes, C., 1996: "La narcoactividad como amenaza a la seguridad", a Buscando la seguridad. FLACSO. Guatemala.

. Alarcón, D. (a. Benigno), 1997: Memorias de un soldado cubano. Vida y muerte de la Revolución. Tusquets Editores. Barcelona.

. Albizures, M.A., i del Valle, R., 1997: "El futuro de la izquierda depende de su revolución interna", a Guatemala, izquierdas en transición. Edelberto Torres-Rivas (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. Alcántara, M., 1990: Sistemas políticos de América Latina. Vol. 2. Tecnos. Madrid.

. Aldana, C., 1996: "Análisis del Acuerdo Global sobre derechos humanos", a Los Acuerdos de Paz: efectos, lecciones y perspectivas. FLACSO. Guatemala.

. Alvarado, R. et alii, 1998: Cuatro años de vigencia del Acuerdo Global sobre Derechos Humanos: ¿Cumplimiento y/o transgresión? Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. Alvarez, M. T., 1999: "Archivos Secretos, evidencia de la impunidad", a Noticias de Guatemala, Núm. 260.

. Amézquita, C., 2000: Guatemala: de Vicente Menchú a Juan Gerardi. Universidad de

Deusto. Bilbao.

. Amnistía Internacional, 1997: Guatemala. ¿Hasta cuando la impunidad? Editorial Amnistía Internacional (EDAI). Madrid.

. Arévalo, B:

. 1998a: Sobre arenas movedizas: Sociedad, estado y ejército en Guatemala, 1997. FLACSO. Guatemala.

. 1998b: "Sociedad y ejército en Guatemala: elementos para una nueva relación", a Sociedad, estado y fuerzas armadas: la nueva agenda de seguridad en Centroamérica. FLACSO. Guatemala i Xile.

. 1998c: "Apuntes sobre una tarea inconclusa. La reconstrucción militar en Guatemala", a Diálogo, Núm. 10. FLACSO. Guatemala.

. 2001: De la teoría a la práctica: Reflexiones sobre la seguridad democrática en Guatemala. FLACSO. Programas de estudios de Seguridad y Defensa. Guatemala.

. Armon, J. et alii, 1998: "Contexto histórico", a Guatemala 1983-1997 ¿Hacia dónde va la transición? Conciliation Resources, a Debate, Núm.38. FLACSO. Guatemala.

. Arnson, C., 1998: "Los nuevos desafíos de la seguridad en Centroamérica: una perspectiva desde Estados Unidos", a Sociedad, estado y fuerzas armadas: La nueva agenda de seguridad en Centroamérica. FLACSO. Guatemala i Xile.

. Arzón, P., 1998: La paz y los conflictos en Centroamérica. OXFAM/Great Britain. CIDECA. Guatemala.

. Asturias, G., 1995: Los 504 días de Ríos Montt. Editorial Gamma. Guatemala.

. AVANCSO, 1994: El significado de la maquila en Guatemala. Cuadernos de Investigación, Núm. 10. Guatemala.

. Aznárez, J.J:

. 1998: "Los yanquis no vuelven a casa", a El País, 10 de setembre.

. 2000: "La antigua guerrilla de Guatemala se desmarca de la denuncia de Menchú", a El País, 1 d'abril.

. 2001: "La tragedia infinita de América Central", a El País, 21 de gener.

. Baquer, M.A., 1998:"La transición hacia la democracia", a Sociedad, estado y fuerzas armadas: La nueva agenda de seguridad en Centroamérica. FLACSO. Guatemala i Xile.

. Baranyi, S., 1996: "MINUGUA, la ONU y el proceso de paz guatemalteco", a La ONU y el proceso de paz en Guatemala. FLACSO. Guatemala.

. Barrios, R., 1998: "Presentación", a Reformas a la Constitución Política de la República de Guatemala. Congreso de la República de Guatemala.

. Bastos, S. i Camús, M., 1996: Quebrando el silencio. Organizaciones del pueblo maya

y sus demandas. 1986-1992. FLACSO. Guatemala.

. Beltrán, V. R., 1970: El papel político y social de las Fuerzas Armadas en América Latina. Monte Ávila Editores, C.A. Caracas.

. Bendix, R., 1974: Estado nacional y ciudadanía. Editorial Amorrortu. Buenos Aires.

. Benítez, R.:

. 1995: "Negociaciones de paz en el Tercer Mundo: análisis comparativo", a Revista d'Afers Internacionals, Núm. 28. CIDOB. Barcelona.

. 1996: "Centroamérica. De la revolución imposible a la democratización difícil", a Historia presente en América Latina. Fundació Bancaixa. València.

. Betancur, B. et alii, 1998: Democracia en Guatemala: la misión de un pueblo entero. Informe de la Misión Internacional IDEA. Institute for democracy and electoral assistance (IDEA). Estocolm.

. Boff, L., 1992: Com celebrar el cinquè centenari. Presència de l'Evangelí en cinc-cents anys d'Amèrica Llatina. Quaderns de Cristianisme i Justícia, Núm.44. Barcelona.

. Bonfil, G., 1990: México profundo. Una civilización negada. Grijalbo. Mèxic.

. Bonilla, M. I., 1998: "¿Se avecina otro gigante?", a Prensa Libre, 18 de novembre.

. Bornschein, D., 2000: Las izquierdas en Guatemala. Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. Botella, J., 1996: "Transiciones democráticas en América Central. 1979-1995", a Papers, Núm. 49. Barcelona.

. Botella, J. i Sanahuja, J.M. (eds.), 1998: Centroamérica después de la crisis. ICPS. Barcelona.

. Boutros-Ghali, B., 1992: Un programa de pau. Nacions Unides. Nova York.

. Bovino, A. i Ramírez, W., 1998: Pena de muerte. Fundación Myrna Mack. Guatemala.

. Bran, R. i Ogaldes, C., 1996: "Cronología del proceso de negociación en Guatemala (enero-junio, 1994)", a Buscando la paz. El bienio 1994-1995. FLACSO. Guatemala.

. Bravo, C., 1985: "Teología de l'alliberament al llarg dels segles", a Teologia de l'alliberament. Quaderns de Cristianisme i Justícia, Núm. 7. Barcelona.

. Cáceres, C., 1980: Aproximación a Guatemala. Universidad de Sinaloa-Culiacán. Sin. Mèxic.

. Cajal, M., 2000: ¡Saber quién puso fuego ahí! Masacre en la Embajada de España. Siddharth Mehta Ediciones. Madrid.

- . Calvocoressi, P., 1987: Historia política del mundo contemporáneo. De 1945 a nuestros días. Ediciones Akal, SA. Madrid.
- . Camps, J., 1969: "Pròleg", a Iglesia y liberación humana. Los documentos de Medellín. Editorial Nova Terra. Barcelona.
- . Cardenal, A.S. i Martí, S., 1998: "Introducción", a América Central, las democracias inciertas. Tecnos. Madrid.
- . Cardenal, A.S. i Sanahuja, J.M., 1998: "La difícil conquista de la paz y la democracia en El Salvador", a Centroamérica después de la crisis. ICPS. Barcelona.
- . Cardona, R., 1997: "La sociedad civil guatemalteca en la construcción de la paz: ¿Sueño o realidad?", a Guatemala: ¿Oprimida, pobre o princesa embrujada? Fridolin Birk (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.
- . Cardoza, L., 1994: La revolución guatemalteca. Editorial del Pensativo. Guatemala.
- . Casaús, M.E.:
- . 1994: "El rol de los empresarios modernizantes en el proceso de transición democrática 1983-1994". IV Encuentro de Latinoamericanistas Españoles. Abril. Mimeo.
- . 1995: Guatemala: Linaje y racismo. FLACSO. Costa Rica.
- . 1998: La metamorfosis del racismo en Guatemala. Cholsamaj. Guatemala.
- . Castellanos, J., 1997: "Las raíces de una economía deforme", a Guatemala: ¿Oprimida, pobre o princesa embrujada? Fridolin Birk (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.
- . Catholic Institute for International Relations, London, 1985: La agonía del pueblo guatemalteco. Estudios Centreamericanos (ECA).
- . Centro de Estudios de Guatemala, 1995: Guatemala: entre el dolor y la esperanza. Universitat de València. Diputació de València. CEDSALA. València.
- . Cojtí, D.:
- . 1996: "Estudio evolutivo del cumplimiento del Acuerdo sobre identidad y derechos de los pueblos indígenas", a Los Acuerdos de Paz: efectos, lecciones y perspectivas. FLACSO. Guatemala.
- . 1997a: El movimiento maya en Guatemala. Cholsamaj. Guatemala.
- . 1997b: "Unidad del estado mestizo y regiones autónomas mayas", a Guatemala: ¿Oprimida, pobre o princesa embrujada? Fridolin Birk (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.
- . Colom, M., 1999: "La participación de las fuerzas democráticas en la problemática contemporánea", a Por el delito de pensar. Rosa Sánchez del Valle (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.
- . Comisión de Acompañamiento, 1997: Primer Informe. Guatemala.

- . Comisión de Fortalecimiento de la Justicia (CFJ):
- . 1997: Informe y recomendaciones sobre reformas constitucionales referidas a la Administración de Justicia. Guatemala.
- . 1998: Una nueva Justicia para la paz. Informe final de la Comisión de Fortalecimiento de la Justicia. Magna Terra Editores. Guatemala.

- . Comisión para el Esclarecimiento Histórico (CEH), 1999: Guatemala: Memoria del silencio. Conclusiones y recomendaciones del Informe de la CEH. Guatemala.

- . Comisión de Reforma Electoral (CRE):
- . 1998a: Guatemala: paz y democracia. Informe de la Comisión de Reforma Electoral. Guatemala.
- . 1998b: Compilación de documentos técnicos de análisis. OEA. Guatemala.

- . CONDEG, 1997: “Documento para la Asamblea Extraordinaria del Gobierno Nacional de Desplazados de Guatemala. Anexo”. Guatemala.

- . Conferencia Episcopal de Guatemala (CEG), 1988: El clamor por la tierra. Carta Pastoral. Guatemala.

- . Congreso de la República de Guatemala, 1998: Reformas a la Constitución de la República de Guatemala.

- . Consejo Latinoamericano de Iglesias, 1993, 1994 i 1995: Hacia una nueva sociedad. Cuatro Informes de la Consulta Ecueménica por la Paz y la Democracia en Guatemala. Primer Informe. Washington.

- . Contreras, J.D., 1996: Breve historia de Guatemala. Editorial Piedra Santa. Guatemala.

- . Cotarelo, R., 1992: Transición política y consolidación democrática: España (1975-1986). Ramón Cotarelo (comp). CIS. Madrid.

- . Crespo, I. i Mateos, A., 2000: “Elementos de gobernabilidad y consolidación democrática en América Latina”, a Diálogo, Núm.1. FLACSO. Guatemala.

- . Cumes, E., 2000: Plan FODIGUA 2000 al 2010. FODIGUA. Guatemala.

- . Dahl, R., 1975: La poliarquía. Participación y oposición. Guadiana. Barcelona.

- . Debray, R., 1967: Révolution sur la révolution. Librairie François Maspero. París.

- . Delli Sante, A., 1997: “State terror in Guatemala during the past fifteen years”, a América Latina. Realidades y perspectivas. Manuel Alcántara (comp). Ediciones Universitarias de Salamanca.

- . Díaz, J., 1999: “Necesitamos partidos jóvenes”, a Prensa Libre, Tribuna. Juny.

- . Equipo del Centro de Investigación y Documentación Centroamericano (CIDCA), 1980:

Desarrollo histórico de la violencia institucional en Guatemala. Editorial Universidad. USAC. Guatemala.

. Esponda, J., 1996: “El progreso de la Verificación de la Misión”, a La ONU y el proceso de paz en Guatemala. FLACSO. Guatemala.

. Esquit, E., 1998: “Relaciones interétnicas en Guatemala: de la dominación a la democracia multicultural”, a La construcción de la nación y la representación ciudadana en México, Guatemala, Perú, Ecuador y Bolivia. Dary Claudia (comp). FLACSO. Guatemala.

. Esquit, E. i García, I., 1998: El derecho consuetudinario, la reforma judicial y la implementación de los Acuerdos de Paz, a Debate, Núm. 44. FLACSO. Guatemala.

. Federación Luterana Mundial, 1991: “Documentación referente al proceso de paz en Guatemala”. Prod. Nikki Moghini. Ginebra.

. Figueroa, C.:

. 1986: “La centaurización estatal en Guatemala”, a Polémica, Núm.19. Gener-abril. Guatemala.

. 1991: El recurso del miedo. Ensayo sobre el Estado y el terror en Guatemala. EDUCA. San José de Costa Rica.

. 1993: “Centroamérica: entre la crisis y la esperanza”, a Historia General de Centroamérica. Historia Inmediata (1979-1991). Vol. VI. Sociedad Estatal Quinto Centenario. FLACSO. Ediciones Siruela. Madrid.

. Flores, F., 2001: “Bush extiende el Plan Colombia por América”, a La Vanguardia, 10 de juny.

. Flores, M., 1996: “Equidad y transformación productiva: requisitos para el desarrollo sostenible en Guatemala”, a Los retos de la paz, la democracia y el desarrollo sostenible en Guatemala. FLACSO. Guatemala.

. Font, J.:

. 1992: “Actores políticos en cambio: los movimientos populares guatemaltecos en un contexto de liberalización limitada”. Ponència presentada al XVI LASA Congress. Los Angeles. Mimeo.

. 1994: “Movimientos populares y cambio político en Centroamérica: un impacto bidimensional”. Paper presentat a XVIII LASA Congress. Mimeo.

. 1996: “Las bases sociales y políticas del apoyo a la URNG”. Comunicació presentada al I Congreso Europeo de Latinoamericanistas. Salamanca.

. 1998: “Las derechas centroamericanas: del anticomunismo al neoliberalismo”, a América Central, las democracias inciertas. Tecnos. Madrid.

. Font, J. i Gomà, R.:

. 1995a: Ajuste neoliberal y construcción democrática en Centroamérica: una relación conflictiva. Ponencia presentada al XIX LASA Congress. Washington. Mimeo.

. 1995b: “Actores y cambio político en Centroamérica. Un marco de análisis”. Papers, Revista de Sociologia, Núm. 49. Barcelona.

. Franco, L., 1996: "Evaluación de la tarea de verificación de la Misión de las Naciones Unidas de Verificación de los Derechos Humanos en Guatemala", a La ONU y el proceso de paz en Guatemala. FLACSO. Guatemala.

. Frente Republicano Guatemalteco (FRG), 1999: Plan de Gobierno 2000-2004. Guatemala.

. Fundación Myrna Mack:

. 1995: Compre su cachito. Guatemala.

. 1998: Corrupción en la Administración de Justicia-Anexos. Correcció i edició Ramón Enrique Recinos. Guatemala.

. 1999: Hechos que afectan la independencia judicial y la administración de Justicia en Guatemala: amenazas, intimidaciones y atentados contra jueces, fiscales y abogados. Correcció i edició final, Alejandro Sánchez i Ramón Enrique Recinos. Guatemala

. 2000: Décimo aniversario del asesinato de Myrna Mack. Guatemala.

. Gálvez, V.:

. 1994: "Gobernabilidad o intermediación política: las exigencias de la democracia en Guatemala", a Gobernabilidad y democracia en Centro América. René Poitevin (comp.). FLACSO. Guatemala.

. 1995: La gobernabilidad en Centroamérica: sectores populares y gobernabilidad precaria en Guatemala. FLACSO. Guatemala.

. 1999: "El movimiento y las organizaciones indígenas", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Democracia, etnicidad y seguridad. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala

. 2000a: "Guatemala: elecciones 1999. El nuevo rostro del populismo", a Diálogo, Núm. 4. Abril de 2000. Guatemala.

. 2000b: "Guatemala: elecciones 1999. El nuevo rostro del populismo", a Anuario Social y Político de América Latina y El Caribe. FLACSO.

. Gálvez, V. et alii, 1997: ¿Qué sociedad queremos? Una mirada desde el movimiento y las organizaciones mayas. FLACSO. Guatemala.

. García, J. M., 2000: "Dinero y política, la cuadratura del círculo de la democracia en América Latina", a Diálogo, Núm.4. FLACSO. Guatemala.

. García, P., 2000: "El general sí tiene quien le expulse", a La Vanguardia, 22 de maig.

. Garnier, L.:

. 1994: "De la desintegración a la apertura", a Historia General de Centroamérica. Vol. VI. Historia Inmediata (1979-1996). Edelberto Torres-Rivas, comp. FLACSO. Costa Rica.

. 1993-94: "La economía centroamericana en los ochenta: ¿nuevos rumbos o callejón sin salida?", a Historia General de Centroamérica. Vol. VI. FLACSO. Costa Rica.

. Garretón, M. A.:

. 1995: Hacia una nueva era política. Estudio sobre las democratizaciones. FCE. Santiago-Mèxic.

. 1996: "Las transiciones de América Latina a examen", a Historia de la transición (1975-1986). Alianza. Madrid.

. Generalitat de Catalunya:

. 1997: "Documentació sobre Guatemala". COPCA. Barcelona.

. 1998: Els drets humans. Els textos bàsics. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

. Gerpe, M i Vintró, J., 1994: "Reforma constitucional en América Latina. Reformas constitucionales en Nicaragua, El Salvador y Guatemala". Ponència presentada al IV Encuentro de Latinoamericanistas Españoles. Universidad de Salamanca.

. Gobierno de Guatemala:

. 1991: Política económica y social. Gobierno de Guatemala. Período 1991-1996. Hacia una democracia económica y social. Guatemala.

. 1997: Los Acuerdos de Paz. Presidencia de la República de Guatemala, COPREDEH, CEE, FONAPAZ. Guatemala.

. 2000a: Discurso de toma de posesión. Licenciado Alfonso Portillo. Presidencia de la República de Guatemala. Guatemala.

. 2000b: Discurso del Presidente Constitucional de la República, Licenciado Alfonso Portillo Cabrera. Situación económica de la Nación y Programa general de Política Económica 2000-2004. Oficina del Comisionado Presidencial para la Modernización del Organismo Ejecutivo y de la Administración Pública. Guatemala.

. 2000c: Matriz de política social 2000-2004. SEGEPLAN. Guatemala.

. Gomà, R., 1994: "De la Revolución al Neoliberalismo: actores, estrategias y políticas públicas". Paper presentat al XVIII LASA Congress. Mimeo

. Gómez, J., 2000: "Renovemos todo el Congreso", a Siglo Veintiuno, 11 d'octubre.

. González, S., 1998: "La democracia en Nicaragua: un balance pesimista", a Centroamérica después de la crisis. ICPS. Barcelona.

. Gramajo, H. A., 1995: De la guerra a... la guerra. La difícil transición política en Guatemala. Fondo de Cultura Editorial. Guatemala.

. Gudmundsun, L., 1993-94: "Sociedad y política", a Historia General de Centroamérica. Vol.V. FLACSO. Costa Rica.

. Guerra, A., 1993: "El desarrollo económico", a Historia General de Centroamérica. Vol. V. FLACSO. Costa Rica.

. Guitián, M. i Muns, J., 1999: La cultura de l'estabilitat i el consens de Washington. Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona. Barcelona.

. Gutiérrez, E.:

. 1997a: "¿Quién quiso asaltar el cielo? Encuentros y desencuentros de la izquierda en Guatemala", a Guatemala, izquierdas en transición. Edelberto Torres-Rivas (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. 1997b: "Derechos humanos y sociedad civil en la difícil transición guatemalteca", a

Guatemala ¿Oprimida, pobre o princesa embrujada? Fridolin Birk (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. 1997c: "De la seguridad nacional a la inseguridad ciudadana", a Diálogo, Núm. 3. FLACSO. Guatemala.

. Harnecker, M.:

. 1987: Estudiantes, cristianos e indígenas en la Revolución. Siglo XXI. Mèxic.

. 2000: La izquierda en el umbral del siglo XXI. Haciendo posible lo imposible. Siglo Veintiuno de España Editores. Madrid.

. Hobsbawn, E., 1995: Historia del siglo XX. Crítica. Barcelona.

. Huntington, S.P., 1998: La tercera ola. La democratización a finales del siglo XX. Paidós. Barcelona.

. Ibarz, J. i Palacios, S., 2001: "México sienta jurisprudencia mundial", a La Vanguardia, 14 de gener.

. Insulza, J.M., "La crisis en Centroamérica y el Caribe y la seguridad de Estados Unidos", a Centroamérica: crisis y política internacional. Siglo XXI Editores. CECADE. CIDE. Mèxic.

. IRELA-Instituto de Relaciones Europeo-Latinoamericanas, 1999: América Central después del huracán: costes, consecuencias y cooperación. Informe Guatemala.

. Jonas, S.:

. 1993: "La política de la Administración Bush en América Central: Nuevo pensamiento o repetición de lo mismo", a Centroamérica: balance de la década de los 80. CEDEAL. Madrid.

. 1994a: La batalla por Guatemala. FLACSO. Editorial Nueva Sociedad. Guatemala.

. 1994b: "Guatemala: encrucijada entre la guerra y la paz". Espacios, Núm. 2. FLACSO. Costa Rica.

. 1996: "Las metas y los procesos de paz en Guatemala", a Los retos de la paz, la democracia y el desarrollo sostenible en Guatemala. FLACSO. Guatemala.

. 2000: De centauros y palomas: El Proceso de Paz Guatemalteco. FLACSO. Guatemala.

. Krauze, E., 1998: "México: el fundamentalismo indigenista", a El País, 7 de març.

. Kruijt, D., 1998: "Reflexiones sobre Guatemala", a Sobre arenas movedizas: Sociedad, estado y ejército en Guatemala, 1997. Bernardo Arévalo de León (comp.) FLACSO. Guatemala.

. Kymlicka, W., 1998: "Democracia y multiculturalismo. Derechos individuales y derechos de grupo en la democracia liberal", a La democracia en sus textos. Rafael del Aguila et alii. Alianza. Madrid.

. Lacouture, J., 1994: Jesuitas. Volum II. Paidós. Barcelona.

- . Lambert, J., 1964: América Latina. Editorial Ariel. Barcelona.
- . La Rue, F., 1998: “Acuerdo Global de derechos humanos. Cuatro años después”, a Cuatro años de vigencia del Acuerdo Global sobre derechos humanos: ¿cumplimiento y/o transgresión? Fundación Friedrich Ebert. Guatemala i Xile.
- . Le Bot, Y., 1995: La guerra en tierras mayas. FCE. Mèxic.
- . Lemoine, M.:
 . 1996a: “Ces prêtres qu’on assassine”, en Amérique Latine. Du “Che” a Marcos, a Le Monde Diplomatique. Manière de Voir, Num. 36.
 . 1996b: “La `guerra sucia´ en América Latina”, a Le Monde Diplomatique, Edición Española. Febrer.
- . Lentz, R., 1998: “Las fuerzas armadas en la democracia”, a Sociedad, estado y fuerzas armadas: La nueva agenda de seguridad en Centroamérica. FLACSO. Guatemala i Xile.
- . Lima, L., 1996: “Fortalecimiento del poder civil para la defensa, promoción y protección de los derechos humanos en Guatemala: la experiencia de MINUGUA y los desafíos para la cooperación internacional”, a Los retos de la paz, la democracia y el desarrollo sostenible en Guatemala. Rosalinda Bran i Claudinne Ogaldes (comp). FLACSO. Guatemala.
- . Linz, J.J.:
 . 1995: La quiebra de las democracias. Alianza. Madrid.
 . 1996: “La transición española en perspectiva comparada”, a Historia de la transición (1975-1986). Javier Tusell i Alvaro Soto (eds.). Alianza. Madrid.
- . López, R., 1997: “Cultura política y elecciones en Guatemala, 1996”, a América Latina. Realidades y perspectivas. Ediciones Universitarias de Salamanca.
- . Lucena, M. et alii, 1992: Historia de Iberoamérica. Volum III. Ediciones Cátedra, SA. Sociedad Estatal para la Ejecución del Programa del Quinto Centenario. Madrid.
- . Luján, J., 1998: Breve historia contemporánea de Guatemala. FCE. Mèxic.
- . Luján, M., 2000: “Apuntes sobre la reforma electoral”, a Diálogo, Núm. 7. FLACSO. Guatemala.
- . Maira, L., 1985: “La política latinoamericana de la Administración Reagan: del diseño armonioso a las primeras dificultades”, a Centroamérica: crisis y política internacional. Siglo XXI Editores. CECADE CIDE. Mèxic.
- . Maravall, J. M. i Santamaria, J., 1994: “El cambio político en España y las perspectivas de la democracia”, a Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol. 1. Guillermo O’Donnell, Philippe Schmitter i Laurence Whitehead (cord). Paidós. Barcelona.
- . Maria, B., 2000: “Organización comunitaria y progreso de desarrollo local en la región

Ixil, Guatemala”, a Chiapas & Guatemala: conflits et reconstruction sociale. Colloque organisé par l’Institut Pluridisciplinaire pour les Études sur l’Amérique Latine à Toulouse (IPEALT). Tolosa del Llenguadoc. Maig.

. Martí, S.:

. 1996: Nicaragua 1977-1996: la revolución enredada. UAB-IHN. Mimeo.

. 1998: “La izquierda centroamericana: ¿renacimiento o debacle?”, a América Central, las democracias inciertas. Tecnos. Madrid.

. Martínez, Ll., 2000: “Alfonso Portillo, la receta populista”, a AVUI, Diumenge. 9 de gener.

. McCleary, R. M., 1999: Imponiendo la democracia: Las elites guatemaltecas y el fin del conflicto armado. Artemis Edinter. Guatemala.

. Menchú, R., 1998: Rigoberta: la nieta de los mayas. El País-Santillana. Madrid.

. MINUGUA:

. Informe A/50/482. Tercer Informe sobre Drets Humans.

. Informe A/50/878. Quart Informe sobre Drets Humans.

. Informe A/51/790. Sisè Informe sobre Drets Humans.

. Informe A/52/330. Setè Informe sobre Drets Humans.

. Informe A/52/946. Vuitè Informe sobre Drets Humans.

. Informe A/52/946. Suplement.

. Informe A/53/853. Novè Informe sobre Drets Humans.

. Informe A/53/853. Suplement.

. Informe A/53/853. Suplement sobre el desplegament de la PNC.

. Primer Informe de Verificació sobre l’Acord de Cronograma. (sense codi)

. Segon Informe de Verificació sobre l’Acord de Cronograma. (sense codi)

. Informe A/53/421. Tercer Informe de Verificació sobre l’Acord de Cronograma.

. Informe A/53/421. Suplement.

. Informe A/53/421. Suplement-Annex sobre l’Acord socioeconòmic.

. Informe A/53/421. Suplements relatius a les Oficines regionals i subregionals de la Missió (MINUGUA).

. Informe A/54/526. Quart Informe de Verificació sobre l’Acord de Cronograma.

. Informe A/54/526. Suplement.

. Informe A/54/526. Suplement. Situació dels compromisos sobre aspectes socioeconòmics i agraris, reassentament i incorporació.

. Informe A/54/688. Desè Informe sobre Drets Humans.

. Informe A/54/688. Suplement.

. Informe A/54/688. Suplement. Funcionament del sistema de Justícia.

. Informe A/54/688. Suplement. Casos de violacions als Drets Humans.

. Informe A/55/174. Onzè Informe sobre Drets Humans.

. Informe A/55/174. Suplement .

. Informe A/55/175. Cinquè Informe de Verificació sobre l’Acord de Cronograma.

. Informe A/55/175. Suplement.

. Informe A/55/973. Sisè Informe de Verificació sobre l’Acord de Cronograma.

. Informe A/56/273. Dotzè Informe sobre Drets Humans.

. Normativa policial de Guatemala. Tomo I. Ley y Reglamentos de la PNC. Area de

Fortalecimiento del Poder Civil. 1998.

. Palabras del Sr. Jean Arnault, Jefe de MINUGUA, en la presentación del Cuarto Informe del Secretario General de las NNUU sobre la Verificación de los Acuerdos de Paz de Guatemala. 1998.

. Material de prensa sobre el Acuerdo de Reasentamiento de las poblaciones desarraigadas. 1999.

. Situación de la niñez y la adolescencia en el marco del proceso de paz en Guatemala. Informe. 1999.

. Comunicado sobre el primer aniversario de la muerte de Mr. Gerardi. 1999.

. El caso de los trabajadores de BANDEGUA. Graves violaciones de los derechos humanos en Morales, Izábal. Comunicado. 1999.

. Posición de MINUGUA sobre el proceso "Xamán". 1999.

. Texto de la conferencia de prensa concedida por el Sr. Iqbal Riza, Jefe del Gabinete del Secretario General de las NNUU, al finalizar su visita oficial a Guatemala. 1999.

. Comunicado sobre la renuncia del fiscal Calvin Galindo. 1999.

. Palabras del Sr. Jean Arnault, Jefe de MINUGUA, en la presentación pública del Décimo Informe de Derechos Humanos de la Misión. Diagnóstico. 2000.

. Nombramiento de los Gobernadores Departamentales. 2000.

. La situación penitenciaria en Guatemala. 2000.

. Procedimientos de exhumación en Guatemala (1997-2000). Informe de Verificación. 2000.

. Informe Electoral. 2000.

. Análisis comparado de los resultados electorales 1995-1999. Rafael López-Pintor, Asesor Electoral de MINUGUA. 2000.

. Los linchamientos: un flagelo contra la dignidad humana. Informe de Verificación. 2000.

. La persistencia de los linchamientos. 2000.

. La paz, el respeto del ordenamiento jurídico y la institucionalidad democrática. 2000.

. Situación sobre los compromisos laborales de los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación. 2000.

. Permanencia de pobladores de asentamientos humanos en la Oficina Regional de MINUGUA en Guatemala. 2000.

. Pobladores de asentamientos humanos abandonan Oficina Regional de MINUGUA. 2000.

. Comunicado de prensa de MINUGUA con motivo del día internacional de las poblaciones indígenas. 2000.

. Palabras del Sr. Gerd Merrem, representante especial del Secretario General de las NNUU y Jefe de Misión, con motivo de la presentación del Quinto Informe sobre la Verificación de los Acuerdos de Paz y el Undécimo Informe de MINUGUA sobre Derechos Humanos. 2000.

. Acuerdo Político para el financiamiento de la paz, la democracia y el desarrollo. 2000.

. Situación de los campesinos. Informe de Verificación. 2000.

. Situación de los compromisos relativos a la Tierra en los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación. 2000.

. Situación de los compromisos relativos al Desarrollo Rural y Recursos Naturales. 2000.

. Los conflictos en Guatemala: un reto para la sociedad y el Estado. Informe de Verificación. 2001.

. MINUGUA condena atentado contra magistrada del caso de la muerte de Mr. Gerardi.

2001.

. Los desafíos para la participación de las mujeres guatemaltecas. Informe de Verificación. 2001.

. MINUGUA en el séptimo aniversario de la suscripción del Acuerdo Global sobre Derechos Humanos. 2001.

. La PNC: un nuevo modelo policial en construcción. Informe de Verificación. 2001.

. Mensaje del Sr.Kofi Annan, Secretario General de las Naciones Unidas, en el día internacional en apoyo de las víctimas de tortura. 2001.

. Ante el proceso de reformas al Código Laboral. Comunicado. 2001.

. El Pacto Fiscal un año después. Informe de Verificación. 2001.

. Anexo 1. Balance de cumplimiento de los compromisos del Pacto Fiscal. 2001.

. Pronunciamiento de MINUGUA ante sentencia judicial sobre la muerte de Mr.Juan Gerardi Conedera. 2001.

. La política de la vivienda en el marco de los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación. 2001.

. Los pueblos indígenas de Guatemala: la superación de la discriminación en el marco de los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación. 2001.

. Palabras del Representante Especial del Secretario General y Jefe de Misión, con motivo de la presentación del Duodécimo Informe sobre Derechos Humanos de MINUGUA. Setiembre de 2001.

. Situación de los compromisos relativos al Ejército en los Acuerdos de Paz. Informe de Verificación. 2002.

. Monteforte, M., 1998: Vinicio. Artemis & Edinter. Guatemala.

. Montenegro, N., 1996: "Como hacer operativa la democratización, la paz y el desarrollo sostenible", a Los retos de la paz, la democracia y el desarrollo sostenible en Guatemala. Rosalinda Bran y Claudinne Ogaldes (comp). FLACSO. Guatemala.

. Montobbio, M.:

. 1997: "La crisis centroamericana y la construcción de un nuevo orden internacional en América Latina", a Revista Afers Internacionals, Núm. 37. CIDOB. Barcelona.

. 1999: La metamorfosis de Pulgarcito. Icaria Ed. Barcelona.

. Morales, S.F., 1997: Cambio en el ejercicio del poder político en Guatemala. Evolución de los derechos humanos y el primer Ombudsman latinoamericano. PDH. UE. Guatemala.

. Morales, M. R.:

. 1997: "La izquierda en el entresiglo: los principios y el realismo político", a Guatemala, izquierdas en transición. Edelberto Torres-Rivas (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. 1998: La articulación de las diferencias o el síndrome de Maximón. FLACSO. Guatemala.

. 1999: "Cuestión étnica y debate interétnico: ¿Qué ha pasado y qué pasa ahora en Guatemala?", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Democracia, etnicidad y seguridad. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

- . Moran, G., 1992: El precio de la transición. Planeta. Barcelona.

- . Morlino, L.:
 - . 1994a: “Los autoritarismos”, a Manual de Ciencia Política. Gianfranco Paschino (comp). Alianza Editorial. Madrid.
 - . 1994b: “Las democracias”, a Manual de Ciencia Política. Gianfranco Paschino (comp). Alianza Editorial. Madrid.

- . Naciones Unidas:
 - . 1997: Informe del Secretario General sobre el grupo de observadores militares anexo a la MINUGUA.
 - . 1998: Informe E/CN.4/1998/93. Consejo Económico y Social de las NNUU.
 - . 1998: Asistencia a Guatemala en materia de Derechos Humanos. Consell Econòmic i Social. Comissió de Drets Humans. 54 Període de Sessions.
 - . 2000: Informe sobre el Desenvolupament Humà 2000.
 - . 2001: Informe sobre el Desenvolupament Humà 2001.

- . O'Donnell, G.:
 - . 1994: “Introducción a los casos latinoamericanos”, a Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol. 2. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter i Laurence Whitehead (coord). Paidós Ibérica. Barcelona.
 - . 1996a: “¿Democracia delegativa?”, a La democratización y sus límites. Después de la tercera ola. Paidós. Barcelona.
 - . 1996b: “Otra institucionalización”, a La democratización y sus límites. Después de la tercera ola. Paidós. Barcelona.

- . O'Donnell, G. i Schmitter, P., 1994: “Introducción a la incertidumbre”, a Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol. 4. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter i Laurence Whitehead (coord). Paidós Ibérica. Barcelona.
- . Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala (ODHA), 1998: Guatemala: Nunca más. Proyecto REMHI. Guatemala.

- . Oñate, P., 1998: Consenso e ideología en la transición política española. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales. Cuadernos y Debates, Núm. 71. Madrid.

- . Ordóñez, C. E., 2000: “Contexto socioeconómico y estrategias de reproducción de los campesinos en Guatemala”, a Chiapas & Guatemala: conflits et reconstruction sociale. Colloque organisé par l'Institut Pluridisciplinaire pour des Études sur l'Amérique Latine à Toulouse (IPEALT). Tolosa del Llenguadoc. Maig.

- . Padilla, L.A.:
 - . 1990: “La teoría de la resolución de conflictos y su aplicación al contexto sociopolítico de Guatemala”, a Estudios Internacionales, Revista del Iripaz, Núm. 2. Guatemala.
 - . 1995a: “Las nuevas relaciones cívicomilitares en el marco del proceso de paz en Guatemala”, a Estudios Internacionales, Revista del Iripaz, Núm.12. Guatemala.
 - . 1995b: “The United Nations ans conflict resolution in Central America. Peace making and peace building in international armed conflicts”, a Estudios Internacionales, Revista del Iripaz, Núm. 12. Guatemala.
 - . 1996: “Lecciones de la participación de Naciones Unidas en los procesos de paz

centroamericanos”, a Tiempo de Paz, Núm. 40. Guatemala.

. Página Abierta, 1993: “Guatemala. El serranazo”, a Página Abierta, Núm. 29-30. Julio-agost.

. Palacios, F.J., 1998: “Neoliberalismo, hegemonía y nuevo orden. Estrategia y resultante social en Latinoamérica”, a Revista de Estudios Políticos, Núm. 99. Gener-març de 1998. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales. Madrid.

. Palencia, M., 2000: “Pacto fiscal. ¿Una de cal y otra de arena?”, a Diálogo, Núm. 6. FLACSO. Guatemala.

. Palencia, T. i Hollyday, D., 1996: Hacia un nuevo rol ciudadano para democratizar Guatemala. Electro Datos, S.A. Guatemala.

. Pape, E., 1996: Modernización del Estado guatemalteco. Una propuesta para la posguerra. Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. Parlament Europeu, Direcció General d'Estudis, 1999: “25 años de cooperación interparlamentaria entre la UE y América Latina”. Document de Treball. Serie Política. Poli 107. Luxemburg.

. Pastor, R.A., 1995: El remolino. La política exterior de Estados Unidos hacia América Latina y el Caribe. Siglo XXI Editores. Mèxic.

. Payeras, M., 1991: Los fusiles de octubre. Ensayos y artículos militares sobre la revolución guatemalteca. 1985-1988. Juan Pablos Editor. Mèxic, DF.

. Paz, G., 1997: Guatemala, reforma agraria. FLACSO. Guatemala.

. Peña de la, G. et alii, 1998: La construcción de la nación y la representación ciudadana en México, Guatemala, Perú, Ecuador y Bolivia. FLACSO. Guatemala.

. Pérez, H., 1990: Breve historia de Centroamérica. Alianza Editorial. Madrid.

. Petras, J., 1992: Estratègies dels Estats Units per a Amèrica Llatina a la dècada dels 90. Text de les conferències pronunciades els dies 18 i 19 de maig de 1992. Societat Catalana de Sociologia. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.

. Poitevin, R., 1999: “La democracia en Guatemala”, a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I: Democracia, etnicidad y seguridad. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Polanco, M., “Acuerdo global sobre derechos humanos”, a Cuatro años de vigencia del Acuerdo Global sobre derechos humanos: ¿cumplimiento y/o transgresión? Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. Portillo, A., 2000: “Discurso. Toma de posesión. 14 de Enero de 2000. FLACSO. Guatemala.

- . Powell, Ch., 2001: España en democracia, 1975-2000. Plaza Janés. Barcelona.
- . Pozuelo de, M. i Tarín, S., 2000: “El fiscal no quiere que España indague el genocidio en Guatemala”, a La Vanguardia, 1 de diciembre.
- . Procurador de los Derechos Humanos (PDH):
 - . 1997: Informe Anual Circunstanciado 1997. Guatemala.
 - . 1999: Informe Anual Circunstanciado 1999. Guatemala.
- . Przeworski, A., 1998: Democracia sustentable. Paidós. Buenos Aires.
- . Quiñónez, J.A.:
 - . 1996: “Análisis del Acuerdo sobre reasentamiento de las poblaciones desarraigadas por el enfrentamiento armado”, a Los Acuerdos de Paz: efectos, lecciones y perspectivas. FLACSO. Guatemala.
 - . 1999: “El legalismo de lo ilegal. Balance Nacional. En la ruta del proceso electoral”, a Tejiendo el mañana, Núm.2. PDH. Guatemala.
- . Ramiro, N., 1980: El animal ladino y otros estudios. Alianza Universidad. Madrid.
- . Recio, J.L., 1992: “Incidencia política de las sectas religiosas: el caso de Centroamérica”, a Revista Rábida, Num. 12.
- . Reyes, M. A., 1997: Los complejos senderos de la paz. Un análisis comparado de las negociaciones de paz en El Salvador, Guatemala y México. Temas y Documentos de Debate, Núm. 68. INCEP. Guatemala.
- . Rodas, P., 1999: “Diagnóstico de la política fiscal”, a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. II. Sociedad, Medio ambiente y Economía. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.
- . Rojas, I., 1992. Los indios de Guatemala. Editorial Mapfre. Madrid.
- . Rosada-Granados, H., 1998: El lado oculto de las negociaciones de paz. Transición de la guerra a la paz en Guatemala. Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.
- . Rouquié, A.:
 - . 1992: Guerras y paz en América Central. FCE. Mèxic.
 - . 1994: Las fuerzas políticas en América Central. FCE. Mèxic.
- . Samper, M., 1993-1994: “Café, trabajo y sociedad en Centroamérica (1870-1930): una historia común y divergente”, a Historia General de Centroamérica. Vol.IV. FLACSO. Costa Rica.
- . Sanahuja, J.M., 1998: “Los militares: ¿de la centralidad a la periferia?”, a América Central, las democracias inciertas. Tecnos. Madrid.
- . Sánchez, G., 2000: “Misión: matar sin piedad”, a La Vanguardia, magazine. 3 de

desembre.

. Sánchez, R., 1999: Usté compañera... espérese. Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. Sandoval, L., 1999: "Grado de preparación del sector agrícola ante la globalización", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. II. Sociedad, Medio ambiente y Economía. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Sandoval, M. A.:

. 1997: "Izquierda y democracia en Guatemala", a Guatemala, izquierdas en transición. Edelberto Torres-Rivas (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. 1999: "Sociedad civil, concentración y democracia", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Democracia, Etnicidad y Seguridad. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Sanz, V., 2001: "Guatemala: guerra al govern". AVUI.

. Sarti, C., 1987: "La democracia en Guatemala: sus contradicciones, límites y perspectivas", a Latinoamérica: lo político y lo social en la crisis. Biblioteca de Ciencias Sociales. Buenos Aires.

. Sazo, E. i Ramírez, E., 1999: "Situación de la Educación en Guatemala", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. II. Sociedad, Medio ambiente y Economía. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Schlesinger, S. i Kinzer, S., 1986: Fruta amarga: la CIA en Guatemala. Siglo XXI Editores. Mèxic.

. Schirmer, J., 1999: Las intimidades del proyecto político de los militares en Guatemala. FLACSO. Guatemala.

. Schmitter, P., 1994: "Una introducción a las transiciones desde la dominación autoritaria en Europa meridional: Italia, Grecia, Portugal, España y Turquía", a Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol. 1. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter i Laurence Whitehead (cord). Paidós Ibérica. Barcelona.

. Schneider, P.R., 1999: "Temas de debate sobre política fiscal a Guatemala", a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. II. Sociedad, Medio ambiente y Economía. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Secretariado Episcopal de América Central (SEDAC), 1995: El paso de algunos católicos a las sectas fundamentalistas en Centroamérica. Secretariado Episcopal de Centroamérica. Universidad Rafael Landívar. Guatemala.

. Senillosa de, I., 1991: "L'Amèrica Central a vista de quetzal, l'Amèrica del Sud a vista

de còndor”, a Amèrica 500 anys, problemes pendants. Cristianisme i Justícia, Núm. 42. Barcelona.

. Sequén-Mónchez, A., 2000. “El pulso de los bárbaros”, a Diálogo, Núm. 5. Guatemala.

. Sichar, G., 1998: “Fracasos con gobiernos reformistas y éxito con la derecha en los diálogos de paz de Guatemala”, a Revista d’Afers Internacionals, CIDOB, Núm. 42. Setembre.

. Sieder, R., 1998: “Derechos indígenas y poder local”, a Guatemala, 1983-1997. ¿Hacia dónde va la transición?, a Debate, Núm. 38. FLACSO. Guatemala.

. Solana, F., 1999: Informe: la perspectiva económica y social de América Latina y la de su relación con la Unión Europea. XIV Conferència interparlamentària Unió Europea/Amèrica Llatina. Brussel·les, 15-18 de març de 1999.

. Solares, J., 1995: Derechos Humanos desde la perspectiva indígena en Guatemala, a Debate, Núm. 29. FLACSO. Guatemala.

. Solórzano, M., 1985: “Guatemala: entre el autoritarismo y la democracia”, a Relaciones Internacionales, Núm.10. Costa Rica.

. Taracena, A., 1993-1994: “Liberalismo y poder político en Centroamérica (1870-1929)”, a Historia General de Centroamérica. Volum IV. FLACSO. Costa Rica.

. Thesing, J., 1999: La democracia en Guatemala. INCEP. Guatemala.

. Torres-Rivas, E.:

. 1985: “Notas para comprender la crisis política centroamericana”, a Centroamérica: crisis y política internacional. Siglo XXI Editores. CECADE CIDE. Mèxic.

. 1993: “Democracias de baja intensidad”, a Centroamérica: balance de la década de los ochenta. CEDEAL. Madrid.

. 1994: “La sociedad: la dinámica poblacional, efectos sociales de la crisis, aspectos culturales y étnicos”, a Historia General de Centroamérica. Vol. VI. FLACSO. Costa Rica.

. 1996a: “Los desafíos de la participación democrática (posibilidades y falacias)”, a Los retos de la paz, la democracia y el desarrollo sostenible en Guatemala. FLACSO. Guatemala.

. 1996b: “La gobernabilidad centroamericana en los noventa”, a Papers, Núm. 49. Barcelona.

. 1996c: “Centroamérica 1996. Epoca de ajustes”, a Tendencias, Núm. 57. San Salvador.

. 1997a: “Los alcances de la paz en Guatemala y El Salvador”, a Cuadernos Hispanoamericanos, Núm. 564.

. 1997b: Negociando el futuro: la paz en una sociedad violenta. Negociación de paz en 1996. FLACSO. Guatemala.

. 1998a.: “Construyendo la paz y la democracia: el fin del poder contrainsurgente”, a Del autoritarismo a la paz. FLACSO. Guatemala.

. 1998b: “Los desafíos del desarrollo democrático en Centroamérica”, a Centroamérica

después de la crisis. Joan Botella i Josep M. Sanahuja (eds). ICPS. Barcelona

. Torres-Rivas, E. i Arévalo, B., 1999: Del conflicto al diálogo: El WSP en Guatemala. FLACSO. UNRISD. Guatemala.

. Tribunal Supremo Electoral (TSE), 1999: Consulta Popular 1999. Reformas Constitucionales. Guatemala.

. Tusell, J. i Soto, A., 1996: Historia de la transición (1975-1986). Alianza. Madrid.

. TVC, 2000: “Dones indígenes i diputades”. 60 Minuts. 13 de juliol.

. TVE:

. 1999: “Guatemala, la hora de la verdad”. Programa de Redacción 7. 20 de febrer.

. 2001: “Guatemala: tras la pista del genocidio”. En Portada. 2 d’octubre.

. UNESCO:

. 1996a: “Declaración del I Foro Militar Centroamericano para la Cultura de la Paz”. París.

. 1996b: “Declaración de Antigua, Guatemala, sobre los derechos humanos y la cultura de la paz”. Guatemala.

. Unidad Revolucionaria Nacional Guatemalteca (URNG), 1992: Guatemala: una paz justa y democrática: contenido de la negociación.

. Universidad Rafael Landívar:

. 1997: Acuerdos de Paz. Universidad Rafael Landívar i MINUGUA. Guatemala.

. 1999: “Empleo y desarrollo humano en Guatemala. 1980-1996”, a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. II. Sociedad, Medio ambiente y Economía. Instituto de Investigaciones Económicas y Sociales, (Miguel von Morgen, coord). Edelberto Torres-Rivas y Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Urrutia, E., 1999: “Recuento de la transición a la democracia”, a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Democracia, Etnicidad y Seguridad. Edelberto Torres-Rivas y Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Velásquez, A.:

. 1998: “Los partidos políticos y la democratización en Guatemala”, a Diálogo, Núm. 9. FLACSO. Guatemala.

. 2000: “Pacto de gobernabilidad: ¿última oportunidad para la paz?”, a Diálogo, Núm. 2. FLACSO. Guatemala.

. Vidal, J., 1981: Diario de una ocasión perdida. Kairós. Barcelona.

. Vilas, C.M.:

. 1994: “Democratización y gobernabilidad en un escenario posrevolucionario: Centroamérica”. Ponència al IX Congreso Centroamericano de Sociología. San Salvador. Juliol. Mimeo.

. 1996: “Un balance de la ejecución de los Acuerdos de Paz en El Salvador”, a Papers,

Núm. 49. Barcelona.

. 1998: “La democratización en los escenarios posrevolucionarios”, a América Central, las democracias inciertas. Tecnos. Madrid.

. Vives, J., 1985: Què és la teologia de l'alliberament? Cristianisme i Justícia, Núm. 7. Barcelona.

. Vogt, C., 1997: “La informalidad: ¿El último rescate para los pobres o la gestión determinante?”, a Guatemala: ¿Oprimida, pobre o princesa embrujada? Fridolin Birk (comp). Fundación Friedrich Ebert. Guatemala.

. Washington Office on Latin America (WOLA), 1998: La reforma judicial en Guatemala, 1997-1998: una guía básica sobre los problemas, procesos y actores. Guatemala.

. Whitehead, L., 1994: “Aspectos internacionales de la democratización”, a Transiciones desde un gobierno autoritario. Vol. 3. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter i Laurence Whitehead (cord). Paidós Ibérica. Barcelona.

. Zapeta, E., 1999: “La dimensión pluricultural y multiétnica de Guatemala”, a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Democracia, Etnicidad y Seguridad. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.

. Zauzich, M. C., 1998: Mártir de la Paz. Monseñor Juan Gerardi Conedera. 1922-1998. ODHA. Guatemala.

. Zepeda, R., 1999: “Indicadores de violencia e inseguridad”, a Guatemala: las particularidades del desarrollo humano. Vol. I. Democracia, Etnicidad y Seguridad. Edelberto Torres-Rivas i Juan Alberto Fuentes K (comp). F & G Editores. Guatemala.